הָעֶבֶר

לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב״צ כץ ז״ל

המערכת:
יהודה סלוצקי

המזכיר:
א. אהרוני

מועצת המערכת:
ש. אטינגר
ח. ברידוין
יצחק מאור
א. פלדמן
ישראל קלויזנר
זלמן שזר ז״ל

ספר כ״א | אייר תשל״ה | תל־אביב

הוצאת „אלתירא״, אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה בהשתתפות משרד החינוך והתרבות וקרן י.ל. ורחל גולדברג ובסיוע קרן הזכרון למען התרבות היהודית, ניו־יורק

תוכן העניינים

לזכר שניאור זלמן שזר (רובשוב), מאת דוד זכאי א—י"ב

תקנון חובת הצבא הכללית — 1874 והיהודים ברוסיה, מאת י. סלוצקי 3
על „הדעות הקדומות של הסוציאליסטים המהפכנים שלנו נגד היהודים"
מאת מ. מישקינסקי 20
הסטודנט היהודי הראשון ברוסיה (ל. י. מנדלשטם) מאת צבי רודי 35
פולמוס ההגירה מרוסיה אחרי „הסופות בנגב" בשנת 1881
מאת חסיה טורטל 43
ההדים למשפט ביליס בוארשה מאת אשר זעירא 66
ההיסטוריוגרפיה היהודית בברית־המועצות מאת א. גרינבוים 69
נסיון סרק של „ליטון" היידיש בברית־המועצות מאת צ. הרכבי 83
הפרובינציה החביבה שלנו לפני יובל שנים, מאת ב. ז. בלום 87
המכון החקלאי הגבוה היהודי בנובו־פולטאבקה ובאודיסה מאת ח. חפץ 106
איך חיברתי מילון רפואי עברי־רוסי בבריה"מ, מאת י. גוטין 115
רחיפים (פרקים ממאבק הספרות העברית בברית־המועצות), מאת י. סערוני 118
זכרונות מאת דוד שור 136
מלואים לזכרונות פרופ' דוד שור, מאת יהושע שור 142

* * *

לתולדות תנועת העבודה הציונית בקוקז, מאת א. שלון (פרידלנד) 145
יהודי קוקז והציונות, מאת ד. מרגלית 161
קהילת ברדיצ'ב בתקופת מלחמת האזרחים (פרוטוקולים משנת 1919),
מאת מ. אלטשולר 166
קהילת חארקוב, מאת צבי הר־שפר 198
העיירה טפליק, מאת ש. אפרתי 207
ביה"ס העממי „תל־חי" בפינסק, מאת א. ישראלי 211
תוספת לתולדות ביה"ס „תל־חי", מאת י. ברזילי 219
איבנובקה, מאת רחל לבי־כוכב 221

ביבליוגרפיה

שרשים (על „מורי ומחנכי" ליוסף שפירא), מאת י. שה־לבן 222
יקאטרינוסלאב (על ספר „יקאטרינוסלאב—דנפרופטרובסק), מאת י. ש. 223
כתבים מן הסוגר (על „כתבים" לח. ד. רוזנשטיין), מאת י. ש. 224
במאבק על חינוך עברי־ציוני (הגימנסיה העברית „תרבות" ברובנה,
לס. גלרטר), מאת י. בר־מידות 228

* * *

לדמותו של הרשלה אוסטרופולר בנוסח גליציה, מאת א. י. ברור 230
מכתב אל ה„דומה" הרביעית ברוסיה, מאת ע. בן־עזרא 232

* * *

על בנימין אליאב, מאת א. ל. אליאב 236
שרגא (פייוול) אנתוביל, מאת י. ריטוב 240
לדמותו של הרב דוד בועזוב, מאת ב. בר־תקוה 244
יעקב בילו (בילופולסקי) ז"ל, מאת מ. ברגר 248
לדמותו של ד"ר צבי ברוק, מאת א. גולומב 252
הרב יעקב ברמן ז"ל, מאת א. שמואלי 255
המהנדס יצחק וילנצ'וק ז"ל, מאת י. פבזנר 259

* * *

ארכיון ומוזיאון של קהילות לטביה ואסטוניה, מאת מ. ניישטט 261
הועדה לריכוז חומר מפי עולי ברית־המועצות, מאת המערכת 262
מפתחות „העבר" א'—כ', מאת א. אהרוני 263
סיכומים באנגלית.

דפוס „ניאוגרפיקה", רח' הנגב 7 ת"א, טל. 31849

שניאור זלמן שזר (רובשוב)

(א' בכסלו תר"ן—י"ט בתשרי תשל"ה)

עם ייסוד „העבר" לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה בראשותו של ב"צ כץ ז"ל, עודד שזר את יוזמי המפעל והצטרף למועצת המערכת והיה לאחיעזר ואחיסמך לו.

הוא גילה חיבה יתרה לקיום „העבר", לביסוסו החומרי וליווה כל חוברת וחוברת בעיון רב ובנאמנות עד יומו

האחרון. כן השתתף במאמרים נלהבים, לזכר רבו ד"ר מ. וישניצר (כרך ד', תשט"ז), „רבותינו בבית מדרשו של ברון דוד גינצבורג (כרך ו', תשי"ח), „מכל מלמדי" (על מלמדיו ומוריו בימי ילדותו) (כרך ז', תשי"ט), „על לוי אשכול ז"ל" (כרך ט"ז, תשכ"ט), „מבצע חזון הקמת המדינה — לזכרו של ד. בן־גוריון ז"ל (כרך כ', תשל"ג).

עם פטירתו התייתמה מערכת „העבר" והיא שרויה באבל כבד יחד עם כל בית ישראל.

ה מ ע ר כ ת

דוד זכאי

שניאור־זלמן בר' יהודה־לייב ושרה שזר (רובשוב) נולד במיר (א' בכסלו תר"ן—24/11/1889) ובה מוצא משפחתו מצד האם. וגדל בשטויבץ. שתי העיירות היו של מתנגדים ואילו משפחתו, הן מצד האב והן מצד האם, חסידי חב"ד, „עיירת נעורי, גאוות עלומי" — הוא קורא לשטויבץ בכמיהת געגועים, ואילו על מיר אינו מספר אלא מעט (בן שלוש היה כשהוריו העתיקו עצמם ממיר לשטויבץ), אולם ממיר יצאה השפעה עמוקה עליו; שם גר סבו, אבי אמו, ר' משה. הוא מספר עליו: סב קנאי, חסיד חב"די נלהב, שעינו הקפדנית היתה פקוחה עלי ועל נפתולי דרכי החדשות גם בשבתו בעיירתו; גם אחרי אשר למד לסלוח הרבה לנכדותיו. לא רצה לסלוח לי את התמסרותי לציונות ואת התערבותי „עם שונים". אך מי היה כבר אז יקר ללבי יותר מסבא זה אשר רוחניותו הרבה שקרנה מעל מצחו הגבוה בשבתו בראש השולחן הפליאתני מאז ילדותי, ואשר תורתו היתה בתוך מעי וניגוניו מילאו חלל ביתנו ואש התלהבותו לא סרה ממני שנים רבות בכל תחנות תעתועי — — — כל ביקור שלו בביתנו היה תחנה נוספת בהתאהבות המתמדת הזאת ובהתנגדות הזאת הגוברת".

אביו — סוחר, ולו ספריה — „רגילה היתה, ספריית בעל־בית תורני. והנער עוזר לאביו לאוורר את הספרים בערבי־פסחים והוא נעשה בן־בית אצלם, יודע וזוכר מקומו של כל ספר וספר, רובם ככולם תורניים, אך גם ספרי השכלה ומחקרים. ופינה לחוד היתה לספרי אמא, היא השתמשה גם בספרים העבריים, אף קראה לועזית, אולם ספרי הקודש שלה היו בעברי־טייטש: „ראשית חכמה", „צאנה וראינה" ו„מנורת המאור" וכרכים של „ווסחוד" וכרך מצויר של „אוסט אונד וועסט" ורומאן של שפילהאגן וכרך של „הויז־פריינד", ואיזה ספר־ל ובו מפה עברית עם תיאור המסעות ממצרים וארץ־כנען דרך המדבר. גם דגל השבטים ליד כל מחנה".

„לי הייתה — הוא מספר — ספריה זו שכיית החמדה של כל בית אבא. ואם גם לא ידעתי אז את תוכנם של כל הספרים, את טעמם ידעתי ואת ריחם שמרתי ואת מקומם הנכון ניחשתי באפלה בספריה ובלבי".

אכן, לא יליד „בין השמשות" היה זלמן רובשוב ולא על שכמותו שר ביאליק „במול לא נדע שמו גולדנו". בימי ילדותו כבר עלה שמשו של הרצל

ובמינסק עמדה ערימתו של ה„בונד", והאחיות שלו סוציאליסטיות והוא מילדותו עם „כינור ציון". הוא לא ידע פסיחה על הסעיפים, הוא מנוער ציוני.

כשרון־נואמים והנהייה אל הבמה הם ודאי משורשי נפשו, ואחד מרבותיו שהוא מחשיבו „היה שונא בנפש את כל הדרשנים למיניהם וראה בהם את הסכנה הגדולה האורבת לבעל־הכשרון אשר בקרב לומדי התורה". „ואני מעשה־שטן, הייתי עוד מראשית ילדותי נתפש מאד לסכנה האורבת הזאת. מזמן לזמן היו באים לעיירתנו מגידים ו‚מספידים', וביניהם מגידים גדולים, בעלי שם ובעלי כשרון ויהיו דרשותיהם חמדת־לבב של נערי העיירה. ואני הייתי שותה את דבריהם בצמא וחוזר אחר־כך על דרשותיהם ברוב עניין, באותו הניגון ובאותן תנועות היד, בפני אבא ליד שולחן האוכל. ובגיל מוקדם מאוד החילותי כבר לשאת את מדברותי. הייתי מתעטף בסדין כמו בטלית, מעמיד ספסל על גבי ספסל כמו עמוד, מושיב את כל בני המשפחה מסביב לשולחן, הייתי ‚דורש', בעיקר על פסוקים של ישעיהו ושל משלי, שהייתי בקי בהם בעל־פה, כשהם מתובלים בדברי האגדה המעטים אשר למדנו בחדר מתוך שלוש ה‚בבות', מתקיף ומתרץ וממשל משלים, ומאז הגיעה הציונות לעיירתנו ואיתה ביקורי המטיפים החדשים, הפכה נהייתי זאת אחרי המגידים להתאהבות ממש".

אשר מן הטבע ואשר ממורשה, אך יש שהגורל מזמן לאדם בשחרותו איש־מופת המטביע את חותם אישיותו בנפש הנער ומקנה לו קניינים שאינם נמחים כל הימים. משורר וסופר עברי, אשר שיריו וסיפוריו המעטים עוררו בחידושם תשומת־לב בין מיטיבי טעם, ובהם יוסף־חיים ברנר, בא לשטוביץ, מורה לבנות, וביניהן גם אחיותיו של הנער. הוא הסופר שנודע בכינויו י.ש.ק... הוא יעקב שלום קצנלבויגן (טבע באגם צריך בהצילו חברה בהתהפך עליהם הסירה). הנער כותב: „השירים שעליהם דיברו אחיותי הגדולות ממני היו ברוסית ולא אמרו ללבי כלום, ועל השירה העברית החדשה עדיין לא הגיע כל הד לבית אבי" — והנה, משורר עברי לפניו! „הוא היה עברי כל כולו, והספרות העברית שהביא איתו מארגזי הישיבה הגנוזים, וזו שהוא עצמו היה מייצר בלילות ללא שינה, היתה תמצית חייו ועל הציונות היה נכון ליהרג — בידו ראיתי בפעם הראשונה חוברת ‚השלח' ועוד טרם ידעתי להעריך את כל ערכה, הרגשתי בעליל מה יקרה היא לו, למורי היקר, באיזו מידה תלויה נפשו בשירו של ח. נ. ביאליק שבחוברת וברשימה של אחד־העם שב‚ילקוט הקטן'. ותהי החוברת הצנומה והירוקה הזאת, הרוטטת בידו הנרגשת של מורי חשובה מעין משקל שכנגד מול הירחון הרוסי „אוברַזוֹבאַניה" (השכלה) הזר והקר, שהיה מוטל בביטחון כזה מתחת לזרועה של אחותי הגדולה. ואז ידעתי כבר נאמנה על איזו משתי כפות המאזנים תוטל פעם נפשי".

„אז, בקיץ ההוא, סיפר לי בראשונה בפרטיות ובהסברה נלהבת על הנשגבות המתחוללות בישראל עם הופעתו של הרצל ועם הקונגרסים הציוניים והיה מפליג לדון על גורל האומה עד עכשיו ועל עתידות האומה בציון ועל גדולי הרוח אשר קמו לציונות ואשר קמו לשירה העברית ולספרות התחיה בישראל. אז שמעתי ראשונה מפיו בהערצה נלהבת את שמותיהם של מ. י. ברדיטשבסקי ושל שאול טשרניחובסקי. — — — עולם חדש עם

פרובלימות חדשות נתגלו לעיני רוחי והרעישוה מאד. — — — ופעם אחרת ביקש ממני להזמין ליום ששי בערב לבית אחת מבנות ציון את התופרות אשר בעיירה, למען ינאם לפניהן על הדרך החדשה בציונות — — — בשום פנים לא יכולתי להסביר לעצמי מהו הקשר שבין ציונות לבין תופרות דווקא, איך אפשר להסביר דרך חדשה לציונות שתהא מיוחדת רק לפועלות או רק לפועלים ולא לכל הציונים — להבין לא יכולתי — — — את דרכו זו החדשה בציונות, ודרך הצירוף של הציונות עם הסוציאליזם לא הספיק לבאר לנו כראוי, כי נקרא לצבא וגויס".

אולם לא יעברו ימים רבים והוא יקבל את תורת הציונות הסוציאליסטית ממקור ראשון, מפיו של בר בורוכוב עצמו. והוא אז, כעדות עצמו, „נער ציוני בעל הכרה", מרצה מדי שבת בשבתו פרקים בהיסטוריה עברית (לפי ספרו של א. ז. רבינוביץ ולפי „גיבורי ישראל" לש. ברמן, בתוספת נופך) באגודת הילדים „ציון ושפתה" ואחר כך באגודת הנוער „שואפות ציונה". הוא נחשב בעיירה לילד משכיל.

„ובעיירה ישנה כבר התחלה של תנועת פועלים יהודית חשאית: ה‚בונד' היה קיים כבר שנים אחדות. ובאותה שנה התארגנה בעיירה גם קבוצת ‚פועלי־ציון', המסונפת למפלגה אשר במינסק והוא חבר לה".

עם דיכוי המהפכה החל נחשול של פרעות „וגמלה ההכרה כי יש צורך לארגן ‚הגנה עצמית' בשטויבץ והוטל עליו לנאום בבית־הכנסת ולקרוא לבעלי הבתים בעיר שיתרמו כסף לרכישת כלים".

הנואם בחסד שאין לך במה גדולה בכל תפוצות הגולה שקול דברו לא הרעיד את הלבבות ולא שלהב את המקשיבים, מספר על נאומו הראשון:

„עוד נער הייתי (בן 16) וזה לי החודש הראשון שלי במפלגה, את הפחד ההוא שאחז אותי לפני עלותי לנאום את הנאום ההוא — זה הנאום הפוליטי הראשון שלי באסיפה פומבית, לא השכיחו מלבי כל הפחדים המרובים שהיו לי אחרי כן תמיד לפני כל נאומי מאז ועד היום — — — התחלתי במאמר חז"ל, קראתי את הנוער להתגייס להגנה ואת בעלי הבתים לציידנו בכספים".

מי ימנה מספר לאסיפות האלה שהוא היה בהן ראש הקוראים לעם להתגייס ולצייד, מי ימנה מספר לנאומיו מעל במות בארץ ובתפוצות הגולה. ביום 1 במאי וביום י"ט בכסלו, יום שחרורו ממאסר של אדמו"ר הזקן החב"ד; 1 במאי וי"ט בכסלו הולכים שלובים; יש מקום בלב לשניהם, גם שתיהן, עברית ואידיש, שוכנות שלום בלבו. שירים אדם כותב בשפת נפשו; הוא כתב אידיש(מקובצים בספר „פאר זיך").

וכשנתקבלה הוראה מהוועד הגלילי של המפלגה במינסק כי על ‚הסניף בשטויבץ לארגן את ההגנה העצמית בעיירות בסביבה הוטל עליו ועוד על חבר אחד לבקר בעיירות הסמוכות והם מילאו את המוטל עליהם. „היה זה — הוא כותב — הטורנאֶ התעמולתי הראשון בחיי".

כעבור שנה (קיץ תרס"ו—1906) נבחר ציר לוועידה הגלילית הראשונה של „פועלי ציון" במינסק — מתחיל פרק חדש, קובע־גורל בחייו.

על שכמותו היו אומרים כי נולד ב„כתונת פסים", אך היא לא הטילה קנאה לא בין המשפחה ולא בין החברים, אהבו אותו והתגאו בו.

ומה שהתחיל י.ש.ק. ולא סיים להסביר לנער מהי השייכות בין הציונות והסוציאליזם — תורה זו שאת עיקריה כבר ידע העלם מ„הפלאטפורמה שלנו" וממאמרים אחרים של בר בורוכוב, נתפרשה לפניו בוועידה על כל הלכותיה ודקדוקיה.

מעודד מהפגישה החמה עם ראשי המפלגה הוא התמסר בכל להט־נעוריו, כשהוא למד כבר — כעדותו — לקבל עליו החלטות חברים ככל שיושת עליו; מידה שהיא מעיקרי מידותיו כל הימים. עובר לוילנא ועובד במערכת עתון המפלגה „דער פראלעטאריישער געדאנק", מתרגם מאמריהם של בן־צבי ובורוכוב ושל החברים מרוסית לאידיש — ונאסר לזמן מה יחד עם חברי המערכת.

את נושא מלחמת־המעמדות הכלולה בפלאטפורמה הבורוכוביסטית כחלק מהתכנית הציונית, את הפועלים היהודים, לא ראה בשטויבץ, אך המכין מצעדי גבר הוליך אותו, כמעט באונס, אל דוברובנה, עיירת מולדתו של אביו, עיירה חסידית, שהיתה ידועה בימים ההם בכל תחום המושב ומחוצה לו על שום בית־החרושת לטליתות שבה, אשר בעליו היה דודו, אחי אביו.

„אז — הוא כותב — ראיתי את העוני היהודי, בכל מוראותיו. מבית אורג לבית אורג הייתי הולך. העובדים בשביל בית החרושת של הדוד ושל בית־חרושת חדש ומודרני לאריגה שהקימה יק"א. התעטף הלב למראה הדלות ששררה בבתי האורגים, ‚הפרטיים', בעלי הנולים לעצמם, האורגים בבתיהם ומביאים אחר־כך את הטליתות לבית־החרושת למכירה. יהודים כשרים היו פועלים אלה, מטופלים בילדים ושומרי מצווה, ועובדים משחר ועד שחר ו‚מתים' ברעב שבע ביום, ונשיהם וילדיהם המרובים והחולים והחיוורים כסיד — — — לא עברו שבועות מספר ואני הייתי בתוך ועד הסניף של „פועלי ציון" בעיירה, ומארגן שביתת אורגים נגד דודי, מארחי, שהיה גם אהוב עלי. — — — אז נכרתה בריתי עם ‚פועלי ציון', אז ידעתי כי גם את צמאוני לתורה ולדעת לא אשבור עוד בלתי אם יחד עם זאת אוכל לשרת את תנועת הפועלים היהודים, הגואלת והמגאלת, כאשר יושת. — — — קיים אקיים כל אשר יוטל עלי ורק בלבי נדרתי: גם כשאקיים אקבע לי עתים לתורה, תוך כדי עשייה מפלגתית".

והוא קיים את נדרו בכל ימי חייו.

הכשיל הפרי

ולאחר דוברובנה — אל אחת התחנות הגדולות בחייו — אל „האקדמיה לחכמת־ישראל" בפטרבורג (תרס"ח).

מייסד „האקדמיה", הברון דוד גינצבורג. „הוא הרב והוא האב ועינו הטובה צופיה הליכות כל תלמיד, והוא הראש והראשון לחבר המרצים ידועי השם והוא שהרבה להרצות במקצועות שונים: הספרות התלמודית והרבנית, הספרות הערבית, הפילולוגיה השמית והפילוסופיה הדתית, מרצה ומנהל סמינריונים ו‚התחומים' ינקו זה מזה". ולידו מגדולי חכמי ישראל בימים ההם — הסופר בוקי בן יגלי (ד"ר י. ל. קצנלסון) (תולדות ההלכה התלמודית), שמעון דובנוב (ההיסטוריה של העם היהודי) והישיש המופלג, דניאל חוולסון, שעמד כבר

עשרות בשנים באופן רשמי מחוץ לתחומי היהדות, הקים כבר דור של כמרים לכנסייה הפרבוסלבית, ובשיעוריו שהרצה לנו בביתו הפרטי מתוך כורסה מטולטלת, היה עוד מדבר על הלשון העברית כעל „לשוננו" ועל העם העברי כעל „עמנו". ומלבדם חבר מלומדים צעירים: י. ד. מרקון, א. ורזובסקי, א. קרלין, מ. ל. וישניצר ועוד. וחבריו של רובשוב לאקדמיה היו: יהושע גוטמן, צבי ויסלבסקי, יחזקאל קופמן, ברוך קרוא, וייבדלו לחיים ארוכים: רחל כצנלסון, ש. ז. צייטלין. — כולם לימים חוקרים וסופרים ידועים.

כשם שזכרונם של כוכבי בוקר מתקופת העיירה חרותים בלבו והוא הציב להם יד בספר, כן זכר רבותיו באקדמיה לא מש מלבו והוא חתמם בספר; כאלה וכאלה — האור שהעלו לפניו הוא סמלם: כוכבי בוקר, אור אישים.

בימים ההם החל לפרסם בדפוס את ביכורי מחקריו בתולדות התנועה השבתאית — מאמרו הראשון, הערך „שבתי צבי" באנציקלופדיה היהודית (בשפה הרוסית) ברוקהאוז־עפרון (1912). אם כי כל עיקרו של המאמר הוא הרצאת תולדות התנועה, חיי מחוללה וספיחיה לאחר המרתו ומותו ואין בו כל הערכה והארה, אך מהחומר הרב שאסף ומהדגשת היקפה העצום של התנועה ואגב הבלטת חלקם הגדול בה של גדולי תורה, רבנים ידועי־שם־דבר שכותבי תולדות השבתאות לפניו התחמקו ממנו — מכל אלה מבצבץ כבר ועולה השינוי בהערכת המאורע, כבר נטוי הקו. ובמאמרו השני באותה שנה „סופרו של משיח — לתולדות שמואל פרימו" („השלח", כרך כ"ט, תרע"ג), כבר מתגלה החוקר הפותח תקופה חדשה ביחס לתנועות המשיחיות בישראל ובעיקר לגדולה שבהן — השבתאות.

ושם, בפטרבורג, בעצם ימי שקידתו בלימודים, נזדמנה לו, כאילו לשם קיום נדרו על קביעת עתים לתורה תוך כדי עשיה ציבורית, עבודה במשרדי יק"א שפיתחה אז פעולה מסועפת ביותר בכל תחום המושב וחוצה לו בחקלאות, קואופרציה אשראית, אמיגרציה, מלאכה, השכלה מקצועית ועזרה הדדית, יסוד קופות־מלווה וחיסכון ועוד. ממשרדי יק"א נשלחו מדריכים ומפקחים ואגרונומים אל ה„באַנק־לד" שבפולין ובליטא ואל המושבות אשר בפלכי חרסון ויקטרינוסלב. בבית זה היו מתכנסים ומרצים חברי „האגודה המדעית להיסטוריה ואתנוגראפיה יהודית". אל הבית הזה נשלח רובשוב על ידי הבארון גינצבורג ובעצתו בחר לקבל עבודה במדור לענייני הגירה שבראשו עמד הציוני שמואל ינובסקי (עלה לארץ בשנת תרס"ז ונפטר בתל־אביב בתש"ה). שלוש שנים רצופות, חמש שעות ביום עשה שם. יום־יום לפני לכתו אל האקדמיה.

„ומתוך חדרי בית עבודתי אלה נתגלתה לפני במרוכז ענות עמי הפרושה על פני העיירות המרובות אשר בגולת רוסיה הרחבה. כאן פירפר הדווי היהודי באלפי המכתבים, הפתוחים והסגורים שהיו מתקבלים יום־יום מתוך כל קצוי־התחום".

בארץ־ישראל ו„אורה הזורזע"

מלבד עצם הפגישה הראשונה עם הארץ (בימי פגרת הלימודים בקיץ תרע"א (1911), אשר כל מקום ומקום בה היה טבוע בנפשו משחר ילדותו, והוא

עומד אז בחקר תולדות בית שני, ומלבד פגישה עם חבריו ל„פועלי ציון" שבמערכת עתונם „אחדות" ומלבד נסיון עבודה בשדות מרחביה — מלבד אלה היו לו שתי חוויות גדולות בארץ — הפגישה עם ברל כצנלסון ועם רחל בלובשטיין, היא המשוררת רחל. „אורה הזרוע" קרא לפרק על הביקור בארץ.

תורה ופעילות ציבורית כאחת

מלחמת העולם הראשונה מצאה אותו בגרמניה. זו ודאי תחנה גדולה בחייו. אולי החשובה ביותר לפני עלותו לארץ־ישראל, אם להעריך אותה לפי האנרגיה הרוחנית ששפעה אז ממנו, כשנעשה מרכז לתנועת נוער יהודי־גרמני שהוליכה אותם מהתבוללות ודאית לעלייה לארץ־ישראל. לומד באוניברסיטת פרייבורג ושטראסבורג ואחר־כך בברלין היסטוריה, חקר המקרא, פילוסופיה. מפי גדולי המדע בימים ההם — מייגאקה, גובאק ואדוארד מאיר. ויותר ממה שקיבל מרבותיו קנה בכוח עצמו, בשקידתו בעניינים שהוא עמד בהם בימי האקדמיה (היא ששלחה אותו ללמוד בגרמניה). עשה ימים ולילות בספריות, אוסף חומר לתולדות האוטונומיה היהודית בפולין וליטא, ואגב חיפוש ועיון ב„שאלות־ותשובות", הוא עומד על האוצרות של שפת אידיש הגנוזים בהן, חומר למחקריו בעתיד על אידיש. בפרייבורג נפגש עם סטודנט יהודי מרוסיה המסיים את לימודיו בפאקולטה לרפואה, הוא משה ביילינסון. „צעיר לימים וכבר שבע־חיים, עתיר־דעת ורב־יאוש מהתנועות הסוציאליסטיות ברוסיה שהוא היה חבר לאחת מהן". יחד אתו נסע לקונגרס האינטרנציונל הסוציאליסטי שנתכנס בבאזל (בסוף 1912). לו, לרובשוב, היה זה הקונגרס הראשון, ואילו לתנועה הסוציאליסטית הבין־לאומית — האחרון שהתנועה זכתה לאחד בקרבה את נציגי כל הזרמים. את מי לא ראה שם (חוץ מנציגי מפלגת „פועלי־ציון" שלא היתה מסונפת לאינטרנציונל) כל מי ומה מכל הארצות: ויקטור אדלר, קארל קאוטסקי, אדוארד ברנשטיין, ז'אן ז'ורס, באבל, האזה, פליחאנוב, צ'רנוב, לילי בראון וקלארה צטקין ועוד ועוד. נקל לשער איך נתפעם הסטודנט הצעיר שתורת בורוכוב המרכסיסטית במעיו, למראה אישי הצמרת של נושאי דגל החירות והשוויון בעולם, מכונסים בימים כאשר אותות חבערת העולם המתקרבת כבר נראו בעליל והקונגרס מוקדש כולו למלחמה במלחמה. בחרדת לב הקשיב לנאומיהם ולהצהרותיהם של „ארזי לבנון" אלה ובייחוד, עולה על כולם, נתפעם מנאומו של ז'ורס.

פרצה המלחמה והסטודנט „הרוסי", הורחק מהאוניברסיטה, ומשטראסבורג האוניברסיטאית השקטה, נחפז לשוב לרוסיה, אולם בברלין נעצר ע"י המשטרה שהודיעה לו כי הוכרזה המלחמה, והוא כנתין „אויב" לוקח למחנה ההסגר בדבריץ ומששוחרר הועבר אל ברלין הסוערת ומסוערת. אש הפעולה הציונית־מפלגתית שהיתה עצורה בו בימי לימודיו בפרייבורג הרדומה, נתלקחה בו בכל עוז ולא עברו ימים רבים והוא נעשה מרכז לתנועת נוער יהודית־גרמנית, אשר פגישה פנים־אל־פנים עם נוער יהודי מהמזרח, פולין וגליציה, פליטי־חרב ועצורי מלחמה, עוררה בו תסיסה לאומית וקירבה אותו אל הציונות ולעליה לארץ. היו, כידוע, הוצאות מבורכות מפגישה זו לבניינה של ארץ־ישראל. והוא התמסר ראשו ורובו לפעולה בין הנוער.

יש עדים נאמנים רבים לפעולה זו וראשון להם — גרשם שלום, אז מנודה מבית הוריו על נטייתו לציונות, מתגורר יחד עם רובשוב בפנסיון אחד, יחד עם עוד חברים מהמזרח. שלום כותב: „באותן השנים היה שזר מראשי הנואמים בארגוני הנוער הציוני. הוא היה ‚פינומן' שלא ידענו כמותו, ואין פלא שהרצאותיו משכו קהל רב. תורתו ניתנה בקולי־קולות ובהתלהבות של רמ"ח איבריו, שלא נשמעו ולא נראו כמותם בציבור היהודי דובר גרמנית. והפלא היה: דבריו היו מעניינים ובעלי תוכן. הוא הרבה להרצות על נושאים היסטוריים ועל סופרי עברית ויידיש, על עניינים שידע אותם על בוריים ושהיה בהם, בעיניו, משום גילוי ‚יהודי' גדול. אמת הדבר — רבים השתוממו על המראה הזה, כי דיבורו היה כקריעת מעיינות־תהום. אבל הוא כבש את הלבבות. ואם לא הרצה באחת האגודות הציוניות, מצאת אותו ברוב הערבים הפנויים ב‚אגודה להשכלת הפועלים היהודים' על שם ‚פרץ', ברובע היהודי הסמוך לכיכר אלכסנדר. זאת היתה אגודה יחידה במינה. היא היתה ארגונם המשותף של „פועלי־ציון" והבונדיסטים, שבמסיבות המלחמה עשו מעין ‚שלום־בית' ביניהם והקימו ארגון תרבותי משותף. לבו של שזר היה נתון לאגודה זו שבתוכה נתקיים הקן הראשון של „פועלי־ציון" בברלין. דירת האגודה היתה סמוכה למשכן ה‚יודישס פולקסהיים' של ד"ר זיגפריד ליהמן וחבריו שהיטפו אז ל‚הליכה אל העם' לפי דוגמת הנארודניקים הרוסים. שזר היה מיודד עם שני המחנות. פעילי ה‚פולקסהיים' היו מרחפים בערפילי טוהר של רומנטיקה פולקיסטית ו‚דתיות' בוברייאנית, אבל האזינו בנפש חפצה ליהודי רוסיה כמו שזר, כיתאין וד"ר גרומר, שראו בהם התגלמות שלימה של ‚שר האומה".

„באגודת ‚פרץ' הרצה שזר ביידיש וכל מי שרצה לשמוע יידיש נפלאה (או ללמוד יידיש, כמוני), הלך לשם. הוא נתן קורס מפורט על תולדות ישראל, שאם אינני טועה נמשך כמה שנים, וליצני הדור אמרו שהתחיל מאדם הראשון ועתיד לסיים בבר בורוכוב. שזר היה התסיד הראשון של בורוכוב שפגשתי בחיי, אבל איני זוכר אם התלהבותו היתה נתונה יותר לבורוכוב עורך ה‚פנקס' והבלשן ביידיש או לבורוכוב מחברו של ‚אונזער פלאטפארם'. שזר היה אמנם מ‚פועלי־ציון' הנלהבים ועשה כמה נפשות למפלגה זו בין טובי ציוני גרמניה, אבל לא היה בו שמץ של כיתתיות, ואהבת ישראל שלו סחפה את הכל. נדמה לי שבזמן שהכרתי אותו, כבר נתקהו אצלו שיני הדוקטרינה המרכסיסטית וה‚סוציאליסטישע מונאטסהעפטע' הרביזיוניסטיים נשרו מחיקו, ומימי לא שמעתי הרצאה מרכסיסטית מפיו (אם לא שכחתיה מפני שלא נקלטה תורה זו בלבי). הוא דיבר בגנות הריאקציה הבורגנית, אבל במדינה הסוציאליסטית שהטיף לה, כבר היה שמור מקום בגלוי או בסתר להקדוש־ברוך־הוא.

„שזר, שכנואם היה כמעיין המתגבר, היה גם איש שיחה ומספר נפלא. בעיני היה כשליח הבא ממרחקים, מעולמה של יהדות חיה, להחיות את העצמות היבשות של יהדות גרמניה. לבנו היה אז פתוח לדברי שליחים. לאמיתו של דבר גם שזר ביקש ללמוד ולקלוט והיה שואל ומתעניין הרבה בהווי זה שגלה לתוכו וגילה מידה רבה של הבנה לרוחם של יהודי גרמניה ומה גם למיעוט הציוני שביניהם".

ונשמע מה בפיה של לילי צדק, ילידת ברלין, אמונה מנוער בבית אביה ד"ר צדק ומבית דודה אחי אמה, אדוארד ברנשטיין, על תרבות גרמנית ועל הסוציאל־דמוקרטיה הגרמנית ומושג אין לה מתולדות עמה, שפתו ותרבותו, אך התחילה כבר להתעניין בציונות והלכה לאסיפות של נוער ציוני. ערב אחד כ' בתמוז תרע"ה (1915), סיפר זלמן שזר על הרצל. „הוא נאם בהתרגשות מבהילה. הקהל, נוער כמוני, שרגיל היה להתאפקות נימוסית־אירופית, ראה פתאום לפניו יצור מעולם אחר שכל איבריו מביעים מחשבותיו. שמע את הגאום בהשתוממות ובעצירת נשימה". הוא דיבר על נביאי ישראל ומשיחיות והסמיך דבריו אלה אל הרצל. כשסיים את דבריו ראיתיו צונח על הכיסא, שטוף זיעה, באפיסת כוחות.

„בחורף אותה שנה שמעתי מפיו שורת הרצאות על התנועות המשיחיות ועל אנשי הקבלה, על שבתי צבי ועל בית פראנק, על תקופת האוטונומיה היהודית בפולין־ליטא במאה ה־18, על ועד ארבע הארצות.

„רובשוב חילק את זמנו הפנוי (הוא נתקבל בהשפעת מורו מיינאקה שוב לאוניברסיטה של ברלין) לשתי חבורות נוער, למהגרים מן המזרח ולילידי גרמניה — וקשר ביניהם. היה נכנס לסניף „פועלי ציון" שיסד בברלין, ואשר בו התרכזו הצעירים מן המזרח וב.יידישעס פאלקסהיים' בו היה מרוכז מיטב הנוער היהודי בברלין, בו היה מטיף ללמוד יחד עם עברית גם יידיש, כי היא שפת המוני העם, הוא היה מלהיב את החברה וגם התלהב ממנה. הוא הרצה לפנינו גם על משה הס ועל תולדות הרפורמה הדתית היהודית בגרמניה, שבין הפעילים בה היו אבות־אבותינו ואנו לא ידענו. באהבה מיוחדת היה מגלה לכמה מאתנו את ייחוס־האבות שלהם, מגלה שושלת משפחה ומוצא לפעמים כי אחד מאבות־אבותיו של פלוני היה מלומד יהודי נערץ, והאיש כלל לא ידע זאת.

„כשם שרובשוב היה לנו מנהיג ומדריך, כן היה לו עצמו צורך בתלמיד־חכם, ללמוד ממנו ולשרת אותו. „עשה לך רב והסתלק מן הספק' — היה מלמד אותנו. רבו בימים ההם היה מרטין בובר, אז עורך „דער יודע' והוא שיתף את רובשוב בירחונו.

„רובשוב היה אהוב על הבריות ועל הנוער היהודי במיוחד, לא רק בגלל כשרונו, וגם לא רק מפני שהיה המטיף והמדריך אשר פתח לפנינו את העולם הישן־המחודש, אלא בעיקר בגלל אישיותו החמה והגלהבת שצדה את לבנו. הוא היה חובק זרועות עולם באהבתו הגדולה ושפע גלי חום זרמו מתוך לבבו אלינו. לו ניתן המפתח הפותח שערי בית הלב. אופטימיות בלתי מוועזעת קרנה ממנו. נאמנותו לידידיו, לבו המקשיב לנפש הזולת, מידת סליחה ומחילה שחונן בה, היתה נר לדרכנו.

„רובשוב אירגן חוג אינטימי חשאי של אינטליגנטים ציונים־סוציאליסטים, ילידי גרמניה בשם „עולי ציון", חבריו התחייבו ללמוד עברית ולעלות לארץ מיד אחרי גמר המלחמה, להצטרף לאנשי העליה השניה ולהגשים את רעיונותיהם. חוץ מרובשוב, השתתפוב חוג זה ד"ר מכס מאיר, שעבד יחד עם רובשוב בעריכת העתון 'Jüdische Rundschau', ואשתו; לודויג שטראוס, המשורר הלירי ואחיו ד"ר מכס שטראוס, יוליוס ברגר, אחיו אלפרד, גרטה

פינר, הדסה קלוואריי, רבקה קאופמן ועוד כשני תריסר חברים. עובדה היא כי כולנו, כל חברי החוג, קיימנו אשר קיבלנו עלינו ועלינו לארץ. והיא (לילי) מהראשונות לעליה.

וגוסטה רכב (שטרומפף) ילידת מינכן, בת לאב תורני אדוק במצוות וקנאי מיוצאי גליציה, והיא חניכת גימנסיה גרמנית במינכן, רחוקה אף היא מידיעת תולדות עמה ושפתו ותרבותו, אך כבר ציונית, היא מספרת: „השפעתו של רובשוב בחוג מצומצם של מבקשים לדעת ערכי יהדות היתה ככוכב־שביט. התלהבותו, הפאתוס האמיתי, השפע הרוחני המתמיד — כל אלה נספגו בנשימה עצורה על־ידי שומעי הרצאותיו. וכל העיניים נתלהטו לחיזיון של שאיבה ממעמקים, ניתוח של מחשבה מבריקה. או לא שלט עוד שליטה שלימה בגרמנית, אך כשהיה חסר לו איזה ביטוי היה כשרון היצירה שלו גם בשפה והביטוי הגדרש היה נולד מניה־וביה להפתעת כולנו. סחוט עד כלות־הנפש היה בגמר ההרצאה ותמיד חרדנו לשלומו".

ובכל הפעולה הענפה הזאת לא הזניח גם את לימודיו באוניברסיטת ברלין. שם שמע את אדוארד מאיר, ההיסטוריון הנודע של תולדות בית שני. מיינאֶקה אף השיג עבור תלמידו הקלות בתמורות השונות שהוטלו על עצירי־מלחמה, בעיקר בחובת התייצבות פעמיים ביום לפני השלטונות. ברוב שעות היום היה עושה בספריית הקהילה היהודית, אוסף חומר למחקריו.

מברלין קפיצה (ב־1918) לפולין לוועידת היסוד של „פועלי־ציון" ואגב אורחא — מחזור הרצאות באגודת הסטודנטים היהודים בברלין על תולדות התנועות המשיחיות בישראל ועל תולדות ההיסטוריוגראפיה היהודית.

בארץ־ישראל

תמו ונשלמו שנות הלימודים, שנות פעולה ציונית־מפלגתית במערב. עתה נכונה הדרך, אשר רבים נענו לקול קריאתו ללכת בה — הדרך לארץ־ישראל. לפי שעה אך לזמן־מה — חבר למשלחת „פועלי־ציון" (ב־1920) לחקירת המצב בארץ ישראל ולעיבוד תכנית לעתיד.

ובארץ ישראל שלאחר הצהרת בלפור־ועד־הצירים, הגדודים העבריים וכבר לאחר יסוד „אחדות העבודה".

כשנה עשה בארץ ישראל, מתאקלם באווירה החדשה תוך לימוד מתמיד את בעיותיה ושיתוף פעיל וחיפוש פתרונותיהן, משתתף ב„קונטרס" שבעריכת ב. כצנלסון; עד לפרעות בירושלים ורשימתו ב„קונטרס" עליהן: „הכקישינוב תעשו את ירושלים?" מעלה הדים חזקים בכל הישוב. נבחר ציר לאסיפת הנבחרים הראשונה של הישוב.

בא בברית הנישואין עם רחל כצנלסון וחוזר לאירופה כשהוא נבחר שם לקונגרס הציוני ה־12 בקרלסבאד (1921) ראשון לו לקונגרסים הציוניים.

בקרלסבאד הוא יוזם ופותח את ועידת היסוד של הסתדרות „החלוץ" העולמית ומשתתף בהקמת המשרד הראשון של „החלוץ" העולמי בווינה.

ושוב תחנה חשובה בחייו, אם כי קצרה, האומרת כבוד רב: ד"ר צ. פ. חיות, אז רבה של וינה, מייסד בית־מדרש למורים („פדגוגיון") ומנהלו הזמין אותו (1922) לתורות היסטוריה עברית. יחד עם ד"ר מ. סולובייצ'יק

(סוליאלי) הוא מסיים את ספרם „תולדות ביקורת המקרא", ספר ראשון מסוגו בספרות חקר המקרא בעברית. בקונגרס ה־13 (קרלסבאד 1923) נבחר לוועד הפועל הציוני ולאחריו חזר ועלה לארץ (1924) הפעם לישיבת קבע.

מתוך עבודה בוועד הפועל של ההסתדרות נקרא על־ידי ברל כצנלסון להיות עמו בהכנות להוצאת עתון ההסתדרות „דבר" (1925) בהתוויית קו התכנית והצורה ובבחירת חברי המערכת. ולמן הגליון הראשון של העתון (1.6.25) ועד לכינון ממשלת ישראל, כשרובשוב (מאז שזר) נבחר להיות שר החינוך שלה (1949) היה הוא מראשי העושים, המשפיעים והמשתתפים בדבריהם בעתון. הרבה לכתוב בענייני היום, הישוב, הציונות ותנועת העבודה. ענייני היהדות לכל תפוצותיה; אישים ומחקרים שונים, גם שירים ותרגום מאידיש. ומי ימנה מספר למאמרים הראשיים שכתב בלא חתימה („דבר היום"). אך לא רק באלה הטביע את חותמו על העתון, אלא גם בהדרכה, בהכוונה, בעיקר בשנות היותו עורך לאחר מות ב. כצנלסון, וכל עשייתו בעתון היתה מתוך שיתוף־מאהבה עם חברי המערכת והדפוס. הוא אף ערך את השנתונים הספרותיים של „דבר".

וכל שעשה ב„דבר" — ליד עבודות רבות ושליחויות מרובות לחו"ל (3 פעמים לארה"ב) עשה: בוועד הפועל של ההסתדרות, במרכז המפלגה, בהנהלת הוועד הלאומי ובוועד הפועל הציוני. השתתף בקונגרסים הציוניים ובקונגרסים של האינטרנציונל המקצועי (בפאריס ובפראג); עם יוסף שפרינצק באירופה לארגון הקונגרס העולמי למען ארץ־ישראל העובדת ובוועידת דאנציג בהתאחד „ברית פועלי ציון" עם „התאחדות הפועל הצעיר"; ועם ד. בן־גוריון מטעם ההסתדרות בוועידה הבין־לאומית של התנועה המקצועית בשטוקהולם. בוועידה הבין־לאומית לפליטים באיוויאן.

הביא את דבר ההסתדרות בפני הוועדה המיוחדת של או"ם בירושלים (1947) והיה חבר הוועדה השמינית של הסוכנות בימי ההחלטה בלייק־סאכסאס על הקמת המדינה והוא שניסח את ההכרזה על העצמאות שנתקבלה ע"י הועה"פ הציוני (1948).

„בינתיים" כשהורכבה הממשלה לאחר הבחירות הכלליות לכנסת הראשונה (1949) נמסר לו התיק של משרד החינוך והתרבות. תחנה זאת בחייו תצויין בעיקר בתולדות המדינה במעשה הגדול שנעשה בימי כהונתו — חוק לימוד חובה והגשמתו סמוך להחלטה.

כשהתפטר מהממשלה נחל „כשלון" שהוא לכבוד לו ולמדינה: הוא מונה להיות ציר ישראל במוסקבה, אולם ממשלת סס"ר לא רצתה בו ולא הסכימה למינויו.

בתקופת־ביניים זו, עד שנבחר נשיא, עמד בראש מחלקת ההסברה של הסוכנות היהודית ובראש מחלקת החינוך והתרבות שלה ומ"מ יו"ר הנהלת הסוכנות בירושלים.

ממפעליו בתקופה זו יצויינו: שני כינוסים עולמיים של מורים עבריים (ב־1955, 1958) וכינוס עיוני עולמי לבעיות היסוד של הציונות והרעיון הציוני. עשה הרבה למען החינוך העברי בגולה ובביקוריו בארצות דרום־אמריקה, הפעיל את הקהילות והיטה אותן לשאת בעול החינוך. היה ממייסדי „חזות" — במה לעיון בשאלות הציונות, האומה והמדינה שערך יחד עם

פרופ׳ נתן רוטנשטרייך (ובימי עבודתו ב„דבר״ ערך, יחד עם ח. ארלוזורוב ז״ל את הירחון „אחדות העבודה״). הוא שימש בכהונת נשיא המדינה השלישי, בשתי קדנציות, בשנים 1963—1973.

עם כל היותו נתון כולו בשנים אלה בעניניו הכלל, היה מתפנה מזמן לזמן לאהבתו הראשונה— לחקר השבתאות ולמחקרים היסטוריים שונים הקרובים ללבו, וביניהם גם לחקר אידיש. מוסיף להשתתף ב„דבר״ ולערוך את השבתונים הספרותיים (בשיתוף עם נ. אלתרמן ז״ל והח״מ). אז החל לעשות למען גרגו שלו: לקבץ את נפוצות יצירתו אל ספרים. הוציא את „כוכבי בוקר״ (פרקי זכרונות ופרקים על אישים מהמכורה הארץ־ישראלית, צפת וטבריה; הוצאות „עם עובד״ 1950; יצא במהדורות רבות) ו„אור אישים״ (דיוקנאות של אישים, הספרייה הציונית השט״ו 1955) ומהדורה מורחבת בשני כרכים (תשכ״ד—1964) — ספרים שזכו לביקורת חמה ותורגמו לשפות שונות. („כוכבי בוקר״ זכה בפרס אוסישקין ו„אור אישים״ בפרס ביאליק). בשני אלה ובהערותיו לעת מצוא על אישים נתגלה כפורטרטאי מפליא לשרטט את הדיוקן ולהעמידו על קווי ייחודו. ובכ״י „אור ישישים״ על אישים פעילים בתנועה ובציבוריות בארץ ובחו״ל. עוד מלאכת כינוס רבה לפניו: מבחר מאמריו הפובליציסטיים, מחקריו בעברית ובאידיש — רכוש גדול כשייאצר כולו יפליא בסגנוניות שלו ואפשר יהיה לעמוד על תרומתו לתורת ישראל ולפובליציסטיקה העברית. לאחר פטירתו יצא קובץ מאמריו „בחצר המטרה״.

הצימאון שאינו יודע רוויה לאנשים, לשיחה אתם ולעמידה על מהותם, הן רמי־מעלה והן מבין „עמך״ — מידה זו היא מן הדברים המעטים שחנשיאות לא רק גזלה ממנו, אלא להיפך, מגישה לו ביד גדושה: פגישות לאין מספר עם אנשים מכל החוגים והמעמדות, מן הארץ ומחוצה לה. יחידים וקבוצות־קבוצות, ביניהם אנשי־שם בחורה ובכל חכמה, יהודים ולא יהודים, „חילוניים״ ואנשי־דת ומחסידי חב״ד וברצלב, ובני נוער לרוב. וכל אלה, מלבד קבלת־פנים וטכסים שהפרוטוקול מחייב אותם, ומלבד השתתפות, אם של כבוד בלבד ואם של נאום, בכינוסים, ועידות וכו׳ שעורכיהם מבקשים להתכבד בנוכחות הנשיא.

בין הפגישות הרשמיות זכורה במיוחד זו עם האפיפיור. דברים אחרונים שלו בפרידה מעמו מלב כל העם במדינה ובתפוצות הגולה נדלו; הנשיא אמר: „אותו נביא שאמר ,וכתתו חרבותיהם לאתים וחניתותיהם למזמרות (דברים אשר האורח הזכירם בנאומו) הוא גם הנביא שניבא: ,כל העמים ילכו איש בשם אלהיו ואנחנו נלך בשם ה׳ אלהינו לעולם ועד״.

יהודה סלוצקי

תקנון חובת הצבא הכללית 1874 והיהודים

א

אחת הריפורמות החשובות ביותר שבוצעו בשנות מלכותו של הצאר אלכסנדר השני היתה הנהגת חובת הצבא הכללית על כל תושבי רוסיה[1]. רפורמה זו שמה קץ לשיטת מכסות הגיוס (שיטת ה„רקרוטים"), שלפיה הוטל על האכרים ועל העירונים בלבד לספק מדי שנה בשנה מגוייסים („רקרוטים") לצבא לפי מכסות כבדות (עד שבעה איש אחת לשנתים לכל אלף נפשות בימי שלום).

אמנם כבר בראשית ימי מלכותו של „הצאר המשחרר" חלו הקלות מרובות בחיי אנשי הצבא. תקופת השרות הצבאי קוצרה מ־25 שנים ל־15 שנה; ענשי הגוף בוטלו; בטלה שיטת בתי־הספר הצבאיים לבני חיילים ול„חטופים" יהודים (שיטת ה„קנטוניסטים"); יתר תשומת לב ניתנה למזונותיהם ולהלבשתם של החיילים, כן נעשו סידורים להקנות למגוייסים את יסודות הקריאה והכתיבה. עוד בשנת 1863 מונתה ועדה לחקיקת חוק שרות צבא חדש, שיחול על כל המעמדות במדינה, אלא שהועדה פעלה באיטיות יתרה, בעיקר משום התנגדותם של האצילים והסוחרים לחיוב בניהם בשרות בצבא.

נצחונו של הצבא הפרוסי, שהיה מבוסס על חובת צבא כללית, על הצרפתים בשנת 1870 עורר את החוגים הצבאיים ברוסיה להחיש את הרפורמה. בראשית 1871 מונתה ועדה לניסוח תקנון חדש לשרות כללי במדינה. בועדה השתתפו גם נציגי שכבות ציבור שונות. בועדת המשנה בת 11 חברים, שדנה בבעיות גיוסם של היהודים, השתתפו שלושה נציגים יהודיים: הבארון ה. גינצבורג, המזרחן ד. חוולסון (מומר), והצנזור ד"ר יוסף זייבר־ליגב. הם השתתפו בדיונים וגם בהצבעות. הועדה תחליטה ברוב דעות להטיל על היהודים את חובת השרות הצבאי, בהתאם לעקרונות הכללים יא). בראשית 1873 הביא שר המלחמה הליברלי דימיטרי מיליוטין את הצעת „תקנון חובת הצבא הכללית" בפני הועדה, ולאחר דיונים רבים וקשים אושר התקנון בסוף אותה שנה ונכנס לתקפו במאמר הצאר ב־1 בינואר 1874 ב). הסעיפים הראשון והשני של התקנון קבעו כי „חובה קדושה על כל איש

---

1. על המאבק הפנימי בחוגי השלטונות בקשר עם הנהגת חובת הצבא הכללית ר׳ **Г. Джаншиев,** Эпоха великих реформ. СПБ, 1907, стр. 509—530.

יא׳ על הדיונים בועדה, ר׳ **П. А. Зайончковский,** Подготовка военной реформы, 1874 г., Исторические Записки, 1948, № 27, стр. 170—201.

2. ר׳ נוסח עברי של מאמר הצאר (המאניפסט) בחוברת „חוקת חובת העבודה בצבא", בתרגומו של ש. י. פין, וילנה, תרל"ד, עמ׳ 3—5. מן הראוי לציין, כי באותה שנה יצאו לאור בוילנה לפחות שני תרגומים של ה„אוסטאוו" לאידיש. שערו של תרגום אחד ר׳בעמ׳ 4 במאמר זה. שער התרגום השני, של א. סדרמאן ומ. אלפר, בא באלבום „ירושלים דליטא" של ל. ראק, ניו־יורק 1974, עמ׳ 19.

דער **אוסטאוו** (געזעטץ)

וועגען מיליטער פּפֿליכט (וואינסקי פאווינאסטי)

אללערהאָכסט בעשטעטיגט דעם

1. יאנואר 1874. יאהר.

ווילנא

בדפוס האלמנה והאחים ראם

שנת תרל"ד לפ"ק

УСТАВЪ
О ВОИНСКОЙ ПОВИННОСТИ,

Изданіе Вдовы и братьевъ Роммъ.

ВИЛЬНА,

Въ типографіи Вдовы и братьевъ Роммъ.
На Жмудскомъ переулкѣ въ домахъ подъ №№ 327 328.
1874.

חוקת
חובת העבודה בצבא

נעתק מלשון רוסיא

ע"י ש. י. פ.

ווילנא

בדפוס ר' ש"י פין, ור' א"צ ראזענקראנץ, ור' מ"מ שריפטזעצער.

שנת תרל"ד לפ"ק

ХУКАТЪ ХОВАТЪ ГААВОДА БАЦАВА.

Т. е.

УСТАВЪ О ВОИНСКОЙ ПОВИННОСТИ.

перевелъ на еврейскій языкъ С. І. ФИНЪ.

ОТТИСКЪ ИЗЪ ГАКАРМЕЛЯ.

ВИЛЬНА.
Въ Типографіи Фина, Розенкранца и Шрифтзетцера.
На Вилейской улицѣ, домъ № 715/24
1874.

ואיש מנתיני רוסיה להגן על כסא המלוכה ועל ארץ אבותיו", וכי מחובה זו לא יוכל איש לפדות עצמו לא בכופר כסף ולא בכופר נפש אדם תחתיו. מחובת הצבא שוחררו כהני־דת ונזירים מכל הכיתות הנוצריות, מורים בבתי־ספר ממשלתיים, וכן שבטים ועממים מוסלמים ועובדי אלילים בקווקאז, בתורקיסטן ובמזרח הרחוק (אחוז המשוחררים הגיע ל־16 מכלל הגברים בגיל הגיוס[3]). מועד השרות בצבא הפעיל נקבע לשש שנים (ולאחר זמן — לחמש). עם תום שרותו היה החייל חוזר לביתו, אולם במשך תשע שנים נוספות (ולאחר זמן — 13 שנים) רשום היה בחיל המילואים.

להתייצבות לשרות הצבאי (פריזיוו) נקראו מדי שנה בשנה מ־15 באוקטובר עד 15 בנובמבר כל הגברים שמלאו להם עשרים שנה ב־1 בינואר אותה שנה (ולאחר זמן נקבע הגיל — 21 שנים בחודש אוקטובר בשנת הגיוס). בין המתייצבים היו מטילים גורלות, לאחר בדיקה רפואית שוחררו חולים, חלושי גוף ונכים, וכן בעלי „הנחות" (Льготы). כל אלה שהמספר שעלה בגורלם היה מעל המכסה הדרושה לצבא — שוחררו.

ה„הנחות", שעיקרן היה שחרור מחובת הצבא, ניתנו בשלוש דרגות: דרגה ראשונה: בנים יחידים ומפרנסים יחידים של משפחתם; דרגה שניה: בנים המפרנסים את משפחתם יחד עם אביהם; דרגה שלישית: אחים של חיילים המשרתים בצבא או שנפלו במלחמה.

הדבר שציין במיוחד את התקנון היתה הדאגה המרובה להשכלת העם. מיליוטין וחבריו ראו בהשכלה גורם חשוב בחיזוק כוחו של הצבא. מכאן שחרורם מהצבא של מורים, שנזכר לעיל. הנחות נרחבות ביותר ניתנו לבעלי השכלה. מי שסיים בית ספר עממי נמוך הוטל עליו לשרת רק כארבע שנים (ולמעשה 3 שנים ושמונה חדשים). מי שסיים שש כתות של בית־ספר תיכון — שרת רק שנה ומחצה (ולאחר זמן — שנתיים). בוגרי אוניברסיטאות חייבים היו רק בששה חדשי שרות בפועל. רופאים ורוקחים היו פטורים משרות פעיל בימי שלום, אולם נמנו על חיל המלואים.

לאלה שסיימו חוק לימודיהם בשש שנות גימנסיה ואילך היתה הנחה נוספת. הותר להם להתייצב לצבא מגיל 17 כ„מתנדבים" (Вольноопределяющие) מתנדבים אלה שרתו, בהתאם לגובה השכלתם, משלושה חדשים עד שנתיים. הם יכלו להיבחן ולקבל תואר של סגני קצינים (סמלים) ולעלות לאחר מכן בדרגות הקצונה.

כך הונח יסוד להקמת צבא רוסי חדש. אולם גם צבא זה היה בעיקרו צבא אכרים. כ־89% מכלל המגויסים באו ממעמד האכרים, 10—10½ אחוזים — מבין העירונים. כמחצית האחוז מן האצילים[4]. צבא זה מנה בעיתות שלום ממיליון עד מיליון ו־400 אלף חיילים, ובעיתות מלחמה, כאשר נקראו אל הדגל אנשי המלואים, נוספו עליהם כמה וכמה מיליונים. צבא זה לקח חלק

3. ר' **А. Куропаткин,** Задачи русской армии, СПБ, 1910, т. III, стр. 388.

4. **М. Усов** (Тривус), Евреи в армии, СПБ, 1911, стр. 72.

בשלוש מלחמות גדולות: **מלחמת רוסיה־תורכיה** בשנות 1877—1878; **מלחמת רוסיה־יפאן** בשנת 1904 ו**מלחמת העולם הראשונה** בשנות 1914—1918. הוא התפורר וחוסל בראשית שנת 1918, עם המהפכה הבולשביסטית ועם שלום בריסק.

ב

תקנון חובת הצבא הכללית בניסוחו הראשון לא הכיל כל זכר ליהודים, ולא היתה בו כל אפליה לגביהם. אם לא לקחת בחשבון את שחרורם מגיוס של כוהני הדת הנוצרים בלבד[5]). לא זו בלבד, אלא שדומה היה כי גם על היהודים ששירתו בצבא בהתאם לחוק החדש יחול החוק משנת 1867, שהתיר את ישיבתם בכל רחבי רוסיה של יהודים ששרתו בצבא[6]).

אולם במהרה החלו להופיע תקנות, פירושים וחוקים חדשים, שערערו כליל את מעמדם של היהודים במסגרת השרות הצבאי. לגבי זכות החיילים היהודים המשוחררים להתגורר מחוץ לתחום מושב היהודים פסק הסנט, כי אין זכות זו חלה אלא על החיילים היהודים שגויסו לצבא במסגרת מכסות הרקרוטים לפני שנת 1874. כבר ב־1876 פורסמו „אמצעים להבטחת מלויה התקין של חובת הצבא ע"י היהודים". ב־1878 נקבע כי במקרה וחסרים באזור התייצבות כלשהו יהודים למילוי מכסת ההתגייסות אפשר לגייס גם יהודים שיש להם הנחה ממדרגה ראשונה. אין צורך לומר שהוראה זו לא חלה על מתייצבים לא־יהודים. מדי שנה בשנה היו כאלף יהודים, בנים יחידים ומפרנסים יחידים של משפחותיהם, נלקחים לצבא[7]).

ב־1882 פירסם שר המלחמה פ. ואנובסקי חוזר שאסר להציב חיילים יהודים בחיל התותחנים החונה במבצרים, בציי, בשרותי משמר הגבולות[8]). ב־1889 נאסר למנות יהודים למנצחים של תזמורות צבאיות, כן נקבע שמספר היהודים בתזמורות אלה לא יעלה על שליש.

הגבלות תמורות חלו על שיתופם של יהודים בשרותי הרפואה של הצבא. ב־1882 יצא חוזר שקבע, כי אסור שאחוז הרופאים וה„אחים" („פלדשרים"), המשרתים במשרד הבטחון יעלה על 5. ההנמקה היתה, כי הרופאים וה„אחים" היהודים „אינם ממלאים כהוגן את תפקידיהם". מכסות אלה לא נשתמרו כלל בעתות מלחמה. במלחמת רוסיה־יפאן, למשל, הגיע מספר הרופאים היהודים שגוייסו ל־1204 איש מבין 3498 רופאים צבאיים. ז. א. למעלה משליש.

אחד הסעיפים שפגע במיוחד באוכלוסיה היהודית היה סעיף 395 בתקנון חובת הצבא, שנקבע באביב 1886. הסעיף קבע כי „משפחת יהודי שהשתמט

---

5. אפליה זו היתה כרוכה באי־הכרתם של שלטונות רוסיה במעמדם כאנשי־דת של „כלי הקודש" היהודים (רבנים, שוחטים, חזנים, מוהלים וכו'). כל אלה נחשבו כ„עירונים" סתם.

6. וכן כתב הבארון י. גינזבורג ב„אגרת פתוחה" שלו: „בשובם מן העבודה (עבודת הצבא — י. ס.) יהיו כולם לאזרחים גמורים לוקחים חלק בכל זכויות המדינה, כדין כל אנשי הצבא אשר כלו להם שנות עבודתם" („המגיד", 1874, גל' 44).

7. ספרו הנ"ל של אוסוב (הערה 4), עמ' 73.

8. שם, עמ' 11.

ממילוי חובתו הצבאית חייבת בקנס בגובה 300 רובלים"[9]. אותה שנה נקבע פרס (בגובה של 50 רובלים) לכל מי שייסייע בתפיסתו של יהודי שהשתמט מן ההתיצבות[10].

אמנם רשמית לא נאסר מינוים של יהודים לתת־קצינים (טמלים), אולם ב־1908 כתב העתון הצבאי „ראזוודצ'יק" [11]. כי „בצבא שלנו אין זה מקובל להעלות טוראים יהודים לדרגות תת־קצין"[11]. אותה שעה שהפיקוד עודד חיילים רוסים להתקדם בעבודתם על־ידי מתן פרסים והתקדמות בדרגותיהם (רבי־טוראים, תת־קצינים וכד'), נידון החיל היהודי להישאר טוראי כל שנות שרותו[12].

מינויים של יהודים כקצינים לא בא בחשבון כלל וכלל[13]. ב־1887 נקבע, כי יש למנוע „מתנדבים" מבין היהודים לגשת לבחינות קצונה, שלהן היו זכאים כל עמיתיהם הנוצרים. נוהג זה הפך לפקודה מפורשת ב־1905[14].

ג

חייו של החייל היהודי בין הטוראים הרוסים לא היו קלים. סדר החיים בצבא זה היה מותאם לצרכיהם והשגותיהם של האיכרים הרוסים, דור ראשון או שני לאחר שחרורם מן השעבוד. „כמעט כל החיילים — כותב בזכרונותיו צבי שרפשטיין, ששרת זמן קצר בצבא בשנת 1905 — היו בני איכרים, רובם בחורים גדלי אברים ולימודי עמל ומגושמים. דיבורם היה ניבול־פה — — — כל משפט — כללתו בצידו, קללות מגוולות, שנבחרו מן הספרות הגמוכות של צרכי האדם והבהמה. כששכבתי על משכבי לישון היה ריח סרחון חריף עולה ממשכבי הישנים וסותם את אפי"[15]. ח„ויאטקאים והחארקובים — כותב י. ח. ברנר בסיפורו האוטוביוגראפי „שנה אחת" — היו באים אל הקסרקטין ישר מן הכפר, מקום שידעו רק עבודה קשה במאוד מאוד ואכילת פת קיבר. העבודה כאן (בצבא), אם לא לחשוב את הכרחיותה, היתה קלה לעין ערוך מבביתם והמזון היה גם־כן טוב מאשר שם"[16]. לעומתם היו היהודים תושבי עיר, שרמת חייהם גבוהה יותר וקשה היה להם להסתגל לחיי הקסרקטין, שלא לדבר על אי־ידיעתם את השפה הרוסית, את ההכרח לאכול טריפה,

---

9. י. גסן, וו. פרידשטיין, Сборник законов о евреях. פטרבורג, 1904, עמ' 276. וכן ר' „ווסחוד" השבועי 1886, גל' 22, עמ' 617.
10. שם, עמ' 276.
11. ספרו הנ"ל של אוסוב, עמ' 11.
12. וכן כותב מ. גרולב, Записки генерала-еврея. פאריז, 1930 עמ' 240): „האם יש לו (לחיל היהודי — י. ס.) תקווה כלשהי לעידוד בן־פרוסה, לעלות נניח לדרגת ייפרייטור (רב־טוראי)? לא. — אף פעם! לפניו רק בעיטות והתעוללויות ולא יותר".
13. היהודי היחיד ששירת כקצין בצבא הרוסי היה הרצל צאס, (1844—1916). הוא היה מן החטופים, וקיבל דרגת קצונה ב־1876. ר' „ייברייסקאיה אנציקלופדיה", כרך ט"ו, עמ' 725—726.
14. אוסוב, עמ' 11.
15. צ. שרפשטיין. „היה אביב בארץ", ת"א, תש"ג, עמ' 203.
16. י. ח. ברנר, „שנה אחת", כתבים, כרך א', עמ' 132.

לחלל שבתות וכדומה. גם המכות והחרופים שהיו חלק בלתי־נפרד משיטת האמונים בצבא הרוסי, והאיכר הרוסי קיבלם תוך השלמה, לא הנעימו את חייהם של החיילים היהודים.

רוב המגוייסים היהודים לאחר שהגיעו לקסרקטין הצבא היו משתדלים, כמובן, להסתגל בדרך זו או אחרת לחיים החדשים. מהם ששעבדו בבתי־המלאכה הגדודיים, כחייטים וסנדלרים, מהם ששימשו בזכות ידיעתם קרוא וכתוב — כלבלרים. היו שמצאו מסילות לליבות הממונים עליהם והוטלו עליהם תפקידים משקיים שונים. כך מתאר יעקב מילך, ששרת בצבא בסוף שנות השמונים, כיצד התמגה לממונה על קנית המספוא לסוסים בגדוד התותחנים ששרת בו [17].

מעמדו של החייל היהודי היה תלוי ביחסם של מפקדיו הבלתי־אמצעים אליו, ואלה היו לרוב שונאי־ישראל. „השנאה ליהודים — כותב י. ח. ברנר, היתה באמת זו שאין לשערה, שנאה עצומה טבעית, איתנה, אינסטינקטיבית, מסורתית, מובנת מאליה" [18]. „כל יהודי — כותב צ. שרפשטיין — הוחזק בעיני החיילים כרמאי, המחבל תחבולות כל הימים לנזקם של הנכרים. ובעיני הקצינים היה היהודי מהפכן, שונא הצאר והמולדת, ומצוה לעקרו מן השורש. — החיל בן־הכפר לעג לתולשת גופו של היהודי וירא מקלות רוחו ומחריפות תפיסתו" [19].

השנאה ליהודים הלכה וגברה במידה והתפשטה הרוח המהפכנית במדינה החל מסוף המאה הי"ט. ההסברה הצבאית, שהיתה צריכה לשכנע את המוני החיילים, זה „ההמון האפור", „האיכרים במדי צבא", כי תביעותיהם של המהפכנים לרפורמה אגרארית ולביטול שלטון היחיד מזיקות למדינה, לא יכלה להביא בפניהם כל נימוק משכנע, אלא זה שכל אותה תנועה מהפכנית אינה אלא מעשה תככים של ה„יידים". השתתפותם של יהודים בתעמולה המהפכנית בקרב הצבא עוררה עוד יותר את חמתם של אנשי הפיקוד הגבוה והנמוך [20]. בחוזר סודי של שר המלחמה א. קורופאטקין מינואר 1903 נאמר, כי יש צורך להשגיח במיוחד על יחידות שבהן נמצאים חיילים יהודים, משום שחיילים אלה מקיימים קשרים עם תעמלנים מהפכנים [21]. מעתה ניתנה גושפנקה רשמית לאפליה ולהתעללות בחילים היהודים, שהגיעו לשיאם בשנות המהפכה 1905—1907. במאמר לא־חתום, שבא בעתון הרוסי „המאה העשרים" בשנת 1906, כותב מפקד־גדוד רוסי: „בשיחה הראשונה עם הטירונים לא ימנע מפקד הפלוגה להוסיף בעת פניתו אל הטירונים משהו לעגני, משהו

17. י: מילך, אטאביאגראפישע סקיצן", ניו־יורק, 1946, עמ' 254—292. וכן ר' זכרונותיו של אשר ארליך, על שרותו במבצר קארס בקאווקאז בשנות 1889—1903. הוא יסד אגודה ציונית בקרב 400 החילים היהודים שחנו בקארס, ר' „אשר היה", ת"א, תשי"ט, עמ' 17—22.

18. י. ח. ברנר „שנה אחת", עמ' 131.

19. בספרו הנ"ל של צ. שרפשטין, עמ' 203.

20. ר' פ. שוואַרץ, רעוואלוציאנערע ארבעט פון „בונד" אין דער צארישער ארמיי, ייו"א בלעטער, כרך מ"ב (1962), עמ' 121—146.

21. החוזר פורסם בעתון המחתרת של ה„בונד" „פוסלדנייה איזוועסטייה" 1903, גל' 148.

סדר פסח של חיילים יהודים ציונים, במבצר קארס־טרנסקוקז. י"ד בניסן תרס"ב—21.4.02
מסובים — חברי האגודה הציונית „צבא־ציון" (נוסדה ע"י אשר ארליך
בחודש אלול תרס"ב—ספטמבר 1902).
ב מ ר כ ז : א. ארליך — יו"ר האגודה, מימינו: יוסף ברנקובסקי — המזכיר.
(מתוך הספר „אשר היה", ת"א, תשי"ט)

חיילים יהודים בצבא הרוסי בקוקז בשנת 1914

החדור לעג, בוז ואי־אמון ביחס ליהודים". בעקבותיו של המפקד הולכים המפקדים הנמוכים יותר ואחריהם — כל הפלוגה, „ובדרך זו מורעלים חייו של אדם זה (של החייל היהודי — י.ס.) במלוא מובן המלה, מצעדיו הראשונים בשרותו הצבאי" [22] לא זו בלבד, אלא שהשנאה ליהודים והבלטתה שמשו אות לנאמנותם של הקצינים למשטר וגורם מסייע לעלייתם בדרגה.

החל מ־1906 החלו שלטונות הצבא בפעולת הסברה מקיפה בין החיילים. עתונים ועלוני הסברה מרכזיים ומקומיים הופצו בין החיילים. ספרות זו היתה רוויה שנאה ליהודים בכלל, שהוצגו כאשמים בכל צרותיה של רוסיה, ובמיוחד כוונה נגד החיילים היהודים, שתוארו כמשתמטים מגיוס, כעריקים בפועל ובכוח. וכפחדנים בשדה הקרב. לעתים הוזמנו מסיתים אנטישמיים מובהקים להרצות בפני החיילים.

הד לסבלם של החיילים היהודים מוצאים אנו בשיריהם, שירים שאין בהם מן הפיוט הנעלה, אבל מוסרים הם את עגמת הנפש ואת כאבם של מחבריהם. וכך אומר החייל באחד משיריו אלה:

אך, איין כחור איין און צוואנציג יאר,
עד האָט יעצט אַנגהויבן צו בליהען,
אך, אַי, אַי, אז, סיי אַרם סיי רייך,
אלעמען צו גלייך —
מוזן דעם זשערעביע ציהען! — — —

ניין חדשים האָט מיר מיין מוטער געטהאן טראגן,
אזן מיט גרוים מיה האָט זי מיר געהאט;
אך, אַי, אַי, מיט גרויסע שמערצן
האָט זי מיך דערצויגן, —
אזן יעצט מוז איך זיין איין סאלדאט![23].

ובשיר אחר:

אַי, פרייטיג, אַי, פרייטיג סאלנאכט
זיינע מיר אלע געזעסן פארטראכט;
מיר זואלטען געגאנגען צו אַ איידן אויף שבת,
האָט דער פעלדפעבל אַ פאוויערקע געמאכט.

אַי, שבת, אַי, שבת גאנץ פריה,
האָט מען געגעבן אַ געשריי: „נאָ אומשטעניע זויחאדי!"
צי האָט מען געגעסן, צי האָט מען געטרונקען?
אַ פאָטש כאפט מען לערצו!

22. לפי אוסוב, עמ' 15. וכן ר' ספרו הנ"ל של גרוליב (הערה 12), עמ' 240.
23. ש. גינזבורג ופ' מארק. Еврейские народные песни. סנקטפטרבורג 1901 עמ' 284.

אַי, בריידער, אַי בריידער,
מיר זיינען פאלדאטן, מיר זיינען אין פרעמדע העגמ;
אַי בריידער, אַי בריידער,
מיר האבן פארשפילט אונזער וועלט![24].

ד

בעצם לא היו היהודים ברוסיה חייבים להתנצל על אי־רצונם לשרת בצבא. לא היתה זכות למדינה, ששללה מהם זכויות אזרח והפקירה אותם מפעם לפעם להשתוללותם של פורעים, לתבוע מהם להקדיש ארבע שנים ממיטב שנות חייהם לשרות בצבאה. זאת הבינו אפילו הטובים מבין נציגי החברה הרוסית. ב־1909, בעת הדיון בדומה על בעיות הצבא, השיב הציר הליברלי חבוצ'ינסקי לנאום השמצה של הציר האנטישמי זמיסלובסקי: „אין להטיח דברי האשמה כלפי אומה המוגבלת מכל צד בזכויותיה האזרחיות — כל עוד מוגבלים היהודים במידה רבה בכל זכויותיהם, אין המספרים (על השתמטות משרות צבאי — י. ס.) מוכיחים דבר" [25], קל וחומר — כשהחייל היהודי, כפי שתואר לעיל, היה מופלה לרעה ונרדף גם בשורות הצבא.

אמנם, עמדתם של מנהיגיה הרשמיים של יהדות רוסיה היתה כי על אף כל ההגבלות והאפליות, על היהודים למלא את חובתם האזרחית למדינה, את השרות הצבאי. הם ראו בכך שלב בדרך לאמנסיפציה של היהודים והשגת זכויותיהם המלאות. בסוף השנה הראשונה להנהגת חובת הצבא הכללית, פרסם הבארון י. גינזבורג, ראש השתדלנים היהודים בפטרבורג, „אגרת פתוחה לכל בני ישראל במושבותיהם בארץ רוסיה" [26]. באגרת זו מביע הבארון את חרדתו עקב תופעות של השתמטות מן ההתיצבות בקרב היהודים. בין השאר כותב הוא: „לפי החוק החדש לא תכבד העבודה בצבא מנשוא. כל איש יודע קרוא וכתוב בלשון המדינה לא יעבוד יותר מארבע שנים מקוטעות. — — ועתה, תחת אשר תפזרו כל הון ביתכם לקנות תחבולות אשר לא כדת, ואשר סוף סוף לא תמלטנה את בעליהן, הוציאו את כספכם זה ללמד להם ספר ולשון המדינה, והוקל מעליכם בנשאם את עבודת המלך כדת וכדין". הוא הזהיר את בני עמו, כי השתמטות שיטתית מהתייצבות בצבא עלולה לשנות את החוק לרעת היהודים.

עמדתם הרשמית של גדולי הרבנים ברוסיה היתה, כי חוקת השירות בצבא מחייבת כל יהודי בגולה, משום הכלל הידוע „דינא דמלכותא דינא". [27].

הרב ישראל מאיר הכהן מראדון, מראשי הרבנים ברוסיה, שנודע בכינויו —

---

24. שם, עמ' 296. נוסח אחר — י. כהן, אידישע פאלקסלידער מיט מעלאדיעס, ניו־יורק, 1957, עמ' 376. כן ר' מדור שירי חילים בספרו של מ. ברגובסקי Jidiśer Muzik-Folklor מוסקבה 1934, עמ' 148—179, 219—230.
25. לפי אוסוב, עמ' 18.
26. „האגרת הפתוחה" פורסמה בעתונים יהודים ורוסים. הנוסח העברי בא במלואו ב„המגיד" 1874, גל' 44.
27. בבא קמא, דף קי"ג ע"א.

על שם ספרו — „חפץ חיים", חיבר ב־1881 ספר בשם „מחנה ישראל"[28], ובו הוראות לחייל היהודי, כיצד עליו למלא, ככל האפשר, את חובותיו הדתיות, תוך שרות נאמן לצבא הצאר, בהקדמה לספרו כותב הוא: „אני מקווה לה' שמי שיהיה בקי בחיבור הזה — יהיה לחן ולתפארת בעיני ה' ובעיני אדוננו המלך החסיד". בסוף שנת 1887 קרא ר' יצחק אלחנן ספקטור, רבה של קובנה ומראשי הרבנים ברוסיה, לכל קהילות ישראל ברוסיה להקים „ועדים קבועים בכל עיר ועיר", שיפקחו על מהלך ההתיצבות לצבא, ויקבעו „מפקחים קבועים בכל קהילה וקהילה שנה שנה בעוד מועד לדאוג מראש תיכף בגמר הפריזיוו (ההתיצבות) על הפריזיוו של השנה הבאה"[29].

בשכבות האמידות ובחוגי המעמד הבינוני הביא תקנון חובת הצבא הכללית לשינוי יחסם לגבי הלימודים בבתי־הספר הרוסיים. המוני בני נוער נהרו בהסכמת הוריהם אל הגימנסיות הרוסיות, „כל מה שהיהודים הפרוגרסיביים לחמו עבורו נגד מתנגדיהם מבני עמם — כתב א. ל. לבנדה ב־1878 — מצא פתרון מלא בתעודת הבגרות או בתעודות לימודים אחרות, המקנות זכויות לגבי החובה הממלכתית הטבעית ביותר. נגד רכישת צנו השכלתי המקנה זכויות ידיעות שאין לזלזל בהן, לא יפצו פה אפילו הקיצונים שבאדוקים. ,תועלת' ההשכלה ברורה עתה לכולם"[30]. יעקב מזאה, רבה מטעם של מוסקבה, כותב בזכרונותיו, כי חוק זה הגיע את בני־ביתו, מן המשפחות המיוחסות החרדיות, לרשמו לגימנסיה הרוסית, „כדי לגמור אוהה, ולהכניסו לאוניברסיטה ולקבל דיפלום, אשר על פיו העבודה בצבא היא רק שלושה חדשים, והיחס אל החיילים מסוג זה הוא יחס של כבוד"[31]. הסופר היהודי־הרוסי נ. מינסקי כתב, כי „עבודת הצבא הכללית קידמה את השכלתם של היהודים יותר מכל העתונים היהודיים גם יחד"[32]. כך נפרצו כל הסייגים וכל מי שהיה בידו השתדל לשלוח את בניו אל בית־הספר הרוסי, כדי לזכות אותם בזכויות הכרוכות בהשכלה הרוסית, לפי „תקנון חובת הצבא הכללית"[33].

ה

יחס אחר לגמרי שרר לעבודת הצבא בקרב המוני העם. קודם כל לא נמחה עוד כליל זכר תקופת ה„קנטוניסטים". בשנות 1827—1855, כאשר ילדים רכים נחטפו מבית הוריהם ונשלחו ללב רוסיה לבתי־הספר הצבאיים

28. „מחנה ישראל" וילנה, תרמ"א, מהדורה שניה — תרמ"ה, מהדורה ג' — תרנ"ו. לאחר מכן יצאו מהדורות נוספות בהונגריה, ארצות הברית וארץ־ישראל. ב„שנה אחת" לי. ח. ברנר טוען חייל יהודי אדוק בדתו: „אם רוצים אפשר גם כאן להתנהג כיהודי. שייך לומר: אונס רחמנא פטריה; ליטול בשבת את הנקשת (הרובה — י. ס.) — מה לעשות... אבל להתפלל אפשר ואפשר. עיין, חפץ חיים!" („כתבים" א, עמ' 140).

29. „המליץ", 1887, גל' 272.

30. ל. לבנדה, „ייברייסקאיה ביבליותיקה", כרך 6, עמ' 72.

31. י. מזא"ה, זכרונות, ת"א, תרצ"ו, ח"א, עמ' 31.

32. „ראזסוויים" 1879, גל' 4, עמ' 76 (בחתימת „נורד וסט").

33. פרטים נוספים בספרי „העתונות היהודית־רוסית במאה הי"ט", ירושלים, 1970, עמ' 24—25, 320.

לילדי חיילים, ולאחר שהגיעו לגיל 18 הוטל עליהם לשרת 25 שנים בצבא. גם לאחר שבוטלה גזרת ה„חטופים", נמשכה עד שנת 1873 שיטת ה„רקרוטים". מכסת מגויסים הוטלה על כל קהילה וקהילה, ונציגיה היו אחראים בפני השלטונות למכסת, תוך איום, כי יגויסו לצבא אם לא ימלאוה[34]. כמה שבועות ואף חדשים לפני עונת הגיוס היו גברים בני עשרים עד ארבעים, שחששו כי הגורל יפול עליהם, בורחים ומתחבאים ככל אשר יוכלו. הקהילה העמידה „חוטפים" כדי למצוא אותם ולהביאם אל שלטונות הצבא. „את המועמדים לגיוס — מספר הגנרל מ. גרוליב — היו סוגרים במעצר ומתייחסים אליהם כאל אסירים. נחמתם היחידה היתה — המזון שניתן להם בשפע, שהרי מועמדים רעבים למחצה ומדולדלים עלולים היו להיפסל על־ידי השלטונות"[35]. סוג אחר של מגויסים היו „המתיצבים מרצון" (אוחוטניקי), לרוב בחורים עלובי־חיים, שנאותו ללכת לצבא, לאחר שידולים ותשלום כספי מתאים.

על המעבר מתקופת ה„רקרוטים" לחובת הצבא הכללית מספר בזכרונותיו איש ליטא א. א. פרידמן, „עד צאת החוק הצבאי החדש — כותב הוא — שרר חוק ה‚רקרוטים'. חובת הצבא לא חלה על איש פרטי, כי אם על העדה. העדה בכללה היתה מחוייבת להספיק מספר חיילים בכל שנה לפי מכסת הנפשות הרשומות באותה עדה. בתור חברי העדה נרשמו משפחות מתי מספר ומרבית בני העדה לא היו רשומים כלל, אלא נעלמים. בשעה שהיה אחד מן ה‚נעלמים' צריך לגסוע לאיזו עיר היה לוקח תעודת מסע על שם אחד הרשומים. כמובן, ‚בעלי הבתים הגבוהים', נשואי הפנים, הלומדים והתקיפים היו ‚נעלמים'. חובת הרקרוטים לא חלה עליהם כלל. ראשי הקהל נהגו אז ‚לחטוף' צעירים מבני העניים, אוסרים אותם בכבלי ברזל והיו רועים אותם עד שמסרום אל פקידי הצבא. אמנם יש אשר קנו צעירים גם בכסף אשר מכרו את עצמם אל הקהל ברצונם הטוב. אלה נקראו בשם „אוחוטניקי", ז. א. ‚מתנדבים' כביכול, אבל גם הם היו אסורים בנחושתים, היו זוללים וסובאים ושותים לשכרה עד שמסרום לעבודת הצבא. כל הצעירים בני בעלי־בתים והחשובים ומה וגם הצעירים הלומדים, בני העליה, לא ידעו מחובת הצבא כלל. החוק החדש של שנת 1874 בלבל את כל ‚העולם' ההוא. אי־אפשר היה עוד להשתמש ולהתעלם. החובה היתה על כל איש ואיש, קטן וגדול, זקן ונער להיות נרשם ברשימת הפקודים"[36].

תמונה נאמנה ממצב הרוחות ברחוב היהודי מוסר בזכרונותיו שמואל קופמן, יהודי עממי, בן למשפחה חסידית בפודוליה, שתורו להתיצב לצבא הגיע בשנת 1874. „קשה לצייר את הפחד ואת הבהלה שאחזו את בני ישראל ברוסיה" — כותב הוא. הוא מביא שיחות שהתנהלו בין „חכמים ונבונים מן הדור הישן", שהביעו דעתם, כי „גזרת ה‚חוטפים' פגעה רק בפרט מישראל, כי בעטיה אבדו מבין ילדי ישראל כעשרה אחוזים למאה, — — אך תשעים

---

34. ר' ספורו של י. רבינוביץ, „שטראפנוי" („הנקנס"), שפורסם בשנת 1859.
35. ספרו הנ"ל של גרולב, עמ' 70.
36. א. א. פרידמן, ספר הזכרונות, ת"א, תרפ"ז, עמ' 112—113.

אחוזים למאה מילדי ישראל גדלו והיו ליהודי לומדי תורה ויראי אלוקים; אולם עכשיו יצאה הגזרה על כלל ישראל" [37].

הפחד ואי־הרצון ללכת אל הקסרקטין הרוסי ולמסור ארבע שנות חיים למשטר הצורר הביאו לתופעות הווי קשות. שוחד ניתן לפקידים שימחקו את שם המתייצב מספר הקרואים. הרשמת המתיצב בשם משפחה אחר, כדי שיוכל להופיע כבן־יחיד היתה נפוצה אף היא [38]. שוחד ניתן אף לרופאים שיפסלו את המתייצב לשרות הצבאי. כן היה נהוג שמתייצבים היו מדירים שינה מעיניהם, „מכחישים את גופם על־ידי תעניות ושתיית סממנים שונים" [39]. מנהג זה נקרא באידיש „מארען זיך". „כמה וחדשים לפני הגיוס — כותב צ. שרפשטיין בזכרונותיו — היו הצעירים הנקראים לצבא מתחברים לחבורות על מנת ‚להתענות', הם היו ממעטים באכילה, — — ממעטים בשינה, מבלים לילות תמימים בבתי־המדרש ובבתי חברים, מבלי תנומה, כדי לרזות ולהפחית ממשקל הגו. לאחר כמה שבועות של עינויים וסגופים החווירו הפנים ודמו לפני־מת, והבחור היה צנום ונפול לחיים ומתנודד בלכתו" [40].

מעציבה ביותר היתה תופעת הטלת המומים בידי „מומחים" למיניהם. ה„מומחים, שידעו להטיל מומים בבני אדם בריאים". וכן מספר עליהם צ. שרפשטיין: „יש שהטיף מיני סמים בעין שהעלו עליה תבלול ולא יכול הנפגע לראות, יש שהטיף סמים חריפים באזנים ונקבו את עור התוף — — והופרעה השמיעה, — — יש שהיה בוקע את הרגל מן הברך והיה הבחור חיגר ופיסח, יש שהיה ה‚מומחה' חותך את גידי הזרוע ומחברם במקום הפרק ולא יכול היה הבחור לפשוט את ידו. — — המומחה הבטיח שאין המום אלא לשעה — אך לא תמיד נתקיימו ההבטחות, וידעתי אומללים כאלה לרוב" [41].

הסופר מרדכי ספקטור נקרא להתייצב בשנת 1879. משפחתו החסידית תבעה ממנו שיטיל מום באבריו, יקצץ שתים מאצבעותיו, יעשה שבר בגופו, וכדומה. הטלת מום זו בתוספת שוחד מתאים לרופא הצבאי היתה אמצעי בדוק לשחרור מן ה„גויים". הוא מדגיש כי המשפחה ראתה בהליכה לצבא

---

37. ש. קופמן, זכרונות, ת"א, תשט"ו, עמ' 45. ש. קופמן הוא אביו של יהודה אבן־שמואל.

38. י. א. קאצאוויטש כותב בזכרונותיו („זעכציג יאר לעבן", ניו־יורק, 1929, עמ' 186): „אחי הבכור מרדכי נכתב כבן־יחיד של דודה אלמנה, כדי שלא יהיה עליו לשרת בצבא". עד היום יש בעולם כולו משפחות יהודיות ששמות משפחה שונים לעצמם, זכר לימי ההתיצבות בדור האחרון לממשלת הצארים.

39. ר' „שנה אחת" לי. ח. ברנר, כתבים א, עמ' 106. וכן כותב בזכרונותיו הנ"ל ש. קופמן: „קיבלתי עלי לעשות מה שעשו שאר הצעירים בדורי. סיגפתי את גופי, התענתי תעניות, — — אכלתי דברים חריפים ומאכלות גסים — הכל כדי לקלקל את בריאותי לקראת יום ההתייצבות לבדיקה בלשכת הגיוס. עשיתי כל מה שאפשר ובלבד שאנצל מן הגיוס" („זכרונות", עמ' 43). קאצובין' כותב בזכרונותיו: „מכניסים (לבדיקה הרפואית) בחור אשר ניכר כי צם במשך כמה חדשים ושתה חבית של חומץ, ונוסף לכך הטילו מום באוזנו".

40. ש. שרפשטיין, „עיר מולדתי", ספר קמניץ פודולסק, ת"א תשכ"ה, עמ' 118.

41. שם, עמ' 119.

לא רק הרס ואסון מבחינה חומרית, אלא גם כחרפה גדולה. „במשפחתנו — תודה לאל — אומר לו דודו — אין אף בעל־מלאכה ואף חייל" [42].

בזכרונותיו שנזכרו לעיל מסכם שמואל קופמן את מאזן משפחתו מבחינת הגיוס לצבא: „אחי פסח — כותב הוא — הוציא לעצמו עין ימין לפני ימי הגיוס; אחי שמעון ברח לפני הגיוס לחוץ־לארץ, — — אחי דוד ז"ל קלקל לפני ההתייצבות לגיוס, את בריאותו במידה כזאת, שאחר כך לא האריך ימים. — — אף אני לא הבראתי עד היום ממה שעוללתי לעצמי בימים שלפני הגיוס" [43].

והרי עדות של מסתכל מן הצד. הגנרל א. דניקין כותב: „בתפקידי כמפקד גדוד במשך ארבע שנים הוטל עלי לשמש פעמים רבות כחבר הועדה הפלכית הווהלינית בבדיקת המתייצבים לעבודת הצבא. לפני עברו מאות גופות אנוש מעוותות, בעיקרם — יהודים. — — שורת משפטים בערים שונות פרשה תמונה אפלה של הטלת מומים וגילתה את קיומו של מוסד נרחב של ‚רופאים' במחתרת, אשר בצעו בגוף הפאציינטים שלהם קיצוץ אצבעות רגלים, ניקוב עור התוף באונים, דלקת חריפה בעינים, שברים, עקירת כל השינים, ואפילו נקיעת עצמות בברכיים" [44]...

אחד הגורמים להגירה הגדולה מרוסיה בשנים ההן היה הרצון להתחמק מן השרות הצבאי [45]. על מנת שלא להטיל על המשפחה את חובת תשלום קנס 300 הרובלים, היו רבים מן המתייצבים, עוברים את כל שלבי הגיוס, ובורחים מן הצבא רק לאחר שהגיעו לקסרקטין, שאז פקעה אחריותם של בני המשפחה למגויס.

אגב, אלה שהצליחו להשתמט מן ההתייצבות היו נתונים בפחד מתמיד מן המלשינות. מרדכי ספקטור כותב, כי חשש שאם ישתמט בדרך שאינה כשרה מן השרות הצבאי יפול, לאחר מכן, בידי „מלשין העיר" („שטאט־מסור"), אשר יסחוט ממנו כספים באיום למסרו לרשות [46].

ו

מראשית הטלת חובת הצבא הכללית לא נלאו שונאי ישראל מלהדגיש ולהטעים את השתמטותם של היהודים מעבודת הצבא. העתונות האנטישמית, ובראשה „נובויה ורמיה", הדגישה מדי שנה בשנה את מספרם הגדול של היהודים שלא התיצבו בלשכות הגיוס. היהודים התגוננו בטענות מטענות שונות עד שנוצרה ספרות שלמה בנושא זה, שממנה ראוי להזכיר את מחקרו של המשכיל ה. צ. רבינוביץ: „אטיודים סטאטיסטיים", (פטרבורג 1888) [46].

42. מ. ספקטור, „מיין לעבן", ורשה 1927, חוב' ג', עמ' 11.
43. זכרונותיו הנ"ל של ש. קופמן, עמ' 53. כן ר' ד. כהן, שפולה, חיפה 1965 עמ' 119—122.
44. А. Деникин, Путь русского офицера.
45. ספרו הנ"ל של מ. ספקטור, עמ' 42.
46. ה„אטיודים" הראשונים באו בשבועון היהודי־רוסי „רוסקי ייברייי" בשנות 1881—1883. ונכללו בספר שעודכן עד שנת 1886.

המחבר השתדל לערער בעזרת להטים סטטיסטיים את טענותיהם של האנטישמים.

בתקופה מאוחרת יותר, מסוף המאה הי"ט, נוספה לטענות האנטישמים הטענה כי היהודים מנהלים בשורות הצבא עצמו תעמולה הרסנית נגד המשטר. האשמות אלה הפכו לחלק מן ההסתה נגד היהודים בעתונות ובדומה הממלכתית.

ב־1910 יצא לאור ספרו רב הכמות של אלכסיי קורופאטקין, שר המלחמה בשנות 1898—1904, ומפקד הצבא הרוסי במזרח הרחוק בעת מלחמת רוסיה־יפאן. בראש הספר „תפקידי הצבא הרוסי" התנוססה הסיסמה „רוסיה לרוסים", וכולו היה הדור שנאה ואי־אמון לגבי כל היסודות הבלתי־רוסיים במדינה. (פולנים, גרמנים, לטים, ארמנים וכו'), אבל ביחוד — לגבי היהודים. בתארו את החייל היהודי משתדל הוא להעמיד פני משקיף אובייקטיבי, אבל מסקנתו ברורה: „הכרחי מאד לשחרר את הצבא מן היהודים"[47]. הוא מעריך את החיילים היהודים כאלמנט שאינו כשיר לשרות בצבא. „התנהגותם של היהודים — כותב הוא — היא לעתים קרובות טובה מאד, הם נכונים לשרת, ולמראית עין משתדלים הם למלא את חובתם, אלא שהם רפי־כוח, חולנים, מהוים עול על יחידות הצבא, אם במלאם את בתי החולים הצבאיים, אם בהשתמטותם מלמלא את חובתם, ואם בהתאוננותם המתמדת על מצב בריאותם הרע. — — בעתות מלחמה מהוים הם נטל כבד על יחידות הצבא. המפקדים מנסים לטהר את שורות החיילים מן היהודים, מאחר שהם מתייחסים, לא בלי יסוד, באי־אמון לעוז רוחם. החיילים אף הם מתיחסים ליהודים שלא בידידות בעתות מלחמה, משום שאינם מצפים מהם לעזרה בקרב. אין ספק, כי נמצאים גם בקרב היהודים אנשים בודדים אמיצים מאד — — אולם המוני היהודים, לפי טבעם, הרגליהם, מושגיהם, אינם נוטים לעבודות הצבא, וביחידה היוצאת לקרב מהוים הם מקור לא של כוח, אלא של חולשה"[48]. קורופאטקין הציע לשחרר את היהודים מחובת הצבא ולהטיל על כל היהודים ברוסיה מס כופר־נפש.

אחד מצירי הדומה שהתמחו בהטלת עלילות דברים על שירותם של היהודים בצבא היה הציר מסיעת הלאומיים פאבל קרופנסקי, שהיה חוזר בכל כנס של הדומה השלישית והרביעית על הצעתו לסלק את היהודים מן הצבא הרוסי. באביב 1911 העלתה ועדת הבטחון של הדומה (בה נטלו חלק כמעט אך ורק נציגי הימין) הצעת חוק לפיה יש להרחיק את היהודים מן הצבא, כיוון שהם מהווים בו יסוד מזיק. הציר מארקוב השני דיבר ב„כנס האצילים הארצי" על „30 אלף בוגדים המצויים בצבא הרוסי". בעת הויכוח על הצעת החוק התברר כי שכבות נרחבות ביותר מבין הסוחרים והאצילים הרוסים משתמטות בדרכים שונות מהשירות הצבאי.

בקשר עם ההצעה התפתח פולמוס חריף בדומה, בעתונות ובספרות, בין השאר יש להזכיר את ספרו של העתונאי מ. טריבוס (בכינוי — אוסוב)

---

47. ספרו הנ"ל של א. קורופאטקין (ר' הערה 3), עמ' 388.
48. שם, שם.

„היהודים בצבא״ [49]) ואת מחקרו של ש. גינזבורג „היהודים במלחמת המולדת בשנת 1812״. מחאות נשלחו לחברי הדומה מקהילות יהודיות, מקבוצות חיילי מילואים, מצאצאי חיילים ניקולאייבים וכדומה. שר המלחמה טיפל בבירור ההצעה. התברר, כי סילוקם של רבבות חיילים יהודים, שהיו יסוד משכיל יותר מהמוני החילים הרוסים ורחוקים מנגע השכרות, עלול היה לפגוע בצבא הרוסי. בראשית 1912 הורדה ההצעה מעל סדר היום, אולם ההסתה שנמשכה כל אותה שנה נתנה את אותותיה.

אופיינית לרוח שנשבה בימים ההם בחוגי הצבא היתה פקודה מיוחדת שיצאה ב־1912 ואסרה במפורש את מינוים לקצינים לא רק של מומרים בלבד, אלא אפילו של בניהם ונכדיהם. אם במאה הי״ט יכול היה חיל יהודי לעלות בדרגה במחיר התכחשות לעמו, והיו בין המשומדים שהגיעו אף לדרגות הפיקוד הגבוהות ביותר [50], גברה עתה האיבה ליהודים והפכה לשנאה גזעית, שאף המומרים לא נמלטו ממנה.

ז

עם כל אלה גדול היה מספר היהודים שהגיעו לשורות הצבא הרוסי. בשנות 1880—1909 בלבד נקראו להתייצב אך ורק בפלכי תחום המושב היהודי למעלה מ־1.480.000 איש. מהם לא התייצבו 333.000 איש, חלק ניכר מהם — משום אי־סדרים ברישום [51], וחלק אחר משום שהגרו מרוסיה באותן השנים. מספר רב זה של גברים צעירים שלא התייצבו לקריאת הצבא נזקף לחובתם של היהודים כ„אי־התייצבות״ (Недобор) אולם הוא לא השפיע על מספר המגויסים מהצבא מבין אלה שהתייצבו. לכך גרמו מצד אחד אי־התחשבות בהנזות שחלו לגבי המגויסים הלא־יהודים, ומצד שני — גיוסם של יהודים לצבא גם כשנתוניהם הפיסיים היו פחותים מהנורמות שנקבעו לגבי לא־יהודים (בעיקר לגבי היקף החזה, שלגבי כל המגוייסים חייב היה להיות לא פחות ממחצית גבהו של המתיצב, ולגבי יהודים ניתנה הוראה מפורשת לא להקפיד על כך).

כך נולד המצב הפרדוכסאלי, כי למרות אי־התיצבותם של יהודים רבים

---

49. **М. Усов, Евреи в армии.** על ספרו זה של אוסוב הגיב קצין צבא אנטישמי אנונימי בכינוי „דאלינסקי״, בחוברת ארסית בשם „היהודים בצבא״ (פטרבורג 1911), שהסתיימה בקריאה ליהודים להתיישב במנג׳וריה או בארץ־ישראל.

50. דניקין מספר בזכרונותיו הנ״ל (הערה 44), כי בשני המחזורים של אקדמית המטה הכללי — הכיר אישית שבעה קצינים ממוצא יהודי. מהם שרתו כגנרלים במלחמת העולם הראשונה (עמ׳ 283). ב־1930 יצא לאור בפאריס ספרו של הגנראל מ. גרוליב „רשימות של גנרל יהודי״ (גרוליב עובר ב„אלגנטיות״ על העובדה כי בראשית הקריירה הצבאית שלו המיר את דתו. את ספרו מקדיש הוא „לעם היהודי רב־הסבל״ ואת ההכנסות ממנו ל„קרן הקיימת לישראל״). ש. לוין, ששרת כמתנדב במצודת בוברויסק, מתאר בזכרונותיו קצינים ממוצא יהודי או משומדים („מזכרונות חיי״, כרך ב׳, ת״א תרצ״ו, עמ׳ 118—121).

51. ר׳ אוסוב, עמ׳ 25—32. אגב, גם 430.000 לא־יהודים מן הקרואים להתייצב לא באו בשנים אלה ללשכות הגיוס; ר׳ אוסוב, עמ׳ 67

עלה אחוז היהודים ששרתו בפועל בצבא על אחוזם בקרב האוכלוסיה הכללית. בסך הכל גוייסו לצבא הרוסי בשנות 1880—1909 425,000 יהודים. בממוצע נכנסו, איפוא, לצבא הרוסי כ־14,000 יהודים מדי שנה בשנה, רק מן היהודים תושבי תחום המושב[52]. במפקד האוכלוסין הכללי ברוסיה בשנת 1897 נמנו בצבא הרוסי 53.200 יהודים, שהיו 5,2% מכלל החיילים, אחוז שעלה על חלקם היחסי באוכלוסיה הכללית (4.13). למעלה משמינית הגברים היהודים בגיל 20—29 שרתו בשנה ההיא בצבא.

בשנות מלחמה גדל, כמובן, מספר היהודים ששרתו בצבא, ובשנות מלחמת העולם הראשונה נאמד מספרם ב־400.000 עד 500.000 איש[53].

אין אני דן ברשימתי זו בחלקם של היהודים במלחמות רוסיה בשנות 1874—1918[54]. אעיר רק שרוב החומר המצוי בידינו בענין זה סובל מחד־צדדיות יתרה, אם מהשמצה אצל האנטישמיים, ואם — מאפולוגטיקה מצד היהודים. גם שרותם של יהודים בצבא הרוסי בירחי החופש הקצרים שבין פברואר 1917 עד להתפרקותו של צבא זה בראשית 1918 — הוא ענין למחקר בפני עצמו[55].

למרות כל ההגבלות וההשפלות, למרות אוירת השנאה, עברו רבבות יהודים צעירים חינוך צבאי אלמנטרי ורכשו את ידיעת השפה הרוסית הלכה למעשה. אין ספק ששרות צבאי זה מילא תפקיד מסוים בעיצוב דמותו של היהודי הרוסי בשנות 1874—1918.

---

52. מספר המגוייסים גדל שנה בשנה. ב־1880 הגיע מספרם ל־9232; ב־1890 — ל־14.700; ב־1900 — 16.083; ב־1909 — 17.419, שם, שם.

53. ר' מאמרי „יהדות רוסיה בשנת המהפכה 1917", „העבר" ט"ו (1968), עמ' 33, הערה 4.

54. משהו על כך במאמרי „יהודים בצבא רוסיה הצארית" בקובץ „הלוחם היהודי בצבאות עולם" בעריכת י. סלוצקי ומ. קפלן, ת"א 1967, עמ' 103—122.

55. משהו על כך בשני המאמרים הנזכרים בהערות 53 ו־54.

מ. מישקינסקי

על „הדעות הקדומות של הסוציאליסטים המהפכנים שלנו נגד היהודים"

לבוריס סאפיר — בידידות

התעודה שלפנינו היא כתבה שנשלחה, בראשית 1876 מפטרבורג אל הדו"שבועון המהפכני הרוסי „ופריוד" („קדימה"). **„ופריוד" הופיע בלוגדון בעריכתם של ההוגה הסוציאליסטי־מהפכני הנודע, מראשי האידיאולוגים של התנועה הנארודנית פיוטר לברוב** (1823—1900) **ועוזרו ואלריאן סמירנוב** (1848—1900)) **ונחשב לכתב־העת המהפכני החשוב ביותר בשנות השבעים. הכתבה לא הודפסה, נשארה בארכיונה של מערכת „ופריוד" וראתה אור לראשונה, בקיצורים מסוימים, בשנת 1929 בתרגום ליידיש [1], למביא לבית הדפוס, פעיל ה„בונד" וראש הארכיון שלו פראנץ קורסקי, נמסר כתבי היד הרוסי על ידי ההיסטוריון הנודע של התנועה המהפכנית הרוסית בוריס ניקולאייבסקי, והוא הלך אחר כך לאיבוד. אולם העתק מן המקור הרוסי נמסר בשעתו לב. סאפיר, החוקר המובחק של הזרם הלאברובי בשנות השבעים ואיש ה„מכון הבינלאומי להיסטוריה סוציאלית" באמסטרדאם. הלה כלל את הכתבה שלפנינו בלשון המקור בחיבור בן שני הכרכים, המוקדש לתולדות „ופריוד", שפורסם על ידו בשנת 1970 [2]. הכתבה מופיעה כאחד הנספחים לכרך השני** (עמ' 497—510, 513) [3]. **נוסיפו עלית שלושה פוסט־סקריפטומים שתרגומם לא יובא כאן. האחד** (שם, עמ' 510) **מספר על בריחת המהפכן היהודי סמיון לוריא מבית הסוהר בקיוב בינואר 1876. השני** (שם) **מכיל בקשה להדפיס את הכתבה בשלימותה לאחר עריכה לשונית־סגנונית וכן לאשר את דבר קבלתה מעל דפי „ופריוד" [4]. הפוסט־סקריפטום השלישי מובא בשתי גירסאות**

---

1) „די פאראורטיילן פון אונזערע רוסישע סאציאלרעוואלוציאנערן קעגן די אידן", „אונזער ציים", וואַרשע 1929, גל' 1—2, 3; ראה להלן הערה 1 לתעודה. השווה במאמרי „על עמדתה של התנועה המהפכנית הרוסית לגבי היהודים בשנות ה־70 של המאה ה־19" (להלן: מאמרי), „העבר", חוב' ט (תשכ"ב), עמ' 49—54; וכן הערות ותיקונים, כנ"ל, י (תשכ"ג).

2) הכרך הראשון — על ההיסטוריה של „ופריוד", מחולק לשני חלקים זהים, — רוסי ואנגלי; הכרך השני — „תעודות" — כולו רוסית (להלן סאפיר, „ופריוד"). כל מראה־מקום לכרך הראשון, שיצוין כאן, יתייחס לחלקו האנגלי.

בחיבורו הסינתטי המצוין של סאפיר על תולדות „ופריוד" מורגש מאוד הסרונם של תיאור פרשת יחסיו של אהרון שמואל ליברמן עם אנשי ה„פריוד" ועמדתם של אלה בשאלת היהודים. המחבר מסביר זאת בכך שכבר דן בסוגיה זו במאמר מיוחד שפורסם בלשון הצרפתית בשנת 1938 (ו, עמ' 280, 374, הערה 66 וראה מאמרי, עמ' 57—60). אף על פי כן חבל, שהעניין חסר מן הספר.

«Вперед!», 1873—1877, Материалы из архива Валериана Николаевича Смирнова, отобрал, снабдил примечаниями и очерком истории, «Вперед», Борис Сапир, том I, Очерк истории, «Вперед», том II, Документы, Dordrecht — Holland 1970.

3) **לפי עדותו של סאפיר נשתמרו שני רישומים של הכתבה, התוספים בדרך כלל; II, ע' 513.**

4) **אישור זה אמנם הופיע במדור „הודעות לכתבים" ב„ופריוד", גליון 30 מן ה־1 באפריל / 20 במארס 1876. בשם הכתבה הנקוב שם מופיעות המלים „לגבי היהודים" במקום „נגד היהודים".** (בהערה 55 למאמרי נפל אי־דיוק מה ביחס לתאריך של גליון „ופריוד").

שונות (עמ' 510—512) ולא נועד לפרסום. הוא מכיל כמה פרטים, הנוגעים לפעילותו המהפכנית של המחבר ואף פרטים הנוגעים לזהותו האישית [5].

השוואת הנוסח הרוסי עם תרגומו ליידיש מעלה קודם כל הבדל בכותרת. בתרגום ליידיש צמוד ל„סוציאלרבולוציונרים" התואר „הרוסיים" שלא היה בכתב־היד שעליו מסתמך הטקסט הרוסי המודפס ושיש בו אולי משום הדגשה של הצד הלאומי, ב„דעות הקדומות" נגד היהודים [6]. מלבד זאת חלו כמה השמטות וקיצורים, מקצתם לא נטולים משמעות וכן, פה ושם, מה שנראה כשיבושי תרגום. ההשמטות המעטות שנעשו גם בנוסח העברי שלפנינו צויינו בקו מרוסק, השלמות מלים — בסוגריים מרובעים. הושמטו דברים מעטים הסוטים במובהק מהנושא.

הכתבה, כאמור, לא הודפסה בשעתה, מטעמים שלא הובהרו די צורכם [7]. אך מתעודות שפורסמו עתה, יחד עם הכתבה אפשר ללמוד משהו בנדון. הקשר העיקרי בין רוסיה לבין מערכת „ופריוד" נתקיים אז דרך ברלין. בעיר זו התחזק את החוטים הסטודנט גריגורי גורוויץ' (1852—1929) [8], יוצא מהילוב, שהיה חבר פעיל בחוגים מהפכניים בקיוב כראשית שנות ה־70. ב־1 באפריל 1876 הודיע גורוויץ' במכתב למערכת „ופריוד" על קבלת כתבי־יד מרוסיה לרבות את הכתבה הנדונה ונספחיה. למחרת חזר וכתב למערכת, כי הוא שולח אליה את כתב־היד של הכתבה [9]. גורוויץ' היה האיש המרכזי בחוג של סטודנטים (הסקציה הסוציאליסטית־היהודית) שהוקם בברלין מתוך קשר עם א. ש. ליברמן כדי לתמוך בתכניותיו של זה לארגון פרופאגאנדה סוציאליסטית מיוחדת בקרב היהודים. במכתבו השני הודיע גורוויץ', כי הוא קרא את כתב־היד בפני „הסקציה" וכי זה „נתקבל בשלילה כללית כמעט". אין הכותב מפרט, אלא מסכם כללית: „אנו בתורת יהודים, יכולים לומר שתלונותיו של המחבר מוגזמות, מופרזות וכי אנו מעולם לא נתקלנו בהוסר־הבנה גם כזה של שאלת היהודים אצל הסוציאליסטים הרוסים, כפי שמביא מחבר המאמר" [10].

אמנם תשובה זו משאירה כמה תמיהות. אפילו הניחו גורוויץ' וחבריו משום

---

5) הגירסה השניה, הארוכה יותר, כוללת גם סיפור קצר („מקרה קוריוזי") על זגג יהודי נודד, שהשוטרים מסרו לו סכום כסף על מנת שיסייע בידם לגלות את מנהיג האיכרים באיזור של מהומות כפריות באוקראינה, אך אותו יהודי התחמק מלמלא משימה זו. הסיפור ראוי לציון משום שעניין הסתייעותם של השלטונות מצד אחד והמהפכנים מצד שני ביהודים, בעיקר מוזגנים, פונדקאים, עגלונים ומבריחים, חוזר ונשנה בספרות הזכרונות וכן במקורות משטרתיים־משפטיים, כשהוא נדרש לכאן ולכאן.

6) גם ב„הודעות לכתבים" שניתנו ב„ופריוד" (ראה לעיל, הערה 4) אין המלה „הרוסיים". הכותרת נתונה במרכאות ומסתבר, כי היא נוסחה כבר במערכת „ופריוד".

7) ראה מאמרי, הערה 51.

8) ג. גורעוויטש (גרשון באדאנעס), זכרונות, היסטאָריש שריפטן III (יוו"א 1939) עמ' 224—243 וכן תוספת מאת א.צ'ריקובר, שם, עמ' 244—255. ביחס לתאריך מותו נפלה, כנראה, טעות דפוס אצל סאפיר (||, עמ' 532). צ"ל 1929 (ולא 1926).

Деятели революционного движения в России (70-е годы), том II, Кн. 1. 1927, стр. 325—326.

9) סאפיר „ופריוד" II, תעודות מס' 156, 157. מסתמנת אי־התאמה כרונולוגית מסוימת. המכתב השני וכן כתב־היד של הכתבה נשלחו ב־2 באפריל מברלין, אך כבר בגליון מן ה־1 באפריל 1876 נתפרסם אישור על קבלת כתב־היד (לעיל, הערה 4). מסתבר, כי למרות התאריך הנקוב בו יצא הגליון הנזכר באיחור מה.

10) לא מצאתי במכתב, שהוא מייחס לכתבה „חוסר הבנה גם של שאלת היהודים" (סאפיר „ופריוד" I, עמ' 280). לאמיתו של דבר, גורוויץ' אינו טוען כנגד השקפת מחבר הכתבה על שאלת היהודים אלא מערער על תוקף תלונותיו נגד יחס הסוציאליסטים הרוסיים לשאלה זו, שהוגדר על ידו כ„חוסר־הבנה גם".

מה, כי אין לתת אימון גמור בעדות שמוסר מחבר הכתבה מנסיונו האישי הבלתי־אמצעי על גילויי איבה כלפי היהודים בקרב המהפכנים, הרי לא יכלו להתעלם מהסתמכותו על קונטרס אנטי־יהודי חריף שהופיע בדפוס (בלשון האוקראינית) ושהמחבר נקב בשמו [11]? ! אף לא ברור כיצד בכל זאת נעלמו מדעתו של גורוויץ' הלכי רוח אנטיהודיים מסויימים גם בסביבה המהפכנית (שעליהם יש עדות מצד אחר) וזאת דווקא בקיוב, שאותה הכיר גורוויץ' לפני כן מקרוב (פרט זה עוד יפורש להלן בהקשר אחר). אולם גם בלי שנייחס את כל התמיהות האלה סבירה ההשערה [12], כי הערכתם השלילית הנחרצת של סוציאליסטים יהודיים מאורגנים עשויה היתה להשפיע על עורכי „ופריוד" שלא לפרסם את הכתבה, בלאו הכי ודאי צפויה היתה הכתבה לקבלת פנים זועמת מצד הסוציאליסטים האוקראיניים, אשר ברובם המכריע היו אז קצוניים ביודופוביה. אכן, ההודעה ב„ופריוד", שהוזכרה כבר, על מציאותה של הכתבה עוררה תשומת לב באותם חוגים אוקראיניים ראדיקאליים בווינה, שבה נתרכזה אז פעולת ההוצאה לאור של פרסומי התעמולה שלהם. החוקר והפובליציסט מ. דראגומאנוב — התיאורטיקן הראשי של הסוציאליסטים האוקראינים שהסכים, פחות או יותר, להנחות היודופוביות בתעמולתם, אך הסתייג במובן מה ממסקנותיהם — הודיע במכתב לסמירנוב מווינה, כי הוא „מעונין עד אין שיעור" בכתבה, שואל אם תודפס ומוסיף, כי בדעתו להשתתף בוויכוח על הנושא [14]. אך מערכת „ופריוד" העדיפה לגנוז את הכתבה ושום מאמר של דראגומאנוב על הנושא לא ראה אור אז.

אם ענין אי־פרסום הכתבה זכה עתה להסבר משוער נוסף המתקבל על הדעת, הרי שאלת זהותו של מחברה נשארת עדיין סתומה. השאלה מתחלקת לשתיים: מי הוא האיש? ההיה יהודי או לאו? כבר לפני זמן עלו השערות והוצעו פתרונות שונים בנדון, אך לא ודאיים כלל [15]. עם זה אפשר וצריך להוסיף עתה כמה הבהרות, העשויות להקל על ההתקדמות לגילוי התשובה הנכונה.

ב. סאפיר מביא [61] את השערתו של ב. ניקולאייבסקי (במכתביו אליו משנת 1940), כי המחבר הוא אחד מגדולי המהפכנים בשנות ה־70 — יאקוב סטפאנוביץ' [17]. השערה זו התבססה על שתי הנחות: א. מחבר „הדעות הקדומות" הוא גם מחבר כתבה אחרת („מהומות במחוז") שפורסמה ב„ופריוד" לפני כן על מהומות איכרים באביב 1875 במחוז צ'יגירין שבאוקראינה [18]. ב. קיום דמיון בין פרטי הכתבה

---

11) „פארובה מאשינה", ראה להלן בנוסח הכתבה, את המחבר האנונימי של הקונטרס — סרגיי פודולינסקי — הכיר גורוויץ' עוד בהיותו בקיוב ואילו את המוציא לאור העיקרי של ספרות התעמולה הסוציאליסטית בלשון האוקראינית — אוסטאפ טרלצקי — הכיר לדעת בווינה, שאליה הגיע לאחר בורחו מקיוב (ראה זכרונותיו לפי הערה 8). אפילו לא ידע גורוויץ' על זיקתם של האנשים האלה לפרסום הנדון, אין זה מסביר את עצם התעלמותו מהקונטרס. וראה להלן הערה 30 וכן הערה 14 לטקסט.

12) סאפיר, „ופריוד" I, עמ' 280.

13) ראה מאמרי עמ' 52—53, 58—60 ועוד לעניין עמדתם של הסוציאליסטים האוקראינים לגבי היהודים במחצית שנות ה־70. לסוגיה זו בדעתי לחזור במאמר נפרד.

14) המכתב נשלח כנראה, באפריל 1876.
Листы Михайла Драгоманова до редакторив росийського социально-революцийного видання «Вперед», Зльидив и видал Михайло Павлик, Львив, 1910, стор. 24—25.
(מסיבות טכניות — הכתיב רוסי, ולא אוקראיני).

15) ראה מאמרי, הערה 56.

16) סאפיר, „ופריוד" I עמ' 280, 377 (הערה 68).

17) סטפאנוביץ' היה אוקראיני, אך התנגד לפעילות מהפכנית־סוציאליסטית אוקראינית נפרדת. חברו הקרוב היה המהפכן היהודי הנודע לב דייטש.

18) Волнение в старостве, «Вперед», 15, 15 (3).VIII.1875.

(„מהומות") לבין מה שמוכא במאמרים אחרים, מאוחרים יותר שחיבר סטפאַנוביץ', בפרט במה שנוגע לביקורו הראשון בכפר שאבלניקי, מרכז המהומות האגראריות באזור. אכן, להשערה (בין אחרות) בדבר סטפאַנוביץ' כמחבר „הדעות הקדומות", חזר ב. ניקולאייבסקי גם בהילופי המכתבים עמי כעבור שנים רבות[19].

ב. סאפיר טוען[20]) קודם כל כנגד ההנחה השנייה, כי ניקולאייבסקי לא הוכיח שמחבר „מהומות במחוז" הוא האיש שחיבר את המאמרים, שפורסמו על אותן מהומות והמשכן כעבור שנים אחדות, בעתונות המהפכנית, כלומר י. סטפאַנוביץ', דומה, כי אפשר להרחיק לכת מזה ולהוכיח את ההיפך, דהיינו שסטפאַנוביץ' א י נ ו מחבר „מהומות במחוז". מן המקורות שניקולאייבסקי מזכיר ואחרים ניתן ללמוד, כי ביקורו הראשון של סטפאַנוביץ' בכפר שאבלניקי וסביבתו התקיים אחרי אביב 1875, כלומר אחרי שיצא מקיוב ושהה שם מחבר „מהומות במחוז", לפי עדות עצמו[21]), והיה פעיל בקרב האיכרים. סטפאַנוביץ' פעל אותו זמן באיזור אחר.

לעומת זאת לא נראה ערעורו של סאפיר על ההנחה האחרת של ניקולאייבסקי (הראשונה למניין לעיל) שאמרה, כי „הדעות הקדומות" ו„המהומות במחוז" נכתבו על ידי אותו אדם עצמו. העובדה היא, כי „הדעות הקדומות" וכל הפוסטסקריפטומים[22]) חתומים בכינוי זהה: סוציאל רבולוציונר ו[23]). הפוסטסקריפטום השלישי נפתח במלים: „כותב אליכם מחבר ‚המהומות במחוז'. אין יסוד לא לקבל הודעה זו כשלעצמה כפשוטה, אם כי, באמור, זו דווקא סותרת ואינה מאשרת את השערתו של ניקולאייבסקי, כי המדובר הוא בסטפאַנוביץ'.

ברי, מחבר ‚הדעות הקדומות' היה מהפכן פעיל ש„הלך אל העם" באוקראינה, אף בפטרבורג, שמשם שלח כתבתו, לקח חלק בפעילות מחתרתית וקיים קשרים עם פועלים. האיש ראה את עצמו עומד בשתי רגליו בתנועה הסוציאליסטית־המהפכנית ואת הצלחת הפרופאגאנדה שלה הגדיר בתור „משימת חיינו היחידה כיום". העדות שלו היא, איפוא, בעלת משקל רב. לגבי שייכותו הלאומית אי אפשר עוד להסיק מסקנות חד־משמעיות. אין ספק, כי הוא הכיר יפה את חיי ההמונים היהודיים וכי מצבם וגורלם נגעו מאד לליבו. מן הכתבה אפשר ללמוד על קשר מכתבים שקיים עם „סופר יהודי מפורסם". אך מכל זה אין ללמוד עדיין סופית, כי האיש היה יהודי. ביטויים אחדים המופיעים בטקסט הרוסי (ולא הין בתרגום ליידיש) רומזים אולי בכיוון הפוך[24]). בסך הכל הפתרון עוד לפנינו, ואין בכך כדי לגרוע מחשיבות התעודה להכרת מערכי הדעות והלכי הרוח בקרב חוגים מהפכניים ברוסיה לגבי היהודים בשנות ה־70, לרבות יחסם של מהפכנים לא־יהודים אל חבריהם היהודים.

בהעלותו את העמדות והגישות האנטי־יהודיות מייחס אותן המחבר ל„מקצת מהסוציאליסטים־המהפכנים שלנו", אכן ביחס לעובדות (או ה„פשעים" בלשונו) הוא קובע, כי הן „רבות מדי". אין בידינו נתונים כדי להעריך את דיוקן של קביעות אלו מצידן הכמותי, אך לא בזה העיקר. העניין מתמצה בכך שאין לדבר על גילויים אנטי־יהודיים ספוראדיים בקרב המחנה המהפכני של שנות ה־70, אלא על

---

19) מכתביו מן ה־17 ביולי וה־21 בספטמבר 1962. לחילופין נטה להניח, כי „הדעות הקדומות" נכתבו אולי על ידי סטפאַנוביץ' ורעו ל. דייטש בשותפות.

20) לעיל, הערה 16.

21) בפוסטסקריפטום השלישי ל„דעות הקדומות"; סאפיר, „ופריוד" II, עמ' 510, 511.

22) להוציא את הגירסה השנייה של הפוסטסקריפטום השלישי ואין זה משנה לגבי עניינו.

23) Социальный революционер 1.

24) הצמדת התואר ‚קדוש' ל„אברהם, יצחק ויעקב", כפי שאנו מוצאים בכתבה, לא היתה מקובלת בנוסח הדיבור של יהודי מזרח אירופה, אף לא בספרות יראים וחסידים, כעדותם של בקיאים בדבר. כיוצא בזה, הפסוק „כאילו אנו במקומם [של היהודים] היינו נוהגים אחרת, כאילו הם עצמם — — —" אפשר לפורשו במובן „אנו הלא־יהודים".

קיום זרם יודופובי שלם בתוכו, שפיתח ברוח זו מערכת של הנחות יסוד וסיסמאות טאקטיות־אגיטאציוניות המורות משמעות. לא היה זה מחנה אחיד, היו בו הבדלים ניכרים מבחינת הקיצוניות והמסקניות להלכה ולמעשה. אך גיוון זה דווקא מעיד על חיותו. המושגים, הערכים והמונחים נלקחו מהתבניות המחשבתיות ומהמילון של הסוציאליזם והמהפכנות של אותם הימים. ברם, לאחר שמשיליים קליפות ועטיפות נשארות בעיקר נוסחאות מכלילות אחדות של „ניצול" ו„ספילות" המוטחות בפני היהודים ואשר היו שגורות מאד — ולא מתמול שלשום דווקא — במחנה השמרני־ הריאקציוני, כלומר, האייב הגדול של תנועת המהפכה. נמצא, כי בנקודה זו נפגשו קצוות והיחס אל היהודים מצד החברה הלא־יהודית מתגלה פה למעשה כתופעה היסטורית אוטונומית במידה רבה.

בעל הכתבה חורר ומציין את סמיכות הדעות בין המהפכנים היודופובים לבין מתנגדיהם־לכל־דבר פרט לנקודה היהודית, דומה עליו, כי עצם ההצבעה על עובדה זו בפני „אחיו לרעיון ולמעשה" עשויה לעוררם לחשבון נפש ולהטותם לשינוי גישה. הוא מתריע על הסכנה, שהתנועה המהפכנית בעיקרה למדה אותה רק כעבור זמן ובדרך הקשה על יסוד נסיונה האומלל בפוגרומים של שנות ה־80. דהיינו, כי שנאת יהודים פעילה יותר משהיא עשויה להפיח את הזעם המרדני של ההמונים לשם המהפכה, היא מסיטה אותו לאפיק הרצוי דווקא לשופרי החומות של המשטר הקיים.

אך מחוץ לחשבון התועלתי של הפסד ורווח יוצא המחבר לתקוף כמה הנחות ודימויים הרווחים לגבי האוכלוסיה היהודית: את ההתעלמות מן הדיפרנציאציה הסוציאלית בתוכה, מן הדלות, המצוקה וההשפלה שהן מנת חלקם של רובה. לעניין זה הוא מסתייע „בחוקי הכלכלה המדינית והמדע הסוציאלי", במושגים כמו „התנאים הכלכליים" בתור גורם היסטורי המעצב את חיי החברה לשכבותיה, את חיי האומות (לרבות את „היהדות כאומה"), ו„הפרולטריון", במובנו הרחב והבלתי־מקובל כל כך, עד כדי החלתו על שכבות הביניים הנמוכות היהודיות.

אך מעבר לדעות של המהפכנים הוא נזקק גם ל„דעות הקדומות" שלהם, ששורשיהן ברבדים עמוקים יותר של מסורת־איבה היסטורית בחברה הסובבת, המתגלמת בסטיריאוטיפים שונים של היהודי בתחום „המוסר" ו„הדת" („הרמאי", „הכופר", ה„אנטי־כריסט"). אצל המהפכנים היא מופיעה, לדעתו, כמורשת אי־רציונאלית, שנקלטה בנפשם הודות ל„סומון הסבתא" המהדהד בראשם. לאמיתו של דבר, הרי הגורם הדתי הזה לא נשתמר תמיד רק כגילוי פאסיווי של סבל־מורשה המשפיע בלי דעת, אלא נהפך לפעמים למכשיר מכוון בתעמולה המהפכנית, שנועד להופכה לשווה לכל נפש בעם. זה נוגע כבר לסוגיה הכללית יותר של קידוש כל האמצעים למען המטרה המהפכנית, שמהברגו מזכירה מצד אחר.

חוקר תקופת הפוגרומים ג. קראסני־אדמוני [25]) מוסר על עותקי כרוז שהגיע לידיו מן הארכיונים הצארייסטיים, אשר נלקחו מידי המהפכנית ברשקו־ברשקובסקאיה [27]) לעת מאסרה ב־24 בספטמבר 1874 בטולצ'ין [28]) בזמן „הליכתה אל העם". הכרוז נועד להפצה בקרב האיכרים. הוא נכתב בחלקו בסגנון כנסייתי־דתי, כדי לסבר

(25 **Г. Красный-Адмони**, Литература подполья и погромы, Вестник Литературы, № 2 (14), 1920, стр. 10—11.

הציטטות הבאות להלן הן לפי הנ"ל.

26) קראסני־אדמוני מוסר בדיוק את הנתונים הארכיוניים; שם.

27) יקאטרינה ברשקו־ברשקובסקאיה (1848—1934). אחת הדמויות המובהקות בתנועה המהפכנית הרוסית, פעמים רבות גדונה לעבודת פרך ולגירוש לסיביר. נודעה אחר כך בשם „הסבתא של המהפכה הרוסית". בראשית המאה ממייסדות „מפלגת הסוציאליסטים הרבולוציונרים" (ס"ר). היו לה קשרים מסועפים עם מהפכנים יהודים, לרבות גריגורי גרשוני, מייסד ה„ארגון הלוחם" של הס"רים.

28) טולצ'ין — עיירה בפודוליה. הקהילה היהודית בתוכה נתנסתה בטבח מפורסם שנערך בה בימי חמיילניצקי במאה ה־17 ובהתנפלות ההיידאמאקים במאה ה־18.

את אוזניהם של בני ההמון הכפרי ולנגוע לרגשותיהם. נאמר שם, בין היתר: „הסוחרים, הקבלנים והז׳ידים — כולם חומסים, מרמים ומדכאים את העם, כולם הם חיים על עוול ומתעשרים מעמל עניים". על שום חטאים אלה „הצאר, הפקידים, הסוחרים, הז׳ידים ובעלי־האחוזות מאוסים בעיני אלוהים", ולכן — באה המסקנה המעשית — „קורא האל את עמו להתנפל על הערים ובתי הסוחרים, בעלי האחוזות והז׳ידים ולהורסם עד היסוד [29]) לגרש ולשחוט, ואת רכושם, פרי השוד, לחלק שווה בשווה". בכרוז נכרכו איפוא ה.ז׳ידים׳ בכללם, כלומר כל היהודים, עם אויבי העם למיניהם, המנצלים והמדכאים היהודים מוכללים כיחידה לעצמה בצד קבוצות חברתיות ושלטוניות אשר על העם להילחם בהם עד חורמה.

לא הוכח, כי ברשקובסקאיה היא שכתבה את הכרוז, אולם היא היתה נכונה להפיצו. אך העובדה המשמעותית ביותר היא, כי „הלכה אל העם" מקוב, המרכז המהפכני החשוב ביותר באותו זמן באזור והכרוז משקף הלכי רוח ששררו שם [30]).

אפס, כי גם אותו בעל הכתבה ל׳ספריוד׳ היה סעיל בחוגים מהפכניים בקיוב קרוב לאותו זמן ודעותיו בענין היהודים שונות מן הקצה אל הקצה. אין זאת אלא לפנינו שתי מגמות, ש נ י זרמים בתנועה המהפכנית לגבי היהודים בשנות ה־70. כשם שאין להעלים את המגמה היודופובית אין להכליל ולהציגה כיחידה וכלי־מקיפה [31]). כשהפנה „סוציאלרבולוציונר מס׳ 1" את כתבתו ל„ספריוד" עמדו עורכיו בוויכוח חריף עם סוציאליסטים אוקראינים, יודופובים קיצוניים [32]). אין זה אף מן הנמנע כי האיש נדחף לחבר כתבתו גם בעקבות כתבותיו ומאמריו ב„ספריוד" (האנונימיים) של א. ש. ליברמן [33]), שתיארו את בעיות היהודים והפעילות הסוציאליסטית־המהפכנית בקירבם בצורה שלא היתה כלל לטעמם של היודופובים.

---

29) בעותק הצילומי של מאמר קראסני שבידי מלים אחדות מטושטשות.

30) ברשקובסקאיה היתה חברה ב„קומונה הקיובית" של המהפכנים ונמנתה שם על החוג של המהפכן־הסוציאליסט הנודע פ. אקסלרוד. על אותו חוג נמנה גם גריגורי גורוויץ׳ (ראה זכרונותיו, לפי הערה 8, עמ׳ 225—230), שעוב אמנם את קיוב בסתיו 1873. פ. אקסלרוד עזב מאוחר יותר. השתייכו אל החוג גם האחים אליעזר ונחמן לוונטאל והאחיות קאמינר וכן סמיון לוריא, שנאסר חודש לפני ברשקובסקאיה ושעל בריחתו מוכר באחד הפוסטסקריפטומים ל„דעות הקדומות". הוא היה חבר הסקציה היהודית בברלין, אשר לפניה קרא גורוויץ׳ את כתב־היד (ראה לעיל בטקסט). מעניין הדבר, כי גורוויץ׳ שנהפך בזמן הפוגרומים לחובב־ציון ופרסם ב„ווסחוד" (גל׳ 3, 5, 6 1884) את „רשימות הפורש׳ (Записки отщепенца) שהיה בהם מעין חשבון נפש וסיכום של הנוער הראדיקאלי היהודי, הזכיר שם את הפוגרומים אך אפילו לא רמז לגילויי יודופוביה במחנה המהפכני בשנות השבעים. כיוצא בזה בזכרונותיו הרבים שכתב אחרי כן בתקופות שונות של חייו, השווה לעיל, הערות 10, 11.

31) זו גם אחת ממסקנותי העיקריות במאמרי (לעיל, הערה 1) על יסוד המקורות שהגיעו לידי.

32) ראה הערות 13, 14.

33) חיבורים אלה אמורים להופיע בקרוב בעברית.

„הדעות הקדומות של הסוציאליסטים-המהפכנים שלנו נגד היהודים"*)

עצם הכותרת של כתבה זו מעלה סומק על פנינו, וברצון היינו משליכים את עטנו אלמלא הציק לנו מצפוננו. אכן, יש מן המצער והמגוחך, ובמידת־מה אף מן הבושה לבוא ולהוכיח את המהפכנים ה„אדומים" שלנו על חוסר־הבנה גס או אי־רצון להבין אמיתות פשוטות כאלה, שהובנו זה כבר על ידי ליבראלים כלל לא־„אדומים". מן המשפיל את הסוציאליזם הוא לומר למחזיקים בו: עוד טרם הצלחתם להתנער, או אינכם רוצים להתנער מזוהמת הדעות הקדומות של סבתא, עוד טרם טיהרתם את מוחכם, או אין אתם רוצים לטהרו מההשקפות הצרות והבזויות שנגדן אתם בעצמכם מתקוממים בכל הלהט; קשה לו לאדם לפנות לאחיו ולומר: אתם מתייחסים בקלות־דעת ובחוסר־מצפון לענייניים. קשה!... אבל אנו רואים את עצמנו חייבים לעשות כך, חייבים, לפי שחוסר־הבנה גס זה, יחס חסר־מצפון זה, יביא, וכבר מביא, נזק לא־מעט לא רק ליהדות, אלא גם להצלחת הפרופאגאנדה הסוציאליסטית־המהפכנית — משימת חיינו היחידה כיום. ובכן, אנו מסמיקים, אנו מצטערים, ולמרות הכל מתחילים בדבר.

סבורני, כי ידוע לכם, — ושמא לא נודע לכם, — שאחינו־המהפכנים מתייחסים בזלזול מיוחד ובחוסר־מצפון לעקרונות ולתופעות המכונים „פרטיים". „תרינו, משמע, סוציאליסטים־מהפכנים, ובכן הננו עסוקים במשימה גדולה ואין לנו פנאי להגות בבעיות קטנות". ואם נקרית בעיה מסוג זה, עשה כאוות נפשך וכאשר ישים אלוהים באוזניך. התוצאה מכך היא, שפתרון חסר טעם לעקרונות קטנים אלה חותר עמוקות גם תחת המשימה הגדולה עצמה, ומכאן ההסבר לכשלונותיהם התכופים של הפרופאגאנדיסטים שלנו. דוגמאות כאלה של חוסר עקביות בקרב הנוער המהפכני שלנו, מצויות על כל צעד ושעל למכביר. נתבונן באחדות מהן. —

שיכרות בקרב העם היא, ללא־ספק, תופעה בלתי תקינה וממ[ילא] מעציבה; אולם היא נובעת באורח בלתי־נמנע מהתנאים הנפסדים של המשטר הקיים הבלתי־צודק, מנסיבות מצבו האומלל של העם — ואיננו יכולים לגנותו בשל השיכרות. אבל גם לא נוכל לתמוך בה, אלא חייבים אנו באורח מעשי להשתמש בתופעה מעציבה זו ועל פיה להסביר לעם את כל העוול שבסדר חברתנו ולהצביע לפניו על תנאי היסוד המולידים בהכרח שיכרות, בצד כל הצרות והיסורים ללא־נשוא בחייו; לעורר בו את ההרגשה ואת התודעה של הכוח לחסל את התנאים האלה וממילא לשים קץ לכל האסונות ואי־התקינות — היינו גם לשיכרות. דומה שדבר זה נכון כנכון היום, והמהפכנים־ככינוים — שלנו, אינם יכולים שלא להסכים לאמת פשוטה זו — להלכה. אולם הנה נתקל סוציאליסט־מהפכן באיכר שבכפר, או בפועל — בחיים ממש. הלה עובד 14 שעות ביום, חי במצוקה רבה, וכמובן שותה לרוויה. מה עושה הפרופאגאנדיסט שלנו במקרה כזה? תחת למלא חובתו הקדושה, כאמור לעיל, חובתו של

*) ראה הערות 4, 6 להקדמה.

פרופאגאנדיסט סוציאליסט־מהפכני בעל הכרה, מופיע אצלו הגיון ממין מיוחד, המחייב אותו בלי תפונה לשתות בצוותא עם האיכר או הפועל. ולמרבה הצער, הוא עוד מאמין בכל ליבו שבזה הוא מביא תועלת עצומה לענייננו. דבר זה, במטותא, מקשר את הפועל ומרבה אימונו בך בראותו אותך כאחיו עצמו ובשרו, שהרי אתה משתכר יחד איתו. — מכאן אפשר להבין מה הוא אותו איכזן ואותה אהבה שרוחש פועל לשליח [אפוסטול] חדש זה של האמת והיושר, ואיזו תועלת גדולה לאין־ערוך מביא הלה לענייננו. אולם מה תפעלו, אם כל זה נעשה בכנות גמורה?!... שליחי הנצרות, אילו הם במקומנו, היו נושאים ידיהם לשמיים ואומרים: „אלהים! סלח להם לחוטאים כי אינם יודעים את אשר הם עושים". אולם אנו קיפחנו אמונתנו בתכליתיותו של אותו אמצעי, ותחת זה אנו פונים אל אחינו־למפעל וקוראים להם: „אחים, הסבירו להם, לשוטים, שהרי אינם יודעים בעצמם את אשר הם מעוללים". ואמנם מוכרחים אנו לצעוק ולחזור ולצעוק בלי הרף, כי כל זה נובע מהעובדה, שהם אינם רוצים להגות בכובד־ראש בבעיות קטנות, משום שהם עסוקים, לדבריהם בעניין גדול. — יהגו־נא יפה בדבר, ואז בוודאי יבינו. ברם, אם השאיפה ליהפך לאח־ורע לעם, לרכוש את אימונו על ידי סביאה, נובעת מזה שאין מבינים תוכו של העניין, שאין מבינים אף אותו העם עצמו, או בקיצור, מאווילות גרידא, הרי בשום אופן אין לומר כך על שאיפה אחרת — שאיפה להיות בכיר, כלומר לנהג, ליהפך לגנראל של התוגים[2]; שאיפה שכבר הספיקה לבלבל את ראשם של קצת מהפכנים־ככינוים — שלנו. לרמות הבר־לדעה, לערפל את־למפעל ולהפכו למכשיר, בזה יש מחוסר ההגינות; להיות אוזורפאטור, להשתרר — בזה יש מן השפלות והמיאוס. לכך מסכימים, כמובן, אף אותם האנשים עצמם המשתוקקים ותאבים להיות גנראלים; שאלמלא כך מה טעם קראו את עצמם בשם סוציאליסטים־מהפכנים. —

אך הנה לפניכם פלוני או אלמוני ולו חברים ומכרים. הוא קרא יותר מהם, הוא יותר מפותח או מעשי, הוא ראה יותר עובדות, מכיר יותר את החיים (אגב אורחא הוא יותר חוטא מהם, שהרי הוא מכיר את העניין, מוכן מבחינה רוחנית וגופנית ואף־על־פי־כן אין לו חשק ללכת אל העם), ולעיתים הוא רק ערום מהם. והנה, גבר כזה כרגיל מקיף את עצמו חסידים, עוטה, ככל שעולה הצורך, חשיבות יתירה וסולידיות, מעמיד פנים של טרוד בעניינים רחבים, כפי שהם מתבטאים; הוא מרמה את חברי „החוג שלו" ואם מישהו יהין לומר לו את האמת, לקרוע את המסווה מעל פניו, לא יסתפק בדברי דיבה, רכילות ושקרים, כי אם, בדרך כלל, תסתיים ההוקעה בזה, שחבריו המסונוורים של האוזורפאטור יתנפלו על עז הנפש, יכנוהו פרחח קל־דעת ויגרשוהו מאותו „חוג". כמובן שאנשים האוגים בכובד־ראש ובעלי השקפות מגובשות מקדמים פני ברנשים כאלה בחיוך צונן של בוז; לאדם בעל השקפות מבוססות עשויה התנגשות עימם להביא אך תועלת: שוב הוא משתכנע באורח מוחשי יותר בצורך לברור את האנשים, ואין לו אלא להצטער על שהרעיון הקדוש מזדהם בפי מזוהמים. אולם מה רבה השפעתם הנפסדת של האוזורפאטורים הללו על אנשים צעירים שזה אך נתעוררו לחיים, על אנשים צעירים, אשר כיוון שפקחו

2. השם המקובל לתאי־הארגון המהפכניים.

את עיניהם לרווחה, פונים עורף בבוז לעברם המכוער, בתופסם שהיה מלא רפש ושקר. רגשות עמוקים מחפשים חיים חדשים, אנשים חדשים; כוחות רעננים, צעירים, נכונים להיפתח והם משליכים עצמם בלהט לקראת רעיון קדוש, אנשים קדושים כדי לשמוע את האמת, להכיר לדעת את הצדק, לראות את המעשה הישר. והנה מה קורה?! מקבלים פניהם באותו שקר, באותה מירמה, באותה זוהמה!... מדרך הטבע הוא שיש לנו הסיפוק לעתים תכופות לשמוע מפי אנשים צעירים כאלה פסוקים שכאלה: „צדק, אחא, לא תמצא עד מהירה; הבט וראה את התנהגותם של מהפכנים קיצוניים אלה: אותה גאווה ריקה, אותה השתררות, אותה מירמה, ואותה שפלות". אכן, לא לעתים רחוקות אנו נדהמים לשמוע פזמון כזה, לא לעתים רחוקות אנו רואים כיצד להט רגשותיו של האיש הצעיר מצטנן והולך לאט־לאט, כיצד כוונותיו הנאלצות מפנות מקומן לאט־לאט לרגשות אנוכיים ולאינטרסים אישיים, בגלל הרמאויות והשקר השורר בכל אתר, כביטויו. לא, אין זו כבר אווילות גרידא, כאן גאוותנות, יחס בלתי הוגן לבריות, חוצפה ושפלות. כאן לא די להסביר, אכן זה אף לא יועיל; אנו חייבים לקרוע את המסווה מעל כל בעלי־הגאווה ולגלות את השקר בכל מערומיו; יש לחורפם, להוקיעם, לקללם ולהעמיד אותם לדינם של כל אחינו — המהפכנים הישרים. —

אולם במה תסבירו את יחסם הפראי, ולעתים קרובות העוין של מקצת מהסוציאליסטים־המהפכנים שלנו אל היהדות בכללה (כאל אומה) ואל יהודים, שהם אחים להרגשותיהם וחברים־למפעל, בפרט? „בכסילות גרידא", תאמרו. לא, איני מסכים לכך. צריך שיהיה אדם כסיל־שבכסילים, צריך שיהיה קהה־שכל עד מאוד, כדי שינתח שאלה פשוטה כזו ליסודותיה ובקשר לחוקי המישנה הסוציאלית יהא האלמנטארי ביותר — ולאחר כך יבין את השאלה בצורה גסה, מוזרה כזו. הסוציאליסטים שלנו, שעליהם אנו מדברים כאן, אינם קהי־שכל כלל וכלל; אם, איפוא, הם לא ניתחו שאלה זו, ואם לא טרחו כלל לחדור לשורש הדברים ומלבד פזמון הסבתא: „הז'יד מצורע, הז'יד רמאי, הז'יד כופר", אינם יודעים על היהודים ולא כלום, ואף־על־פי־כן אין הם מתקשים להאשים את חבריהם בזה שהם „ז'ידים", ולא עוד אלא — וזה העיקר — שאינם מתקשים לפנות לעם הרוסי[3]) בעל־פה ובדפוס לאמור: „יש להשמיד את כל הז'ידים"; אם כי בזה הם רק מטעים את העם הרוסי, מבלבלים את מושגיו, בהראותם שמקור הרע הוא באנשים, באומה, ולא בתנאים הכלכליים הרעים; אם כי בזה הם רק מגבירים בעם שנאה חסרת טעם ל„אנטי־כריסטים" הבלתי־מאמינים (איני מדבר כבר על הנזק שהם מביאים בזה ליהדות כולה). אם הם פושעים פשע גדול בקלות שכזו, בשעה שהיו יכולים להימנע ממנו, הרי אין כאן כסילות גרידא, אלא גם יחס קל־דעת לפרופאגאנדה הסוציאליסטית־המהפכנית גופא, חוסר־ישר ושוויון נפש. אכן, סוציאליסטים המטיפים להשמדת כל הז'ידים! דומה, כי סבתכם שכנעה אתכם, בשוררה לכם בעודכם תינוקות: „הז'יד מצורע, הז'יד כופר, הז'יד רמאי וכו'". חרות־נחרת עמוקות השיר בזכרונכם ואין דבר שיוכל לשתק את הטון הפראי שלו שעודו מצלצל באוזניכם. עברו עשרות שנים, וכבר החילותם להתייחס בביקורת

3. הכוונה כאן לרוסים ולאוקראינים כאחד.

לדברים, ואילו בראשכם עוד מרחף: „הז'יד מצורע, הז'יד כופר"; עברו שנים נוספות, נתפסתם לשאלות כלל־אנושיות, גדלתם והייתם לאנשי אידיאה, לאנשי מעשה, ומה מוזר הדבר! — שוב מצלצל באוזניכם הפזמון המתוק של הסבתא, ואתם עונים במקהלה: „הז'יד מצורע, הז'יד רמאי". — פראי, הלא כן? הנה משום כך אמרנו לעיל, כי צר לנו ופנינו מסמיקים בכותבנו שורות אלו, ואף־על־פי־כן אנו ממשיכים, כדי להוכיח לכם שאינכם יודעים אלא את הפזמון ששרה הסבתא באוזניכם. ומיד נופיח לכם את הדבר, במידה שאפשר להרחיב את הדיבור על שאלה כזאת בכתב עת זה. (אולם מאחר שבכלי הביטוי הרוסיים הרשמיים מן־הנמנע לדון בבעיה מבחינה סוציאלית מקיפה, כי, כידוע, לא ניתן בשום פנים להביע בהם אמת כלשהי ואילו כאן לא תכליתי לדון בבעיה לכל פרטיה, ועלינו, איפוא, להסתפק בסקירה כללית עליה — על כן מבקשים אנו אתכם ומפצירים מקרב לב: עיינו־נא היטב בבעיה, לימדו אותה ונתחו, ואז נושיט לכם ידנו, כלאחים לרעיון ולמעש „כנים").

אם נתבונן ביחסי האנשים זה לזה, בצדק ובאי־צדק כלכלי, בעיניים של חוסר ידיעה, אם נדון עליהם לפי מושגי דעת־הקהל הקיימת, לפי החוקים הקיימים, מנקודת מבטם של הקראייווסקים [4], השולגינים [5], הבראפמנים [6] וכיוצא בהם (אשר, דרך־אגב, מהללים את היהודים בשעה שהגינזבורגים משלמים להם משכורת ומתחילים לקלל את הז'ידים בשעה שנפסק תשלומן של אותן משכורות והם מקבלים תמיכות כסף מהממשלה או מזמסטבו למען יגדפו את שאינם פראוסלאווים), אז אולי אתם צודקים. לפי מושגי הקראייוסקים, מן הישר הגמור, מן התועלת הוא כלפי העם, אם הם מבזבזים עשרות אלפים לשנה; מן הישר, לא משום שהם עמלים קשות, מביאים תועלת ממשית לעם והם צריכים לקבל עשרות אלפים רובלים לצרכים חיוניים, אלא משום שהם כותבים על מצב בריאותה של הקיסרית, על בואם של כל מיני הוד־רוממותו, הוד־מעלתו אל ערי הבירה וצאתם מהן ועל נאומיהם המהוללים: „אני שותה לחיי גדוד פלוני", על הצגות ומשתאות, על תגרות ידיים בהתקהלויות אצילים, על פטפוטים ריקים של עסקני זמסטבו ועל כל מיני הבלים אחרים; ובין השאר גם על כך שבאודיסה מתים הפועלים מרעב, ועל־כך שמן הראוי לקבץ נדבות בשביל האוכלוסייה הסובלת בהרצגובינה ולא לכנות את המהפכנים בשם ילדונים, אלא לשרש אותם מבחינה מוסרית בתור אויבים נוראים של המולדת. — — [כל זה] מן הישר, כבר משום זה שהם עורכי „גולוסים" [7], ואילו היהודי־החנווני הזעיר שחי על 500 [רובאלים] לשנה, הוא נוכל, המוצץ את דמו של העם, לפי שהוא חנווני. בעלי האחוזות המחכירים את בתי־המזיגה ליהודים, בתנאי שהללו ימכרו את הי"ש שלהם והם עצמם לא ירוויחו אלא מזה שיחפרו מן המזג; בעלי אחוזות הללו המבזבזים מאות

---

4. קראייווסקי, א. — ליבראל, עורך „גולוס" (להלן, הערה 7).

5. שולגין, ו. — היסטוריון ופובליציסט ריאקציוני, אותו זמן עורך „קייבליאנין".

6. בראפמאן יעקב — מומר, פרסם ברוסית את „ספר הקהל" שתפס מקום חשוב בתעמולה האנטישמית.

7. „גולוס" עתון ליבראלי אשר בתקופות שונות גילה גם נטיות יוזופוביות (ראה לעיל, הערה 4).

אלפים רובאלים לשנה בלא לנקוף באצבע קטנה, הם כמובן, אנשים ישרים, הם אפילו נאצלים, אנשי מופת, משום שמשמשים יושבי־ראש בזמסטבו, מלהגים על הצורך לערוך תוכניות למען הפכחון, להשכיל את העם וכו', ואילו המוזגים היהודים הם רמאים, עלוקות, לפי שאינם ממלאים לאיכר את הכוס עד שפתה. מיני בוטקינים, פירוגובים ומרינגים[8] — אותם מרפאי המין האנושי ומוחות המדע, מלחכי פנכא נצחיים המבזבזים סכומים עצומים, הם, כמובן, מלח הארץ, לפי שהם רופאי־חצר, פרופסורים; כל מיני ספאסוביץ'ים[9], המטיבים לסנגר; שרייברים, המטיבים להאשים, ראשי מנזרים וריזים מן המיטרופאניה עם כל החברותא הקדושה; אילי־צבא וגנראלים המשרתים באמונה בכל מיני עמדות; פקידי כל המשרדים, שאינם לוקחי שוחד; אוב־סיאניקובים שלא־הוקעו, המנדבים בתים למטרות צדקה; הרושתנים המאכילים את פועליהם לא בבשר באוש; חברות רכבות שעל מסילותיהם לא מצאו קברם 400 חיילים טירונים שנמחצו ביחד, אלא פועלים הנמחצים ונספים אחד אחד מחמת עבודה קשה ובתוצאה — „בצדדין אלה הן עצמות רוסיות"[10]; כל אותם בנקאים, בעלי מניות, שטרם פשטו את הרגל; חעשיינים גדולים הסוחרים ביושר; כל אותן כנופיות מאורגנות של גנבי־יום ושודדים חוקיים, יחד עם כל גוכלי השוק מן הספירה האריסטוקראטית־הבורגנית ביהדות ובסביבה הגרמנית־הטאטארית שתפסו לידיהם את כל עושר הארץ, שגזלו והרסו ברשעות את העם הרוסי והורידוהו לדרגת עבד או אף לדרגת בהמה אילמת כדי לנוח על זרי דפנה שרוו מדמם וזיעתם של קורבנם האומלל. את כל אלה אטומי הלב מרוממים, כמובן, ה„גולוסים" למעלת אנשים נאצלים, תהילת המולדת, העידית שלרוסיה וגומלי החפדים לעם; ואילו יהודים חייטים, יהודים סנדלרים וכל מעמד בעלי־המלאכה, יהודים סוחרים זעירים וחנוונים, יהודים מתווכים ופקידים קטנים. בקיצור, רוב רובם של היהודים (נעיר כי מבחינה מדעית עבודתו של מעמד זה היא עבודה יצרנית. עיין: „יסודות הכלכלה המדי[ניח]" מאת [ג'ון סטיוארט] מיל, פרק ב', סעיף 6) כל הפרולטאריון הזה לכל צורותיו וגילוייו, מעמד־עניים זה המתרוצץ תמיד, הסובל תמיד, המפרפר כדג ברשת כדי להשיג את ההכרחי למחייתו, אלא שלעולם הוא סובל מחסור; המון אומלל זה, המביא [את המסתכל בו]לידי דמעות, המושפל ונעלב, מדוכא ונבער, ללא תענוגות גוף ורוח, ללא אמונה איתנה בהווה וללא תקוות מאירות לעתיד־לבוא; ציבור מושפל זה, הנגזל על ידי אחיו והנשכח על ידי ההיסטוריה (אכן, דווקא אומללים אלה, ולא האדונים הגינזבורגים, הפוליאקובים, הווארי־שאווסקים, הברודסקים[11] ושכמותם, שהם אריסטוקראטים רבי כוח, אנשים מכובדים, נושאי תוארים ואותות הצטיינות, משמע שריד אחרון של ישראל הקדוש) מורכב, לדעת הקראייווסקים והשולגינים, רק מנצלנים מוצצי דם, נוכלים ונבלים, שהרי הם עניים (וממילא אינם מיליונרים, וממילא אינם נכבדים, חסרי

---

8. ס. בוטקין — רופא־מלומד ועסקן הציבור; נ. פירוגוב — חירורג־מלומד, עסקן הינוכי וציבורי (היה קרוב לענייני יהודים ונחנה מאימון ומהערכה בקירבם); פ. מרינג — פרופסור לרפואה.
9. ספאסוביץ', נ. — עורך דין מלומד ופובליציסט.
10. מלים משירו של המשורר הנארודני נ. נקראסוב „מסילת הברזל", שנכתב ב־1864.
11. משפחות אילי ההון היהודיים המפורסמים ברוסיה.

תוארים ואותות הצטיינות, לא אריסטוקראטים מתורבתים והם אינם משלמים שכר לקראייווסקים ולשולגינים), שהרי אף את צרכיהם החיוניים ביותר הם יכולים לספק רק בהתרוצצותם ובזיעת־אפם, שהרי כל אגורה שהם מרוויחים טבועה בחותם ההשפלה והענות, שהרי כל קופייקה שהם משיגים לא לגמרי בדרך הישר נזרקת על ידי רודפי הבצע אל על בקול צעקה: „הנה הם, הרמאים, הנה כיצד הם גונבים ממנו", שהרי כל עוול כלכלי שהם עושים, (שאינו מגיע אף לאחד ממאה מהעוולות הנעשות בידי עשירים, יהודים ובלתי־יהודים) — גורר אחריו מאות התנפלויות, אלפי צווחות־רוגז, מיליונים של האשמות וגינויים, כאילו אנו במקומם תיינו נוהגים אחרת, כאילו הם עצמם בתנאים כלכליים אחרים לא יימנעו ממעשים לא טהורים ויעדיפו חיים של יסורים והשפלה על חיי אושר ויושר. אם כך אתם מבינים את הצדק והעוול הכלכליים, אז, הוזר אני ואומר, אולי אתם צודקים. אולם אילו כך היה, לא היה לנו מה לדבר איתכם, שהרי לא הייתם נתשבים לסוציאליסטים אלא לקראייווסקים, היינו ליבראלים עלובים ומקפי שמנת תמימים. אולם אנו פונים אליכם משום שאנו יודעים מי אתם, שמחוץ לשאלה זו הנכם אחינו, אחים לרעיון ולמעשה, אחים סוציאליסטים־מהפכנים. ומכאן תמהוננו העצום, שאתם, — אחינו הסוציאליסטים — הנכם משקיפים בצורה צרה כל כך על שאלה כה פשוטה. האומנם סבורים אתם באמת ובתמים, שהיהדות מורכבת אך ורק מנצלנים ורמאים ואין ביניהם מנוצלים כלל?! האומנם גם אתם עשויים לחשוב, כפי שכתב לנו בימים אלה סופר יהודי מפורסם, שבעם היהודי אין פרולטאריון כלל? (בעיר נא, שאותו סופר גופו הוא פרולטארי וחי מילדותו בסביבה טיפוסית ביותר של פרולטאריון יהודי). היכולתם לחשוב אפילו רגע קט, שרובו של העם היהודי, כמו רובו של העם הרוסי ושל כל שאר העמים, אינו משועבד, אינו מנוצל? הרי זה כאילו שחשבתם שאין היהודים חיים על פני האדמה אלא בחלל; הרי זה כאילו עליהם, בתור בני אברהם יצחק ויעקב הקד]ושים],[12]), אינם חלים החוקים של העוול הכלכלי הקיים, הרי זה כאילו אומה אחת יכולה להשתחרר מהנגעים המופיעים בהכרח בגופן של כל האומות, של כל האנושות מחמת מצבה הבלתי־תקין. אבל הרי לחשוב כך, משמע, שוב לחשוב בנוסח קראייווסקי, או במלים אחרות, לא לחשוב כלל. והלוא אתם הגיתם, עיצבתם לעצמכם מחשבה ביקורתית, הגעתם בהגותכם לרעיון המהפכה הסוציאלית, הגעתם בהגותכם לכך, שיש לשנות באורח ראדיקאלי את התנאים הכלכליים של הסדר החברתי הקיים, התנאים שתוצאתם ההכרחית היא מסירת העושר, משתאות הפאר, המותרות והתענוגות בידי מיעוט, (כמובן, של כל האומות, היינו גם מיעוטה של זו היהודית), ואילו לרוב (רוב, כמובן של כל האומות, היינו גם של זו היהודית) — עוני, רעב, מחלות ומוות —... כיצד אינה לכם הגורל שסטיתם פתאום ממושג „התנאים הכלכליים" למושג של נוקה של אומה (כלומר, של אנשים ולא של תנאים?) במה הבהיל אתכם כל־כך אותו מושקו חיוור הלבוש ארוכות, אשר כיוון שראיתם אותו שכחתם את כל חוקי הכלכלה המדינית והמדע הסוציאלי והתחלתם צורחים: „הנה הוא, הנה הוא — חלאת המין האנושי! תפסוהו, קטלוהו, ומיד ילך הכול למישרין".

---

12. ראה הערה 24 להקדמה.

כן, במה תסבירו אי־עקיבות גסה, כזו, האופיינית אך למוחם של הקאטקובים[13]? אולם רואים אנו שאין בפיכם תשובה על כך, מרגישים אנו, שכבר אתם מתחילים להביט אחורה במקצת על בעיה זו, אלא שעליכם עוד להרהר בדבר, לעמול עליו — וזה משמח אותנו, זה מעורר בנו התלהבות: אנו רוכשים אחים כנים חדשים! אולם כדי להקל עליכם את המעשה, כלומר, כדי להבליט לעיניכם את פשעיכם שלכם, עלינו להביא כאן דוגמאות לפשעים אלה.

כמובן, אין בידינו למנות את כל העובדות, שהן, למרבה הצער, רבות מדי, אבל נספר על אחדות אופייניות יותר. הנה, למשל, אתם כותבים בספרון המכונה „פארובאיה מאשינה"[14] [„מכונת הקיטור"], שבו אין אתם מסבירים לעם את ההכרח בשינוי התנאים האומללים לגביו ולגבי כל העמים, תנאים המונחים ביסודו של סדר הכלכלי הקיים — אלא נאמר שם, שהפאנים [בעלי האחוזות] והז׳ידים (והעיקר — כל הז׳ידים, כמו כל הפאנים, היינו גם כל הציבור רע־המזל שהוזכר לעיל, כל ההמון היהודי המנוצל) תפסו בידיהם את כל אוצרות העולם ודנו את האיכרים לרעב, מחלות ומוות, ולפיכך יש להתקומם ולהשמיד ז׳ידים ופאנים אלה. ברור, שיש להתקומם ולהשמיד ז׳ידים ופאנים אלה. ברור, שיש להתקומם ולהשמיד את כל הז׳ידים — כמו את כל הפאנים — היינו גם את אלה שעליהם לקום להתקומם ולמחוץ את הפאנים משלהם ומשל אמונות אחרות (ואנו מקווים, שהם יתקוממו וימחצו); אך מה זה חשוב — אותם יש למחוץ מטעם זה בלבד שהם ז׳ידים, כשם שיש למחוץ את הפאנים משום שהם פאנים. (אך הגעו נא בעצמכם: האם בפרופאגאנדה כזו אתם מביאים לעם תועלת או נזק? כמובן, נזק. שהרי במקום להבהיר את מושגיו של העם, אתם מבלבלים אותם עוד יותר, ואתם קובעים בו רעיון, שהז׳ידים, היינו אנשים, העשויים בתנאים שונים לתפוש עמדות שונות — או מזיקות או מועילות לזולתם — הם זהים עם הפאנים, היינו אנשים השרויים בכל עת ובכל מקום באותם התנאים וממילא תופסים בכל עת ובכל מקום עמדה אחת, שהיא, כידוע, עמדה מזיקה לזולתם; הווי אומר, אתם מזהים את המושגים ז׳יד ונזק. שהרי המלים פאן וזיד היינו הך בעיניכם ומשמעותן אחת, והרי במלה פאן מבינים, כרגיל, מישהו שאינו מייצר אלא חי מעמל זולתו — מזיק). האומנם אפשר שלא להסמיק, שלא להתעצב?!...

גם אנו לא יכולנו שלא להסמיק לשמע שיחה מעין זו בין שני מהפכנים. זה אומר: „מבהיל לראות כמה פרו־רבו הז׳ידים העלוקות (שתי המלים משמשות במשמע אחד) על האדמה הרוסית! מה ייעשה בהם לאחר המהפכה? הגעו בעצמכם, הרי רמאים הם, הם יחזרו וינהיגו בתי־מזיגה, יחזרו וישליטו ניצול". (עיניכם הרואות מהו המושג על משטר העתיד: גם בו אפשר יהיה להשליט ניצול, כלומר להחזיר את ההווה המבורך! מושגים גאוניים ממש!...). השני משיב: „אכן, יהא צורך לשלחם לעוזאל, לאיזה מקום

---

13. מ. קאטקוב, פובליציסט ועורך מן המחנה השמרני־הריאקציוני, התנכר בו בהתנגדותו להסתה האנטי־יהודית.

14. חוברת־תעמולה סוציאליסטית פופולארית באוקראינית (השם במקור: „פארובה מאשינה"). מחברה סרגיי פודולינסקי (1850—1891), רופא, מלומד ופובליציסט, מראשי הסוציאליסטים האוקראינים, שונא ישראל גזעני. ר׳ הערה 11 להקדמה.

בסיביר, לפלכים המרוחקים, (כמובן, בעזרת ז׳אנדארמים) שם יזללו נא זה את זה״. — (וכן, כמובן, יזללו נא את כל הסיביראים והבלתי־יהודים, ובלבד שתטוהר האדמה הרוסית הקדושה מלא־נוצרים). — כלום צריך עוד להוסיף פירושים לעובדה זו?לא, היא מדברת בעדה בשכנוע רב. וכיצד לא להעצב נוכח עובדה שכואת!... אגב, פירוט העובדות היה מוליך אותנו הרחק הרחק מדי, דומני כי די בנזכרות לעיל.

אולם עלי לומר מלים מספר על דבר שאין אני יכול בשום פנים לעבור עליו בשתיקה. עלי לומר משהו על יחסיכם לאחיכם — הפרופאגאנדיסטים הסוציאליסטים־המהפכנים: אתם מתייחסים בזלזול מסוים לאחיכם, חבר לפעולה. אין אתם מאמינים בו, אינכם משתדלים ליצור בשבילו עמדה בקרב העם כשהוא וקוק לכך ולפעמים אתם אפילו מתחמקים ממנו (הסתכלו בפנינו, כיצד אנו מסמיקים). הרהרו בפשע נורא זה שאין לו כפרה, אשר אתם מבצעים אותו על ידי יחס חסר־מצפון שכזה לאחיכם!... כלום לא תבינו, שאם אינטליגנטים רוסיים נאלצים לעשות מאמץ שלא ייאמן ושהוא כמעט מן הנמנעות ללא עזרה הדדית, כדי להתייצב בתוך העם הרוסי, על אחת כמה וכמה קשה הדבר לאינטליגנט היהודי. על כל שאר התנאים שאינם נוחים לניהול פרופאגאנדה בתוך העם ושנאלצים אתם לעמול יפה כדי לסלקם, נוסף לגביו מכשול גדול ביותר, שהוא יהודי ומנת חלקו פרצוף בן־אומתו ודיבור במבטא יהודי; קיצורו של דבר, משהו המעורר בליבו של האיכר הרוסי היפוכו של אימון. מובן מאליו מה התאמצות וטרחה נדרשות ממנו כדי לשנות, אם אפשר לומר כך, את כל „האני״ שלו ולהיות לפרופאגאנדיסט עממי רוסי. ואם באותה עבודת־פרך־של־מצרים הוא מנוע מעזרה הדדית, ליבו אינו מתחמם על־ידי אהבתו של ידיד, מרצו אינו מתחזק מכוח יחס נאמן מצד חבריו־לפעולה, ואם אין מלהיבים וקושרים אותו לענייננו בכוח השיתוף והסולידאריות, ואדרבה, לעתים תכופות יש לו הענוג המוסרי לשמוע פסוקים מעין אלה: „אתם היהודים עם של בטלנים״ או „המהפכנים היהודים בוודאי יסדרו מן הרעיון הסוציאל־מהפכני חנות ספסרית — הרי תסכימו בעצמכם כי נוכח כל אלה, צריך שיהא רצונו של אדם ברזל וכשרונותיו בלתי מצויים, צריך שיהא ממש ראחמטוב[15] (ומחוץ לרומאן „צ׳טו דיילאט?״ [„מה לעשות?״] של צ׳רנישווסקי, משום מה אין אנו פוגשים בראחמטובים) כדי שיוכל בעצמו לפלס דרכו ולהגיע לשורות הפרופאגאנדיסטים העממיים. אנו אומרים בשלישית, ואם יידרש לא נימנע מלקבוע זאת בפעם העשירית והמאה, כי יחס כזה לאנשים לא זה בלבד שהוא אווילי אלא גם קל דעת וחסר ישר. הרהרו נא בדבר, הרהרו היטב, הרהרו בזה שבהתנהגותכם אתם מאבדים כוחות מהפכניים (ויתכן שהם חשובים למדי); הסירו את הדעות הקדומות מקרבכם והושיטו יד באחווה לאחיכם היהודים, הרהרו גם בכל שנאמר כאן בנוגע ליהודים, הרהרו! ותסכימו ותודו [באמיתות הדברים]!... אכן, בטוחני שדיון נאמן בבעיה יביא לקבלת דעתנו בעניינה[16] — —

---

15. ראחמטוב, שם הגיבור הראשי ברומאן הסוציאלי המגמתי „צ׳טו דילאט״ מאת נ. צ׳רנישווסקי, מגדולי הוגי הדעות המהפכניים של שנות החמישים והששים.

16. כאן ולהלן הושמטו פיסקאות המוסרות דוגמאות להצלחות של הפרופאגאנדה בקרב הפועלים בפטרבורג.

אשר למשימתנו העיקרית, אשר להישגי הפרופאגאנדה שלנו בקרב הפועלים, אין לנו אלא לשמוח ולחוג!... אכן, מי שחיין נעשו ללא נשוא בספירה המחניקה והמזוהמת של הבורגנות, מי שנפשו נקרעת בשל החיים חסרי הטעם, הבטלה, חוסר־המעשה המאוס, — ילך־נא, יפנה־נא בדברי־פרופאגאנדה חיים אל המון הפועלים ובעשייתו זו הוא יבוא על שכרו די והותר: הוא ימצא שם חיים של ממש, פעילות מבורכת. התלהבות ממלאה את לבבותינו נוכח השכל הבריא, ההכרה המעמיקה, האיתנות והמרץ של הפועלים בהיחלצותם לפעולה או בעמידתם במבחן מול האינקוויזיטורים־הז'אנדארמים. (כמובן, אנו מדברים על הטובים בקרב הפועלים). — נותר לנו לייחל, שהנוער שלנו ישכיל לעתים תכופות יותר לבוא בקשר עם המון הפועלים, ועל שום המרץ והיכולת של הפועל, הענין לא ייעצר.

פוציאל רבולוציינר 1

צבי רודי

הסטודנט היהודי הראשון ברוסיה*

(ליב יוסיפוביץ מנדלשטם 1819—1889)

המתודה הביוגרפית, — שימוש בתעודות ודוקומנטים אישיים, — כמעט ולא נוצלה, פרט למקרים מעטים, בחקר ההיסטוריוגרפית, וביחוד הסוציולוגיה של החברה היהודית. מתודה זו משמעותה חקירת הממשות הסוציאלית בעזרת ניתוח התעודות המיצגות ממשות זו בצרוף תיאור המנהגים, האמונות, הדעות והפעילויות של אישים המעורבים בתהליכים אלה. דוקומנט אישי יש לכנות, איפוא, אמירה או עדות בכתב המספרת על מצב סוציאלי מסויים, כמו כן מביעה גם את השקפת המחבר על המצב הנתון. דוקומנטים אישיים הם פרשות חיים, תמונות, יומנים, מכתבים, זכרונות. מכל אלה מיוחד ערך רב לקורות חיי הפרט, המעידים על מהלך חיי האינדיביד, מספרים על כל המצבים הסוציא־ליים. בהם השתהף תוך תיאור מנהגיו, שאיפותיו ודעותיו ואופן התנהגותו. כי ביוגרפיה זו מאפשרת לנתח את היחסים הקיימים בין התנאים האובייקטיביים של החיים הסוציאליים ותופעות־התודעה.

מתודה זו הותקנה בסוציולוגיה המודרנית על ידי ו. י. תומאס ופ. זנאניצקי בחבורם הקלאסי „האכר הפולני באירופה ובאמריקה" (1918). בספרות העברית מצויות אבטוביוגרפיות העשויות לשמש מקור לא אכזב לעיצוב מתודה

---

* צבי רודי ז"ל מסר לנו רשימה זו לפני פטירתו. רשימת הערכה עליו תבוא במיוחד.

זו. כשנדרשים אנו להולדות היחסים ברוסיה הרי מזדקרות לפנינו בראש וראשונה הביוגרפיות של האחים בנימין וליאון מנדלשטם.

בנימין מנדלשטם, הנודע גם בכינויו הספרותי „משה השקדים", נתפרסם במחצית השניה של המאה הי"ט הודות לספרו „חזון למועד" שאינו אלא ספר מסעות בישובים היהודיים שבערי רוסיה. למרות שפתו הנמלצת בנוסח סופרי ישראל בימים ההם, משמש ספרו אספקלריה מאירה לחייה וצורות קיומה של יהדות רוסיה. במבוא לספר ניתן המכתב (מהעיר סימפרופול 1 ביוני 1876), ששלח המחבר אל פרץ בן משה סמולנסקין (העורך והמו"ל של „השחר"). בתשובתו על מכתב זה מעודד אותו סמולנסקין להוציא את הספר (וינא, אלול שנת תרל"ו). ואכן יצא חיבור זה לאור (וינא תרל"ז) בשם „חזון למועד", ובו שלושה חלקים המהווים תאור מאלף להווי היהודים ברוסיה הצארית ולכוונות השלטונות להפיץ השכלה על ידי ייסוד בתי־ספר, להטמיע את היהודים בקרב עם הארץ, ולהפיכם לפטריוטים רוסים נאמנים, על אף ההגבלות שהוטלו עליהם (גזירת „תחום המושב" והאיסור לעסוק במקצועות מסוימים).

משפחת המנדלשטמים ייצגה ברוסיה גזע אציל ומסועף שעליו היתה גאוות האוכלוסיה היהודית שברובה נמצאה בשפל המדרגה. לשני האחים כדאי לצרף גם את מאכס (עמנואל) מנדלשטם, רופא נודע לתהילה שנתמנה (1868) כדוצנט לאופטומולוגיה באוניברסיטת קיוב, ובגלל יהדותו לא הועלק לו התואר פרופסור; אחיו יוסף מ. התפרסם גם כסופר מבריק ומשהתנצר נתמנה כפרופסור לשפה הרוסית וספרותה באוניברסיטת הלסינגפורס. אבל על כולם עלה פרסומו של ליב מנדלשטם (1819—1889), שנוסף לעבודתו הספרותית והעסקנית פתח פרק חדש בתולדות האינטליגנציה היהודית כסטודנט היהודי הראשון ברוסיה.

לכינוי סטודנט יהודי נלוה ברוסיה הצארית במאה הי"ט גם יחס של כבוד והערצה בקרב בני סביבתו. והאוטוביוגרפיה של ל. מנדלשטם, שוכה להיות הסטודנט היהודי הראשון ברוסיה, שמשה מעין חומר קריאה של חובה, בשבילנו, חניכי הגימנסיות הרוסיות בראשית המאה העשרים עד פרוץ המהפכה ב־1917. הביוגרפיה שמשה מעין צוו־העפלה לנוער האקדמי היהודי, לאחר סיימו את חוק לימודיו בבית הספר התיכון, כשהיה מתדפק על דלתות בתי־הספר הרוסיים הגבוהים ולרוב עלו מאמציו בתוהו, עקב הגבלות ה„פרוצנטנאיא נורמה" שמשלה אז בכיפה. גם עתה, כשאתה מעיין בזכרונות אלה בוקעת מהם אוזקת לב שנמסרה בלשון פיוטית, המשובצת מליצות, ושופעת ציורי נוף וטבע. יש לתמוה שספר זה לא תורגם עדיין לעברית. הזכרונות שלו פורסמו בקובץ Пережитое (1908), שנהפך ליקר־המציאות, בצרוף דברי הקדמה מאת שאול גינזבורג.

לקורא את המבוא והזכרונות של „הסטודנט היהודי הראשון ברוסיה", בפרספקטיבה של ההווה ובהתאם למתודה הביוגרפית, ניתן לקבוע שהסוציולוג של החברה היהודית יעמוד כאן על התהוותה של שכבה (קטגוריה) סוציולוגית־תרבותית חדשה. אמנם בזמן ההוא כבר נתקבלו צעירים יהודים לאוניברסיטאות (וילנא ואחרות), אבל מנדלשטם היה היהודי הראשון והיחידי שנתקבל לאוניברסיטת מוסקבה. והמוניטין שיצאו לו נשתמרו עד מלחמת העולם הראשונה.

גינזבורג *) מספר ששנות הילדות והנעורים של ל. מ. לא נבדלו בהרבה מחיי בני גילו בזמן ההוא, כשהחל המאבק בין אחדי השכלה והאדוקים השמרנים.

ליב מנדלשטם נולד ב־1819 בעירה זיאגר, בפלך וילנא שסופחה אחר כך לפלך קובנה. אמנם הוא מילא את כרסו בש"ס, פוסקים וכו', כנהוג בימים ההם, אבל חינוכו הכללי היה רחב יותר. „המאספים" סייעו לתנועת השכלה שפרצה לה דרך בליטא וזכתה להשפעה עצומה עם המגע הקרוב לספרות ההשכלה הגרמנית, שחדרה בצעדי און דרך הארצות הבלטיות. אביו של מנדלשטם, על אף אדיקותו והקפדתו במצוות קלות כבחמורות, דאג שבניו ילמדו כהלכה את השפה העברית וירכשו גם השכלה כללית. נוסף לספרי התורה בתרגומו של משה מנדלסון והספרות העברית החדשה לא חסרו בבית גם ספרי־קריאה בגרמנית. אולם, על אף דעותיו החפשיות וזיקתו לאורח־חיים מודרני השיא האב את בנו בגיל שבע־עשרה. נישואים אלה לא האריכו ימים, בגלל האוירה הקנאית ששררה בבית חותנו והאברך ליב מנדלשטם נפרד כעבור שנים מאשתו ועבר לוילנא ללמוד באוניברסיטה. אבל בהגיעו לוילנא כבר סגרו השלטונות את האוניברסיטה המקומית בגלל הרוחות החפשיים שהחלו מנשבים בה. מנדלשטם החליט להתכונן כ„אקסטרן". להתקבל באוניברסיטת מוסקבה. את מבוקשו השיג רק בשנת 1840 ונתגלגלה לו הזכות להיות היהודי הראשון, שסיים את חוק לימודיו באוניברסיטה רוסית.

כניסתו כסטודנט לאוניברסיטת מוסקבה, ללא תעודת בגרות, הריהי אפוסיאה בפני עצמה. הצעיר מנדלשטם בן העשרים פונה בשנת 1839 בבקשה אל שלטונות החינוך באזור בילורוסיה, שירשו לו לגשת לבחינות בגימנסיה בוילנא לשם כניסה לאוניברסיטה המוסקבאית. פרטים על כך אנו למדים מתוך הפניה של סגן־המפקח על משרד־החינוך הבילורוסי אל שר ההשכלה בנידון:

„תושב העיירה נובו־ז'אגר במחוז שאוולי שבפלך וילנא, היהודי ליב בן יוסף מנדלשטם, בן עשרים קבל חינוך ביתי, שואף להמשיך את לימודיו באוניברסיטה המוסקבאית ולשם כך פנה בבקשה אל הממונה על בתי־הספר בפלך וילנא, שיתירו לו להיבחן, בגימנסיה המקומית, על מנת שתינתן לו תעודת בגרות ויוכל להתקבל לאוניברסיטה. ברם, מכיון שלא למד בשום בית־ספר צבורי בבילורוסיה, הוריתי להודיע ליהודי הנ"ל, כי לשם כניסה לאוניברסיטה המוסקבאית עליו לפנות במישרין אל השלטונות דמתא, כי בהם תלוי מתן הרשיון להבחן, על מנת להתקבל לאוניברסיטה. זאת ועוד: לפי ההוראות הקיימות מתקשה גם השלטון האזרחי שלנו לתת למנדלשטם רשיון נסיעה למוסקבה, כיון שאין הוא נמנה עם שתי הגילדות הראשונות. הואיל ועזה החלטתו להשלים את השכלתו, פנה אלי מנדלשטם בשנית בבקשה לפעול למענו שיוכל להתקבל באוניברסיטה הנ"ל. משהכרתי את היהודי הנ"ל מקרוב, נוכחתי לדעת, שהוא חונן בכשרונות נעלים, ולמרות האמצעים הדלים שעמדו לרשותו בבית הוריו, הוא הצליח לרכוש את השפות הרוסית, הגרמנית וצרפתית ולהשתלט על כל המקצועות הנלמדים בגימנסיה".

---

*) **С. И. Гинзбург,** Из записок первого еврея-студента в России, Пережитое, т. I, 1908.

„כיום, לאחר המיבחן השני של מנדלשטם, לא מצאה מועצת הגימנסיה הוילנאית את ידיעותיו כמספיקות לקורס של גימנסיה, אבל החליטה שלמרות הכל יש להעניק לו רשיון להכנס לאוניברסיטה, ושם יוכל למלא את החסר, הואיל ולמד לפני כן את כל המקצועות בכוח עצמו. על סמך מסקנות מועצת הגימנסיה ובהתחשב עם הכשרונות הטבעיים של מנדלשטם הנ"ל, המיצג משהו יוצא מן הכלל בקרב בני דתו ומתוך שימת לב לאהבתו את המדעים וכשרונותיו לשפות וכן גם העובדה שמחמת גילו (עשרים ומעלה) אינו יכול לסיים את חוק לימודיו כאן בגימנסיה. לכן ההלטתי לשלוח אותו למוסקבה ולבקש מהאדון המפקח האזורי שיתן הוראה לקבלו לאוניברסיטה ולרשום אותו כשומע חפשי של האוניברסיטה במוסקבה".

המלצה זו עוררה בתקופת ההגבלות כלפי היהודים ברוסיה הצארית, הפתעה ותמהון, כי נאסר ברוסיה על היהודים ללמוד בבתי־ספר גבוהים, פרט למוסדות כגון המכון הפסיכולוגי בפטרבורג, המכון המסחרי בקיוב וכיוצא באלה.

ליב מנדלשטם, עוד בגילו הצעיר הצדיק את התקוות שתלו בו הממליצים הלא־יהודיים.

הוא היה רב פעלים. בהיותו סטודנט הוציא במוסקבה בשנת 1840 קובץ שירים ברוסית, שלכתחילה חיבר אותם בעברית. ממוסקבה עבר לאוניברסיטה בפטרבורג (לנינגראד) וסיים בשנת 1844 את חוק לימודיו. הוכתר בתואר מוסמך של הפקולטה הפילוסופית (המחלקה למדעי הספרות) עבור הדיסרטאציה שלו „המדינה הביבלית". עם סיום לימודיו יצא לחוץ לארץ להשתלמות בהשכלתו הפילולוגית ולימוד כתב־היתדות. בחזרו לרוסיה עסק בתרגום התורה וספר תהלים לרוסית.

מנדלשטם היה מתכנן תכניות ספרותיות ומדעיות שלא כולן ניתנו לביצוע. יזם, דרך משל, להוציא בפטרבורג ירחון לספרות ולעניני השעה בשם „הירח". הגיש פרוספקט, והצנזורה אשרה אותו (פורסם ע"י הד"ר הרכבי בקובץ „היקב" בשנת 1894), אבל התכנית לא נתגשמה, כנראה בגלל עומס העבודה שהוטל עליו מטעם הרשות. לאחר שהד"ר ליליענטל עבר לאמריקה, מונה מנדלשטם (ב־15 לאפריל 1846) למשרת יהודי מלומד במיניסטריון להשכלה עממית. הוטל עליו להגשים את התכנית של ארגון בתי־ספר יהודיים והועסק גם במינהל של בתי הספר החדשים שנפתחו. בעבודת הפיקוח נאלץ לבקר במחוזות של רוסיה הלבנה, קיוב ודורפאט. עיסוקו במשרה זו נמשך 12 שנה. בשנת 1857 הוא התפטר. כפי שמעיד על כך הביוגרף שלו שאול גינזבורג, לא היה מנדלשטם הישר ותמים־הלב מסוגל להפוך לכלי־משחק של תחבולות מחרתרי־ריב יהודיים שחרשו עליו מזימות אבטוקראטיות. לאחר מזה הוא התישב בברלין והתרכז בעבודות מדעיות. בשנות הששים של המאה השמונה־עשרה הוא פרסם את מחקריו Biblische Studien. Die Genesis und das, Hohe Lied, Talmudische Studien, ועוד. מנדלשטם לא משך את ידו גם משאלות הזמן ובשנת 1858 פרסם גם את מאמריו הנודעים ברוסית „להגנת היהודים", „משהו על היהודים בכלל ויהודי רוסיה בפרט" כמו כן שורת מאמרים בעניני „האשראי הממלכתי ובעיות הדואר". הוא גם ניסה את כחו בשירה, אבל ללא הצלחה יתרה.

מוניטין יצאו לו גם בעולם הכספים וכמה יזמות שנקט הביאו לו הכנסות עצומות, אלא שירד מנכסיו, ובגלל התרוששותו נאלץ בגיל די מבוגר להתפרנס מעבודתו הפובליציסטית בכמה עתונים ושבועונים רוסיים וגרמניים. בעת מצוקה משכן את הספריה הגדולה שלו, אבל הורשה לו, להחזיקה בדירתו ולהשתמש בה עד סוף חייו. אבל הוא לא נפל ברוחו והתמיד במחקרו הפילולוגי, שמטרתו — מלון משוה מקיף של שרשי העברית שנקלטו במשך מאות בשנים בשפות האירופאיות השונות, לרבות הרוסית.

מנדלשטם, איש האשכולות היה גם פורט על כנור ואימץ לעצמו את הפתגם הרומאי „אנוש הנני, אני סבור שכל דבר אנושי אינו זר לי" (טרנטיאוס) והלמה אותו גם הפאראפראזה של שמואל דוד לוצטו: „יהודי הנני, חושב אני שכל דבר יהודי אינו זר לי". ואכן נתמזגו בתכונתו המזיגה לדיוק מדעי וכח דמיון פורה שבא לידי ביטוי ביצירתו הפיוטית ומאידך גיסא גישה מעשית ורגישות לסבל הזולת. בהיותו בעל השכלה כוללת במדעי היהדות ובעל ידע רב־צדדי בשפות אירופה, לא יכול היה מנדלשטם, עם כל ענותנותו שלא להרגיש בעליונותו האינטלקטואלית כלפי כל דור המשכילים של שנות השלושים והארבעים במאה השמונה עשרה. הללו היו מפגרים לא רק במערכת הרעיונות והרגשות, אלא שנבצר מהם להכניס סדר שיטתי בהשקפתם עולמם המצומצמת ולספוג משהו מהאוירה האירופית. מנדלשטם הכריז מלחמת קודש על קטנות־המוחין וצרות־העין של בני סביבתו וגילה תנופת המחשבה בכל יזמותיו. השגיו המזהירים עוררו את התנגדותם של מחרחרי־ריב ואלה הפריעו במיוחד להדפסת ספרי־הלימוד שלו מטעם המיניסטריון להשכלה והיו מלעיזים עליו שכל מעשיו בשדה הספרות והחינוך מבוססים על יסודות מסחריים ושאיפה לצבור הון. מטבעו לא היה בזבזן — כפי שמעידים עליו בני דורו — אבל היה חסר חוש מרקנטילי, והדפיס את ספריו ב־5—20 אלף עותקים, בלי לבדוק תחילה את אפשרויות המכירה. אצילות רוחו מנעה ממנו להיות מעורב בין הבריות הקטנוניות ושנותיו האחרונות עברו עליו בעוני ובבדידות, כשהוא נשכח אפילו מקרוביו וידידיו.

ב־31 באוגוסט 1889 הפליג מנדלשטם באניה בנהר ניבה לויבורג ובשעת הנסיעה מת. בבגדיו לא נמצאה כל תעודה שתזהה אותו. ולאחר שהגויה נשארה כשלושה ימים בחדר המתים ולא נמצא אף איש שיכיר אותו, לכן הוחלט לקבור אותו ב־3 בספטמבר בבית־הקברות הפראבוסלאבי „אוספנסקי". אולם תצרן הבית, בו התגורר המנוח, הבחין בהעלמו של מנדלשטם ימים רצופים והודיע לתחנת המשטרה. החיפושים והמפתח שנמצא בבגדיו העלו, שהאלמוני הוא מנדלשטם. ב־6 לספטמבר הועברה הגויה לבית־הקברות היהודי פראוברז'נסקי. הד"ר י. ל. קצנלסון, (הסופר הנודע בוקי בן יגלי) היה נוכח כרופא בשעת כל הפרוצדורה הזאת.

נ ס פ ח:

הפרק הראשון מהאבטוביוגרפיה של מנדלשטם:

נולדתי ב־11 ביולי 1819, בעירה נובי ז'אגר (ז'אגר החדשה), שעל גבול פלך קורלאנדיה ופלך וילנא. אם כי מבחינה פיזית משתייכת עירתנו לפלך וילנא, אלא שבמובן הרוחני היא נבדלת בהשכלתה, שינקה מקורלאנדיה.

ואני רגיל לראות את עצמי כקורלאנדי, אמי היתה יהודיה פשוטה וטובת־לב ואילו אבי — בעל אופי מוצק ואיש פעלים ללא מצרים, ובביקוריו התכופים בגרמניה, לרגלי עסקיו, למד שניתן למזג את האמונה עם ההשכלה, שהיתה מנוצלת עד אז על ידי יהודי רוסיה המערבית.

אחי הבכירים ינקו בבית מההשכלה, והתנאים המיוחדים לא הניחו להם להקנות לי חינוך, בהתאם לנטיותי וכשרונותי. הדאגה למחיה, שהיתה מנת חלקם של בעלי־הכשרונות היהודיים, גזלה ממני את הפיקוח האבהי והדרכת האחים, שהיו מוכרחים למצוא את מחיתם הרחק מבית המגורים והמשפחה.

ולמרות רצונם הטוב של הורי לא נשאר לי אלא ללכת בדרך כל חברי; בנוסף ללימוד היום־יומי של התנ"ך (בתרגומו של מנדלסון) בצורה שטחית, הייתי שוקד יומם ולילה על התלמוד, כמקובל אצל היהודים במערב רוסיה. בגיל של שתים־עשרה כבר הלך שמי לפני כעילוי ואז נתגלו אצלי סימני השחפת. את החסר בחינוך שלי רכשתי לעצמי בדרך מקרה; משחר ילדותי הייתי נוהג לנהל שיחות עם קציני־צבא וגוצרים מרמי מעלה, שהיו מבקרים באולם הביליארד היחידי בעירה שלנו. נתפרסמתי כשחמטאי מחונן למעלה מכפי גילי. התועלת העיקרית שהפקתי מהכרות זו היתה התקרבותי הרוחנית אל העולם, החפשי והיפה.

לפי עצת הרופאים שוחררתי מלימודי התלמוד ושקדתי על הספרות העברית, אשר נחשבה אצלנו כלימוד־חול ובעיני למדן לא היתה ראויה שיקדישו לה זמן רב.

ב„מאסף" ראיתי את עין־הדעת, המחדש את הספרות, ולמדתי בו להבדיל בין טוב לרע.. כמובן, לא חסרו גם אלה שראו ב„מאסף" את הנחש הקדמוני, שהוציא אותי לתרבות רעה.

ברם, המושגים שלי על הספרות היו אז פרימיטיביים ושטחיים. בקראי אז את היצירות של סופרינו הייתי נוהג כאותה עלמה, ללא גישה בקרתית, ועם זאת שכנעתי את עצמי, שגם אני ראוי לחבר משהו. ואכן, חיברתי אז בעברית כמה שירים תפלים וסיפורים, בהשקיעי בהם הגיון ילדותי והתחכמות סופיסטית של הרבנים.

משהבראתי ממחלתי התחלתי לראות את החיבורים המוקדשים של התלמוד בעינים אחרות. לא הסתפקתי בהוכחת המסקנות והסוגיות, אלא התחלתי למצוא בתלמוד אחדות וסדר. לא הרפיתי ממורי עד שהחלו להסתייע בפרשנות של הרמב"ם.

אולם פירושי הרמב"ם כרוכים בתפיסה הדתית שלו ובתאוסופיה צרופה, וכשהגעתי לחלק השימושי שבו ובלי הבין עדין את שיטת הרמב"ם ב„מורה נבוכים" התחלתי לערער בדעותי על תפיסתם האדוקה של מורי ואמונתם העוורת, חיש מהר עברתי מהפלפול התיאולוגי אל ההתפלספות, אשר משכיללים־למחצה משתמשים בה לרעה. לאחר תהיה ממושכת בחלקים המתימטיים והאסטרונומיים בתלמוד ובספרי הרמב"ם, התחלתי ללמוד אלגברה וגיאומטריה מפיו של חבר אחי הבכירים. אולם לימוד זה נמשך פחות מחצי שנה, כיון שהוטל על מורי מטעם אביו לעסוק למעשה בנוסחאות האלגבראיות בחשבונאות שלו. ואני, כשנפל לידי דקדוק השפה הרוסית, שנדפס בוילנא באותיות עבריות, עזבתי את

המתימטיקה והתנפלתי על הדקדוק המלא שגיאות. למדתי אותו בעל פה ושכחתי אותו כעבור זמן מה.

הייתי אז בן ארבע־עשרה. בחוגים שלנו כבר נחשבתי לבלשן מובהק, שכן ידעתי לקרוא את האלף־בית של שלוש שפות, נוסף על ידיעותי ביהדות. המצב החמרי הכריח את אבי לנצל את המוניטין שיצאו לי ולבחור בשבילי שידוך טוב, לפי מושגי הימים ההם. מהעירה קיידאני הגיע אלינו סוחר, נתכנסו ידידים ובילו את הערב בנעימים. למחרת בבוקר, כמקובל בין יהודים, בלי שראיתי את הכלה ובלי ששמעתי עליה דבר נעשיתי לחתן. מעמד זה של חתן, עד כמה שלא היה בו מן המזיק בשביל ילדי יהודים צעירים לשנים, גרם לתוצאות טובות בשבילי. דוקא מצב זה נתן לי חופש גמור להמשיך בלימודי ללא תלות ברבי לתלמוד, ואני הקדשתי את עצמי לספרות, זו הקרויה אצלנו „נוצרית". הספרים הראשונים, שהגיעו לידי, לא היו דקדוק, חכמת־הדבור ואף לא הגיון, אלא דוקא ספרי מנדלסון ושפינוזה. אחי הבכירים היו מעיינים בהם לעתים תכופות ורציתי לחקות אותם. ובכן, התעמקתי בלימודי הבלתי־שיטתיים כדי לברר לעצמי את השיטות הפילוסופיות. זכורני עוד, איזה דימוי נוצר אצלי, שעה שהשוויתי את המושכל של שפינוזה „הכל אחד והאחד הוא הכל" ל„עיקר" של הרמב"ם, שכל הפלניטות הן יצורים חיים בדומה לנו וכו'. באופן כזה, בהעדר מדריך או כלי עזר כלשהו, בזבזתי זמן והייתי תועה בעצמי בהרהורים עמוקים ללא שחר. באותו זמן נוצרו תנאים, שאיפשרו לאחד מאחי לפקח עלי,ואת מקומה של הפילוסופיה תפש בלימודי הדקדוק. אמנם, לראשונה ראיתי בכך כעין עלבון בשבילי, אבל לאט השלמתי עם הוראת אחי, כשהתחלתי ללמוד את הדקדוק הרוסי והגרמני.

אבל הגורל ייעד לי להכיר לראשונה את המעשה יותר מאשר את ההלכה. עוד לא סיימו את שעורי הדקדוק, והנה שוב נשארתי ללא פיקוח. דאגות הקיום שוב הרחיקו ממני את אחי. והבלשן הפרוע החל להדרש בכל מאודו לשפה, בדומה להוגה הסר־הדעת בפילוסופיה.

סוד גלוי הוא שהפילוסופוס המוזר עלול להתפס למשגיח, ביחוד כשאינו מכיר עדיין את החיים ואת המתודה. ובדרך זו בזבזתי את זמני לא על לימוד יסודי של השפות וקריאה בהן, אלא התמכרתי לניסויים מטורפים בכתיבת חיבורים. בדומה לצמח שקמל, משום שאלצוהו לבשול לפני זמנו.

חברתי סיפור בגרמנית בשם „סקינוטוניה", ברוסית „המות והתחיה" ו„בת יפתח" בעברית ועוד שורה של מחזות, שזכו לתהילה בפי חברי הנבערים מדעת. לאחר מכן, שהכתיבה החלה משעממת אותי, התנפלתי על הברית החדשה, למדתי ולא סיימתי, התבלבלתי בבעיות ולבסוף נטשתי את הכל.

בדרך זו הייתי מזיק לעצמי ומאבד את כושר הלימוד במדעים והצילני המעבר, בגיל שבע־עשרה, מגיל־החלומות המשעשע לחיי־הנשואים האומללים. מעבר זה צפן בחובו תוצאות חשובות שקבעו את המאבק עם הגורל שנועד לי.

אם עד אז הייתי שקוד שלוש־ארבע שעות ביום על לימוד השפות ושאר הזמן הוקדש ללימודים דחיים, הרי בקיידאני, מקום מושבם של חותני וחותנתי ושל משפטים קדומים ואמונות תפלות, הייתי נאלץ לעזוב את „החכמות החיצוניות" ולהתמכר כולי לתלמוד. ומהפכה זו הפעילה את כחות נפשי בניגוד

למטרתי; כל המצבים והיחסים שקמו כאויבים על המדעים נדחו מנשמתי. ושם, בקיידאני, חשתי בעצמאות שלי, בגורל שנועד לי ובחיים עצמם.

בודד הייתי, ולא היה לי עם מי להתליף דעה ולשפוך את לבי. הזיותי מצאו את ביטויין בדמעות מרות שגרמו למילאנכוליה ולבסוף לבשו צורה של מחלת־עצבים.

משהבראתי, נדמה היה לי שהתעוררתי משנה וראיתי את עצמי באור חדש. קצין התותחנים האדון מליאנטוב זימן לי את האפשרות להכיר את תורת הספרות; סגן־מפקד הגדוד האדון אנגלבאך עודד אותי והמציא לי את היצירות החדישות בספרות הרוסית והדריכני בלימוד השפה הצרפתית. עקב תרעומותיה של חותנתי על התעסקויות אלה, עזבתי את קיידאני וחזרתי אל בית אבי. ביתר שאת נגשתי ללימוד השפות וקראתי את היצירות הקלאסיות ברוסית, גרמנית וצרפתית, וגם למדתי היסטוריה, גיאוגרפיה ושאר המבואות למדעים.

הנטיה לחבר נתעוררה בי מחדש וכתבתי מכתבים, שיחות, רשימות בקורת וכיו״ב, הכרתי את האסכולה החדשה — הרומנטיקה, וכתבתי בצוותא עם אחי דברי ספרות בעברית, ולבסוף התגרשתי מאשתי.

כה ניצב אני עכשיו — בן חפשי, חזק ופרימיטיבי, של הטבע, האוהב את ארץ מולדתו ואת שפתה, אבל אומלל בגלל התלאות של אחיו בני אמונתו. אני רוגז על התאכזרותם המכלה את כשרונותיהם, אלא יש לנו אח וקרוב להרגשותיהם ולצרותיהם. מטרת חיי להוציא לאור צדקתם לעיני העולם ולסייע להם שיהיו ראויים להצדקה זו. הם אינם רעים ואינם מקולקלים ואינם חשוכי מרפא, אבל הם שוכבים כחולה אנוש בהידוק שיניים ומסרבים לקבל תרופה מיד הרופא. אולם יתכן, שבנם הנאמן, חלק מנשמתם, הסובל עמהם יחד, יצליח להטות את לבם לכך.

חסיה טורטל

פולמוס ההגירה מרוסיה
אחרי „הסופות בנגב" בשנת 1881

א

ב־1 למרץ 1881 נרצח הצאר אלכסנדר הראשון על־ידי טרוריסטים חברי המפלגה המהפכנית „נארודניא וולייא".

רצח הצאר הטיל חרדה איומה על יהדות רוסיה, אשר מסוף שנות השבעים הופקרה להסתה אנטישמית פרועה שהתכוונה לבטול הדרגתי של כל אותן הזכויות שהוענקו לה בתקופת הריפורמות הגדולות משנות הששים.

פחד היהודים לא היה לשוא. ששה שבועות לאחר רצח הצאר, פרץ, ב־15 באפריל פוגרום בעיר ייליסבטגראד בדרום רוסיה, ששימש אות לגל של פוגרומים, אשר הציפו את ישובי היהודים בדרומה של רוסיה.

זמן רב לפני הפוגרום בייליסבטגראד הרעילה העתונות הימנית „נובויה וורמיה", „נובורוסיסקי טלגראף", „קיובליאנין" ואחרים את דעת הציבור בהשמצות אנטישמיות ובשנאת ישראל, בהוקיעם את היהודים כעם של טפילים, המתפרנסים מיגיע כפיו של העם הרוסי והממצים את דמם ולשדם של האחרים.

הממשלה לא טרחה לדכא את התעמולה וההסתה האנטישמית, ואף סייעה לה מבחינה כספית ומוסרית, באמצעות מנגנון עצום, אשר בין נושאי־כליו היו נציגי האדמיניסטרציה המקומית והשלטון המרכזי בפטרבורג [1].

הפוגרומים בוצעו לפי תכנית וסדר קבועים מראש על ידי רשות מסתורית, שכוונה אותם בדיקנות גמורה. לפני כל פוגרום היתה מופיעה בעיר או בעיירה כנופית יחפנים, אשר, לאחר ששתתה לשכרה, היתה פושטת על בתי היהודים וחנויותיהם ומנחיתה מכות רצח, שוד ואף הרג. כל זה — לאור היום, לעיני השלטונות המקומיים — המשטרה, הצבא והאוכלוסייה הלא־יהודית.

להכשרת דעת הציבור לקראת כל פוגרום, היו עוברים מסיתים ממקום למקום ומפיצים שמועות שהצאר אלכסנדר השלישי הוציא כרוז („גראמוטה"), הקורא את האוכלוסייה לפרוע פרעות ביהודים, כדי לנקום את דמו השפוך של אביו. תעמלנים מעין אלה היו מופיעים בכפרים ומקריאים בפני האכרים הנבערים מדעת מאמרי שטנה מן העתונות האנטישמית, בהצביעם עליהם כעל „אוקאזים" („פקודות") מטעם הצאר התובעים מהם להכות ביהודים — אויביהם המושבעים.

כאשר פרץ הפוגרום בקיוב, ב־26 באפריל 1881 נתן הגנרל־גוברנטור דרנטלן חופש גמור לפורעים, בטענו „שאין בזה כל רע באם ישברו את עצמותיהם

---

1) „ייברייסקאיה סטאַרינה" 1909, עמ' 92.

של הזיידים", וכאשר התיצבה לפניו משלחת יהודית אמר לחבריה, „שבאם אין היהודים יכולים להשאר במקום, ילכו להם לירושלים" [2].

הפוגרומים פגעו בלמעלה מ־220 ישובים יהודיים, ועוררו מנוסת בהלה לעבר הגבול המערבי, — לברודי, שעל גבול רוסיה־אוסטריה. בקיץ 1881 נמצאו שם כ־4000 פליטים, בצפותם שחברת „כל ישראל חברים" תארגן אותם בקבוצות ותעביר אותם לארצות הברית [3]. היתה זו תנועה עממית, שהקיפה חלק ניכר מיהדות רוסיה.

תנועת הבריחה, שתחילתה וראשיתה בדרום, פשטה על פני כל „תחום המושב" ועד רוסיה הלבנה וליטא הגיעה „כל אחד, בברחו... הרגיש שהנו שותף לתנועה לאומית גדולה, המציינת פרק חדש בדברי ימי ישראל" [4].

ב

הפוגרומים עוררו יאוש וחרדה בקרב יהדות רוסיה. פרחו, גזו התקוות להשתלבות בחברה הרוסית ולאמנסיפציה אזרחית ופוליטית.

הלך רוח זה היה מנת חלקה של יהדות רוסיה על כל שכבותיה ומעמדיה הסוציאליים־הכלכליים, רוב גוניות השקפותיה ודעותיה. כולם היו חדורי־הכרה שעומדים הם בפני שינוי ערכין יסודי בתפיסת השאלה היהודית, פתרונה והמשך הקשר על אדמת רוסיה בכלל. ומעל לכל איימת חשאלה הנוקבת: „חיישם קץ לרדיפות, לגזרות ולהרג — או מוטב לצאת את הארץ לנצח".

מהלומה רבה הנחילו הפוגרומים לאינטליגנציה היהודית על כל זרמיה — הישראלית־לאומית, המתבוללת והמהפכנית. האינטליגנציה, המשכילים — מורים, בחורי־ישיבה שנתפקחו ונתמשכלו, סופרים, משוררים, עתונאים, כמו י. ל. גורדון, י. ל. לוין (יהל"ל), י. ל. קנטור, מ. מ. דוליצקי, מ. ל. לילינבלום ואחרים, אשר לידתם, הורתם, וצמיחתם היו בתחום, על ברכי המסורת והתרבות הלאומית המקורית התפכחו חיש מהר מחלום הרוסיפיקציה, ההשכלה, ושוויון־הזכויות [5].

אינטליגנציה זו, שהיתה עדת ראיה לפוגרומים הזדהתה עם שאיפותיהם והלך רוחם של המוני העם ב„תחום", והשתתפה בארגון אגודות ההגירה הראשונות, אשר צמחו באופן ספונטני בערים ובעיירות, — קודם בדרומה של רוסיה, ואחר כך בכל תחום המושב.

אגודות אלה עמדו בקשרי מכתבים, העבירו אינפורמציה אחת לשניה, השתדלו בפני העשירים למען הקמת ועד הגירה מרכזי ומאושר על ידי השלטונות. „כמעט בכל ערי דרום רוסיה קמו אגודות, בהנהגתה של האינטליגנציה המקומית על מנת להגר לארצות הברית" [6].

---

2) מ. וישניאק, די יידן אין רוסלאנד און די פאגראמען אין די 80־ער יאָרן, געשיכטע פון דער יידישער ארבעטער־באוועגונג אין די פאראייניקטע שטאַטן, ניו־יאָרק, פרק א׳ 1943, עמ׳ 72—87.

3) M. Wischnitzer, To dwell in safety, p. 37—38

4) אב. קאהאן, „בלעטער פון מיין לעבן", כרך ב׳, ניו־יורק 1925, עמ׳ 17.

5) י. סאסיס, „די געשיכטע פון די יידישע געזעלשאפטלעכע שטרעמונגען אין רוסלאנד אין 19־טן יאָרהונדערט, מינסק 1929, עמ׳ 453.

6) א. הרכבי, „פרקים מחיי", ניו־יורק 1935, עמ׳ 34.

זעזוע נפשי ורוחני עמוק הביאו הפוגרומים על האינטליגנציה המתבוללת, המנותקת מעמה ומצור מחצבתה, שמצאה את עצמה פתאום — נטולת קשר ומגודה גם מן החברה הרוסית.

ביחוד רבו הכאב והאכזבה למראה אדישותם של החוגים הליברלים והמתקדמים הרוסים, שהפגינו את פרצופם האנטישמי ויחסם העויין כלפי היהודים, ולא נקפו באצבע להגנתם בזמן הפרעות.

האסון הלאומי שירד על יהדות רוסיה עורר גם באינטליגנציה המת־ בוללת את תודעת השתוף הגורלי עם בני עמה, שנעזבו על ידה לאנחות בבערותם, בעונים ובשפלותם והלכה לרעות בשדות זרים. שסועה בנפשה וברוחה, אכולת רגשי חרטה — החלה לגשש את דרכה — לעמה.

„הבלהות אשר השיגונו כמים באביב שנת 1881 עשתה להלאומיות יותר מאשר יכלו לעשות לטובתה אלפי סופרים כבירי רוח, חכמים מחוכמים וצדיקים כבירים" [7]. כאשר הוכרזה בפברואר 1882 תענית צבור במושבות היהודים ברוסיה כדי להתיחד עם קרבנות הפוגרומים. נהרו סטודנטים יהודים, אינטליגנטים מחבולים לבתי־הכנסת וקבל עם הפגינו את אהדתם והזדהותם עם אחיהם הנתונים בצרה [8].

קמו חוגים שהחלו להתעמק בעיון רב בשאלה היהודית.

הפוגרומים עוררו חרדה, מבוכה ואכזבה רבה בלב שכבת העשירים היהודים בעלי זכות־ישיבה מחוץ לתחום עם נציגיהם המובהקים — במוסקבה ובפטרבורג.

גם שכבת העשירים זו האמינה ברוסיפיקציה, בטיפוח רגשות פטריוטיים נאמנים למולדת, — אשר לא ירחק היום ותקבל את היהודים כבנים מסורים שווי־זכויות אזרחיות ופוליטיות עם שאר האוכלוסייה.

הפוגרומים הוכיחו עד כמה טעו והשלו את עצמם בהבטחות־שוא, ואף על פי כן הם ראו בהם תופעה זמנית, תוצאה ישירה מחוסר זכויות ועוות חוקי של מצב היהודים, בלבד.

„העשירים לא סבלו מן הפרעות והפורעים לא שברו את גופות הגבירים האדירים הספונים בהיכלי מחמדיהם ובטוחים ממגור סביב" [9]. ולכן רבה היתה התנגדותם להגירה מן הארץ בה ראו וותור על המאבק למען אמנסיפציה. הם סרבו בתוקף לתרום מכספם לטובת הפליטים ובעיקר מחו נמרצות נגד כל נסיון של הסדר היציאה ודרישות הקמת ועד הגירה מרכזי ברשיון הממשלה.

במקום זה „היו יוצאים ידי חובתם בנדבות קטנות או באנחות גדולות" [10].

מכה נצחת וטרגית מאד היכו הפוגרומים באותו פלג מן האינטליגנציה היהודית המתבוללת שהצטרף לשורות התנועה המהפכנית הרוסית.

אינטליגנטים אלה — ביניהם סטודנטים רבים — נתקו כל קשר עם עמם וכפרו בקיומו של עם יהודי כישות לאומית מיוחדת בפני עצמה. ה„שאלה היהודית" היתה בשבילם בעיקרה שאלה סוציאלית, — כלומר

---

7) מ. אייזמאנן, „בפרוע פרעות בישראל", ורשה 1883, עמ' 9.
8) ספרו הנ"ל של אב. קאהאן, כרך א', עמ' 500.
9) ספרו הנ"ל של אייזמאנן, עמ' 30.
10) מרדכי בן הלל הכהן, „מערב עד ערב", חלק א' וילנה 1904, עמ' 78.

סבלם של המוני היהודים הרחבים — בא מניצולם על ידי השכבות היהודיות הבינוניות והעשירות. היא תבוא על פתרונה לאחר מיגור המשטר האבסולוטי ותקמת חברה סוציאליסטית ברוסיה. מאידך, הם הפשיטו גם מן הבורגנות היהודית כל צביון לאומי והעמידוה במקום אחד עם האצולה והבורגנות הרוסית המנצלות את האיכרים, הפועלים והמעמדות העניים והמדוכאים בכלל.

לקראת הפוגרומים ששו המהפכנים הרוסים אלי גיל, בראותם בהם התפרצות זעם כללית והתמרדות המעמדות המשועבדים נגד המשטר והמעמדות השליטים. הם קיוו שלאחר שהפורעים יכו בעשירים היהודים — הם יפנו את חצי זעמם נגד הממשלה, האצילים והבורגנות הרוסית...

„נארודנאיה וואליא" שריכזה סביבה את טובי המהפכנים הרוסים — סבורה היתה, שיש לנצל את ההזדמנות, ולעודד את הפורעים להמשיך במעשיהם, כי על־ידי כך הם מחישים את בואה של המהפכה הסוציאלית.

ב־30 באוגוסט 1881 — 4 חדשים וחצי להשתוללות הפוגרומים, שהתריבו מאות ישובים יהודים בדרומה של רוסיה, פירסמה ה„נארודנאיה וואליא" פרוקלמציה אל האכרים האוקראיניים: „אנשים טובים — בני העם האוקראיני הישר! קשים ביותר החיים באוקראינה, מכים בכם השוטרים, אוכלים אתכם הפאנים ושודדים אתכם הז'ידים! לאן שלא תרימו עין ובמה שלא תרימו יד — בכל מקום — תתנגשו בז'ידים... המוצצים את דם האכרים"[11].

בין המסכימים לפרוקלמציה, הקוראת את העם האוקראיני לרצח ולהרג בהיהודים היה גם המהפכן היהודי סאבלי (שאול) זלאטאפולסקי[12].

המהפכנים היהודים, כחבריהם הלא־יהודים, היו מלאי התלהבות בראותם במהומות האנטי־יהודיות את ראשיתה של השעה הגורלית של ההתמרדות העממית הכללית ברוסיה.

„היינו מלאי־שמחה, תוך תקוה שהפוגרומים מציינים התקוממות כבירה שתפרוץ לאורך, לרוחב ולעומק"[13], כתב סטודנט יהודי — עד ראיה לפוגרום שהתחולל באודיסה — לחברו בחוץ לארץ.

והנה, באה האכזבה המרה והאיומה. הפורעים הרגו, רצחו ושדדו את המוני היהודים העניים, משוללי זכויות בעיירות התחום, ולא פגעו לרעה בעשירים היהודים, ויתר מזה — הם לא המשיכו בהתמרדותם נגד הממשלה והמעמדות השליטים — האצילים והבורגנות הרוסית. „הדם נקרש בעורקי למראה קרבנות הפוגרומים והחברה הרוסית נוהגת באדישות כלפי היהודים האומללים"[14] מקונן הסטודנט הנ"ל.

קבוצת צעירים יהודים־רוסים בשוויצריה הקימו חוג ללימוד השאלה היהודית ואף הזמינו אליהם את הסופר והעתונאי מ. בן־עמי, שבא במיוחד מפריז, כדי לסייע בידם להתמצא בסבך השאלה היהודית ואי־הדרך והמוצא, והעיקר, מה לעשות? התווכחו ודנו — עד שהסכימו, שיש לדון בכובד ראש

---

11) ר' נוסח הכרוז במאמרו של י. מאור ב„ציון", כרך ט"ו (תש"י).

12) ל. דויטש, סאוועלי זלאטאפאלסקי „ציקונפסט", ניו יורק, 1916, גל' 6, עמ' 511—514.

13) P. Axelrod Archiv, Berlin 1924, p. 218

14) שם.

על הגירה לפלשתינה. הם פנו לכומר לוטראני, שחזר ממסעותיו במזרח התיכון ושביקר גם בארץ הקודש. הוא דיבר בשבח הארץ, שאקלימה נוח ואדמתה פוריה, בעיקר עמק הירדן, ואם יפרו את שממותיה היא תיהפך לארץ נושבת ומשגשגת.

ליתר בטחון פנו הצעירים האלה אל הגיאוגרף הצרפתי אליזה רקליו וביקשו ממנו חוות דעת על כושרה של פלשתינה להתישבות בכלל — ולחקלאות בפרט. הוא השיב, שהאקלים הוא קשה, האדמה מוזנחת זה אלפיים שנה ואין להפכה לארץ חקלאית: הארץ עניה ודלה והיהודים היחידים היושבים בה הם יהודי ה„חלוקה" העצלנים והנרפים, התלויים בקיומם החמרי בתרומות יהודי חוץ־לארץ [15].

ג

בולמוס הבריחה אחז את כל התחום והקריאות לפטרבורג לגבירים ולשתדלנים, לנקוט ביזמה ולהקים ועד־הגירה, נעשו יותר ויותר תקיפות ונמרצות.

שניים־שלושה צעירים בפטרבורג ערכו מכתבים בשם „חברת מגיני ישראל מפני הרעמים", שלא היתה ולא נבראה, ושלחום אל כל נכבדי הקהילה, בהם נתבעו להתכנס ב„בית ראש עדת ישראל בפ"ב", ובאם „ימרו את פי האגודה ולא יבואו ליום המחר (ה־7—8 למאי 1881) לאספה או מרה תהיה אחריתם" [16].

במכתב היתה גם תוכנית פעולה, שתעמוד לדיון באספת הנכבדים, שאכן התאספה במועד הנקוב — והיא שיגור משלחת אל הצאר, כינוס באי־כוח מכל הקהילות בפטרבורג, איסוף נדבות לטובת קרבנות הפוגרומים וכו'.

בד בבד עם היציאה מן הארץ, התלקח בעתונות היהודית־רוסית, העברית והאידית — פולמוס חריף ונוקב על שאלת ההגירה מבחינה עקרונית. המתווכחים והמתדיינים נתפלגו לשני מחנות יריבים: מחייבי ההגירה ושוללי ההגירה, או בלע"ז: „אמיגראציוניסטים" מול „אַנטי־אמיגראציוניסטים". הפולמוס התרחב והקיף, לא רק את שיטת ההגירה כשלעצמה, אלא גם את הארץ הרצוייה ביותר, והסתעף לאחר מכן מסביב שתי הארצות החשובות, אליהן יש לכוון את ההגירה — ארצות־הברית וארץ־ישראל, שחסידיהם כונו — „אמריקאים" ו„פלשתינאים".

תגובת שלושת כתב־העת שהופיעו בפטרבורג: „רוסקי ייבריי", „ראזסוויט" וה„ווסחוד" כלפי הפוגרום הראשון בילִיסבטגראד היו תדהמה ואכזבה מרה. שלושת הבטאונים האלה ייצגו את המעמד הבינוני האמיד, את שכבת העשירים ואת האינטליגנציה המתבוללת. הם דגלו ברעיון האמנציפציה של יהודי רוסיה ותנאי מוקדם לכך ראו במעבר אטי והדרגתי של המוני היהודים הצפופים והדחוקים לפרודוקטיביזציה ועבודת האדמה, חינוך כללי, השכלה וכו', כדי להכשירם להשתתף בפועל בחיי החברה והמדינה ברוסיה. ברפורמות הגדולות של אלכסנדר השני ראו הבטאונים האלה התחלה להפוך האמנציפציה של יהודי רוסיה, שגולת הכותרת שלו בעתיד הלא רחוק, שוויון זכויות

---

(15) Г. Гуревич, Среди революционеров в Цюрихе, Еврейская Летопись, Ленинград, т. IV (1926), стр. 99.

(16) מ. ב. ה. הכהן, „מערב עד ערב", כרך א' עמ' 78—79.

אזרחיות ופוליטיות. והנה, באו הפוגרומים ועולם התקוות, החלומות והאשליות — עמדו בפני התמוטטות גמורה.

מאידך, הם ניסו להסביר שאין הפרעות ביטוי להלך רוח אנטישמי כללי מצד החברה הרוסית כולה, אלא תופעה זמנית בלבד, תוצאה ישירה ממצבם חסר הזכויות, והעיקר, שאין לפסוק מכך מסקנות מרחיקות לכת לגבי עתידה של יהדות רוסיה. יתר על כן, יש להגביר את המאמץ והמאבק למען שוויון זכויות, ולא לברוח כמגוסת בהלה מן הארץ.

ה„רוסקי ייבריי" טען, ש„היהודים הם אורחי רוסיה, הנוער וחלק ניכר מן הדור המבוגר חושבים את עצמם כשייכים לחברה הרוסית ואין דעתם נתונה לארץ אחרת, אלא אך ורק לרוסיה" [17]. העתון מסתער בחמת זעם על כל אלה המשלים את עצמם, שאפשר להעביר את גולת רוסיה בצורה קולקטיבית ומסודרת מעבר לים. „להעביר שלושה מיליונים אנשים, לאן? כיצד?" הוא שואל, „מאין יבואו האמצעים, ואם אפילו הממשלה תתרום תרומה שנתית של מיליון רובל, הרי נצליח להוציא במשך 50 שנה רק מיליון איש בלבד, ואז יתמלא הגרעון על־ידי ריבוי טבעי"... „נדמה לנו שאותו איש שהזכיר לראשונה הגירה, חמד לו לצון". ה„רוסקי ייבריי" מתחקה על סיבות הפוגרומים והוא מצביע ששורש הרע נעוץ בחוסר זכויות אלמנטריות, בהיות היהודים צפויים לרדיפות, למעשי אלימות ללא כל יכולת חוקית להתגונן. ולכן, הוא מציע, שבמקום הגירה מן הארץ, יש להחריף את המאבק למען זכויות, להעביר רפורמות הדרגתיות בחייהם הפנימיים של היהודים, כתהליך הדרגתי להכשרתם לאמנציפציה בעתיד. יש, איפוא, „להעביר את היהודים לחקלאות ומלאכה, עבודה פרודוקטיבית בכלל, חינוך והשכלה כללית וחדירה לפלכים הפנימיים של הארץ" [18].

לא שונה בעיקרה היתה השקפתו של ה„ראזסוויט" הן על „השאלה היהודית" ברוסיה בכלל והן על שאלת ההגירה בפרט. הוא מנתח את מעמדה של יהדות רוסיה ומסיק מסקנות, שהדרך האחת והיחידה להרמת קרנה המוסרי והאזרחי בעיני האוכלוסיה הכללית — הוא מתן זכויות חופש התנועה ברחבי האימפריה, השכלה כללית, פרודוקטיביזציה וכו'. אשר להגירה מכריז הוא: „מה? לברוח לקול הצעקות הפראיות:" „לעזוב את רוסיה ולהגר? יהודי רוסיה לא יעזבו את השמים אשר מתחתם הם נולדו, ולא את האדמה בה טמונים אבותיהם", „לאף בן אדם אין זכות להציע להם דבר מעין זה... היהודים ישארו ברוסיה, מפני שרוסיה היא המולדת שלהם" [19].

בשלושה מאמרים, תחת הכותרת „ללא אשליות" [20] נותן העורך ביטוי להלך רוחה של האינטליגנציה היהודית שכל האידיאלים שלה על השתלבות בחברה הרוסית נופצו והיא עומדת על פרשת דרכים מבלי דעת לאן לפנות. הוא גם סוקר את הרקע ההיסטורי שלה, התרחקותה מעמה, התנכרותה מצור מחצבתה וצפיותיה מן החברה הרוסית: „נכנסנו לחברה הרוסית מלאי־צפיות גדולות,

17) „רוסקי ייבריי", 1881, גל' 24.
18) שם, גל' 33.
19) „ראזסוויט" 1881, גל' 19.
20) שם, גל' 31, 32, 35.

קוינו להתמזג, והנה, חלף עבר אביב ההתקרבות ובאה ההתפכחות". העורך סבור, שיש לראות את המאורעות נכוחה בעינים פקוחות, להעריכם לאור המציאות המרה, אולם יחד לטפח את ההכרה הלאומית, ולחפש את הדרכים והאמצעים — לקביעה מדעית של השאלה היהודית.

עמדתו של ה„ווסחוד", על אף היותו רדיקלי יותר, לא היתה שונה מבחינה עקרונית מזו של ה„רוסקי ייבריי". ה„ראזסוויט", גם הוא התנגד להגירה, העומדת בסתירה לשאיפות היהודים לאמנסיפציה. גם הוא האמין שרפורמות פנימיות יכשירו את יהדות רוסיה ליום המקווה, בו תקבל זכויות שוות עם שאר האזרחים.

למראה אלפי הפליטים המתגוללים בברודי, פונה העורך לנדאו אל הציבוריות היהודית ומקונן: „אנו יושבים בקבינטים שלנו ואיננו נוקפים באצבע, איך וכיצד להסדיר את הבריחה הטוטלית, ובמקום זה אנו משתעשעים בשאלות: לאן? — לפלשתינה? לספרד או לאמריקה?" האם אין זה היינו־הך לאן? להכא או להתם — לאן שתרצו, הזמן יראה לנו לאן יותר טוב". והוא מכריז: „נתכנס ונשתדל לייסד ועדי הגירה וסוכנויות, והעתונים הפטריוטיים אף מבטיחים שהממשלה תתמוך בהגירה. ואם הממשלה לא תקים בעצמה ועדי הגירה, הרי תרשה לנו לייסדם בעצמנו" [21].

יחסו החיובי של ה„ווסחוד" ליסוד ועדי־הגירה עורר עליו את זעמם של ה„רוסקי ייבריי" וה„ראזסוויט", שהאשימוהו בבגידה באזרחות הרוסית.

אולם לא עבר זמן רב וה„ראזסוויט" שינה את דעתו מן הקצה אל הקצה והחל דוגל בהגירה, כמוצא היחידי מן המצב. באוגוסט 1881 העיז כבר להגיד ש„לפי מצב העניינים יש להקל על ארגון ההגירה ועל ידי כך תושג מטרה כפולה: פלכי החבל הצפוני־מערבי ישתחררו מעודף אוכלוסיה... ואלה שמוכרחים לברוח לא יצטרכו להתרוצץ מבלי דעת לאן לפנות, ובמקום זה יקבלו הדרכה ממרכז הגירה מרכזי" [22]. להלן מודיע ה„ראזסוויט", שבקיוב קיים ועד הגירה, ולו הון של 170 אלף רובל. העתון גם סבור שעל ועד ההגירה בקיוב להיהפך לועד מרכזי ארצי של כל החבל הדרומי־מערבי. ומכאן הצורך „בגיוס כל הכוחות לתכנון תכנית כללי מציאותית לשם סיפוק האינטרסים המיידיים של המוני היהודים" [23].

ד

גישה יסודית ושונה לשאלת ההגירה, נתוח גורמי הפוגרומים, שאלת היהודים ופתרונה, נקטה העתונות העברית והאידית: „המליץ", „המגיד" ו„יידישער פאלקסבלאט". הם סקרו את הפוגרומים, ניתחו את השאלה היהודית, הצורך בהגירה וכו' מנקודת ראות היסטורית — לאור מצבו המיוחד של העם היהודי בין הגויים. הם הכריזו שהפוגרומים הם תופעת לוויי קבועה ומתמדת בחיי היהודים בגלות ולא יושם להם קץ, אפילו כאשר העמים יעניקו להם, ברוב חסדם — זכויות אזרחיות. אף על פי כן, נקט צדדבוים —

21) „ווסחוד" 1881, חוב' 10 (אוקטובר), עמ' 46—47.
22) „ראזסוויט" 1881, גל' 32.
23) שם.

עורך „המליץ" בתחילת הויכוח על ההגירה עמדה הסטנית בקוותו גם הוא כעמיתיו עורכי העתונים היהודים־הרוסים, שהאמנסיפציה של יהודי רוסיה לא תאחר לבוא באחד הימים. הוא הציע רפורמות פנימיות — יסוד קולוניות חקלאיות ב„תחום" ומחוצה לו, הקמת בתי־תרושת „כדי להוכיח לאדוני הארץ שהיהודים אינם טפילים על האורגניזם הרוסי והם מסוגלים ומוכשרים לעבודה פרודוקטיבית" [24].

אולם דאגתו העמוקה של צדרבוים להמשך קיומו הלאומי של העם היהודי, מעוררת חשש וספק בלבו ביעילותם של „הרפורמות הפנימיות" להביא ארוכה ניצחת לתחלואי העם האומלל, ואפילו הקלה זמנית בלבד במצבו הקשה והחמור של העם. עם התרחבותו והתעמקותו של הפולמוס מסביב לשאלת „לאן"? אין צדרבוים מהסס להגיד שאבן הבוחן האחת והיחידה בבחירת הארץ אליה יש לכוון את ההגירה — היא כושרה ויכולתה לקיים ולהנציח את זכותם הלאומית של המהגרים. הוא חושש שבאמריקה יטושטש פרצופם הלאומי של היהודים והם יטמעו בכור ההיתוך הפלורליסטי של מהגרים בני עמים ולאומים שונים: „חלול שבת, מעוט מהגרות יהודיות והגברים היהודים יתחתנו עם נוצריות ויולד דור של גויים" [25]. „ואם אמנם, נגזר על יהודי רוסיה להגר, אז למה לא לחדור למולדת העתיקה, אשר שמה בלבד מרעיד את נימי לבו של כל יהודי ויהודי" [26].

גם המשורר והסופר יהל"ל הטיל ספק בתחילה אם יש לכוון את ההגירה לארץ־ישראל, שבה צפויים הם להשתלטותם של התרדים והאדוקים: „אנכי הייתי מסופק מאד באפשרות הישוב בא"י, לא באפשרות החמרית כי אם הרוחנית... פחדתי מפני אוירא דא"י המלא רוח קדומים" [27].

במאמר חריף הוא מתווכח עם דוד גורדון, עורך „המגיד". הוא שולל את ההשקפה שהעם היהודי הוא בעל יעוד „להאציל מרוח עם סגולה על העמים", אלא „הוא נברא בשבילו ולכבודו נוצר". כן הוא סבור, כי היעוד הלאומי הוא רק „בישוב ישראל על האדמה אשר נקרא שמו עליה". העיקר, הוא אומר, על עם ישראל להשתחרר מעול זרים ושעבוד" ולא חשוב באיזו ארץ יבחר העם לשבת בה ובכל מקום ששם יהיה מרכז של אלפי רבבות שם תהיה מגוחתם כבוד: ישראל יעשה חיל [28]. כן חושש הוא שהמהגרים אשר סגלו להם בגלות את התרבות האירופאית, בבואם לארץ־ישראל, יתנגשו עם שומרי התומות התרדים, ולכן גם אמריקה כשרה לקומם בה הריסות ישראל ולהחיות את הלאומיות. נוסף לכך — „ממשלת טורקיה תשים מכשולים ותשעבד את המהגרים למרותה, ואלו באמריקה — בהגיע מספר הקולוניסטים לששים אלף, אז להם המשפט לייסד שטאט מיוחד עם נציב ושר ותורת המדינה" [29].

באותו גליון משיב לו גורדון ומפריך את טענותיו. נניח שהמהגרים ילכו לאמריקה, „האם ילכו לעבוד אדמה שמה? האם ילכו להם ליערות

---

24) „ייִדישעס פאלקסבלאט" 1881, גל' 9.
25) שם.
26) שם.
27) י. יהל"ל, „זכרון וספר", זיטומיר 1910, עמ' 36.
28) „המגיד" 1881, גל' 39.
29) שם.

לכרות עצים ולהכין קולוניות לתם? האם מוכשרים המה לזה?" והוא משיב: „הלא ילכו להערים הגדולות ניו־יורק וכו' לסחור ולחזור על הפתחים, וכל האומר כי יש תקוה לישראל גם בלעדי ארץ אבותינו הנהו בוגד בעמו ואנו רואים בזה רק העתקת שאלת היהודים ממקום למקום, מאירופה לאמעריקא, ולדחות את הקץ לימים אין מספר" [30]. הוא גם מפריך את החשש של יהל"ל שתפרוץ התנגשות בין הדת והתרבות החילונית האירופאית, מפני „שאם תהיה הדת ראויה לתיקונים — היא תתקבל לפי התנאים וצרכי הזמן".

גורדון מסיים את הויכוח: „אולי תודה כי אתנו הצדק, אנחנו מצדנו לא אמרנו נואש ובעזרת אלהינו צור ישראל וגואלו, נקווה לראות בשיבת ציון ובנתמת בני עמנו, הרצוצים, המדוכאים והאומללים המצפים לישועה".

בין אלה שהרימו את קולם למען הגירה לאמריקה והקמת רפובליקה יהודית חפשית, היה גם שמעון דובנוב הצעיר. בשני מאמרים תחת הכותרת: „לשאלת היום" [31] מנתח הוא את השאלה, מכל בחינותיה. „הגירה משמע קולוניזציה — וה„אליאנס", הוא אומר, גיגשה במרץ לביצוע משימה זו. נשארת, איפוא, הבעיה של בחירת מקום ההגירה". לאחר בחינת אפשרות של שיפור מצבם של יהודי רוסיה, על־ידי מתן זכות ישיבה בפלכים הפנימיים והענקת זכויות אזרחיות, הוא בא למסקנה, שגם אז לא יחול שינוי יסודי במערכת יחסיהם ותנאיהם הבלתי תקינים ואנומליים בהחלט. מכאן — הפתרון הוא — בהגירה. לאחר שהוא בוחן את האפשרות של הגירה לספרד, בשים לב להודעת הקונסול הספרדי בווארשה, שהמלך יפתח את שערי ארצו בפני גולים יהודי רוסיה, הוא מתעכב על ארץ־ישראל, ארץ שוממת ועניה, החקלאות שלה פרימיטיבית, האוכלוסיה — הכוונה ליהודי ה„חלוקה" — של זקנים שעלו ארצה למות בה, עצלנים ונרפים החיים על תרומות מחוץ לארץ, רמה תרבותית נמוכה, קנאים ושומרי תומות המתיחסים לעבודת האדמה כאל חילול הקודש. הוא סבור שהקולוניסטים יעזבו אחרי גוום את עבודת האדמה ויתנפלו על ה„תהליך", אשר בעזרתו יוכלו להחזיק מעמד ללא עבודה גופנית. לעומת זאת — אמריקה — אמריקה אינה סובלת מכל הליקויים, בהן פגועות הן ספרד והן פלשתינה. היא טריטוריה עצומה ורחבת ידיים ואדמתה פוריה. אמריקה — צריכה להיהפך למולדת חדשה בשביל המהגרים היהודים — הנותנת ערובות, שאף אחד מן הסימפטומים הכלכליים המאפיינים את חיי היהודים בארצות אחרות, לא יבואו בה לידי ביטוי. „היא גם ארץ חפשית, ללא אדיקות וצביעות דתית, שנאה לאומית וגזעית". דובנוב תולה תקוות רבות ב„אליאנס" וב„חברות הקהילות היהודיות" באמריקה, שיבצעו קולוניזציה רבת מימדים של מהגרים רוסים־יהודים — בארצות הברית.

בר פלוגתא של דובנוב הוא שליאפושניקוב מחארקוב, שהשיב לו במאמר בשם „לאן"? [32]. אחת, אחת מפריך הוא את טענותיו של דובנוב, המחייב את אמריקה כארץ ההגירה, והוא משיב: א. ארץ־ישראל היא שוממת, בתיותה במשך 2000 שנה מוקד למלחמות ממושכות, אולם כאשר יבואו אנשים צעירים

30) שם.
31) „ראוסווייט" 1881 גל' 34, 35.
32) שם, שם, גל' 38.

בעלי מרץ ויוזמה, הם יהפכוה לארץ גושבת. לפלשתינה הרבה מאד יתרונות על פני ארצות תבריח: קטנותה, קירבתה לאירופה, מקומה בצומת הדרכים בין אירופה להודו, הקמת נמלים על חופי הים התיכון וקירבתה לתעלת סואץ. כן הוא מאמין שבאחד הימים תתפורר תורכיה, וארץ־ישראל תעבור לרשותה של מדינה אירופאית והיהודים יפיקו מכך תועלת מרובה. ולבסוף מעלה הוא את הגורם המסורתי: „כל יהודי ויהודי יודע שארץ־ישראל היא מולדת אבותינו, ועל־כן יתיישב ברצון בארץ הנחשבת למולדתו המוסרית" [33].

במרוצת הויכוח התגבשה והועלתה השאלה על הערכים התרבותיים והלאומיים, שכל אחת משתי הארצות — אמריקה וארץ־ישראל מסוגלות להעניק למהגרים, לאחר שהצרכים המיידיים והתכופים של קורת־גג, לחם ובגד יבואו על סיפוקם. הפולמוס התמקד, איפוא, מסביב לנקודה חשובה זו: ארץ ההגירה העתידה, צריכה להיות מקום מקלט גם ליהדות הרוחנית.

במאמרו „מה לא לעשות" [34] טוען „לב עברי" (י. ל. קנטור) ש„אמריקה תפתור את שאלת המקלט, הבגד והלחם למהגרים הנרדפים כיחידים בלבד, ולא כקולקטיב מרוכז; המהגרים יתפורו בכל רחבי אמריקה הענקית ויופקרו להתבוללות וטמיעה מוחלטת". קנטור תובע שההגירה תהא מכוונת אך ורק לארץ־ישראל, אשר „מלבד הקשרים ההיסטוריים ורגשותיהם הלאומיים של היהודים אליה, היא גם מסוגלת, — בגלל קטנותה להיהפך למרכז התישבותי יהודי; היא גם תשפיע על עיצוב תרבותם ולאט לאט תקום בה באופן רדיקלי אומה עצמאית מיוחדת".

תגובה למאמרו של קנטור לא איחרה לבוא. המשיב טוען ש„היהדות הרוחנית משגשגת גם באמריקה ועדות לכך הן הקהילות שקמו על אדמת אמריקה ואשר ניצלו מהשפעתה ההרסנית של הרפורמה הגרמנית. נכון, שארץ־ישראל היא ערש היהדות, אולם זכרונות העבר, אבנים עתיקות־יומין ושרידים מימים עברו, אינם ממצים עדיין את מלוא תכנה ומהותה כשלעצמה: הם רק חורבות של עבר מזהיר" [35].

ניתוח מעמיק של הרקע ההיסטורי לרדיפות היהודים בארצות פזוריהם ותוכנית קונסטרוקטיבית, כביכול, בבחינת הצלה וגאולה אחת ולתמיד, מובא במאמר המשתרע על פני 5 המשכים ב„ראזסוויט" תחת הכותרת: „מה, אם־כן, יש סוף־סוף לעשות?" [36]. מחבר המאמר, שחתם בשם „גמזופון" היה מ. זאמנהוף, אביו של יוצר השפה הבינלאומית אספרנטו. הוא דוחה את ההתבוללות, כפתרון הסופי של שאלת היהודים — הן בשל סירוב העמים להטמיע את היהודים בקירבם והן בגלל עקשנותם של היהודים לשמור על זהותם הלאומית ולא להיעלם מן הבמה ההיסטורית. והגה, כעת אומר המחבר, מסבירים שצרותיהם וסבלם של היהודים הוא — באבדן מולדתם ועצמאותם המדינית. המסקנה — הבה נחזור לארצנו, נקומם הריסותיה ונהיה שוב עם עצמאי על אדמתו. „מתפקידנו הוא לתקן את שגיאות אבותינו ולאסוף, לאסוף את עמנו".

33) שם, שם.
34) „רוסקי ייבריי" 1881, גל' 35.
35) שם, שם, גל' 36, חתום א. פוחר.
36) „ראזסוויט" 1882, גל' 2—5.

יש לקבץ את נדחי ישראל ולהפכם לעם עצמאי בלתי תלוי במרותם של עמים אחרים. זהו לפי דעתו — הפתרון לשאלה. הוא סבור, כי על אף זכויותינו ההיסטוריות והמוסריות על ארץ־ישראל — אין היא המקום שיש לקבץ אליו את נדחי העם, והוא מביא שורת נימוקים לכך: היא תחת שלטונה של טורקיה, שתתנגד לישוב יהודים ומתגוררים בה שבטים שודדים. נוסף לכך, ארץ־ישראל היא ערש־המקומות הקדושים לכל עמי הנצרות באירופה. מלבד זה, הוא חוזה מאבק בין המשכילים לבין האדוקים, מצדדי החיאת הלשון העברית, לבין בעלי שפות אירופאיות שונות — של המהגרים לארץ־ישראל וכן גם ריב מפלגות, ריפובליקנים, מונרכיסטים, ובמקום התישבות, ישררו בארץ הקודש ערבוביה, ריב אחים ולשונות וכו'. המסקנה היא, שיש לחפש ארץ אחרת והוא שואל, „איפה עלינו לחפש מקום אחר למולדת חדשה?" והוא עונה — מכל המקומות המוצעים, הרי אמריקה המתאימה ביותר, הן בגלל קיום ישוב יהודי בה והן בגלל האפשרות למצוא טריטוריה שטרם אוכלסה. בה יש להושיב את המהגרים מרוסיה — ובעיקר — לקבץ בה את הנדחים ובמרוצת השנים, כאשר מספרם יגיע עד ל־60 אלף, זכאית הטריטוריה, לפי התחוקה האמריקאית, להיכלל כמדינה עצמאית שווה זכויות בפדרציה של ארצות הברית. לשם הגשמת הקמת מדינה יהודית בארצות הברית מציע „גמזפון" להקים קרן הגירה בת 2 מיליונים רובל, אשר במחציתה ירכשו אדמות להתישבות בשביל 1000 המשפחות הראשונות, שיקימו כפרים חקלאיים ושיתפרנסו מיגיע כפם. מן הרבית של המיליון השני — רכישת אדמות נוספות — ויבואו קבוצות קולוניסטים בשרשרת. ובעקבותיהם „יתעוררו כל כוחות העם".

נוגעת ללב היא הערכתו של הנוער היהודי־רוסי: „הנוער שלנו בוער באהבה לעמו — עכשיו יותר מאשר אי־פעם. הוא מוכן לעשות כל דבר למענו, ללכת לכל מקום ולבצע כל עבודה ומלאכה המובילה לגאולתו של העם ידוע הסבל". ולכן, הוא פונה ומכריז: „הראו לנו מה לעשות, תנו לנו מולדת; התלכדו תחת דגל לאומי ונתחיל בחיים חדשים, נזדקף ונרים את עינינו לעמים אחרים כשוים בין שוים". מאידך, סבור הוא, שבצד מדינה באמריקה אפשר גם ליישב את פלשתינה ו„יש לנו מספיק אנשים וכוחות להקים לנו שתי מולדות". והוא מסכם: „להתראות עמי בבית שעל החופים החפשיים של מיסיסיפי".

עמדה מיוחדת, תחילה הססנית ואחר כך תקיפה וברורה מאד, נקט הסופר מ. ל. לילינבלום. עם פרוץ הפרעות לא הרים את קולו בזכות הגירה, אולם מיהר לבטל את תוכניתו של צדרבוים, בדבר תיקונים פנימיים בחיי היהודים. הוא שלל את תכניתו של עורך „המליץ" כבלתי־מעשית, ושאינה עומדת בפני מבחן המציאות. „המושבות החקלאיות יחרבו על־ידי כנופיות של היחפנים הרוסים; בתי־החרושת יסגרו עקב חוסר ביקוש אחרי התוצרת"[37]. לילינבלום סבור, שכל הענין הוא יותר עמוק ומסובך, מאשר שנאת הגויים ליהודים — ליהודים — אך ורק מפאת התחרותם הכלכלית. היהודים, טוען לילינבלום, אינם רצויים ושנואים על הגויים — בגלל היותם אומה בעלת תכונות וסגולות מובהקות, העולות על תכונותיהם של העמים האחרים. מאידך, אין הוא מתעלם

37) „יידישער פאלקסבלאט" 1881, גל' 11.

מדרישות הרגע הבוערת והטעונות פתרון והוא שואל: „מה לעשות כרגע"? והוא ממהר להשיב: שלעת עתה אין לעשות ולא כלום, „אולם אם יכריחונו לצאת את רוסיה, גלך יחד בנעורינו ובזקנינו — או לאמריקה או לארץ־ישראל ונוכיח לעולם שאחינו יעקב עוד לא מת".

את השקפותיו על שאלת ההגירה בכלל ועל פלשתינה בפרט, הירצה לילינבלום בצורה מגובשת למדי בשני מאמריו ב„ראזווסיט": „השאלה היהודית הכללית ופלשתינה"[38].

בראשית דבריו הוא מכריז, שאין זה מענינו לעמוד במאמריו אלה על מעלותיה ומגרעותיה של אמריקה. הוא סוקר את שלשלת הצרות והסבל של היהודים בדרכם ההיסטורית, המשמשים לא מקור ליאוש ונחומים, אלא מנוף להגדרה עצמית, הברה עצמית ופעולה. „בימי הביניים נרדפו היהודים, בגלל קנאות דתית, אולם נסבלו בגלל התועלת שהפיקו מהם". הפסקה קצרה בשלשלת הרדיפות, היתה המהפכה הצרפתית, שעודדה את אירופה המערבית להעניק להם זכויות אזרחיות, בגלל היותם חלוצי ההתפתחות הכלכלית, אולם ברגע שאומות העולם למדו למלא בעצמם את כל התפקידים הכלכליים הוכרזו היהודים — למתחריהם: במקום הקנאות הדתית — באה השנאה הלאומית. ומכאן הפכה האנטישמיות לאחת התכונות האופייניות ביותר, המציינת את היחסים בין אומות העולם לבין היהודים. האנטישמיות תשאר גם להבא, ותרעיל את האווירה, כל עוד שהיהודים ימשיכו לשבת בין אומות העולם. „לכן, אנו מכריזים בגלוי, בפני כל העולם: לא באנו הנה ברצוננו־אנו; אם אינם אוהדים אותנו, בבקשה, ציינו לנו פינה מיוחדת ועזרו לנו, להיות עצמאיים בה מבלי שנפריע לכם". „אולם, באם אתם לא תעשו זאת, ניקח את היוזמה בידינו־אנו והפינה עליה נצביע היא פלשתינה, — הארץ של עברנו ומורשתנו־הגדולים: שמה נלך, נפתח אותה על־ידי התישבות, נחיה על עבודת אדמה וענפי כלכלה אחרים; ובכן, למה שאנו זקוקים הוא — אומץ־רוח, מרץ ופעולה". אשר לפעולה מעשית למען ההגירה, היסס עדיין לילינבלום לתת את ידו, וכאשר הזמין אותו צדרבוים לתמוך בעצתו „לייסד קומיטעט מאחב"י בכל פלך לטכס עצה בדבר מצב בני עמנו", הוא השיב, „שלעת עתה אינו יכול למלא אחרי בקשתו... בטרם יצא משפטנו לשבט או לחסד"[39].

שלושה חדשים לאחר תשובתו לצדרבוים הוא הצליף את עטו על י. ל. גורדון בעל המאמר „גאולתנו ופדות נפשנו"[40], המערבב את שאלת קיבוץ גלויות בשאלת התיקונים בדת. במאמרו „אין מערבין שאלה בשאלה"[41], הוא מודה שפעם אמנם דרש תיקונים בדת, אולם עוב שאלה זו לנפשה, וכרגע הוא חוזר אליה מטעמים אחרים לגמרי והם — קיום אחדות האומה העומד בסכנה — עקב אי־יכולתם של הנאורים והחפשים בדעותיהם לדור בכפיפה אחת עם החרדים והאדוקים בדת ובמסורת. מאידך, העדר שמירת הדת — יגרום תקלה לאחדותנו הנחוצה לנו מאד מאד. ולכן הוא פונה אל כל בעלי דעות

38) „ראזווייט" 1881, גל' 41—42.
39) „המליץ" 1882, גל' 1.
40) שם, גל' 12.
41) שם, גל' 14.

והשקפות שונות: חרדים, חפשים, נאורים, אפיקורסים ושומרי מצוות — לא להתנות את פתרון שאלת הדת כתנאי הכרחי כשאלת ישוב ארץ־ישראל. כרגע, הוא סבור, שאלת קיבוץ גלויות, היא השאלה המרכזית בחיי העם. ולכן יש להימנע מכל ריב, פירוד וחלוקי דעות העלולים לחבל בתשועת ישראל, מפני ש„הגוי כלו יקר בעיני כולנו". ואף פעם לא שררה אחדות דעות והשקפות בעם ישראל. להיפך, אחד מסימניו המובהקים של עם חי, יוצר ומתפתח — הוא השוני והרבגוניות בדעות ובהשקפות. ולכן: „ילך לו שם כל איש בדרכו הפנימית ואל יצרור איש את רעהו והחיים המדיניים אשר נחיה יתקנו את הכול" והוא מסיים: „התאחדו, ובואו יחדיו, נכנס נפוצותינו ממזרח אירופה ונעלם לארצנו בשמחה, מי להי ולעמו יאמר: ‚לציון אנו'".

כסיום לכל אותם ויכוחים באה חוברתו הידועה של י. ל. פינסקר „אוטואמנסיפציה" שרעיונה המרכזי היה יצירת אומה יהודית עצמאית על אדמתה, מבלי לקבוע היכן תהיה ארץ יהודית זאת.

זרם המהגרים מרוסיה לא פסק והקבוצות פעלו על דעת עצמן, ללא יד מדריכה ומכוונת והצורך בוועד הגירה מרכזי נעשה יותר ויותר תכוף ותכוף. ביחוד גברה הקריאה להסדר ההגירה לאחר הפוגרום בווארשה בדצמבר 1881. מכל קצות תחום המושב ומחוצה לו, באו פניות חוזרות אל העשירים והשתדלנים בפטרבורג, לקחת לידיהם את היזמה והאחריות עבור ההגירה. אולם הקריאות והבקשות נפלו על אזנים אטומות. הפלוטוקרטים בפטרבורג, עם הברון הורץ גינצבורג ושמואל פוליאקוב בראש, שנתמכו בדעותיהם על ידי קומץ אינטליגנטים מתבוללים, לא זזו מעמדתם הנוקשה.

ה

והנה פרץ הפוגרום בבאלטה ב־29 במרץ 1882, שעלה באכזריותו ומספר קרבנותיו על אלה שקדמו לו, והביא חרדה ומבוכה בקרב העשירים האופטימיים ביותר ובקרב מחנה מתנגדי ההגירה בכלל. נוסף לכך, קיבלה תשובתו התקיפה של מיניסטר הפנים גראף איגנטייב לד"ר אורשאנסקי: „שהגבול המערבי פתוח מינואר 1882", משמעות מציאותית מאד; נתחוור לכולם ללא צל של ספק, שאכן, רוצה הממשלה ביציאת היהודים מרוסיה ולא תעמיד מכשולים בדרכי המהגרים מן הארץ.

תשובת המיניסטר היתה בבחינת שמן על המדורה, והעתונות העברית הרימה ראש ויצאה למלחמת חירום נגד העשירים, המתבוללים וגרורותיהם.

הגדיל לעשות הסופר י. ל. לוין (יהל"ל) במאמרו „החריף והשופע ארס ותוכחה „יכירו וידעו" [42]). במאמר זה מוקיע הוא את אדישותם של העשירים וחוסר המעש שלהם, דווקא בשעה הטראגית והגורלית בחיי יהדות רוסיה. הוא שולל את הדעה שיציאה מרוסיה משמעותה בגידה במולדת הרוסית: „האם מטוב לב עוזבים אנו את הארץ, כמו שאתם עוזבים אותה בימי הקיץ לטייל באירופה"? לא, הוא משיב: „היהודים העוזבים את רוסיה עושים ככה מפני שאין להם ברירה אחרת, מפני שמעמדם בחיים נהרס ואין ביכולתם להקימו מחדש". הוא מסתייג לחלוטין מן העשירים, שאין להם חלק ונחלה בישראל: „מה

42) שם. גל' 10.

לכם ולהעם? האם תתנו מחיה לעם הרב המוטל ברעב, מה זה תכבידו אפכם עלינו,לעצור בעדנו בתחבולותיכם שבלי נוכל לעשות בעד נפשותינו"? „ואם חרפה היא לכם להישאר בלי עבודת מעשה, צאו והושיעו... את ההמון הרב והעצום הנשאר בארץ, אבל למה תתעו מדרכם את האלופים והרבבות המוכרחים לצאת וביניהם לביניכם אין שום יחס וקשר". ותשובתו המוחצת היא בדומה לזו של לילינבלום: „אנחנו נצא! אנא נצא? — לארץ־ישראל או לאמריקה. ואלהי ישראל יברך את עמו וישלח מלאכו לפניהם להביאם אל המקום אשר שם ציווה את הברכת".

יהל"ל, אשר היסס עדיין בתחילה להרים את קולו למען ארץ־ישראל, השתכנע תחת רושם הפוגרום בבאלטה ויחסם האדיש לצרות אחיהם של מנהיגי ועשירי ישראל ברוסיה והחל לדרוש יציאה שלמה" לא רק למען תמצא מחיה לאנשים פרטיים, כי אם להציל את הלאום כולו, לתת אחרית ותקוה לעם מפוזר ומפורד"[43]).

למרבה המבוכה וההתרוצצות פירסם קרל נטר בשם ה„אליאנס" במרץ 1882 מכתב גלוי „להזהיר את העמיגראנטים שבלי יצאו לפאלעסטינא ויתנו היתרת לאמריקא"[44]). במכתבו זה סוקר נטר את כשלונם של המתישבים השונים בפלשתינה, אמריקאים ווירטמבורגים נוצרים, שנטשו את הקולוניות שלהם ויצאו את הארץ במפח נפש. הוא מונה את סיבות הכשלונות ואי־כשרותה וכל הגורמים שיכשילו גם את נסיונותיהם של המתישבים היהודים: „אדמה גרועה ולא תצלח להצמיחה", ואילו האדמה הפוריה — במקומות המויקים לבריאות, הקושי להתרגל „לחום השמש והאקלים", אי היכולת להתחרות עם הערבים שרמת חייהם נמוכה, וה„גוזלים תנובת הארץ ואין הגנה בפניהם". נוסף לכך, מסים כבדים, דיני עבודת האדמה, מעשר, שמיטה וכו'. אולם עיקר טענתו של נטר היא: „ידוע שהיהודים אינם עובדי אדמה ואם יש כמה סוחרים או עושים במלאכה, שנעשו לעובדים בארצם — אין להוכיח מזה אם יצליחו לעבודה באקלים זה". נטר גם מפחד, שישוב פלשתינה ישפיע לרע על מצבם החוקי של היהודים באירופה, מכיוון שהעמים יחשדו בהם שהם זוממים להקים תנועה לאומית והם „זוממים לברוח מן הארץ"... והתוצאה תהיה שעמי אירופה יצביעו על היהודים „שרק התשוקה העזה המושכת את בני שם לארץ הקדושה ולא לבד כי לא יושם מעצור לתנועה אך ימהרוה... ועד מהרה נחזה מחזה, אשר לא הרגיש ישראל זה אלפיים שנה".

ו

כאשר נודע ברבים שהגברים בבירה מתכוונים להעלים מעיני הציבור היהודי את דברי איגנטייב לד"ר אורשאנסקי, פנו צעירים משכילים בפטרבורג שעוד ומן רב לפני כן, התאחדו באגודה בשם „אחוות ציון", במכתב לראשי היהודים ברוסיה והעריכו את מצבם נכוחה, שהפקודות לפרוע פרעות באו „ממרומים", כלומר מן השלטון המרכזי ו„דרך שער גבול ים יראו לנו את

43) „המגיד" 1882, גל' 19.
44) „המליץ" 1882, גל' 11.

הדלת והמזוזה לאמר: צאו לכם מן הארץ, כי לא יכירכם פה המקום" [45]), ולכן בשם הדור הצעיר ובשם „המון בית ישראל הניתן לבז ולמשיסה, לחרפה ולקלסה דורשים הצעירים הבאים על ההתום לקרוא בשים לב את הספר הזה". להלן הם מוקיעים את כל מוגי הלב והפחדנים „החרדים על טובתם וכבודם המדומה, החובקים את צרורות כספיהם והמעלימים את עיניהם מראות התהום הנוראה, הפוערת את פיה לבלוע את עמנו לבלע ולהשחית". ולבסוף הם תובעים מעשירי העדה ומנכבדיה: „הנה גשא נס, דגל יהודה כבר מרחף ברוח, ועל הנס חרותה בעט ברזל מילה איומה ונוראה „גלות!", קומו נא איפוא, ואחזו את הדגל הזה בידכם, שאוהו נא על הרי ישראל ואלפי אומללים מאחיכם יתנהלו לאיטם לרגלכם ופקודותיכם תשמור רוחם" [46]).

את המכתב הנ"ל הפקידו במערכת ה„ראזסוויט" ויום יום באו צעירים יהודים — תלמידי בתי הספר הגבוהים בפטרבורג ונתנו את חתימתם; וחברי האגודה „אחוות ציון" התיעצו והזמינו גם את ד"ר אורשאנסקי. לבסוף הם שלחו משלחת אל הברון גינצבורג „כי יקה המשרה על שכמו לייסד ועדים לתכלית היציאה". אולם הוא השיב כי לא יוכל לעשות את הדבר לבדו, „כי קצרה ידו ואין ברשותו לשפוט למי הצדק; אם לאלה המטיפים בעד היציאה או למתנגדיה". ולכן החליט לכנס צירים לבירה מן הפרובינציה ולהתיעץ בדעתם מה יש לעשות.

כאמור לעיל שינה ה„ראזסוויט" את דעתו מן הקצה אל הקצה: „אנו אוהדים הגירה וחושבים אותה לאמצעי האחד והיחיד העונה על האינטרסים החמריים של ההמונים המדוכאים ועל האינטרסים המוסריים של כל היהדות כולה, השרויים במצב של דיכוי רוחני". „יש לאחד את כל הכוחות המצדדים בהגירה ולהצעידה קדימה, ואילו סירובה של הבורגנות לתת יד — כמוהו כבגידה בענין הלאומי" [47]).

ה„ראזסוויט" טוען שיש להשיג רשיון הגירה פורמלי ליסוד ועדי הגירה הוקיים ולכנס אנשים מומחים שידונו בדבר. כעת, העתון משוכנע, שלא יחולו שינויים לטובה במצב היהודים, ולא ביטול ה„תחום"; אלא — יש לצפות — לגזירות ולהגבלות חדשות. והוא שואל: „אתם מתנגדי הגירה חוקית וועדי הגירה, מה דעתכם על זה? האם לחכות עד שאלפי משפחות יבואו מן הכפרים אל הערים והעיירות? מוטב לחסוך להן את העמל והסבל, ובמקום זה להעביר אותן בצורה מסודרת ומאורגנת לארצות הים.

ל„ראזסוויט" הגיעו, כנראה, הדים מפעולותיו של הברון גינצבורג, לכנס ועידת נכבדים, אולם בדעתם את הלך הרוח של הגבירים והמנהיגים, הוא מטיל ספק בכנות וביושר ההחלטות, שלא יהיו לטובת העם: „אומרים, שכמה צירים כבר נמצאים בפטרבורג ובעקשנות טוענים, שתוצאות הוועידה כבר ידועות למפרע". ב„ראזסוויט" התפרסמו בתכיפות מכתבים מן הפרובינציה, מהם השתקף הלך רוח של התעוררות, כמיהה לפעולה, להקרבה עצמית בקרב הנוער הלומד והאינטליגנציה בכלל. „יהודים נלהבים עומדים בקשרי

45) מ. ב. ה. הכהן, „מערב עד ערב" א', עמ' 85—86.
46) שם, שם, עמ' 86.
47) „ראזסוויט" 1882, גל' 9.

מכתבים עם ערים ברוסיה, עם אלה השואפים להתיישב בפלשתינה, וכאלה יש רבים בקיוב, חארקוב, יליסבטגראד, קונוטופ, סובלקי; יהודי אודיסה מתכננים בקשה למיניסטר איגנטייב למען רשיון ליסוד ועד הגירה". מכתבים כאלה בחתימת עשרות רבות של צעירים באו מוארשה, מניקולאייב, ממינסק ועוד.

ראשי עדת ישראל בפטרבורג לא יכלו לעמוד זמן רב בפני לחץ הציבור וכינסו ועידת נכבדים בבירה, שנמשכה מה־8 ועד ה־27 באפריל 1882. השתתפו בה 25 צירים מן הפרובינציה, ביניהם רבי יצחק אלחנן ספקטור מקובנה ופרופ' מאקס מגדלשטאם מקיוב, ו־15 נכבדים מן הבירה עם שמואל פוליאקוב והברון גינצבורג כיושב ראש הועידה.

כבר בישיבה הראשונה הוחלט לסגור את דלתותיה בפני העתונות והפרוטוקולים שלה נתפרסמו רק אחרי 4 חדשים [48]).

הועידה הכזיבה מראשית צעדיה. במקום למקד במרכז סדר יומה את שאלת ההגירה ולנקוט עמדה חיובית, כפי שהציבור היהודי הרחב ציפה בכליון עינים ובנשימה עצורה, הוחל בחקר סיבות הפוגרומים והגורמים שהניעו את לבב העם לשאוף לצאת את רוסיה. הברון גינצבורג ניסח את מטרת הועידה: חיפוש דרכים ונקיטת אמצעים הן מצד היהודים והן מצד הממשלה — ודיכוי הפוגרומים המשמשים כגורם עיקרי לבריחת היהודים מן הארץ.

ברגע שהברון גינצבורג הסיח את דעת הצירים משאלת ההגירה — לחיפוש דרכים למניעתה, הודרו רוב הצירים והכריזו שאין קיבלו הוראות משולחיהם — לשלול את ההגירה בכללה — כפתרון שאלת היהודים ברוסיה. פרופ' מגדלשטאם, שעמד יפה על הלך הרוח שבפרובינציה, תיאר את מצב היהודים בצבעים קודרים והצהיר שלשאלת היהודים בארץ זו שני פתרונות בלבד: אמנסיפציה או הגירה.

בין הצירים היו גם כאלה שהביעו דעתם, שאלמלא פירסום שיחתו של ד"ר אורשאנסקי עם המיניסטר איגנטייב, — לא היתה הגירה כלל וכלל... והיו גם כאלה שטענו שההגירה תגביר את הפוגרומים ומעשי אלימות כלפי היהודים, „כאשר יוודע ברבים שהיהודים מתכוונים לעזוב את רוסיה, יתנפלו עליהם המוני העם הרוסי, יבוזו את בתיהם ורכושם ויכום נפש". ומכאן באו הצירים למסקנה, שההגירה טומנת בחובה סכנות רבות ליהודים, וראוה — כבגידה במולדת.

בועידה מסר שמואל פוליאקוב דו"ח מפורט על שיחתו עם איגנטייב, שהציע לו להעמיד על סדר יומה של הועידה, העומדת להתכנס, שאלת צמצום מספר היהודים בתחום המושב, מבלי להעביר חלק מהם לפלכים הפנימיים. לשם כך הציע לו איגנטייב — ליישב יהודים בשטחים שוממים שבאסיה התיכונית, בסביבות הים הכספי ומשקנט. הצעה זו עוררה התרגשות ורוגז רב, ואילו פוליאקוב ניסה לרכך את הרושם המדכא באמרו, שלפי דעתו, שטחים שוממים אלה עשירים בנפט ואפשר לפתח שם את המסחר והמלאכה, ועל כן יש לדון בהצעתו של איגנטייב בכובד ראש, מפני „שכל עידוד להגירה היא בבחינת התקוממות („בונט"), ובשביל אזרחים רוסיים אין שאלת ההגירה קיימת כלל

---

48) „כרוניקה שבועית של „ווסחוד"" 1882, גל' 31, 33, 34, 36. תרגום עברי של הפרוטוקול הזה ב„העבר" כרך י' (תשכ"ג), עמ' 61—82.

וכלל". אולם הצירים דחו פה אחד את ההצעה בכל תוקף ופרופ' באקשט מפטרבורג העיר, „שהתישבות באסיה התיכונה, היא רק בשביל פושעים, ואם יהודים ילכו לשם, הרי יצדיקו בכך את הדעה הכללית, שאכן הם עבריינים."

הרב יצחק אלחנן ספקטור, רבה המכובד של קובנה, הצטרף לדעת הרוב והסכים להורדת שאלת ההגירה — כשאלה המרכזית — מסדר היום, באמרו, ש„יש לרכז את תשומת הלב לאיסוף כספים למען קרבנות הפוגרומים ולתבוע מן הממשלה לשים קץ להרג יהודים".

ראוי לציין שמכל 40 צירי הועידה היה אחד יוצא דופן (י. ראטנר ממוהילב), שהקריא מן הכתב תכנית להגירה לארץ־ישראל. דבריו לא עשו כל רושם ותכניתו הורדה מסדר הדיונים.

מומנט טראגי בועידה היתה פטירתו הפתאומית של הציר שמרלינג ממוהילוב על הדניפר, שלשמע זוועות הפוגרומים תקפהו שבץ לב ונפח את נשמתו בו במקום.

ואלו הן החלטותיה של ועידת הנכבדים:

א. לדחות בהחלט כל הסדר של הגירה, הנוגד את כבוד הממשלה הרוסית ושאינו תואם את זכויותיהם של היהודים, שנרכשו בדרך היסטורית ארוכה;

ב. להתוך לקראת הסדר היחסים ההדדיים בין היהודים לבין שאר התושבים בדרך של ביטול התחוקה האנטי־יהודית;

ג. להפנות את תשומת לב הממשלה לאדישותה וחוסר המעש מצד השלטונות המקומיים בזמן הפוגרומים;

ד. לדרוש מן הממשלה פיצויים בשביל קרבנות הפוגרומים;

ה. להכחיש שקיים „קהל" סודי בקרב יהודי רוסיה.

קרוב לודאי שהחלטות הועידה הפיקו רצון מן הרשויות הגבוהים בפטרבורג ובעיקר הכחשת קשר „הקהל", שמשמעותה — ויתור על אוטונומיה יהודית פנימית, העומדת בסתירה לזכויות אזרחיות שוות עם שאר האוכלוסיה.

עם סיום הועידה הוזמנו אי־אלה מציריה בתורת מומחים על־ידי „הועד היהודי", שעיבד את החומר הסטטיסטי הרב על השאלה היהודית, שהעבירו לו הועדות הפלכיות.

כאשר נודעו ברבים החלטות ועידת „הנוטבלים" פרצה סערת רוחות ומחאות למאות זרמו מכל רחבי „תחום" המושב ומחוצה לו למערכת ה„ראזסוויט" בפטרבורג, שהיה לעמוד התווך של דורשי ומחייבי הגירה מאורגנת ומסודרת בכלל — ולפלשתינה — בפרט. צירי הועידה הוקעו כבוגדים, פחדנים, „חצרנים" ומשרתי הצאר ונושאי כליו.

ה„ראזסוויט" הגיב בחמת זעם ובקינה מרה על אשר „מנהיגי יהדות רוסיה משתמטים ממילוי התחייבותם כלפי עמם — ולכן הופקר הסדר ההגירה בידי ועדי חוץ לארץ, שהוא בבחינת אסון לתנועה הלאומית, ובשל כך התדרדר ענין ההגירה לענין פילנטרופי גרידא"[49].

כן יודע הוא לדווח „שה,אליאנס' מתנכרת לפליטים המתגלגלים בברודי ומצבם איום ונורא. ומי אשם שהענין הלאומי הגדול ירד לטמיון וכוחות

49) „ראזסוויט" 1882, גל' 19.

ואמצעים רבים מתבזבזים לריק, אם לא מנהיגי יהדות רוסיה מזה ומנהיגי ועושי ההגירה במערב אירופה מזה"?

לחזוק דבריו מביא ה„ראזסוויט" באותו גליון קורספונדנציה מן הכתב שלו בפריז י. רומברו ובה תיאור מזעזע את נתיב היסורים של 150 משפחות מיליסבטגראד ששיגרו שליחים ל„אליאנס" בווינה, ובאו אל הרב גידמן ופרידלנד וביקשום לסייע בידי המשפחות הנ"ל להגר לארץ־ישראל. שני האישים האלה דחום בשלילה והיפנום לפריז. שם הודיע להם קרל נטר, שהוא מוכן להעביר 50 משפחות — לפי בקשתם — לאמריקה, ואילו למען ארץ־ישראל לא יעשה ולא כלום. השליחים באו ללונדון וגם שם דחום. הם התיצבו לפני רבה הראשי של יהדות אנגליה — הד"ר אדלר ותלו השיב, שבנידון ההגירה לארץ־ישראל טרם הוחלט דבר, ובכלל הוא לא ישלח אף אחד לשם. במקום זה היפנה אותם — לחזור לברודי. לאחר טלטולים מבירה אחת לשניה — חזרו השליחים במפח נפש. ו־150 המשפחות נעזבו לנפשן.

ה„ראזסוויט" נותן ביטוי ל„קולות ולבכי הפליטים הרעבים המתגלגלים באוסטריה, בפרוסיה וטורקיה; בברודי נמצאים 15,000 פליטים המצפים לפתרון גורלם" [50]. „טלגרפו ל‚אליאנס' לפריז, אולם איפה העשירים?" והוא משיב: „הם שותקים".

גם ה„רוסקי ייבריי" התחיל בלחץ המאורעות לענות בקול ענות חלושה, ש„בכל זאת יש לקבל את ההגירה", כאמצעי זמני לשעת חירום, כדי להנצל מן הפוגרומים, ותוך כדי כך הוא מוסיף, שמבחינה עקרונית, ההגירה כפתרון שאלת היהודים ברוסיה — היא חסרת תוכן ומטרה לאומיים, „אין לזהות הגירה עם ארץ־ישראל דווקא, מפני שארץ־ישראל היא בעיה מורכבת ללא קשר פנימי לסבך ההגירה" [51]. ואף על פי כן הוא מתנגד להסדר ההגירה בצורה קולקטיבית, „הואיל וההגירה — משמעת יציאתם של פרטים יחידים לארצות חוץ, כמתכונת ארצות רבות אחרות, בעלות הגירה אינדיבידואלית" [52].

גם ה„ווסחוד" נכנע לאט לאט לדעה הכללית שההגירה מן הגמנעת היא. והוא מודה ומתוודה „הקוראים שלנו יודעים, שאין אנו מתנגדים להגירה באם יתברר שהיא בלתי גמנעת, אולם עדיין אין לפסוק מכך, שאנו מזהים אותה עם איזה ועד הגירה פיקטיבי... שאלת ההגירה גידונה היום אך ורק מבחינת נקיטת אמצעים זמניים להקלת מצבם של יהודים הנתונים בצרה ברגע הנוכחי" [53]. ואף על פי כן מסכים הוא „שרוב היהודים בעלי מחשבה רוצים לראות בהגירה לא אותה הנדידה בת ה־2000 שנה — ממקום למקום... אלא הגירה מבוססת על יסוד מוצק — של חיים חדשים בשביל העם, שיוכל להרגיש את עצמו במקום התישבותו החדש — מכה שרשים". ה„ווסחוד" רואה ומעריך את המציאות בעינים פקוחות ואינו מאמין שיחול שינוי לטובה במצבה של יהדות רוסיה. להיפך, הוא אומר, שמגיעות שמועות על פוגרומים העומדים

50) שם, גל' 24.
51) „רוסקי ייבריי" 1882, גל' 5.
52) שם, גל' 6.
53) „כרוניקה שבועית של ‚ווסחוד'", 1882, גל' 12.

לבוא ואסור להגיד ששמועות אלו אינן מהימנות הן ומאורעות שאירעו בעבר „ישנו בשנית" [54]).

בינתיים — גדלה הסתערות הפרובינציה על העתונות היהודית־הרוסית בפטרבורג, שתבעה ביתר תוקף ובמרץ פעולה, והגירה. קבוצת סטודנטים הריצה מכתב קולקטיבי בו היא כתבה: „...אנו בני הפרובינציה נמצאים קרוב לאגודות ההגירה ומכריזים בפני האַנטי־אמיגרציוניסטים: הגירה! — כמוצא האחד והיחיד מן המצב הנוכחי הקשה; זהו הפתרון המוגש לאומה, לא על־ידי האינטליגנציה שלה, אלא על־ידי האומה עצמה לבאי הכוח שלה ומייצגיה! האנשים מאורגנים בקבוצות ומצפים מן האינטליגנציה הדרכה ואינפורמציה על התנאים באמריקה ובפלשתינה" [55]).

ז

הפוגרום בבאלטה מה־29 במרץ 1882, „התקנות הזמניות" מה־3 במאי ותוצאותיהן בשביל חיי הכלכלה של היהודים, שיכנעו את צדרבוים בחוסר מעשיותן ואי־הגשמתן של רפורמות פנימיות בחיי היהודים והוא יצא בקריאה נמרצת להגירה מאורגנת, מסודרת ומכוונת אך ורק לארץ־ישראל. מאידך, הזהיר צדרבוים השכם והערב מפני הקשיים הפוליטיים הכרוכים בהגירה לארץ־ישראל, עקב מצבה הבין־לאומי ובעיקר בגלל חשיבותיה של תורכיה, שהיהודים מתכוונים להקים בה מדינה עצמאית ולכן ההגירה לארץ הקודש, היא קודם כל יציאה מן הגלות ותחילתה של תחיה לאומית „שהיציאה בהמון רב לא"י צריכה שתהיה לשם קיבוץ גלויות ותקומת האומה, שכבר הגיע הזמן לה. ובשביל כך ראוי לשאת כל עמל וטורח, אבל זולת התכלית הזאת אחת היא לנו אנה ינוסו הפליטים ולעזרה לאמריקה או לא"י" [56]).

צדרבוים מודה שהעליה לא"י קשה יותר מאשר ההגירה לאמריקה. בהיותה „ארץ נושבת, ארץ פורחת... ונותנת שכר טוב לכל יגיע כפיים, מה שאין בארץ הצבי, „ובכל זאת... מחוייבים אנחנו לתת את היתרון לעליה לא"י על הירידה לאמריקה, אבל בתנאי כפול... במחשבה תחילה שהעליה הזאת לא תהיה עלית רשות... כלומר להושיע להאובדים והנידחים רק תשועה ארעית ולתת להם הנאה גופנית... אלא שתהיה העליה עלית מצוה, כלומר לשם ישוב א"י וקיבוץ גלויות" [57]).

העלייה לארץ — היא תשועת עולמים ממנה יוושעו גם היהודים שישארו בארצותיהם. אולם הוא מדגיש שהכשרת הלבבות קודמת לעליה, „מפני שגלות ישראל היא גלות כפולה ומכופלת ולא נוכל להוציאם מגלותם הארצית, בטרם שנוציאם מן הגלות הרוחנית, וגאולתנו תוכל לבוא רק אחרי פדות נפשנו". הוא דורש חשבון נפש נוקב על עתידנו ולהשתדל „לתקן את אשר עיוותו הראשונים... למען נקח מוסר", ולהיות מודעים שאנו עומדים בפני שעה גורלית ומכרעת, כאילו שר ההיסטוריה דופק ועלינו להכיר האותות האלה,

54) שם, שם, גל' 13.
55) „ראזסוויט" 1882, גל' 40.
56) „המליץ" 1882, גל' 21.
57) שם, גל' 12.

כי שליחי ההשגחה העליונה הם לעוררנו... אל ארץ אבותינו לקומם הריסות לאומתנו" [58]).

הוא מבחין יפה בין פלשתינה, שהיא „יפה לנפש היהודי וקשה לגוף היהודים", ואילו אמריקה טובה לגוף היהודים... אבל קשה מאד לנפש היהדות ואין תקוה ללאומיות בקרב הארץ ההיא". ולכן יש להפנות את היהודים לפלשתינה... „היא היותר טובה ומאושרת להכלית חיי עמנו החמריים והרוחניים". כדי שהכשרת הלבבות תהיה שלמה — היא מותנית קודם כל באחדות הלבבות וקירוב הדעות „כי ראשית הריסות ישראל בלאומים הוא פירוד הלבבות, שבא מתוך פירוד הדעות ועלינו לחפש מראש את האמצעים איך לקרב את הדעות לטובת גופנו ורוחנו יחד" [59]).

„המליץ" תובע מאלה המתכוונים לעלות לארץ הקודש להיטהר מחלאת הגלות ולהשתחרר מהשפעות זרות ונפסדות של התרבויות הזרות שסגלנו וקנינו במשך שנות הגלות הארוכות: „הסירו את אלהי הנכר של הארצות אשר גרתם בהן ושמות הבעלים הפולנים, הרוסים, האשכנזים, ההונגרים; יהודים אנחנו וזה שמנו לעולם. הקבצו וטעו לכם לב חדש ורוח חדשה ביום צרה... וזרחה לנו שמש צדקה ומרפא בכנפיה".

כבר צויין, שעמדתו של „המגיד" בפולמוס מסביב להגירה, היתה נמרצת וחד־משמעית — והיא — יציאה המונית מרוסיה ועליה לארץ־ישראל. עורכו דוד גורדון שלח את חיצי השנונים במתנגדי ההגירה לפלשתינה, — שבמחנה המתבוללים היהודים שבמערב אירופה — וראש וראשונה בחברה „אליאנס" שבפריז.

ב־22 בפברואר 1882 מפרסם הוא מכתב גלוי אל קרל נטר בו הוא טוען, ש„חברה כל ישראל" הכריזה ברבים על נכונותה להושיע את ישראל מצרותיו ולהוליך משפחות לאמריקה. לקול הקריאה הזאת נענו אלפים המתגוללים באין תקוה בברודי והביא שואה על אלה שנשארו, „כי מספר צעירים צריכים למלא את מקום אלה שעזבו" [60]). כן שופך הוא את ועמו על „אליאנס", על אשר לא קראה אספת מייצגים בפריז ולהיוודע מה הוא מצב הרוח של העם ולדעת את דעת הקהל ברוסיה, „אם יש לנו חפץ באמריקה או בארץ הקודש". הוא טוען ש„האומללים היו הולכים לכל מקום, מפני שאינם מתמצאים במונחים גיאוגראפיים ולכן חוב הוא על החברה לשאול את משכילי ארצנו, אם רוב העם נוטה לאמריקה או לא"י, ואין ספק כי הרוב מבכר היה ללכת לפלשתינה בשמחה רבה, בעת אשר לאמריקה הנם הולכים רק יען כי שמה יתנו להם את הוצאות הדרך. גורדון מפריך את טענותיו של קרל נטר אחת, אחת. נטר אומר ש„בארץ לא ימצאו לחמם ברגע בואם", על כך משיב גורדון „אם תאבה לאסוף כסף לטובת הארץ, כי אז תאסוף בשנה אחת יותר מאשר לתכלית הובלת אותנו לאמריקה במשך 500 שנה". יתר על כן: „גם נוצרים יתרמו נדבות, יש גם כאלה עשירים

---

58) שם, גל' 18.

59) שם, גל' 19.

60) „המגיד" 1882, גל' 8.

ולא זקוקים לעזרה". הוא מציע, שאלה הפליטים בעלי אמצעים יתארגנו באגודה, ואלה הזקוקים לכסף — יקבלו מחברת „אליאנס", והעיקר „אליאנס" צריכה למנוע בעד זה שהעם נס מגוסת בהלה ללא כל הכנה לברודי. בפאתוס נוגע ללב הוא פונה למנהיגי יהדות המערב שיתנערו מרעיון פיזור הפליטים על פני ארצות התבל והוא קורא: „קומו שרי ישראל!... קומו והתעוררו לישע אחיכם הטובעים בים צרה, קומו ראשי כי"ח בפריז, ווין, ברלין וקניגסברג, עזבו מחשבתכם להפרץ את אחינו האומללים בין אגמי אמריקה וביצות מיסיסיפי, אשר ברבות הימים ישכחו כי ממעי יהודה יצאו". „לא נלך לספרד, לאלבניה והרצגוביניה, לארץ אבותנו נלך בנעורינו ובזקנינו ובעמל כפינו נוציא לחם מן האדמה השחורה והפוריה".

לבסוף מסלק „המגיד" את „אבן הנגף" האחרונה מחומת התנגדותם העיקשת של מנהיגי מערב אירופה להגירה לארץ־ישראל— בהיותה ארץ שוממה יתרחקו המתישבים יוצאי־אירופה מן ההשכלה ותרבות המערב. בלעג שנון הוא שואל: „האם על ההשכלה לבדה יחיה האדם? כי ההשכלה בעצמה איננה מטרת האנוש על פני האדמה ורק אמצעי להוביל אל האושר הרוחני... השכלה, הומאניטעט, ציוויליזאציאן חלומות שוא". הוא מסכים שבתקופת ההתישבות הראשונה — „אולי יזניחו עניני רוח ותרבות", כי „בבואנו לתגיע למטרה יקרה ונעלה כזאת, היא הנחת אבן הפינה לבנין לאום ישראל, להוציא רבבות אחינו מאפילה לאור... אחת היא לנו אם במשך שלושים שנה הראשונות לא ידעו שבעים לשונות ולא ילכו לבתי התיאטראות, בידענו כי יתפתח אחרי כן רוחם ואז תהי לנו קולטור עברית: מידות ומעשים טובים".

ח

הפולמוס מסביב להגירה חרג מגבולותיה של רוסיה ועד מערב אירופה ואמריקה הגיע. האחד שהעיז להרים את קולו בחיוב ההגירה ואך ורק לארץ־ישראל היה מאקס ליליינטאל, רבה של הקהילה הריפורמית בסינסינטי, בארצות־הברית. בגורלו של הרב ליליינטאל עלה להיפגש פנים אל פנים ב„שאלת היהודית" ברוסיה — כבר בתחילת שנות הארבעים, עת הוזמן על־ידי מיניסטר ההשכלה אובארוב לבוא ממינכן, בה שימש כרב העדה, ולסייע לו בביצוע תכנית יסוד לבתי־ספר כלליים, כדי להצעיד את יהודי רוסיה לקראת השכלה, תרבות ואזרחות רוסית. כאשר נוכח לדעת, ששאיפתו הכמוסה של אובארוב לקרב את היהודים לנצרות, וכן נוכח התנגדותם של היהודים להשכלה מאותו הסוג שאובארוב התכוון להגיש להם, עזב במפתיע את רוסיה והיגר לאמריקה.

והנה, כעבור ארבעים שנה התנגש הרב ליליינטאל במסיבות שונות לגמרי בשאלת יהודי רוסיה — זו הפעם השניה. למרבה הפלא, השתכנע יהודי מערבי זה, כאשר אלפי פליטים יהודים רוסים התדפקו על דלתות אמריקה, שמן הרצוי מכל הבחינות — מעשית, לאומית, פוליטית — להפנות את ההגירה אך ורק לארץ־ישראל. כדי לתת לדעתו אסמכתא ולהסתייע בדעת חשובים ונכבדים מקרב יהדות מערב אירופה פנה אל פרופ' לודויג פיליפסון, עורך ה־Algemeine Zeitung des Judentums איזידור ליב — מזכיר ה„אליאנס" בפריז ופרופ'

מוריץ לצרוס בברלין והביא לפניהם את השקפותיו בנדון, בהתבססו על נימוקים אלה:

1) הוצאות הדרך להעברת המהגרים לפלשתינה — קטנות הן מאלה שיוזדקקו לאמריקה.

2) הכספים שהוציאו לשיגור מהגרים לאמריקה, יעלו על אלה שיוציאו לרכישת קרקעות, הכשרתן והנחת היסוד להתישבות יהודית בפלשתינה.

3) ההקלאות תביא בעקבותיה פיתוח ענפים כלכליים אחרים.

4) היהודים יוכיחו לעולם שמוכשרים ומסוגלים הם לעבודה פרודוקטיבית „ויפריכו את העלילות וההשמצות הניתכות על היהודים„ [61].

לא יפלא הדבר שדוד גורדון הזדרז ומיהר לפרסם ידיעה על כך: „ד"ר לילנטאל בסינסינטי ערך מכתבים על חברת „חברים כל ישראל" אל הד"ר פיליפסון, פרופ' לאצארוס בברלין, אשר העירם כי לפי דעתו יוחר טוב לדרוש אל החפץ להיות לעזר להאומללים מאחב"י ברוסיא להושיבם על אדמת ארץ־ישראל מאשר באמריקה" [62].

שלושת האישים הנ"ל השיבו לד"ר לילינטאל, שהשקפותיו בנידון העברת המהגרים לפלשתינה אינן עומדות במבחן המציאות. פרופ' פיליפסון טען ש„יהודי רוסיה בלתי ממושמעים וקשה להשתלט עליהם" והוא שואל: „מה, בעצם יכולים איזה אלף שנוררים רוסיים לבצע?", הם רק יגדילו את מספר השנוררים היושבים כבר בפלשתינה" [63]. במקום זה הוא מציע לד"ר לילינטאל לעיין בכובד ראש בתכנית התישבות יהודים בארגנטינה. כדי להפיג במקצת את רושם דבריו הבוטים כלפי ד"ר לילינטאל, מודיע לו פרופ' פיליפסון בסוף תשובתו, ש„המגבית להקמת אנדרטה לפילוסוף והמחזאי הגרמני לסינג כבר נסתיימה, ותרומתו, כתרומותיהם של יהודים רבים אחרים, עשתה רושם טוב מאד".

איזידור ליב חזר בתשובתו לד"ר לילינטאל על מכתבו של קרל נטר, שפורסם לפני כן בעתונות על אי־התאמתה של ארץ־ישראל להתישבות יהודית — בהוסיפו נופך משלו: „הארץ היא כל כך עניה, ואלה שיבואו להתיישב בה רק יעלו את מספר השנוררים והאביונים שבה".

מאידך, משתדל פרופ' לצרוס למזג בתשובתו לד"ר לילינטאל נימה רגשית וסנטימנטלית כביכול באמרו, שהמשימה המוצעת היא באמת ענקית, אשר „אי ימצאו בני הענק להגשימה הלכה למעשה?" והוא ממהר להבטיח ש„בו ברגע שימצאו הענקים הוא לא יאחר להקדיש את כוחו להגשמתה וקידומה" [64].

ד"ר לילינטאל לא אמר נואש וכדי להוכיח את צדקתו בפני הציבור הביא את תכנו של מאמר שהתפרסם ב„סאן" הניו־יורקי מנובמבר 1881 תחת הכותרת „היהודים ופלשתינה". לאחר שהוא מונה את כל האגודות והחברות הפועלות למען ישוב ארץ ישראל, מציין במאמר שה„מאמ־

---

61) American Israelite 11.11.1881

62) „המגיד" 1881, גל' 47.

63) הגליון הנ"ל של American Israelite

64) שם.

ציים קורמים עור וגידים... ולשמחתנו ענין פלשתינה רוכש אוהדים, לא רק מטעם דתי בלבד, אלא דווקא מבחינות מעשיות"[65]. בעל המאמר מתנגד לדעת „אליאנס" על אי־כשירותה של ארץ־ישראל להתישבות. להיפך, הוא בדעה, ש„אדמתה פוריה, אקלימה — בריא והערבים אינם מהווים סכנה. על אף המכשולים העומדים בדרך הגשמת רעיון ישוב ארץ ישראל, מאמין בעל המאמר, שבעזרתם וסיועם של יהודים עשירים, לאספקת המכשירים והכספים — ותחת פיקוח של מעצמה זרה, יעלמו כל המכשולים ואבני הנגף, ואם גם „אליאנס" תשנה את דעתה ותתן יד לדבר, התנועה תקבל דחף שכזה, שיוביל אותה מיד לקראת הגשמה מעשית".

---

65) המאמר ב Sun הובא בגליון הנ"ל של American Israelite

אשר זעירא

ההדים למשפט ביליס בווארשה

משפט ביליס עורר תגובות רבות בצבור הפולני והיהודי בפולין, שבה השתולל אז ה„בויקוט", עליו הכריזה ה„אנדציה" ורוב חוגי הבורגנות וגם האינטליגנציה הצטרפו אליו. באוירה המורעלת בשנאת ישראל מצאו העדויות המאשימות וחוות הדעת של ה„מומחים" מסוגם של פראנייטיס וסיקורסקי חסידים נלהבים שלא החמיצו הזדמנות להוקיע את היהדות על מוסרה המעוות ועל נטייתה להשתמש בדם הנוצרים לצרכים דתיים.

האנטישמי הקיצוני יסקה חוינסקי סירסם בעצם ההתליכים המשפטיים נגד ביליס חוברת בשם „האגדה על הרצח הדתי". הוא מודה שאת ידיעותיו על היהדות שאב מספריו של אוגוסט רוהלינג [1]). אם כי הוא מטיל ספק בנכונותה המלאה של העלילה, אין הוא נמנע מלהביא הוכחות ממשפט טריינט משנת 1475 ומהודעותיו המרושעות של יעקב פרנק על שימוש היהודים בדם נוצרי לצרכי דת. כן אין הוא פוסח על עלילת הדם בדמשק משנת 1840, בציינו כי גם שם הודו הנאשמים ברצח הכומר טומאס, ורק הזהב של כרמייה ומונטיפיורי הציל אותם מידיו של התליין [2]).

כך נותן הוא אמון מלא במומחה פראנייטיס, אשר הצליח — לדעתו — לא רק להוכיח את קיומו של הרצח, אלא אפילו לגלות את הטכניקה של הרצח על פי ספר ה„זוהר" [3]). הוא מציין כי כל העדויות במשפטי עלילת הדם אין בהן כדי לענות על השאלה — אם קיים רצח לצרכי דת או לא. אבל הוא מוסיף „בכל מקרה, אם נוצע הרצח בעבר או קיים גם כעת, אין להאשים את כל העם היהודי, אלא איזו כת מיסטית או כת החיה על פי הקבלה" [4]).

העתונות הפולנית בווארשה, פרט לאנטישמית, תגיבה על המשפט בדרך כלל בהתאפקות, בלי לקבוע עמדה בדבר אשמתו של ביליס. „סלובו" עתונם של השמרנים מהמפלגה „פוליטיקה ריאלית", פירסם מאמר בשם „אמונה טפלה נצחית", שבו הוא מביא את ההתרגשות בקרב הלאומנים הרוסיים ואת שמחתם לרגל האפשרות, כי שוב יפרצו פוגרומים. העתון כותב, כי על אף ההכרה, כי השאלה הזאת נפתרה כבר לגבי הקתולים על ידי הסמכות העליונה ביותר שהיא הכסא הקדוש ברומא, הגיעה ההתרגשות גם לפולין. העתון מפרט שורה של אפיזודים שהוציאו לעולם הקתולי בוטות, שבהן קראו לא להאמין בעלילות הדם, כי הן דברי שקר וסכלות. כן מונה העתון שורה של מלכים פולניים החל מבולסלב האדוק ועד סטניסלב אוגוסט, מלכה האחרון של פולין, שהוציאו צווים חמורים נגד עלילת הדם, והמלך סטיפן באטורי איים אפילו בדין מוות על מי שיטפל עלילת כזאת על יהודים. העתון מציין, כי אין בכוונתו להביע דעה על משפט ביליס, כי אין הוא יודע בענין זה כלום ואין זה מתפקידו להוציא פסק־דין, מטרתו היא להזכיר לפולנים הקתולים כי אסור להם להאמין באגדות על רצח דתי [5]).

העתון „קורייר פולסקי", שהיו לו קוראים רבים בקרב המעמד הבינוני, העתיק את המאמר הנ"ל במלואו. אבל העתונות האנטישמית, כמו „דו"ין" ו„גאזיטה פורענה" —

(1 *Teodor Jeske-Choiński: Legenda o mordzie rytualnym. W-wa, 1914.* עמ' 15.

(2 שם, עמ' 11.

(3 שם, עמ' 15.

(4 שם, עמ' 16.

(5 עפ"י „מאמענט", מיום 13.10.191.

2 גרושי" לא השלימו עם טענותיו של העתון „סלובו" וכתבו, כי מעולם לא הסתיימו המשפטים האלה באופן מוחלט ולא ניתנה תשובה ברורה על השאלה: האם קיים רצח דתי, ואם, מי אחראי לו: האם המנהיגים של הדת היהודית, או איזו כת סגמית מיוחדת [6].

בהמשך לתגובות על המאמר ב„סלובו" כותב העתון „2 גרושי" כי האפיפיורים התכוונו בבולות שלהם לכלל ישראל, אבל אין זה מן הנמנע, כי קיימת איזו כת שהיא וקוקה לדם נוצרי. והעתון „גאזיטה ורשבסקה" שואל: מדוע האמין המפיץ והמנהיג העממי הכומר פ. סקארגה בעלילת הדם? על זה עונה העתון „סלובו", כי סקארגה היה אמנם מפיץ גדול ופוליטיקאי נכבד, אבל מעולם לא עסק בחקר הבעיה של רצח דתי וגם לא ידע את השפות שבהן נכתבו ספרי הדת של היהודים. יעומת זאת — טוען העתון — היו הבולות של האפיפיורים מבוססות על מחקר יסודי ומדויק, כי את החלטותיהם הוציאו בעזרת מלומדים יודעי עברית שהסתמכו על תוכנם של הספרים היהודיים [7].

הסופרת והפובליציסטית מאריה ואלבסקה כתבה בענין משפט ביילים: „...נדמה היה שהכל יקבלו את העובדה כי במקרה הזה העמד למשפט אדם חף מפשע, והאשמים הם האנשים, שזכו לחסות המשלה בגלל מטרות הידועות למשלה הזאת. ושכל חוות דעת של המומחים במשפט זה — אם של אלה שהוכיחו, כי היה זה רצח מטעמים דתיים ואם של אלה שהוכיחו את ההיפך — העידו על אגדה גרוטסקית שיש בכוחה להביא לדמוריליזציה של ההמון" [8].

בתגובה על דבריו של פול טולסטוי, שהצהיר לאחר פסק הדין, כי רוסיה העממית נתנה בפסק הדין הזה ביטוי לתבונתה ולישרה, ובזה יש לראות את נצחון האינסטינקט הבריא של האכר הרוסי כותבת ואלבסקה: „כן, האכר, שישב על ספסל המושבעים, הבין כי כאן מכינים לינץ' על אדם חף מפשע, ולכן השמיע את ה„ויטו" החריף שלו, אבל הוא לא הבין כי ביילים הוא דמות שצורפה למשפט, לשם מטרות הרבה יותר טרגיות, מאשר בעית שיפוטו של אדם לא אשם לגמרי" [9].

ומהמשפט בקיוב עוברת הסופרת להד שעוררה הפרשה בפולין. היא מציינת כי אנדזי נימוייבסקי, מן האנטישמיים הפרוגרסיבים, הוציא מסקנה מחוות דעתם של המומחים, כי היהודים הם אוכלי אדם [10]. הוא גם מסתמך על פרשנות מסולפת של הפסוק בספר „במדבר" י"ד, 9 „אך בת' אל תמרודו ואתם אל תיראו את עם הארץ כי לחמנו הם" וקובע כי אצל היהודים היה קיים קניבליזם עוד במאה ה־6 לפני הספירה [11]. נימוייבסקי גם הקדיש גליון של עתונו „מיסל ניפודליגלה" להגנת הכומר סראנייביס. לעומת זאת מוכיחה הסופרת את בורותו של הכומר ומביאה עדויות של מומחים מלומדים כהני הכנסיה בדרגת שרות שונות שהצהירו בשבועה, כי מעולם לא השתמשו היהודים בדם לצרכים דתיים וכי זאת עלילה שבשקר יסודה [12].

ההדים למשפט זה נשמעו, לא רק כמאמרי עתונים, אלא גם בקרב אנשים ברחוב, בשוק ובכל מקום צבורי. פולנים מכל השכבות התחילו לכנות את היהודים כלל הזדמנות בשם „ביילים". „הצפירה" כותבת בענין שם הגנאי החדש: „וביליס זה בשעה שפוגעים בו בשוק, מצוה לקללו, לחרפו, להכותו, אסור לרחם עליו בשעת אסונו ולא עוד, אלא גם להתעלל בו וללעוג להותו נחשב, כנראה, לחובה". העתון

---

6) שם, שם.

7) עפ"י „מאמנט", מיום 26.10.191.

8) *Maria J. Walewska (Hrabini Wielkopolska): Sprawa Beilisa, 14 konsekwencje, konkluzje. Stanisławów, 1914* עמ' 11.

9) שם, עמ' 12.

10) שם, שם.

11) שם, עמ' 13.

12) שם, עמ' 18.

מתאר כמה מקרים, אשר בהם התנפלו פולנים בצעקות „הכו את ביליס!" או „ביליס ארור!" ברחובותיה של וארשה [13].

נח פרילוצקי מתאר במאמרו „ביליס" את אוירת השנאה השוררת ברחובות וארשה, כשילדים בני 7, 8 ו־9 מכנים יהודים בשם „ביליס", מתוך כוונה להעליבם ולפגוע בכבודם. הוא כותב: „ביליס יצא זכאי ומנהיגי האנטישמיות הפולנית הצליחו להסוך את שמו לדגל שחור, לדגל של גנאי ורדיפות. — דבר זה אופייני לאוירה השוררת כעת בפולין, לנסיגה התרבותית, להשתוללות של היצרים השפלים ללילה ההשוך והספוג גזים מרעילים, שבו אנו חיים בארץ הזאת" [14].

הסופר דוד פרישמן כותב במאמרו „ילדים", כי הוא מזלזל בכל מעשיהם של האנטישמים בפולין, המפיצים את התרס נגד היהודים ומשמיצים את תורתם, מוסרם ואורח חייהם. אבל אינו יכול לסלוח להם את העוול שהם גורמים לילדים, ע"י הרעלת נשמותיהם בארס השנאה ליהודים. הוא כותב: „כשאני קורא בעתון על ילדה יהודיה, שחברתה הפולנית קוראת לה „ביליסובנה", שהתיפחה בבכי, בלי לדעת מה משמעותו של הכנוי הזה, ועל הילד היהודי, שחבריו בבית־הספר איימו עליו שיהרגו אותו אם יעז לבוא לבית־הספר, כי דם הוא יכול לאכול בבית, ועל ילד השלישי שחבריו משכו אותו בכוח למרתף והכו אותו מכות רצח עד שאיבד את הכרתו... כשאני מסתכל במחול השדים המתרחש לנגד עיניני וחושב על הילדים המתחנכים באוירה כה מורעלת, תוקפת אותי חרדה. הרי הילדים האלה יהיו פעם אבות וכך יגדלו דורות" [15].

באוירת ה„בויקוט" ששררה אז בוארשה ובערי השדה במלכות פולין, נקלטו היטב ההאשמות שהושמעו במשפט ביליס ושימשו חומר תבערה לתעמולה האנטישמית שהשתוללה בלי כל רסן. האנטישמים למיניהם הפכו את שמו של ביליס לשם גנאי והשריש אותו אפילו בלבבות ילדיהם. התופעה הזאת התמידה שנים רבות לאחר המשפט ועוד בשנות ה־20 וה־30 כינו פולנים רבים את היהודים בשם „ביליס".

---

13) „הצפירה", מיום 28.10.1913.
14) „מאמענט", מיום 2.12.1913.
15) „היינט", מיום 5.12.1913.

אברהם גרינבוים

ההיסטוריוגראפיה היהודית בברית-המועצות*)

א.

במסגרת הכללית של חקר היהדות בכללו ושל ההיסטוריוגרפיה בפרט תופסת התקופה הסובטית מ־1918 ואילך מקום מיוחד. למותר יהיה לציין כי התקופה הסובטית בחקר היהדות נבדלת יותר מאשר במקום ובזמן. בדרך כלל נעשה חקר זה באוירה של לחץ אידיאולוגי חזק, שהופעל בדרכים שונות. הלחץ האידיאולוגי על החוקרים היהודים השפיע הן על מה שאפשר היה לחקור, ועוד יותר של שיטות החקירה. במידה שגבר הלחץ הצטמצמו יותר ויותר נושאי מחקר והגישה לנושא. אחרי הטיהורים בשנת 1936 נשאר מעט מאד. ידוע כי עם הצטרפותה של רוסיה למלחמת העולם השניה והתעוררות הרגשות הלאומיים והפטריוטיים שליוו הצטרפות זו, בא זרם חיים חדשים הן בתרבות היהודית ובמיוחד בספרות היהודית; אולם חקר היהדות, חוץ מהביקורת הספרותית, נסתיים למעשה עם מלחמת העולם השניה, כמה שנים לפני ש„טיהורי" של סטאלין בשנת 1948 עשה את המשכו לבלתי־אפשרי אפילו להלכה.

בתקופה הסמוכה לכיבוש השלטון ע"י הבולשביקים לא נעשה עדיין כל נסיון להטיל פיקוח על הפעילות התרבותית היהודית[1]. בשנת 1918 נעשו נסיונות בודדים לעורר את המחקר היהודי מן השיתוק שאחז בו בשנת בו 1914—1917.

במארס 1918 הופיע בפטרוגראד הרבעון „העבר" לחקר תולדות ישראל בעריכת ההיסטוריון שאול גינזבורג. היה זה הנסיון הראשון, ועד עתה האחרון — לפרסם כתב־עת היסטורי עברי ברוסיה. גינזבורג, תוך הכרה בחלוציות של מפעלו, קרא ליחידים וכן לקהילות יהודיות, לתמוך במפעל במשלוח מחקרים, ובמיוחד תעודות וחומר ארכיוני. הוא עמד על הצורך לנצל את האפשרויות שנפתחו בפני החוקרים היהודים עם נפילת משטרו של הצאר. אולם תקוותיו לא האריכו ימים. הוא קיבל כמה חיבורים, ובהם מאמרים מאת דובנוב וצינברג, וכן כמה פנקסי קהילות וחומר ארכיוני, שבו חשק ביותר. אולם לאחר הקובץ השני, שהופיע מאוחר יותר ב־1918, נפסקה הוצאתו לאור של „העבר". עם זאת בא סופה של ההיסטוריוגרפיה בשפה העברית בברית־המועצות, אם כי מאמרים בעברית הופיעו מפעם לפעם, בארצות אחרות מטעם מלומדים שהתגוררו בברית־המועצות.

בדרך כלל אפשר לחלק את ההיסטוריוגרפיה היהודית הסובטית לזו

---

* מאמר זה הוא תרגום מאמרי האנגלי כנישא זה שבא בכתבי „האקדמיה האמריקאית למחקר יהודי" American Academy for Jewish Research, כרך כ"ח (1959), עמ' 57—76. המאמר מעובד ועודכן עד ימינו. תוך קיצורים והוספות אחרים.

1) הצו הקובע את שפת אידיש, כשפה הרשמית של היהודים, ואוסר בעקיפין את העברית כשפת הוראה, לא יצא אלא ביולי 1919. ר' „קולטור און בילדונג", גל' 24 (1920), עמ' 32.

שהופיעה מטעם חברות יהודיות ולזו שהופיעה בפיקוח הממשלה. עבודות המחקר שנעשתה מטעם החברות בוצעו בפטרוגראד בהשגחתן של שתי חברות מדעיות, אשר הורשו מטעם השלטונות לחדש את פעילותן בראשית שנות העשרים. היו אלה „החברה ההיסטורית־אתנוגרפית היהודית", שתכונה להלן „החברה ההיסטורית" ו„חברת מפיצי ההשכלה".

לאחר שלא פעלו חברות אלה במרבית הזמן הראשון שלאחר המהפכה, הותר להן לחדש פעולתן בתקופת „המדיניות הכלכלית החדשה" (ה„נאפ"). קודם לכן עלה בידי שמעון דובנוב להוציא לאור כרך של כתב־העת של „החברה ההיסטורית", „ייברייסקאיה סטארינה" בסוף 1918, למרות הקשיים העצומים שהיו קשורים במצב החיים בפטרוגראד בימי מלחמת האזרחים. בשנת 1922, עם צאתו מרוסיה, העביר דובנוב את תיקי המערכת לאתנוגרף הידוע ל. שטרנברג, אשר הוציא לאור שני כרכים ב־1924 וב־1928.

בכרך שיצא לאור לאחר התארגנותה מחדש של „החברה ההיסטורית" נשמעת נימה של תקווה חדשה לעבודת המחקר ההיסטוריוגראפי ברוסיה. בהקדמה לכרך נזכרים לטובה שמעון דובנוב וכל שאר החברים לשעבר, אשר מתו או „פוזרו על־ידי סערות הזמן", אולם הצעירים ממשיכים, במקום שהזקנים נאלצו להפסיק. התנאים החדשים, נאמר בהקדמה, תובעים פרספקטיבות חדשות ומטילים תפקידים חדשים. המחקר היהודי־רוסי חייב במיוחד לשחרר עצמו מהענין המצומצם בתולדות היהודים בפולין, ליטא ורוסיה ומהבעיות של העבר הקרוב; תהומים אלה היו תוצאה מחוסר הזכויות האזרחיות במשטר הצארי. עכשיו התרחבו האפקים, וניתן לחקור את כל המדינות והתקופות של הישובים היהודים. המהפכות האחרונות הביאו לשינויים רבים בחיים היהודים, המחייבים יותר מחקרים אֶנטרופולוגיים ואתנוגרפיים. נושאים שהיו אסורים לפנים, כגון השתתפותם של היהודים בסוציאליזם המהפכני, אפשר לחקרם עתה בלי מפריע.

הכרזות מתמיהות אלה יש לפרשן בכמה פנים. קשה לקבלן פשוטן כמשמען ולהאמין כי אנשי „החברה ההיסטורית" ו„מפיצי ההשכלה" האמינו בתחיה ראויה לציון של המחקר היהודי בלנינגראד. אפילו האופי האפיזודי של עבודתם המחקרית שולל הנחה כזו. יתכן ויש כאן משום חנופה נאלמת כלפי השלטונות; אבל דומה שהחוקרים והסופרים שנשארו עדיין בלנינגראד, הגיבו בכך בהגזמה מסויימת נגד ה„נקרולוגים" שנשמעו אז ביחס לחקר היהדות ברוסיה הסובטית. התחיה היחסית של הפריודיקה היהודית בימים ההם שימשה יסוד לטענתם על חיוניותה של פעולתם. על כל פנים, אם גם היה אז יסוד מה לתקוותיהם, הרי העתיד לא שמר עבורם אלא אכזבות.

יש להוסיף, כי מבחינה טכנית לכל הפחות, הצליחו הן „החברה ההיסטורית" והן „מפיצי ההשכלה" לגונן במידת מה את שדה מחקרם, אם כי החרות החדשה לחקור את התנועה המהפכנית בקרב היהודים התאזנה על־ידי אי־האפשרות לכתוב על נושאים חשודים כגון תולדות הציונות. הצנזורה והפחד מהשלטונות לא היו את הבעיה הראשית. אנשי המחקר בלנינגראד עבדו בתנאים הקשים של בידוד וחוסר אמצעים, ונאלצו להסתפק בקבצים מקריים של מאמרים. שתי החברות היו כל כך זהות הן בהרכב חבריהן והן בפעולותיהן עד שנעשה לחבורה אחת, כשהן מקיימות את קיומן הנפרד

רק לגבי האחריות למשאביהן ופרסומיהן. ש. גינזבורג ערך את הקבצים של „מפיצי ההשכלה" („ייברייסקאיה מיסל" ו„ייברייסקי וייסטניק"); ולאחר סטירתו של ל. שטרנברג ב־1928 היה ישראל צינברג לעורך „ייברייסקאיה סטארינה" של „החברה ההיסטורית".

בנוסף לקבצים של החברות הלנינגראדיות מוצאים אנו ארבעה כרכים של מאסף היסטורי פופולארי למחצה בשם „ייברייסקאיה לייטופיס", שהופיע בלנינגראד. „ייברייסקאיה לייטופיס" כללה בעיקר ספרות, זכרונות וכמה פרסומי תעודות, אולם יש לציין בה מאמרים על החסידות — נושא אסור בדרך כלל. באחד המאמרים הללו מוצאים אנו אפילו קריאה להיסטוריונים ולאתנוגראפים היהודים לחקור את התנועה, „שמוצאה מקרב ההמונים", ושהפכה לחלק מההיסטוריה [2]. לקריאה זו לא בא הד.

יחד עם כתבי עת וקבצים אלה יצאו כמה מחקרים בפני עצמם; זה היה אפשרי רק בתקופת ה„נאפ", שבה הורשתה הוצאת ספרים פרטית. יש לציין במיוחד את חיבורו של בורובוי על ההתישבות החקלאית היהודית ברוסיה הצארית [3]. הוא דן רק במחצית הראשונה של המאה הי"ט, ולדעתו של מבקר אחד [4] הוא מצטמצם יותר מדי בתולדות המושבות בפלך חרסון; ובכל זאת מחקרו של בורובוי מהווה תרומה חשובה לתולדות היהודים ברוסיה. חוץ ממבוא היסטורי קצר, כתוב הספר כמעט כולו על סמך חומר ארכיוני. עבודתו ב„ועדה ההיסטורית היהודית" ב„מכון לתרבות עממית" באודיסה נתנה לו את האפשרות להגיע למחקר זה. אם כי יצא הספר באורח פרטי, צמוד המחבר למציאות הפוליטית. בהקדמה לספר מקווה הוא כי הענין המחודש בבעיות ההתישבות היהודית יתן ערך לעבודתו, אף מחוץ לערכה המדעי המצומצם; ובסיפא לספר מציין הוא, כי כאשר תיכתב לעתיד ההיסטוריה של ההתישבות היהודית החדשה, לא תהיה זו היסטוריה של רדיפות ועקירת יהודים מישוביהם, כמו בימי הצארים, אלא של יהודים חדשים השואפים לעבודה יוצרת, לאחר המהפכות החברתיות הגדולות.

בסוף 1929 פורקו שתי החברות הלנינגראדיות. העילה הבלתי־אמצעית לסגירתן היה מאמר שריח מלשינות נודף ממנו, שנכתב לרגל העובדה, כי „החברה ההיסטורית" פנתה לדובנוב שישלח מפרי עטו לקבציה, למרות התנגדותו לממשלה הסובטית [5]. למעשה גרם סיומה של תקופת ה„נאפ"

---

2) יחיאל רברבי „חתונתו של הצדיק מאקארוב", „ייברייסקאיה לטופיס", כרך ד' (1926), עמ' 159. [על י. רברבי ר' ז. שזר, „אור אישים", כרך ב', ירושלים, 1964, עמ' 81—89, וכן ר' „ספר זוהיל", ת"א, תשכ"ב, עמ' 145—147. הוא היה ממשוררי „השילוח" ו„התקופה"].

3) Еврейская земледельческая колонизация в старой России מוסקבה, 1928.

4) דוד וייסמן, ב„קרית ספר", כרך ה' (תרס"ט), עמ' 88 ואילך.

5) דובנוב מזכיר את המקרה בזכרונותיו, ובכך נתן לנו הזדמנות בלתי־מצויה להציץ בתנאים בהם נאלצו לעבוד אנשי מחקר בלנינגרד. ר. ספרו Книга жизни כרך ג' (ניו־יורק, 1917), עמ' 79. הכוונה למאמרו של ש. נייפומניאשצ'י, „סינה של סאנקט־פטרבורג", שבא בכתב־העת של אוז"ט „טריבונה" 1929, גל' 12 (15 ביוני 1929 על תלאות המחקר העצמאי בלנינגראד. ר' גם סדרת מאמריו של ש. גינזבורג ב„אארווערטס", נובמבר 29.16.8.1 לשנת 1930.

וראשיתה של תקופת החומש הראשונה להתגברות הלחץ על כל החוגים, שלא היו כפופים לשירותה של המפלגה, כולל שרידים שנספגו עד אז של המחקר המדעי ה„בורגני", כמו החברות היהודיות בלנינגראד. אנו יודעים לדוגמה, כי „הקולגיה המזרחנית" חוסלה אף היא באותו פרק זמן; האקדמיות, שקיימו עצמאות לפנים, הובאו תחת פיקוחה החמור של המפלגה הקומוניסטית.

הותרה הדפסתו של כרך י"ג האחרון של „ייברייסקיה סטאַרינה". כרך צנום ובו סימנים של עריכה חפוזה. צינברג ערך כרך זה, ואף פירסם בו מאמר חשוב „ההיסטוריוגראפיה היהודית במאה הט"ז", המלכד את הכרוניקות וספרי דברי־הימים היהודיים במאה הט"ז בסכמה היסטורית אחת. המאמרים האחרים סובבים בעיקר סביב חומר הקשור לתולדות היהודים ברוסיה, בניגוד להחלטות שהוכרז עליהן בראש כרך י"א.

המחקר היהודי העצמאי הגיע לסיומו. אחדים, כמו ש. גינזבורג, עזבו את רוסיה; אחרים, כמו יולי גסן, הופנו את כשרונותיהם וחיבוריהם לשדות מחקר מסוכנים פחות[6]. נראה כי רק ישראל צינברג המשיך לפרסם, בשלחו את כתבי־ידו לחוץ־לארץ; הוא המשיך לשלוח לוילנה חומר „לתולדות ספרות ישראל", בת עשרת הכרכים שלו, עד שנאסר ב־1938[7].

ההיסטוריוגראפיה היהודית העצמאית, פרי מחקרן של חברות יהודיות, כמו רוב המחקר היהודי שאת מסורתו המשיכה, נכתבה בשפה הרוסית, בניגוד למחקר היהודי בפיקוח הממשלתי, שנכתב אידיש ושיתואר להלן.

ב.

אנו עוברים עתה למחקר שבפיקוח ממשלתי, אשר נתן לתקופה זו את גוונה המיוחד לה. בשנים הראשונות שלאחר המהפכה, כאשר נפתחו בפני החוקרים הארכיונים של ממשלת הצאר, הופיעו כמה קבצים של חומר ארכיוני הנוגעים לבעיה היהודית. פעילות זו, שהעסיקה את ש. דובנוב וכמה חוקרים יהודים בלנינגראד, ושדובנוב מרחיב עליה את הדיבור באוטוביוגרפיה שלו[8], לא האריכה ימים. אין הדבר ברור אם תכניות אלה, כמו שחשב דובנוב, לא היו אלא אמצעי לספק העסוקה כל שהיא למלומדים רעבים, או שהיה בכך משום מדיניות מגבוה, לזמן קצר, לעודד מחקר יהודי.

באמצע שנות העשרים קמו מכונים יהודים רשמיים כמחלקות באקדמיות החדשות, הבלורוסית והאוקראינית, במינסק ובקיוב. מכונים יהודיים אלה היו פרי בלתי ישיר של המדיניות הלאומית הסובטית בבלורוסיה ובאוקראינה; מדיניות זו התייחסה באהדה לפיתוח תרבות מקומית בשתי רפובליקות סובטיות. במיעוט מוכר רשמית בשתי הרפובליקות, הורשו היהודים, יתר על

---

6) ר' י. סלוצקי, „יוליוס גסן", „העבר" כ' (1973), עמ' 72—79.

7) [על י. צינברג, ר' י. סלוצקי בפתיחה לתרגום העברי של „תולדות ספרות ישראל", כרך ז' (ת"א, 1972), עמ' 6—14, וכן ש. ורפס, „י. צינברג—ההיסטוריון של ספרותנו", „העבר" כ' (1973) עמ' 80—100]. בימים אלה הולך ונדפס בארה"ב תרגום אנגלי של ספרו של צינברג.

8) Книга жизни כרך ב' (ריגה, 1935), עמ' 307 ואילך, ור' גם בן־ציון כץ, „זכרונות" (ת"א, 1963), עמ' 254 וכו'.

כן עודדו אותם, לקחת חלק, באמצעות מחלקות יהודיות רשמיות באקדמיות במינסק ובקייב, במה שהוגדר כ„בניה תרבותית סובטית". עבודת מחקר יהודית זו התנהלה באידיש, השפה הרשמית של היהדות הסובטית. תוך שילוב נסיבות מעניין נפתחה „המחלקה היהודית" ב„מכון לתרבות הבלורוסית" [9] במינסק, בו־זמנית עם ייוו"א („המכון המדעי היהודי") בווילנה.

במינסק, שבה הקדימה העבודה המדעית היהודית המתוכננת והתפתחה יותר מזו שבקייב, היתה המחלקה היהודית חלק בלתי נפרד מ„המכון לתרבות בלורוסית", מאז כינונו ב־4 בנובמבר 1924 [10]. באמצע 1926 כבר נאספו מחקרים מספיקים להוצאת הכרך הראשון של ה„צייטשריפט", כתב־העת האקדמאי של „המחלקה היהודית". החומר במבוא משקף אווירה של תקוות גדולות לתרבות ולמחקר המדעי היהודי בבלורוסיה. בפעם הראשונה בתולדות היהודית, נאמר לנו, נתמך המחקר המדעי היהודי לא על־ידי מצנטים עשירים, לא על ידי הברות פרטיות, אלא על ידי מוסד ממלכתי. יתר על כן „התרבות הבלורוסית והיהודית, הוזנחו מאוד עד עתה והיו לצחוק, עתה ניתנה להם הזכות לקיום עצמאי ולהתפתחות. כתרבויות שהוזנחו עד מאד זקוקות היו וזקוקות הן עדיין לתשומת לב מיוחדת וממושכת של המדינה לגדול ולהתפתח בעתיד" [11].

„המחלקה היהודית" כללה סקציה היסטורית פעילה, ובראשה החוקר המרכסיסטי ישראל סוסיס [12], מי שהיה חבר ה„בונד". בשנותיה הראשונות קיימה הסקציה ההיסטורית קשר עם החברות הלנינגראדיות, עם ייוו"א ועם חוקרים יהודים אחרים מחוץ לגבולות רוסיה. פורסמו מאמרים מחוץ־לארץ, ולעומת זאת כתב סוסיס עצמו בקבצים של החברות הלנינגראדיות. הודות לתמיכה הכספית שממשלת בלורוסיה נתנה למחלקה היהודית, יכלו עוזרי מחקר לעסוק בלנינגראד בהעתקת תעודות בארכיונה של „החברה ההיסטורית". היה, למעשה, שיתוף פעולה רב ושקט בין „המחלקה היהודית" במינסק לבין החברות היהודיות בלנינגראד בשנות 1925—1928, אם כי קשר זה, כנראה מטעמים מדיניים, לא הוכר רשמית לא בפרסומים שיצאו לאור במינסק ולא באלה של לנינגראד [13].

המפעל היומרני ביותר היה נסיונו של סוסיס לאסוף ולפרסם, במקור ותרגום לאידיש קטעים מספרות השאלות והתשובות המעידים על הניגודים החברתיים בחברה היהודית. רק קטע מאוסף זה הופיע בכרך הראשון של „צייטשריפט". ב־1928 יצא לאור מכתב־עת זה בכרך כפול, והוא מהווה

9) „אינווייסקולט" באידיש, לאחר זמן — „האקדמיה הבלורוסית למדעים".

10) ר' „צייטשריפט" המינסקאי, כרך א' (1926), הקדמת המערכת.

11) ר' „צייטשריפט" א. ההקדמה. מצוטט מהחלטות המושב השלישי של הועד הפועל המרכזי של הרפובליקה הבלורוסית מ־4 בנובמבר 1924, הקובעת את הקמתו של „המכון לתרבות בלורוסית".

12) על י. סוסיס ופעולתו ר' מאמרי שיבוא בכרך הבא של „דברי הקונגרס העולמי הששי למדעי היהדות, ירושלים, 1973".

13) ר' למשל, הבולטין של „המחלקה היהודית" 2 (מינסק, 1926). המציין כי רבדי הועסק כביבליוגרף של המחלקה היהודית במינסק, בקיטלוג הארכיון של „החברה ההיסטורית". רבדי היה אז חבר „החברה ההיסטורית".

תרומה רבת משקל למחקר היהודי המציין את שיא האוטונומיה התרבותית היהודית בתקופה הסובטית.

ההתחייבות למארכסיזם בחלק זה של ההיסטוריוגרפיה היהודית בפיקוח הממשלתי היתה בשנות העשרים פורמלית יותר מאשר ממשית, תופעה שהיא אופיינית גם לאקדמיות הבלורוסית והאוקראינית בכללן. אולם אין לחשוב כי המחקר לא הוגבל בשיקולים אידיאולוגיים. אנו מוצאים התרכזות רבה במאמרים של ה„צייטשריפט" בחיי המוני העם, ולא באלה של העלית האינטלקטואלית. מחקרים בפולקלור, שבתקופה מאוחרת יותר גונו כ„התחמקות אדיאולוגית"[14] טופחו במיוחד במינסק. מצויה בקבצים אלה נטיה להצטמצם בתחומי אירופה המזרחית, וביחוד בחקר יהדות ליטא, שכוונתה, בהתחשב בשיקולים פוליטיים, בשם „ליטאית־בלורוסית".

אותו זמן היתה המחלקה היהודית באקדמיה האוקראינית בקיוב מפגרת בהתפתחותה. הודגש במיוחד העיסוק בפילולוגיה של שפת אידיש. התקיימה אמנם סקציה היסטורית, אולם מחקרים היסטוריים לא היו מוכנים לפירסום, עד שהשתנתה המדיניות בסוף עשר השנים, ושוב אי־אפשר היה לפרסמם. במשך זמן מה התקימה כשריד מתקופת עצמאותה של אוקראינה ועדה „היסטורית־ארכיאוגראפית" יהודית, שבה השתתפו אוקראינים ויהודים; היא כונתה בדרך כלל בשם „ועדת גאלאנט" על שם מזכירה אליהו גאלאנט[15]. גוף זה פירסם שני קבצים לתולדות היהודים באוקראינה בשפה האוקראינית, לפני שחוסל בלחץ המפלגה הקומוניסטית בסוף העשור.

במוסקבה לא הוקמה חברה יהודית מדעית אלא בשנת 1928; מטרתה היתה פוליטית וספרותית כאחד. היא נקראה „החברה הכל־סובייטית לחקר השפה, הספרות וההיסטוריה היהודית"[16]. נראה שתפקידה היה, בין השאר, לשרת את מרכז הסקציות היהודיות במפלגה הקומוניסטית (ה„יבסקציות"), כבסיס אקדמי, שממנו יוכלו לפקח על המדע היהודי. משה ליטבאקוב, אחד מראשיה של החברה המוסקבאית, הכניס נימה של התבוללות במחקר היהודי בתביעתו כי זה יהפך מ„ידישע וויסענשאפט" („מדע יהודי") ל„וויסענשאפט אין ייִדיש" („מדע בשפה היהודית"). בוועידה הכל־סובטית של עסקני התרבות היהודית שנתכנסה בחארקוב בשנת 1928 ביזמת ה„יבסקציה", התקבלה נקודת ראות זו רשמית. בין החלטותיה תבעה הוועידה לשים קץ לרשלנות האידיאולוגית ולשעבד את מדע היהדות לצרכי „המארכסיזם הלוחם"[17].

אם כי התנגדות מסויימת התעוררה נגד נקודת ראותו של ליטבאקוב, שהוגדרה כ„סטיה שמאלית", היתה לועידת חארקוב וללחצה ההולך וגובר של המפלגה בשנות 1930—1932 השפעה מזיקה על ההיסטוריוגרפיה הסובטית היהודית. מה שנקרא קודם „מדע יהודי" כונה מעתה „עבודה מדעית יהודית";

---

14) „וויסענשאפטליכע יארביכער", מוסקבה, 1929, הקדמת המערכת.

15) [על הקמת הועדה ההיסטורית־ארכיאוגרפית מספר בוכרונותיו ב. דינור, „בימי מלחמה ומהפכה", ירושלים, 196, עמ' 393—395].

16) נראה שאפשר לראות כוונה של התבוללות בעובדה שהחברה לא הגדירה עצמה כ„יהודית".

17) ר' דו"ח הועידה שפירסם י. ליברברג ב„רויטע וועלט", חוב' 5 (מאי), עמ' 101—108.

המלים „יידישע פאלק" („העם היהודי") הוחלפו ב„יידישע מאסן" („ההמונים היהודים"), או, לכל היותר „יידישע באפעלקערונג" („האוכלוסיה היהודית").

בנוסף למחקרים שבאו ב„צייטשריפט" מוצאים אנו כמה מחקרים שיצאו בפני עצמם. מחקר חברתי־כלכלי על תקופת המקרא בעל אופי פולמוסי ביותר פורסם ב־1927 על ידי משה לוריה בגיסן, לאחר שקטע ממנו הופיע לפני־כן ב„צייטשריפט"[18]. לוריה, שהורה את תקופת המקרא בסקציה היהודית שבמכון הפדגוגי במוסקבה, הכניס, איפוא, בחקר המקרא את „המארכסיזם הלוחם". מחקרו של לוריה עורר גינוי חריף מצידו של צינברג בלנינגראד[19], ובקורת מתונה יותר מצד פרופסור ניקולאי ניקולסקי במינסק[20].

טוביה היליקמן, שהורה תולדות ישראל במוסקבה, כתב חיבור על התנועות החברתיות של היהודים בפולין ורוסיה[21]. בספרו לא הגיע למעשה לתקופה הרוסית. ביסודו אין ספר זה אלא ספר לימוד. לספר אין ערך רב, אלא כנסיון לתת פירוש מארכסיסטי למחקרים קודמים.

יומרני יותר הוא ספרו של אשר מרגלית (מאַרגאַליס) „תולדות היהודים ברוסיה"[22], אשר, כמו במקרהו של היליקמן, יצא ממנו לאור רק החלק הראשון, שדן אמנם יותר בתקופה הרוסית. ספרו של מרגלית הוא תערובת מוזרה, ולמעשה מהווה הוא צירוף של מחקרים מיוחדים בתוספת חומר רב של מקורות, ובמקורות אלה עיקר חשיבותו של הספר עד היום. בארבעה נושאים עיקריים מטפל הספר: היסטוריה כלכלית; הקהילה; תחוקה לגבי היהודים ותנועת ההשכלה. ההלק הכלכלי, עם כל ערכו, אינו אלא חזרה לאסכולה ה„בכינית" (האפולוגטית) של ההיסטוריוגרפיה; החלק המוקדש לקהילה, מהווה התקפה פולמוסית על מוסד זה בשם ה„המונים" שדוכאו על־ידו. שאר החלקים חשובים פחות. היהודים מתוארים בדרך כלל כקרבנות המדיניות ה„קולוניאלית" של המשטר הצארי; התחוקה לגבי היהודים היא חלק מ„אוצר הנשק של הקאַפיטליזם המונופוליסטי הוליקורוסי"[23]. סגנונו של המחבר מכיל ביטויים עממיים ועבריים, שאינם מצויים כרגיל בכתיבה מדעית, ובוודאי לא בזו של הקומוניסטים, והמתגשים בניתוח החברתי־סוציולוגי מאסכולתו של פוקרוב־סקי[24], שהיה אז באופנה.

---

18) מ. לוריא, „די סאציאלע פארהעלטניסן און די סאציאלע באוועגונג אין פאלק ייסראעל", „צייטשריפט" א', עמ' 31—46, חלק מהספר Studien zur Geschichte der Wirtschaftlichen und Sozialen Verhältnisse in Isratlitish-Jüdishen Reich (Giessen, 1927).

19) „ייבריישקאיה סטאַרינא", י"ב (1928), עמ' 341—342.

20) „צייטשריפט" ב—ג, (1928), עמ' 165—184.

21) „געשיכטע פון דער געזעלשאפטלעכער באוועגונג פון די אידען אין פוילן און רוסלאנד", כרך א', מוסקבה, 1926. מהדורה רוסית מתוקנת הופיעה ב־1930. הרש סמוליאר מסר לי כי הוא וכמה סטודנטים אחרים בסקציה היהודית של „האוניברסיטה הקומוניסטית העממית לעמי המערב" במוסקבה הכינו את הספר לפי הרצאותיו של היליקמן.

22) „געשיכטע פון אידן אין רוסלאנד" (עטיודן און דאקומענטן), כרך א' (1772—1861), מוסקבה, 1930. מרגלית הורה בקייב, ויתכן קודם לכן במוסקבה.

23) שם, שם, עמ' 172.

24) מיכאיל פוקרובסקי (1868—1832), ממניחי היסוד לאסכולה המארכסיסטית־בולשביסטית בהיסטוריוגרפיה הרוסית.

החיבור ההיסטוריוגרפי המענין ביותר בתקופה זו, הוא ספרו של סוסיס „די געשיכטע פון די יידישע געזעלשאפטלעכע שטרעמונגען אין רוסלאנד אין 19־טן י"ה", (מינסק, 1929). הספר פותח בהקדמה כללית, שבה מגיע המחבר למאה התשע־עשרה, כשהוא מסכם את מחקריו לגבי התקופה הפולנית־ליטאית בתולדות ישראל. הספר עצמו כתוב בשיטה כרונולוגית ככל האפשר; בחלקו האחרון נראה כי החיבור נפגם על־ידי נסיון, יתכן בהשפעת הכיוון הרגיל בהיסטוריה האינטלקטואלית הרוסית, לשמור על חלוקת התקופות במונחים של עשיריות שנים („שנות השבעים", „שנות השמונים" וכדומה).

אותה שעה שסוסיס מציין כאן, כמו בשאר חיבוריו, גורמים כלכליים כסיבות לתסיסה אינטלקטואלית ושינויים רעיוניים, מדגיש הוא בעיקר את היסוד החברתי־תרבותי, או אם תרצה לומר, היסוד האינטלקטואלי. היסוד הכלכלי מיוצג בקטעים מפוזרים ובפרקים הבאים פה ושם. אולם החלק העיקרי של הספר מוקדש לתסיסה האינטלקטואלית בתקופת ההשכלה בשלביה השונים, ובתקופת ההתעוררות של המפלגות הסוציאליסטיות והציונית בסוף המאה. התסיסה האינטלקטואלית מודגמת לפרטיה על ידי מובאות ארוכות ממאמרי פולמוס בעתונות היהודית מן הימים ההם ומחומר פובליציסטי אחר.

המחבר מנתח בהקדמתו את התרבות הדתית היהודית במונחים של דיפרנציאציה חברתית הנובעת מתנאים כלכליים. כך, כבר בתקופת בית שני, המעבר מלימוד המקרא לפלפול התלמודי הוא מעשה ידי מעמד הסוהרים, אשר פעילותו המסחרית „תידדה את מוחו", עד שלא מצא סיפוקו בחומר המקראי הפשטני. באור כזה ניתן גם להבדל הקיים בתלמוד בין „הלכה" לבין „אגדה". ההתחרות בשקלא וטריא התלמודית מוצגת כהשתקפות התחרותם של התגרים בשוק, אף האופי האינדיבידואליסטי של הלימוד התלמודי מיוחס לאופיה האינדיבידואליסטי של ההתחרות המסחרית. העם הפשוט מתאסף לשמוע את דרשותיו של בעל האגדה[25]. עם זאת, מציין סוסיס כי לימוד התלמוד והבקיאות בו במזרח אירופה לא היתה מונופולית של מעמד; הוא מסביר, כי עם הצטיינותו בלימודים יכול היה נער עני לעלות משכבתו החברתית[26]. אין הוא מזלזל בלימוד התלמוד; בספר זה ובמאמר קודם לו מציין הוא תקומתן של הישיבות, כאחת הסיבות שהביאו להשתחררותה של יהדות ליטא מההגמוניה של יהדות פולין[27].

על־ידי הצגת הדברים באורח לא־פולמוסי ובטון אוביקטיבי, עולה בידי המחבר להימנע מלהיכנס ל„בעיה הלאומית" היהודית, שגרמה לוויכוחים רבים במפלגות הסוציאליסטיות היהודיות, ולאחר מכן ב„ייבסקציות". בטפלו באהרן ליברמן, הסוציאליסט העברי הראשון, מאזן סוסיס את היסוד הלאומי והסוציאלסטי של תורתו. אולם סוסיס לא יכול היה להתחמק לגמרי מהבעיה, מאחר שבמסגרת המאה הי"ט אותה קבע לספרו, היה עליו לטפל בתקומת ה„בונד" והציונות. אותה שעה שהוא מסתפק ברמזים לגבי לאומיותם המאוחרת של אישים כפ. סמולנסקין, מביא הוא סיכומים מספיקים, אם כי כתובים

25) ספרו הנ"ל של סוסיס, עמ' 22—23.
26) שם, עמ' 38.
27) שם, עמ' 15; וכן „צייטשריפט", ב—ג, עמ' 5.

במגמתיות מסויימת, של התיאוריות של שלושת מניחי היסוד של האידיאולוגיה הציונית: פינסקר, הרצל ואחד־העם.

הפרק האחרון של הספר מוקדש ל„בונד", נושא עדין במיוחד לגבי „בונדאי" לשעבר, שהפך לקומוניסט. לאחר שמתאר סוסיס את תביעתו של ה„בונד" לאוטונומיה לאומית־תרבותית, מוסיף הוא הערת סיכום, שה„בונד" טעה עקב הבידוד היהודי והחשדנות שנבעה ממנו. חששותיהם של חברי ה„בונד" הוכחו כהסרות־שחר על־ידי המהפכה, שהבטיחה התפתחות תרבותית מלאה לכל העמים המדוכאים במדינה[28].

אילו היה ספרו של סוסיס יוצא לאור כמה שנים לפני כן, או אילו היה אישיות השובה פחות, היה ספרו מעורר, אולי, פחות חילוקי דעות. אולם הצירוף של הזמן, שנת 1929, לאחר ועידת חארקוב, ומעמדו הרשמי הגבוה של סוסיס כהיסטוריון[29], גרם קשיים לספרו וכמובן, אף לו עצמו. יש להניח, כי אפילו שנה אחת לאחר מכן לא יכול היה ספרו לצאת לאור ברוסיה.

הוכחה עיקרית לקשיים שהיו כרוכים בהוצאת הספר ב־1929, מוצאים אנו בהקדמה הבלתי־תתומה של „המוציא לאור"[30], בהקדמה זו נאמר, כי הספר נמסר להדפסה לפני כשנתיים ימים; וכי המחסור בחומר לימוד מרוכז ושיטתי עבור הלומדים את תולדות היהודים ברוסיה במאה הי"ט גרם לכך שהוחלט להוציאו לאור אף עתה. אולם, נאמר בהקדמה, יש לציין, במיוחד בתקופה זו של מלחמת מעמדות מתגברת, כמה חסרונות יסודיים, כדי שהלומד יהנה מן החומר שאסף המחבר בלי שיטעוהו שגיאותיו.

הביקורת היא מפורטת למדי. הטענות הראשיות הן: מיזוג בלתי־עקיב, שימוש בביטויים „נייטראליים" („פאַרעוועט) במקור, כמו ה„מעמד השלישי" במקום ה„בורגנות", טשטוש תפקידם של המנצלים היהודים, תיאור הקהילה כמגינה על עניניה של כל ה„אוכלוסיה" היהודית[31], טעון כי הלאומיות היהודית היא תוצאה מן האנטישמיות, ומתן הערכה בלתי־ביקורתית ל„בונד". בהערה אחרונה מציין בעל ההקדמה, כי השתתפותם של היהודים בתנועה הבולשביסטית אינה נזכרת כלל, והוא מסיים בהכרזה ששגיאתו היסודית של המחבר היתה לקרוא לספר „תולדות הזרמים החברתיים היהודים", במקום „תולדות הזרמים החברתיים בין היהודים". נקודת ראות זו היא אחת מאלה שאנו קוראים להם „התבוללות", ושהיתה אופיינית לחברה המוסקבאית.

סוסיס מוסיף הקדמה אפולוגטית משלו להקדמה האנונימית שבאה בשם ה„מו"ל". הוא מצביע על מארכס[32], שכבר ציין את הקשיים הכרוכים בחקר המציאות החברתית־הכלכלית בתנועה אשר דובריה הגנו על אידיאות. ובנוגע

---

28) שם, עמ' 196 והלאה.

29) על כך מעידה העובדה, שהוטל עליו לשאת הרצאה על חקר ההיסטוריה היהודית בועידת חרקוב. ר' י. ליברברג, „רויטע וועלט", 1928, חוב' ה', עמ' 192.

30) הספר הוצא לאור על־ידי „ההוצאה הממלכתית הבלורוסית".

31) סוסיס משתמש במלים „העם היהודי", ביטוי שהיו נמנעים מלהשתמש בו מאז.

32) זו היא הפעם הראשונה שסוסיס מזכיר את מארכס במחקריו. הוא אינו עושה זאת בספר עצמו.

ליהודים, הרי היעדר זכויותיהם האזרחיות איפשר למנהיגיהם לדבר בשם כל העם היהודי יותר מאשר על מעמדם הם.

לאחר שנת 1930 גדלו, כפי שהזכרתי לעיל, הלחצים, שהצרו מאד את ההיסטוריוגרפיה היהודית. במינסק הופסקה הופעתו של ה„צייטשריפט" ובמקומו בא כתב־עת הרבה פחות מדעי בגודל של חוברת ובשם „אַפן וויסנ־שאַפליכן פראַגט" („בחזית המדע"), סוסיס סולק מעמדתו כראש החבורה ולאחר זמן עבר למוסקבה. ההיסטוריוגרפיה היהודית במינסק הפכה להתקפות על המפלגות היהודיות־רוסיות בראשית המאה העשרים, ולסקירות ביקורת חד־צדדיות מאד על פירסומיה המדעיים של ייוו"א. התקפות אלה על ייוו"א נועדו לקדם את מדיניות המפלגה הקומוניסטית על־ידי הורדת קרנה של ייוו"א בעיני המוני היהודים בפולין; היתה להן בוודאי מטרה נוספת להצביע עד כמה השתנתה לחלוטין האווירה האוהדת לייוו"א במינסק.

ג.

למכון היהודי בקיוב, ששמו שונה ל„המכון לתרבות יהודית פרולטרית" לא היתה היסטוריוגרפיה לאומנית, שצריך היה להתכחש לה. במחצית שנת השלושים, כאשר נהנה מתמיכה מורחבת של האקדמיה האוקראינית[33]. אפילו סוסיס פירסם כמה מאמרים היסטוריים, הרבה יותר פולמוסיים ממאמרין הקודמים, ברבעון הקיובי „וויסענשאַפט און רעוואָליוציע". אולם בעית כניעתה של ההיסטוריוגרפיה היהודית לתביעות „המארכסיזם הלוחם" נראו כבלתי ניתנות לפתרון. נראה כי כמה עבודות מחקר שתוכננו — הפסקו[34], כמו כן „התיקונים" הותקפו כבלתי־מספיקים. אפילו אותם ספרי הלימוד ההיסטוריים לבתי־ספר יהודיים, לפני שלב הפרסום, שחסרונם היה בו לכאורה הצדקה למחקרים, לא נכתבו.

ב־1936, בעת שה„טיהורים" הקיפו חוגים נרחבים בברית המועצות, נסגרו המכונים היהודיים במינסק ובקיוב וכמה מן החוקרים נאסרו. מכונים חדשים, בקנה מידה מוקטן התקיימו לאחר מכן בקיוב ובמוסקבה[35], אולם הם לא כללו את ההיסטוריוגרפיה כתפקידם הרשמי. החיבורים המעטים בהיסטוריוגרפיה היהודית שנכתבו אחר 1936 היו קשורים בשדות אחרים, כמו בתעמולה האַנטי־דתית (לגבי מחקרים במקרא), היסטוריה אוקראינית וכדומה.

מחקר אחד כזה היה מאמרו של בורובוי בכתב־עת היסטורי סובטי[36]. המאמר, דן בגזרת ת"ח. סגנונו של בורובוי מעיד על התמיכה שהלאומיות

---

33) החברה המדעית במוסקבה לא האריכה, כנראה, ימים.

34) ר' דו"חות של הסקציה ההיסטורית של „המכון לתרבות יהודית פרולטרית" בקיוב, שבאו ב„וויסענשאַפט און רעוואָליציע", 1934, חוב' 1—2 (אפריל—יוני), עמ' 153 ואילך; שם, 1935, חוב' 2 (אפריל—יוני), עמ' 211 ואילך.

35) כמו „המשרד („קאַבינעט") לספרות, פילולוגיה ופולקלור יהודים־סובטים" (באקדמיה האוקראינית בקיוב), שהתקיים עד שנת 1948.

36) „מלחמת השחרור הלאומית של העם האוקראיני נגד השלטון הפולני והאוכלוסיה היהודית באוקראינה", „איסטוריצ'סקיה זאפיסקי", כרך IX (1940), עמ' 81—124.

האוקראינית קיבלה אז מהשלטונות הסובייטיים: האוקראינים, שלא כיהודים וכפולנים, מוגדרים כ„עם". בורובוי תופס עמדה ממוצעת בין ההיסטוריוגרפיה האוקראינית האנטי־יהודית, לבין ההיסטוריוגרפיה היהודית האפולוגטית. היהודים לא נמצאו בין הפטיש ובין הסדן, אלא התחלקו עצמם למנצלים ומנוצלים. לפי דעתו של בורובוי היתה הבורגנות היהודית „צד לוחם" בסכסוך הפולני־אוקראיני; ההמונים היהודים שילמו בדמם על פשעיהם של המנצלים היהודים [37].

עם התקרבות מלחמת העולם השניה חלה חזרה ללאומיות בהיסטוריוגרפיה הרוסית. אותה שעה שהמלחמה הביאה להדגשה ניכרת של מומנטים לאומיים בספורת ובפובליציסטיקה היהודית אין אנו מוצאים חידוש מאורגן של היסטוריוגרפיה יהודית. מחקר אחד שהופיע זמן קצר לפני כניסתה של ברית־המועצות למלחמה, נראה היה כמנוגד לנטיות של העשור הקודם. היה זה ספרו הדק של א. ד. יודיצקי „עטיודן צו דער יידישער געשיכטע", שהיה בעיקרו עיבוד באידיש של ספרו הרוסי של אברהם ראנוביץ, „קיצור תולדות הדת היהודית העתיקה", שיצא בהוצאה הממלכתית האנטי־דתית (מוסקבה, 1937). ספרו של יודיצקי לא די שמדגיש הוא יותר את הצד ההיסטורי על חשבון התעמולה האנטי־דתית, אלא שבחלקים האחרונים בספרו עוזב הוא את הנוסח של ראנוביץ ומספר על מעשי גבורה של יהודים לפי יוספוס פלביוס והתלמוד [38]. יודיצקי מחבב את המונח „המוני העם" („פאלקס־מאסן"), ביטוי הכולל הן את היסודות הלאומיים הן את החברתיים, אשר החליף אז את המשג האנטי־לאומי „המונים" („מאסן").

מונח אופנתי זה מופיע אפילו בשער ספרו השני של מרגלית, חיבור קטן הנקרא „יידישע פאלקס מאסן אין קאמף קעגן זייערע אונטערדריקער" (מוסקבה. 1940). הפעם אין מרגלית רואה את המעבר משלטון פולין לשלטון רוסיה כהחלפת מדכא אחד בשני, בהתאם לגישות הפטריוטיות ואנטי־סובייטיות ששררו או מתאר הוא את המעבר לשלטון הרוסי כ„תופעה פרוגרסיבית", אשר נתנה לנתינים לשעבר של „פולין הרקובה של הפריצים" מדינה ובה אופוזיציה רדיקלית־דמוקרטית ותרבות המבוססת על גבורה ואהבת החרות [39].

ד.

חוץ מההיסטוריוגרפיה הכללית עלינו להזכיר את תולדות תנועת הפועלים היהודית, שנחשבה כנושא בפני עצמו במסגרת ארגון המחקר היהודי הסובטי. בשנות 1924—1928 נראה היה כי יחסם של השלטונות לשדה מחקר

---

37) שם, עמ' 115.

38) ר' ספרו הנ"ל של יודיצקי, עמ' 69, 71 ואילך [לפי עדותו של מ. גרוסמן („בארץ האגדית הכשופה", ת"א, 1951) מת יודיצקי מרעב וחולי בטאשקנט בשנת 1942]. אולם לפי ידיעה אחרת נפטר שם ב־6 לינואר 1943.

39) ספרו הנ"ל של מרגלית, עמ' 28.

זה היה אוהד, אם כי למעשה היה פירוש הדבר, ריכוז הענין בחקר ה„בונד" [40]. לפני המהפכה ניהל לגין עצמו ויכוח עם מנהיגות ה„בונד" על „הבעיה הלאומית" ועל תביעתו של ה„בונד" לאוטונומיה יהודית; ה„בונד" אף פרש לכמה שנים משורות המפלגה הסוציאל דימוקרטית הכל־רוסית, לאחר המהפכה הצטרף האגף השמאלי של ה„בונד", לאחר כמה גלגולים, למפלגה הקומוניסטית הסו־ בטית, ותפס עמדה מרכזית ב„ייבסקציה". עברם של רבים מראשי ה„ייבסקציה" היה, ללא ספק, גורם חשוב במיקוד המחקר בתולדות ה„בונד", כל עוד לא שללה מדיניות המפלגה הקומוניסטית סוג זה של מחקר. אחד הספרים בשדה־ מחקר זה — אוסף מקורות ורשימות של המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות. בשנת 1905 יצא ברוסית במסגרת ה„איסטפארט", הסקצה ההיסטורית של המפלגה הקומוניסטית [41].

שני חיבורים מתבלטים בשדה מחקר זה: ההיסטוריה של ה„בונד", של מ. ראפס ותולדות תנועת הפועלים היהודית, של נ. בוכבינדר. משה ראפס, שעבר בעצמו מה„בונד" ל„ייבסקציה", פירסם את ספרו עוד ב־1923 [42]. בהקדמתו מציין הוא את עבודתו החלוצית של ה„בונד". בהפצת בשורת הסוציאליזם לפועלים היהודים, ומכנה את הקומוניזם כיורשו של ה„בונד". ה„בונד", המתקיים עדיין בפולין — מוסיף ראפס — מת כגורם מהפכני, ותולדותיו יכולים להיכתב באוביקטיביות גמורה. היסטוריה כזו דרושה במיוחד לאותם אלפים אשר עברו מן ה„בונד" למפלגה הקומוניסטית, וצריכה היא להיכתב על־ידי אותם מן העוברים, שהכירו יפה את ה„בונד". המחבר מדגיש את הצורך באוביקטיביות, אבל מגביל את תחומיה בהצגת חומר רב של מקורות; נתוחם של אותם מקורות, יכול להיות בקורתי, או אפילו, אם להשתמש בביטויו של ראפס — נתוח של קטיגור [43]. ואמנם זהו אופי חיבורו של ראפס. חומר מקורות רב מתפרסם בו, עם קטעים היסטוריים מקשרים והערות בקורתיות. הבקורת מכוונת במיוחד לגבי מדיניות ה„בונד" בבעיה הלאומית ולגבי תפקידו של ה„בונד" ערב מהפכת אוקטובר.

ב־1929 הופיע נוסח מקוצר באידיש של הספר [44]. זהו תרגום חלקי של הספר הקודם, עם שינויים קטנים, אבל מהותיים, ועם השמטה גמורה כמעט של חומר המקורות הרב (החלטות ה„בונד", כרוזים וכדומה). בספר עצמו אין כל זכר לכך שהוא אינו אלא נוסח מקוצר של חיבורו הרוסי של הכותב. במקום ההקדמה שנכתבה על־ידי המחבר, יש לגו „אחרית דבר" הנוקטת

---

40) [ראוי להזכיר את אוסף התעודות והמקורות „דער אידישער ארבייטער", שיצא בעריכת א. קירושניץ במוסקבה בשנות 1925—1928, בהשתתפותו של מ. ראפס, באוסף זה חומר רב לא רק לגבי ה„בונד" אלא גם לגבי „פועלי ציון", ס.ס. והסיימיסטים]. לעומת זאת הקובץ שיצא במינסק ב־1935, בעריכת ש. אגורסקי („די סאציאליסטישע ליטעראטור אף יידיש", כרך ב') מגיע רק עד שנת 1897 — שנת ייסוד ה„בונד" — ללא ספק בכוונה.

41) א. קירזשניץ — Еврейское рабочее движение 1905 מוסקבה, 1926.

42) — Очерки по истории Бунда („רשימות לתולדות ה„בונד"), מוסקבה, 1923.

43) שם, עמ' VII.

44) מ. ראפעס, „קאפיטלען געשיכטע פון בונד", קיוב, 1929.

עמדה הפוכה. הספר מוצג בפני הקורא, כעור להבין על סמך מקורותיו „כמה נקודות בתולדות מפלגתנו הבולשביסטית ומאבקה בכמה סטיות". המחבר „דוחה בהחלט כל נסיון לקבוע מניעים של ירושה בין ה„בונד" לבין אלה של הבולשביזם" [45].

גישתו של נחום בוכבינדר היתה שונה לחלוטין. ב־1925 הוציא, בחסות ההוצאה לאור האקדמית, היסטוריה אובייקטיבית של תולדות תנועת הפועלים היהודית ברוסיה מראשיתה עד שנת 1917. תרגום מלא לאידיש הופיע לאחר זמן בפולין [46]. ראוי לציין את סגנון הכתיבה האוביקטיבי של הספר, במיוחד בהתחשב בנסיבות ובמקום יציאתו לאור. אפילו הפולמוס בין לנין לבין ה„בונד" ניתן לפרטיו בלי הסברים. המחבר נמנע מכמה בעיות עדינות, בהפסיקו את ספרו לפני שנת המהפכות 1917.

יש להזכיר לפחות את ספרו החשוב של איש המפלגה הקומוניסטית שמואל אגורסקי על הפועל היהודי בתנועה הקומוניסטית מ־1917 עד 1921 [47], ספר כתוב מנקודת ראות נצחונם של הקומוניסטים ב־1921, אולם אין הוא מסתיר את חלשתם של הבולשביקים ב„רחוב היהודי" בשנת 1917.

הלחצים בסוף עשור השנים הראשון, אשר הביאו את ראפס להתכחש להדגשתו הקודמת, הפסיקו למעשה בשנות השלושים את המחקר בתולדות תנועת העבודה היהודית. כותבי ההיסטוריה נתבעים לתקן את גישתם האידיאולוגית בהתאם למכתבו המפורסם של סטאלין, שבו מחה על עיוות תולדות המפלגה [48]. היה צורך להפסיק באידיאליזציה של ה„בונד" [49]. למעשה היה פירושו של דבר התרכזות בחלקם של היהודים במפלגה הבולשביסטית. מאחר שהשתפות זו לפני המהפכה היתה זעומה, היה זה תפקיד קשה.

ה.

לאחר סגירת המכונים במינסק ובקיוב ב־1936, ועוד יותר לאחר ה„טיהור" ב־1948, שבו חוסל ה„משרד היהודי" האקדמאי האחרון בקיוב [50], לא נשארה בברית־המועצות אפילו אפשרות של היסטוריוגרפיה יהודית תחת פיקוח ממשלתי. תקופת ה„הפשרה" שבאה לאחר 1956 לא שינתה רבות. כתב־העת היהודי היחיד „סאוועטיש היימלאנד", מוקדש לעניני ספרות, אמנם מפעם

---

45) שם, עמ' 259.

46) История еврейского рабочего движения לנינגראד, 1925; באידיש: „די געשיכטע פון דער יידישער ארבעטער באוועגונג אין רוסלאנד", וילנה, 1931.

47) „דער יידישער ארבעטער אין דער קאמוניסטישער באוועגונג, 1917—1921", מינסק, 1925.

48) המאמר בא ב„פרולטרסקאיה רוולוציה", 1931, גל' 6 (113). [וכן בא בקובץ המאמרים והנאומים של סטאלין Вопросы ленинизма מוסקבה, 1945, עמ' 350—361]

49) השווה „אפן וויסנשאפטלעכן פראנט", 1932, חוב' 1—2, עמ' 6; שם, עמ' 143.

50) הבלשן אליהו ספיוואק, שעמד בראש „משרד" זה, הביע את תקוותו, כי סקציה היסטורית תצורף אליו („אייניקייט", 1946, 2 באפריל), מבלי שתיאר לעצמו מה יהיה מהלך העניינים למעשה.

לפעם פירסם כמה רשימות על הגבול שבין היסטוריה וספרות, שנכתבו על־ידי היסטוריונים שהיו פעילים לפני מלחמת העולם השניה [51]. ידוע כי סוסיס והייליקמן השאירו לאחר מותם ספרים שלמים שסיכויי פירסומם בעת זו הם קלושים ביותר. פרק מספרו של סוסיס פורסם בפולין [52].

יתכן ועבודה היסטוריוגרפית חשובה נעשית ע"י חוקרים יהודים ולא־יהודים הקשורים למוסדות אקדמאים סובטיים; רוב מחקריהם שהגיעו אלינו דנים בספרות העברית במובנה הרחב של המלה.

ולבסוף — הערה ביוגרפית: שלושת ההיסטוריונים של תנועת הפועלים שנזכרו לעיל, שהיו גם פעילים ב„ייבסקציה" „חוסלו" ב„טיהורים" של שנות השלושים. לחוקר המקרא לוריה איתרע מזלו ומצא את עצמו בין הנאשמים במשפט הראווה של הטרוצקיסטים באוגוסט 1936. האחרים נתמזל מזלם יותר. הייליקמן, שנזכר לעתים, בטעות, בין קרבנות „השנים השחורות", מת באפריל 1948, לפני שהחלו „שנים" אלה; סוסיס האריך ימים עד גיל תשעים ומעלה, ונפטר בסוף העשור שחלף. הלל אלכסנדרוב חזר ממאסר לעבודה אקדמית בלנינגראד ־ובה הלך לעולמו במארס 1972 [53].

---

51) הילל אלכסנדרוב פירסם כמה פעמים חומר מארכיונו של י. צינברג ב„סוועטיש הייטלאַנד"; מרגלית כתב על „טוביה החולב" לשלום עליכם בחוברת נובמבר 1966 של תירחון. אלכסנדרוב שעמד בראש הסקציה ההברתית־כלכלית במינסק, סייע לדחיקתו של סוסיס מהמכון במינסק, לפני שסולק הוא עצמו ממנו.

52) על כתב־ידו של הייליקמן „תולדות היהודים בברית המועצות" ר' רשימת זכרון עליו ב„סאוועטיש הייטלאַנד", ינואר 1973, עמ' 188. הערה דומה על סוסיס בחוברת מארס 1973, עמ' 188—189. ספרו „תולדות העם היהודי ברוסיה" לא נזכר כאן, אבל נזכר ב„פאלקטשטימע" הוורשאית מס. 30 יוני 1962 (הודעה); ביולי 1962 (פרק).

53) על הייליקמן וסוסיס ר' „סאוועטיש הייטלאַנד" (בהערה הקודמת). על ה. אלכסנדרוב ר' „שבות", כרך א' (1973), עמ' 171—174.

צבי הרכבי

נסיון סרק של ליטון היידיש בברית-המועצות

קולות בודדים נשמעו מפעם לפעם בחוגי האידישיסטים למיניהם להעביר את שפת אידיש מהאלף־בית העברי לאלף־בית לטיני.

ב־1905 פרסם הסופר א. ווייטער, שהיה אז מפעילי ה„בונד", חוברת, שבה קרא להחליף את האלף־בית העברי בלטיני, אולם לאחר זמן הסתלק ווייטער מרעיונו זה [1]) כמה שנים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה נעשה נסיון בניו־יורק להוציא כתב־עת אידי באותיות לטיניות. יצאו, כנראה, רק שתי חוברות של כתב־עת זה [2]). ב־1926 עורר חיים זיטלובסקי הצעה זו, שנתקלה בהתנגדות כללית [3]). א. ליטוואק כתב אז מאמר ארוך ויסודי שבו גימק בטעמים עקרוניים ומעשיים את חוסר־השעתר שבהצעה זו [4]).

לכאורה עלולה היתה הצעה זו להתקבל בברית־המועצות, שבה היתה ההכרעה נתונה בידי ה„ייבסקציה" ווורשיה, אולם רק גישושים מעטים נעשו בכיוון זה. באוקטובר 1929 פירסמה „הוועדה המרכזת לכתיב ביידיש" („די צענטראלע יידישע ארטאגראפישע קאמיסיע"), שהתקיימה בקיוב, את כללי התעתיק הלטיני של האלף־בית היידי, אותה ועדה אף החליטה על פירסום חיבורים מדעיים ביידיש, בהדרגה, ב„אלף־בית החדש — הלטיני" [5]).

רק ספר אחד ידוע לי, שיצא אז ביידיש באותיות לטיניות: „יידישער מוזיק־

---

1. ר' ז. רייזין, „לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור", כרך א' ווילנה 1927), עמ' 932.

[בחוברת הראשונה של הירחון „לעבן און וויסענשאפט" (וילנה, מאי 1909) בא מאמרו של ד"ר. X. „וועגן א יודישער גראמאטיק און רעפארם אין דער יודישער שפראך". המערכת מעידה על המחבר, המסתיר את שמו, כי הוא פילולוג בעל שם. במאמרו זה מביאה הוא הצעה מעשית של „ליטון" הא"ב היידי. המערכת ליוותה את המאמר בהערת הסתייגות, וכחוברות הבאות באו תגובות של קוראים וסופרים, מהם מחייבים ומהם שוללים. אברהם רייזין תמך במעבר איטי והדרגתי לא"ב הלטיני, ש. ניגר מהה נמרצות נגד ההצעה ב„פריינד". — המערכת].

2. ר' א. ליטוואק, אלף־בית אדער אלפאבעט?" „צוקונפט", נובמבר 1926; וכן „געזאמלטע שריפטן", ניו־יורק 1945, עמ' 323.

3. ח. זשיטלאָווסקי, „צו דעם לאסיינישן אלפבעט", „דער טאָג" (ניו יורק), 22.7.26.

4. ר' מאמרו הנזכר בהערה 2.

M. Beregovski, Jidišer Muzik-Folklor I, Moskve 1934, Z. 4—5.

Latajniše transkripcie far jidiš [1])

1. Alefbejz.

A	a	א	M	m	מ
B	b	ב	N	n	נ
C	c	צ	O	o	ס
Č	c	טש	P	p	פ
D	d	ד	R	r	ר
E	e	ע	S	s	ס
F	f	פ	Š	s	ש
G	g	ג	T	t	ט
H	h	ה	U	u	ו
I	i	י	V	v	וו
J	j	י	X	x	כ
K	k	ק	Z	z	ז
L	l	ל	Ž	ž	זש

2. Grojshantike ojsies šrajbn zix in ejgnnemen un in onhejb iraze.

3. Vejxe konsonantn vern bacejxnt mit a bazunder farvejx-cejxn: ńańe, kul'tur, Kreml'.

4. Di diftongen vern bacejxnt ej, aj, oj: lojfn, ejropeiš, rajtn, gejn.

5. Apostrof un defis vern banuct vi in jidišn tekst.

10. Bixlal blajbt di ortografie dizelbe, vi ba der gevejnlexer jidišer šrift.

Bamerkung: In demdozikn zamlbux vert di transkripcie fun di vort-tekstn unter di notn gebraxt lojtn dialekt fun di zinger un iz noenter cu fonetišer transkripcie. Dem *y* hobn mir arajngefirt far a hartn *i*. Als farvejx-cejxn ba konsonant hobn mir iber texniše sibes gemuzt oftmol banucn dem apostrof. *M. B.*

---

1) Didozike transkripcie iz ongenumen inm der Centraler jidišer ortografišer komisie. Ze «Di jidiše šprax», Žurnal far jidiš špraxvisn. Institut far jidišer kultur ba der alukr. visnšaftlexer. Akademie Filologiše sekcie. Kiev, 1929, juli—oktober, Num. 4—5, šp. 58.

הצעה לטרנסקריפציה לטינית של שפת אידיש

INSTITUT FAR JIDIŠER PROLETARIŠER KUL'TUR FUN DER ALUKRAINIŠER VISNŠAFT-AKADEMIE.
ETNOGRAFIŠE SEKCIE. KABINET FAR MUZIK-FOLKLOR.

M. BEREGOVSKI

JIDIŠER MUZIK-FOLKLOR

Band I

UNTER DER ALGEMEJNER REDAKCIE FUN
M. VINER

MOSKVE 1934
MELUXISER MUZIK-FARLAG

שער הספר „יודישער מוזיק פאלקלאר" באותיות לטיניות

פאלקלאר", כרך ראשון, מאת משה ברעזגאווסקי [6]. הוא יצא לאור במוסקבה ב־1934, מטעם הסקציה האתנוגרפית לפולקלור מוזיקלי שעל־יד „המכון לתרבות יהודית פרולטרית" של „האקדמיה האוקראינית למדעים". במקביל לו יצאה גם מהדורה ברוסית. בראש הספר באה טבלת התעתיק הלטיני ליידיש שנזכר לעיל. היה זה נסיון סרק של ליטון היידיש בברית־המועצות, שלא היה לו המשך [7].

אנו מביאים בזה תצלום השער וההקדמה של ספר יוצא־דופן זה.

Derdoziker bux deršajnt in cvej špraxn — in jidiš un rusiš. In jidiš drukn mir im mit der latajnišer transkripcie, vajl in gegebenem fal is dos texniš bakvemer. Axuc dem hobn mir inzinen gehat dem bašlus fun der Centraler jidišer ortografišer komisie vegn dem, az visnšaftlexe ojsgabęs darfn behadroge aribergefirt vern afń najem, latajnišn alefbejz.

Prezidium fun Institut

הודעת המכון לתרבות יהודית פרולטרית בשער הספר „יידישער מוזיק פאלקלאר"

---

6. משה ברגובסקי (בערזגאווסקי, 1892—1961), סיים את חוק לימודיו כמוסיקאי בקונסרבטוריות של קיוב ולנינגראד. שימש מנצח ומורה בבתי־ספר ומוסדות תרבות יהודיים בשנות 1927—1936. עמד בראש הסקציה האתנוגרפית והמחלקה לפולקלור מוזיקלי ב„מכון לתרבות היהודית הפרולטרית" בקיוב. לאחר מכן (בשנות 1937—1948), מילא תפקיד דומה ב„מחלקת המחקר של הספרות, השפה והפולקלור היהודי־סובייטי" באקדמיה למדעים של בריה"מ. אסף למעלה מ־3000 יחידות של זמרה ומוסיקה יהודית, שרק חלק מהן יצאו לאור. ר' א. פאמעראנץ, „די סאוועטישע הרוגי סלכות", בוענאס אייריס, 1962, עמ' 443—445 (שם גם ביבליוגרפיה חשובה).

7. ראוי לציין, כי באוסף ההיסטורי הידוע של ש. גינזבורג ופ. מארק „ייבראיסקיה נארודנית פיסני" (פטרבורג, 1901) באו השירים באלף־בית עברי ולעומתו — תעתיק באותיות לטיניות.

בנימין זאב בלום

הפרובינציה החביבה שלנו לפני יובל שנים

(נסיעות מפלגתיות בשנים 1921—1927) *)

בשליחות מפלגת „פועלי ציון" ו„יוגנט פועלי ציון" ביקרתי בשנים 1921—1927 בערים ובעיירות רבות, וכן באזורי ההתישבות היהודית בדרום רוסיה.

למעלה מיובל שנים מפריד ביני לבין הזמנים ההם. מאז עברו זעזועים רבים על העולם כולו ואף בחיים של יחידים. עלי עברו חיי כלא, מחנה גירושים. זכרוני נחלש, על כן ארשום כאן רק את אותן האפיזודות המאפיינות את חיי העיירה ואת פעולות „פועלי ציון" והנוער שלהם הזכורים לי.

או הייתי צעיר... כל אשר היה אז אקטואלי, הפך עתה להיסטוריה. את כל אשר נחרב בצורה טרגית, את כל החיים היהודיים דאז, אראה עכשיו בעינים אחרות, בתפיסת עולם שנתרחבה ונתעמקה הודות לנסיון של חמישים שנה.

על ה„קליאטשע" (הסוסה) של ברזל...

אחרי ועידת היסוד של „יוגנט פועלי ציון" במארס 1921 נבחרתי לחבר הועד המרכזי (הצ.ק.) והוטלה עלי השליחות לסיבוב תעמולה בערי רוסיה ועיירותיה, בבלורוסיה ובאוקראינה.

קשה היתה הנסיעה בימים ההם. התחבורה היתה הרוסה, פתחו הקרונות, לקטרים ששרדו לא היה דלק, ערבוביה רבה שררה בתחנות מסילת־הברזל, כל רוסיה עמדה כאילו על גלגלים... נסעו חיילים ששוחררו, אזרחים, איכרים, או ספסרים, שהביאו מתנובת הכפר אל העיר הרעבה, להחליף אותה בשארית התוצרת התעשייתית ששרדה בעיר ובחפצים שונים שהיו העירונים מביאים לשוק כדי להחליפם במזון כלשהו ולשבור את רעבונם. רבה היתה הספסרות במלח ובסבון, שלא היו בנמצא כלל בפלכי הצפון והמרכז...

קרונות נוסעים כמעט ולא נראו. היו נוסעים בקרונות, שנועדו בשנות המלחמה ל„שמונה סוסים או ארבעים איש". בקרונות כאלה היו מסדרים משכבים, מעמידים באמצעיתם תנור ברזל עגול, שלהסקתו דאגו מתנדבים

*) הכותב, איש „פועלי ציון" בברית־המועצות ומזכיר הועד המרכזי של „יוגנט פועלי ציון", עד חיסולה של הסתדרות זו ב־1928, עלה ארצה ב־1969. ר' זכרונותיו „ממגילת פועלי ציון בברית המועצות" — „העבר", י"ח (תשל"א), עמ' 103—119.

מקרב הנוסעים. קרה וחיילים משוחררים עקרו דלת כבדה מאיזה שהוא קרון מוזנח והסיקו בו את התנור.

בקרון כזה נודף היה ריח של זיעת אנשים, עשן, ריח ה„צרכים" שאנשים היו נאלצים למלאם בעל כרחם... בזרועות ובמרפקים היו הנוסעים כובשים להם מקום לשבת או לשכב, ובלכתם למקום מנוחתם היו צועדים על גופות בני אדם שנתנו עצמם למרמס.

לעתים קרובות היתה הרכבת נעצרת והנוסעים יוצאים לאסוף דלק לקטר. פחם לא היה בנמצא כמעט. לפיכך הטילו על הכפרים הנמצאים בסביבת מסילת הברזל כעין מס עובד לתחבורה, והאיכרים היו מביאים אל המסילה עצים להסקת הקטרים. קרה והקטר בלע אדנים מהמסילה.

יש והקטר היה מתעורר פתאום בעוד הנוסעים מפוזרים על־יד המסילה והיה מן הצורך להיות לוליין מומחה בכדי לטפס ולהגיע אל הקרונות הגבוהים ולפעמים גם אל הגגות ברוח סוערת ובקור... לא קל היה לחדור לקרון כזה. צריך היה להידחק בכוח בקהל ה„שקנאים" הללו. אמנם הייתי אז צעיר, אבל „שמשון הגבור" לא הייתי ובכוחותי אני לא הייתי מצליח להתפרץ אל הקרון עליו צרו האזרחים. עזר לי בכך חייל הצבא האדום עם רובתו. מלווה זה ניתן לי על־ידי „המחלקה המיוחדת", וזכות זו קיבלתי באמצעות המנדט שלי.

הועד המרכזי של המפלגה הטיל עלי „קומאנדירובקה" (פקודת שליחות) עם „מנדט" (יפוי־כוח) ובו היה כתוב שחור על גבי לבן, כי על כל הרשויות להגיש לי את העזרה הדרושה למילוי תפקידי. עם „קומאנדירובקה" כזאת פניתי ל„נארקומנאץ" (הקומיסריון העממי לעניני הלאומים) לרישום. ליד „השולחן היהודי" ב„נארקומנאץ" ישב א. מרז'ין*). הוא הביט בעיניו הקלמיקיות בנייר ואחר כך בפני ושאל מה בדעתי לעשות בעת נסיעתי. עניתי לו בקצרה: „על כך אמסור דו"ח לועד המרכזי". מרז'ין הטביע את החותמת של „נארקומנאץ" על עברת השני של ה„קומאנדירובקה". הודות לתעודה זו קיבלתי ב„ראספרעד" (המחלקה לחלוקת מזונות) חבילת מזון (דג מיובש, דוחן, סוכר או סוכריות, לחם ו„מאחורקה" בצירוף נייר סיגריות וגפרורים), וכן קיבלתי ב„מחלקה המיוחדת" חייל שהכניס אל הקרונות. מנדט זה חולל עוד מעשי פלאים.

---

*) אברהם מרז'ין, מורה עברי לשעבר, „בונדאי" שהפך לקומוניסט. היה שונא ציון ארסי. „חופל" בתקופת ה„טיהורים" בשנות השלושים.

נ ב ל

תחנתי הראשונה היתה בעיירה נ ב ל, עיר מחוז קטנה צפונית מויטבסק, שבה התגוררו כ־6000 יהודים. כאן היה קיים ארגון יפה של מפלגתנו, רובם ככולם פועלים. הנוער היה מורכב מבני בעלי מלאכה. נמצאו אצלנו גם כמה „בונדאים" לשעבר, שלא רצו לנטוש את תנועת הפועלים היהודית, לאחר התאבדותו של ה„בונד".

באתי אחר הצהרים, לא הספקתי עוד לתהות על קנקנה של העיר, וכבר תפסוני והובילוני למועדון המפלגה. היה זה חצי־מרתף. החלונות נמצא בקו ישר עם המדרכה, ומבעדם נראו רגליהם של המהלכים ברחוב. גר בו אחד מחבריגו, בעל מלאכה, שתפס את מחצית המרתף. הריהוט: שולחן ארוך, ספסלים ארוכים, כמה דרגשים. דומה היה המועדון ל„שטיבל" דל של חסידים, אלא שקירותיו לא היו מכוסים ב„כגונא" וב„שויתי", אלא בתמונותיהם של בורוכוב, מארכס, לנין וטרוצקי. בפינת — הדגל האדום, ליד הקיר — מדפים ועליהם חוברות וספרים לעיון. כאן קויים כנס חגיגי של נוער מוקדש לועידת היסוד של „יוגענט פועלי ציון". באו גם חברים בכירים. פרשו את הדגל, שרו את האינטרנציונל ואת הימנון הנוער „בלאָנדזשע מער ניט אין דער פינסטער". נאמנו נאומים כנהוג, בצורה לבבית, בלי צרמוניות מיוחדות. אופייני, כי מעטות היו הנערות בכנס זה.

בשיחותי עם החברים נודע לי על הדלות המחפירה השוררת בעיירה. נדמה היה להם, כי בערים הגדולות מתקרבים כבר אל הסוציאליזם, והכל כבר מוכן ומזומן ל„סעודה עם שור הבר, הלויתן ויין המשומר". הם לא עיכלו עדיין יפה את משמעותה של „הפוליטיקה הכלכלית החדשה" (נא"ם). גם במרכז לא הבינו אותה יפה.

כולם התעניינו בפלשתינה. איך מגיעים לשם? הנוער חוזה אפקים, שואף, נלחם, ברם המבוגרים — אלה בחצי ימיהם ואלה המתקרבים לסוף — רוצים לראות משהו ממשי בנוגע לתכנית פלשתינה. שרים אמנם את „השבועה" שלנו: „און ווען אויך צו שטאַרבן אין מיטן דעם שטרעבן איז אונדז דאָ באַשערט אים ניט ברענגעניק דאַרט"... אולם איש אינו רוצה למות כאן...

ב ד ו ב ר ו ב נ ה

לא ידעתי אז כי דוברובנה היא עירם של הפוליאקובים, עשירי רוסיה ומן השתדלנים החשובים לפני המהפכה, וכן היא עירו של מ. מ. אוסישקין, מנהיג ציוני רוסיה.

בבואי לדוברובנה לא מצאתי בה סניף של המפלגה. נמצאו רק שרידים מבין חברי המפלגה הותיקים. מהמנהיגים זכרתי את החברה אפשטיין, גבוהה, שמנה, פנים סימפטיים, אימהיים ועינים בהירות. היא אירגנה קבוצות נוער, אותה הדריך הח' קירזון *), בחור חולני, חיוור, צמחוני, קפדן.

החברים הותיקים היו קשורים לבית החרושת לטליתות, שנוסד ע"י יק"א. עכשיו היו כולם מבוטלים. בית החרושת נסגר, לא רק משום שהמהפכה שללה את יצור הטליתות כריאקציוני, אלא משום שחל משבר בתעשית הטקסטיל ברוסיה מחמת המחסור בחמרי גלם. רוב בני־הנוער היו בני בעלי מלאכה .וסוחרים זעירים שמצאו פרנסתם בקושי. רבים מהם לא היו בעלי יחוס סוביטי כשר, מהם בני סופרי סת"ם וסוחרים בתפילין ומזוזות. הנוער של דוברובנה לא ראה לפניו אופקים בהירים „כאן" וחלמו על „שם". כחבר המרכז הייתי „האיש משם". שמחו בי, שפכו לפני את לבם, וצברו „ביטחון" יהודי ואומץ מהפכני.

כאשר ביקרתי בדוברובנה שנית, בשנת 1931, לא מצאתי שם נוער. כאשר גמר הילד את בית הספר עבר לכרך. תכנית החומש הראשונה בלעה את העיירה. בית החרושת בדוברובנה העסיק בעיקר כפריים ופועלים עירונים לא־יהודים. ראיתי את בית־הכנסת שחרב. ברחוב, על־יד הדלת הפתוחה, היה מונח גל של „שמות". שם התגוללו ספרים קרועים, מהם בעלי ערך אנטיקווארי רב. אספתי חלק מזה ושלחתי אותו ללנינגראד.

---

*) ר' י. קירזון, „תעשית סת"ם בדוברובנה", „העבר", חוב' י"ט, תשל"ב, עמ' 224—227.

ט ו ל ו צ׳ י ן

לטולוצ׳ין, עיירה מזרחית מאורשה, הגעתי ביום ששי בערב, ונקלעתי ישר לזרועות שבת המלכה. המהפכה לא הצליחה עדיין להדית את המלכה היהודית מכסא מלכותה. בכרך היתה השבת מתחבאת אי־שבת בסימטא נידחת, או מאחורי תריסים סגורים של בית יהודי. כאן, בעיירה היתה נראית, כמו לפנים, ב„חינה" וב„קדושתה".

איכסנו אותי האחים וולטינקר, חייטים עצמאיים שעבדו בביתם. ביום הששי אחרי הצהרים סגרו את בית המלאכה. כיסו בסדין את מכונת התפירה של זינגר, הניחו את העבודה הלא גמורה בסינה, מאחורי וילון. שולחן החייטים נוקה ממספריים ומגהץ וכוסה במפה של שבת, טעמו משהו ממאכלי שבת... בערב הדליקה אמם נרות ובירכה עליהם, כשם שאמי היתה עושה. חלונות יתר הבתים שברחוב, הוארו גם הם באור השבת. האחים וולטינקר לא אמרו „לכה דודי" ולא קיבלו את פני המלאכים ב„שלום עליכם", ברם ניגשו לשולחן השבת. בנפשי קס „ויתרוצצו" בין המהפכה הסוציאלית לבין השבת הטולוצ׳ינית.

מועדון לא היה להם, לחברים. אספות היו מתקיימות בבית פרטי, בליל שבת ובשבת אחרי ה„חמין" („טשולנט").

הכלכלה בטולוצ׳ין, כמו בגבל וכמו בעיירות אחרות ברוסיה הלבנה, דמתה למה שהיה לפנים, לפני המהפכה. ברם שררה הרגשה של אי־שקט, חוסר בטחון ליום המחרת. היתה הרגשה של „חטוף ואכול": עוד קצת עבודה; עוד פירור חיים, „חיי שעה"...

החברה העיירתית הישנה נעלמה. פעימת הדופק שלה היתה חלשה גם לפני המהפכה. המהפכה לא הקימה עיירה חדשה, ברם העיירה התזיקה מעמד בעקשנות. למרות שההיסטוריונים ומבקרי ספרות רבים אמרו „קדיש", עוד לפני שנים, על העיירה והספידו אותה, נשארה העיירה בחיים גם אחרי המהפכה ונאבקה על קיומה. לכאן לא הגיע ה„תו־האַ" של הכרך, ההידד של ההכרזות הפוטוריסטיות שהרעישו עולמות. המהפכה ומלחמת האזרחים עברו על העיירה וריקעו אותה כרקיק.

העיירה שלאחר המהפכה בשנות העשרים הראשונות, כאשר העיר היתה נתוקה מהכפר, או שהקשר הכלכלי היה רפה, מילאה תפקידים מסויימים של העיר. עבדו בחומר גלם של הכפר; בורסקאים זעירים, סורגי גרביים ופרוונים, עבדו במקצת גם נגרים, חבתנים וסנדלרים. החייטים עבדו בדרך כלל רק בתיקונים ובהטלאות. בגדים חדשים תפרו רק לפי הזמנה, מסחורה ששרדה מזמנים טובים יותר... בעל המלאכה הפרטי העובד בלי שכירים היה שכיח ביותר בעיירה ולא היתה קיימת התחרות מצד הטנדטניק של הכרך. הקונה בא ישר מהכפר בלי כל מתווך. המסחר היה ירוד. היתה קיימת עדיין החנות של העיירה. המסחר המוגבל התנהל בעיקר בחליפין במצרכים, משום שלכסף הסובטי החדש לא היה ערך. אצל „נגידים" בודדים נשארו עוד מטבעות

זהב צאריים „חמישיות" ו„עשרות", כינו אותם „כפתורים", ברם את הסוד הזה ידעו רק הם, ה„נגידים" עצמם. האיכר שילם במצרכים. ה„יחידה" היתה „פוד לחם".

אחוז גבוה מיהודי העיירה לא מצאו מקור לפרנסה. לא ניתנה אפשרות לנוער ללמוד מקצוע משום שבעלי־המלאכה לא קיבלו שוליות, מתוך חשש פן יראו אותם כבורגנים מנצלים. לבני הנוער לא היו כל סיכויים והם היוו מלאי של הפרולטריון היהודי העירוני וזיו חיי בטלה ודוחק.

מ ו ה י ל ו ב

למוהילוב באתי אחרי נסיעה של שעות אחדות על ה„בופר" שבין הקרונות. הייתי לבוש מעיל קל ונעלים עם חותלות. הרוח הקרה שנשבה עם מרוץ הרכבת צינגה את עצמותי... קולי אבד, נעשיתי צרוד כקיר...

החברים במוהילוב הלינו אותי בבית החבר לויט. לא יכולתי לפצות פה ולמחר היה עלי להופיע ולנאום בועידת הפועלים היהודים הבלתי־מפלגתית. מה עלי לעשות?

הח' לויט ואמו החליטו להחזיר לי את קולי האבוד. מיד לאחר ארוחת הערב העמידה לפני קיתון מים רותחים והגישה לי צלחת ריבת צנון (רעטעך איינגעמאכטס) והתחלתי באכילה ובשתיה. הריקותי כמעט את כל הקיתון וכיליתי את כל הריבה. עם תום הכרה, השכיבוני על התנור החם ועטפוני בפרוות כבשים... למחרת קמתי בריא וקולי אתי.

מוהילוב היתה עיר פלך. לפני זמן מה היתה מלאה קוזקים וקצינים צאריים גבוהי קומה, שומרים ומשרתי המטה של הצאר („סטאווקה"), מכאן ניהל הצאר הרוסי האחרון, ניקולאי השני, את המלחמה האבודה נגד הגרמנים... סוף סוף רגע שאון המלחמה ורעש המהפכה. עכשיו השתרר שקט כבד מדי...

לפנים היתה מוהילוב מפורסמת בחברות שונות של בעלי־מלאכה, בתי תפילה של בעלי מלאכה ומוסדות צדקה שונים. עכשיו נעלם כל זה מהשטה, אך בפנימיותם היו קיימים הכמיהה והרצון לפעילות חברתית. רמזו לי על הרב הממשלתי לשעבר, שניהל חברה „מתן בסתר", אמנם „סתר" תרתי משמע... שלא יתגלה חס ושלום... ראיתי את ה„רבנית" יוצאת מביתה ומוליכה בשרשרת כלבלב עדין. גם היא וגם הכלבלב לא התאימו לא לרב ולא למהפכה. גם ה„מתן בסתר" של הרב לא התאים למהפכה, כשם שלא התאימו לה חברות הצדקה הישנות.

הועידות של הפועלים הבלתי־מפלגתיים שימשו במידה מסויימת ביטוי לפעילות חברתית ברחוב היהודי.

הסיעה שלנו בועידה הבלתי־מפלגתית היתה קטנה (כעשרה). מטעם נוער הייבסקציה הופיע שליח מהמרכז, טיפוס שמן ובעל קרחת גדולה (נדמה לי ששמו היה הבר מוניה). מצידנו הופיעו שייגין, לויט ואנכי.

לא היה קיים בעיר ארגון „פועלי ציון". את מקומו מילא נוער „פועלי ציון" והצטרף אליו רוב הנוער הלומד — הסטודנטים לעתיד.

כרגיל היו „אינטליגנטים" כאלה מגיעים לבורוכוב, בכדי ללמוד את הפרוגרמה. היו כאלה שאמרו להכיר פרוגרמות רבות „ולבחור בזאת הנראית בעיניהם וכדאית בשבילם"... נוער פשוט, שוליות פועלים או נוער סתם באו אלינו בסיסמא „נעשה ונשמע".

לא חיבבתי „מתנגדים" התופסים את הפרוגרמה במוח, מאז הייתי „חסיד" וחיבבתי את החסידים הבאים ל„פועלי ציון" בליבם.

בקבוצה של מוהילוב אזכיר את יצחק שיינין, בן להורים אמידים ועוסק בלימודים, פיקח בשיחתו ובשתיקתו, בעל שיקול דעת ומיושב שלא לפי שנותיו. התקדם כדיפלומט והיה לפיננסיסט. דיבר יידיש לא רע, אם גם נתקל בחסרון מלה פה ושם. שיחתו ביידיש נשמעה כמתורגמת מרוסית. אח"כ, בשהותו במוסקבה, — חבר הצ.ק. של „יוגנט פועלי־ציון". היה פעיל במזכירות שלה, ביחד עם דיטא וייסברוד ורנזין, והיה באופוזיציה לקו המפלגה. לאחר חיסול המפלגה וה„יוגענט" אירגן קבוצת חותמים על דקלרציה בדבר הקרע האידיאולוגי והאירגוני בינם לבין „פועלי־ציון" והצטרפותם לוו.ק.פ. השולטת.

ריבה רומאנובה, מלכת היופי הבלתי־מוכתרת בין חברות „פועלי־ציון", בעלת גוף מלא ופיגורה כמו כינור, בעלת פנים מלאים לבנה וזוהרת, לחיים מסמיקות בלי כל סיבה. בשפתיה הוצק יין אדום; כך אראה אותה בעיני זקן־צעיר. הייתי אז צעיר־זקן, עוסק במצוה ולא היתה לי שהות להתעניין בבחורות. הן היו חולפות על פני מבריקות, אך לא ראיתי בהן אלא חברות למפלגה. ריבה היתה בעלת עיני תום, ילדותיות ויחס גלוי־לב לנו הבחורים... חברות פשוטה בלי מזימות. היא למדה אח"כ במוסקבה בסטודית התיאטרון ע"ש שלום עליכם. היא נישאה לשיינין ונולד להם בן. זמן ממושך שחקה בקולקטיב הידידי במינסק בהנהלת ראפאלסקי. אח"כ נפרדה משיינין ונישאה לשחקן בלורוסי מאירוביץ והתמסרה כולה לאמנות.

מרק גינזבורג, נמוך קומה, מרכיב משקפים שהיפו על עינים מלאות אי־שקט. הוא דיבר רוסית שוטפת מעורבת במשפטים יידיים, בכדי שאבין אותו יותר יפה. זו היתה כעין יידיש של „גויים". ימים אחדים גרתי בחדרו הקטן והנקי. שם מצאתי וקראתי פירסומים שונים של ה„אינזיכיסטים" באמריקה. הוא לא ידע לעכל את זה ואני קראתי אותם לפניו. הוא קרא לפני משהו מכתביו ברוסית, הבינותי בכך לא הרבה, אך זאת ידעתי, כי שאוף הוא להיות סופר רוסי... לאחר שנים הופיע ספר נובלות קטן שלו בחתימת מרק קולוסוב עם הקדמה של אנטולי לונאצ'ארסקי.

עם ריבה רומאנובה ומרק גינזבורג נפגשתי שוב בראשית שנות השלושים בלנינגראד, כאשר ריבה היתה כבר השחקנית מאירוביץ ומרק גינזבורג — הסופר הרוסי מרק קולוסוב *)...

בעיירות הגבול של רוסיה הלבנה לא חזר עדיין השקט. שם נתגלו

---

*) על קולוסוב מסופר ב„אנציקלופדיה הספרותית הקצרה", כרך ג' (מוסקבה 1966) עמ' 662. אין כל רמז למוצאו היהודי. מ־1928 היה חבר המפלגה הקומוניסטית.

מזמן לזמן ביערות ובכפרים כנופיות קטנות או גדולות של בולאק באלאכוביץ' ואחרים. הגרגיזונים הקטנים של משמר הגבול החזיקו את האיזור במצב חירום.

הגעתי לעיירת גבול כזאת בסמוך למינסק. החברים קראו לאספה באולם קטן. לפתע הופיעו חיילי משמר הגבול בראשות קצין ונתנו פקודה להתפזר. כאשר הבעתי את מחאתי, אסרו אותי והחזיקוני במאסר כל הלילה. מבלי שים לב למחאותי, ערכו חיפוש בבגדי ומצאו חבילת כסף „קרנסקי" (או היה לכסף זה ערך רב). את הכסף הזה היה עלי למסור לחבר הותיק צ'רנין במינסק, לשם פעולות מפלגתיות בחו"ל — פולין וליטה. משונה מאד היה הדבר בעיני, כי במדינה סוציאליסטית אוסרים „מהפכן ותיק" כמוני. בית־הסוהר והמהפכה נראו בעיני כתרתי דסתרי (לאחר שנים תירצו לי את הסתירה).

אי־שקט רב עוררה בי העובדה שלקחו ממני את התעודות: ה„קומאנדי־רובקה", המגדט ותעודה מיוחדת „אוכרנניה גראמוטה", לפיה רשאי אני להחזיק ואליוטה...

בבוקר הזמינני אליו אחד הקצינים. עיין במגדט של הועד המרכזי ועבר פעמים אחדות על ה„אוכרנניה גראמוטה" המחובר לחבילה. החבילה היתה חתומה בחותמת שעוה של הועד המרכזי. הוא סיבב בידו זמן ממושך את ה„טריף־פסול" המרובע. בעד וואליוטה שילמו אנשים רבים בחייהם. תעודת ה„אוכ.גר". כתובה על נייר של הצ.ק. אישרה, כי הואליוטה שאני מוביל מיועדת לצרכים מפלגתיים ואין להחרימה. על סמך תעודות כאלה העבירו החברים מהמזרח הרחוק (חארבין, ולדיווסטוק, צ'יטה ועוד) מזמן לזמן לצ.ק. סכומים ניכרים במטבעות זהב. ובכן נמצא אצלי הכול „כשר וישר". הקצין החזיר לי את הכול, ביקש סליחה והסביר לי באדיבות, כי אספות אסורות מחמת מצב החירום. משמר הגבול מצווה על משמעת קפדנית מחמת הכנופיות המסתובבות בסביבה. גם אספה של קומוניסטים זקוקה לרשיון מטעם הקומנדנט הצבאי.

באותו יום קיימנו אספה ברשיון הקומנדנט. הוא גם שלח משמר מיוחד למנוע כל תקרית.

במינסק הלכתי לח' צ'רנין — גבה קומה, כפוף במקצת ובעל פנים ארוכים. לגבי, חבר צעיר של התנועה, היה מוזר במקצת, הלא לפני היכנסי ל„פועלי ציון" הייתי חבר ב„פרחי ציון" (ארגון נוער ציוני) וביחד עם המארכסיזם של „פועלי ציון" הבהב בלבי ניצוץ הרומנטיקה הציונית.

החבר צ'רנין היה מותיקי „פועלי ציון", מה„מינצ'וקים" מחוגי הפועלים הציונים הראשונים, עוד לפני שקמה תנועת „פועלי ציון" המרכסיסטית־הבורוכוביסטית. הוא קיבלני בידידות ובביתו הגדול גרתי ימים אחדים. בפעם הראשונה, לאחר זמן ממושך, חשתי ביתיות. ממנו למדתי את שיר הערש העברי

„נומה פרח, בני מחמדי,
ערשך כי אניע".

השיר לא נשכח ויחד עמו נשאר בזכרוני, כמו חי, החבר צ'רנין — זקן וצעיר רומנטי. אחרי שנים רבות נתקלתי בו בלנינגראד, היו אלה שנים קשות לנושאי לפיד האידיאה.

במינסק ביקרתי פעמים מספר. זמן מה ניהלתי שם את פעולות המפלגה והנוער. ליל שימורים ביליתי במינסק, כאשר ליויתי את אחי פייבל בדרכו לווילנה, לשם פעולה קומוניסטית מחתרתית. ממינסק הבריח את הגבול.

ב ו ב ר ו י ס ק

לבוברויסק נסעתי במיוחד לקבל ויזה מ„הצנזורה הצבאית המהפכנית", לפרסום כרוז באידיש. במוסקבה היו ה„ייבסקים" בעלי הדעה על המלה היהודית. וזמן רב לא הירשו לפרסם כל חומר של מפלגתנו ביידיש. הוצאת הספרים שלנו „האמער" הוכרחה לפרסם הכל ברוסית. הקומוניסטים הגויים הפריעו לנו פחות. הצנזור בבוברויסק היה ס. ר. ותיק. בעזרת חברים עלה בידי לקבל את חתימתו והכרוז הופיע.

כאן עלי להעיר, כי המפלגה הס.ר.־ית גילתה פחות שוביניזם רוסי מאשר הבולשביקים והמנשביקים המארכסיטיים. ההחלטה בשאלה הלאומית שנתקבלה בכנסת השלישי של מפלגת הס.ר. ב־4 ביוני 1917, יוצאת בהחלט נגד פתרון השאלה הלאומית ע״י התבוללות (ה„סוציאל־דמוקרט" מ־6 נובמבר 1917).

נסיעותי בעיירות רוסיה הלבנה היו קשורות, בחלקן, בועידות של נוער בארגון הפועלים הבלתי־מפלגתי. המפלגה העריכה את חשיבותן של הועידות האלה ושלחה חברים מהמרכז להשתתף בהן..

הועידות של הפועלים היהודים הבלתי־מפלגתיים

הבולשביקים עמדו בקשרים עם המוני הפועלים הבלתי־מפלגתיים והשפיעו על־ידי התאים המפלגתיים שלהם על כל המשימות והמוסדות שלהם. ה„ייבסק־ציה" (המחלקה היהודית) לא יכלה להשפיע בדרך זאת על המוני הפועלים היהודיים, מפני שהיו מפוררים ולא בכל מקום יכלו ה„ייבסקים" לשלוח את שליחיהם. זה גרם למשבר הראשון בעקרון „הטריטוריאליות" של הבולשביקים. על ה„ייבסקציה" היה לכנס במיוחד ועידות של פועלים יהודים כלל־עירוניים בכדי להשפיע עליהן ברוח הבולשביזם.

„פועלי ציון" ניהלו מאבק חריף על כך שהועידות הללו לא יטפלו רק בבעיות כלליות של המהפכה הקומוניסטית ולא יתעסקו רק בתעמולה, אלא יקימו את הארגונים של הנהלה עצמית (אוטונומיה) של הפרולטריון היהודי, שה„ייבאוטדל" לא ישלוט ולא יטפח ביורוקרטיה בפעולות „ידגזקום" *), „אורט" ו„אוע" ולא יחסום את חיי החברה. „פועלי־ציון" נאבקו על כך שועידות הפועלים היהודים הבלתי־מפלגתיים יטפלו בבעיות הכלכליות הספצי־פיות ליהודים, כגון פרודוקטיביזציה, הגירה ועוד. התברר, כי בכדי לעזור להמון הנוער היהודי להשיג מקצוע ועבודה, אין להסתפק בעזרה הפרטית, אלא יש לארגן פעולה חברתית רחבה. הועידות היו צריכות להביא לידי פעילויות כאלה.

---

*) ה„ידגעזקום" — חברת סיוע יהודית, שהתפתחה מתוך „ייקום־ר".

הפראקציות (הסיעות) שלנו התאמנו לכוון את הועידות לקונסטרוק־טיביות. כמעט תמיד התנהל המאבק על „סדר היום". דרשנו להעמיד על סדר היום, קודם כל בעיות כלכליות המיוחדות ליהודים.

ה„ייבסקציה" התנגדה בחריפות לציונים, „המתעים את ההמונים מדרך המהפכה הסוציאליסטית".

באתי מפולין בעל נסיון במאבק נגד ה„בונד" ובויכוחים עם ה„בונד" והציונים. ברם שם נסבו הויכוחים על אשר יקרה כאשר „יבוא משיח", על הסוציאליזם בעתיד, אולם כאן התממש כבר הסוציאליזם ונעשה למשהו יום־יומי, דבר שבחולין, בעוד שפלשתינה סוציאליסטית יהודית היתה ענין לעתיד רחוק. היריבים שלנו תקפו אותנו בחוסר מעשיות ואי־הכרת המציאות. „פועלי־ציון" אינם יכולים ואינם נותנים לפתח פעילות סוציאליסטית ממשית, משום שכל האידיאולוגיה שלהם מכוונת לאידיאל של עתיד. בזה טמונה חולשתנו אך גם כוחנו.

ירחי הדבש הראשונים של המהפכה חלפו כבר. הגיעו ימות החול האפורים. אבל לגבינו קיים היה עדיין חג העתיד שלנו — תקומת העם בארצו.

את הקרב הראשון ברוסיה ניהלתי בועידות של נוער הפועלים הבלתי־מפלגתיים, בויכוחים במינסק, ויטבסק ומוהילוב עם נוער ה„בונד" ונוער ה„ייבסקציה". בזכרוני מ. ברודני חבר ה„ייבקומול" המיושב והרציני וצעירה בשינל מכופתר, הקומסומולית סוניה ברוי, בחורה במעיל עור (מעיל עור היה אז סימן ל„אחריות"). היא התרה אז לגדולות וסברה כי כל דיבור שפיה פולט הוא כדור רותח המציית את הכל. למעשה לא היו כאן אלא זיקוקין... היא פלטה רק את אשר ארזו בשבילה במזודה... כל אחד משומעיה ידע כבר במוקדם, כי אינו אלא „חסר תודעה" ומרומה. אלי התיחסה בחסד, היא ראתה בי „תועה".

עוד בשנת 1918 פירסם הקומיסר דימנשטיין מכתב ב„פראוודה" (מס. 253) בו פסל מלכתחילה את הרעיון של „פועלי־ציון" לכנס ועידה של הפועלים היהודים. למרות זאת פנה הועד הראשי של „פועלי־ציון" לועדים הראשיים של ה„בונד" וה„פעראיניגטע" לכנס כנס משותף.

מחמת בידודו של הקומיסריון היהודי הראשונה בויטבסק (21 במאי 1920) ולמרות היות הועידה רק מקומית, היתה לה משמעות כלל־רוסית, היא היכיחה, כי אין הקומיסר יכול להכריח: „אני העם". בדו"ח של הועידה קבע „דער יידישער ארבעטער" עתון מפלגתי, כי „הועידות של הפועל היהודי יקימו את האוטונומיה הלאומית".

בנשיאות תפסו מקום, מלבד אנשי ה„ייבסקציה", גם ב"כ ה„קומבונד", ס"ד, „בונד" ופ"צ. קשה היה ל„ייבסק" תראפקובסקי לפסוח בהומור שלו על ה„פועלי־ציון" הלוהט קיווין, שעמד איתן כאלון על עמדותיו הפרינציפיוניות. בועידה נשמעו עוד קולותיהם של נציגי המנשביקים דראבקין וגינזבורג, שהיפנו את להטם אל מול קראסינסקי מה„קומבונד".

גם בהומל התנהל מאבק בועידה של הפועל היהודי בשנת 1920. בסיעה שלנו גמצאו ותיקי הפעילים של „פועלי ציון" גנופולסקי וטיטנסקי. לכאן בא

במיוחד מהועד המרכזי הח' קופרוואסר, שוקט, ריאליסטי, ניחן מטבעו בעין חיכנית עצומה. במבטו היה קולע אל הנקודה...

למולו ניצב הנד קוקביץ ה„ייבסק", החריף והספקני — אבי הסופר הרוסי עמנואל קוקביץ. בחארקוב נכנסתי בויכוח עמו באספה של אוו"ט.

אח"כ, כשהגיע זמנו של נוער פ"צ, נשמע בהומל קולו של „זרובבל צעיר" — בעל הכשרונות המופלא משה גרצ'יקוב. הגיע לדיבור התיאורטיקון המעמיק הרשל פלקוביץ (אחי הפילולוג היהודי המפורסם). העסקנית לאה קראסנאיה התקשרה אף היא עם המוני הפועלים. קולה היה גברי וצרוד במקצת. היא דיברה עם הפועלים בלשונם הם ולא השאירה מקום לספקות. היתה מלאת מרץ והחלטיות. בחדרה שעל הגג, „ד' על ד'", התאסף נוער „פועלי־ציון" בביקורי הראשון בהומל.

בין החברים בהומל אזכור את הח' לייזר הנקין, בחור בלונדי שכל מלה שלו היתה שקולה ומדודה. רגיל היה לקחת לעצמו את „המלה האחרונה". הוא חתר לקראת מנהיגות פוליטית בעלת דרגה גבוהה. בשנות העשרים עבר לארצות הברית ושימש זמן מה מזכיר הועד המרכזי של המפלגה באמריקה.

אם בכרכים, כמו ויטבסק והומל, היתה לנו מנהיגות אינטליגנטית, הרי בפוצ'פ הקטנה ניגן כינור ראשון הפועל, חבר המפלגה, כבד־פה יואל בוקוביצקי. בהופעותיו היה פשוט ועממי. באומץ ובעוז היו מופיעים פועלי הסנדלריה חייקין ורומנובסקי. מאוחר יותר הופיע „נשרון" פוליטי ברל („בבה") ראשאל — האינטליגנטי והנאמן, שחוסל ע"י רוצחי הק.ג.ב. בתקופת סטאלין.

פ ו ג ר ב י ש צ' ה

ומרוסיה הלבנה הדלה והצייקנית (צנון ובצל) נקלעתי לאוקראינה השבעה. התחבורה ההרוסה לא יכלה להוציא ממנה אף מקצת מאשר סחטו האיכרים מן האדמה הפוריה. תחנתי הראשונה היתה פוגרבישצ'ה, התקועה בפינה בין קיוב, אומאן וברדיצ'ב. היו לה לפוגרבישצ'ה חשבונות דמים, ישנים וגם חדשים. כאן השתוללו כנופיות של קריוונוס וחמלניצקי. הראו לי שטה מרובע מוקף אלונים ובו אגם קטן, שם עמד עוד בית־כנסת ישן בנוי עץ ומגדל על הגג. ליד אחד הקירות עמדה מצבת אבן פשוטה ועליה חרותות המלים „בשנת ת"ח התנפלו פתאום כנופיות חמלניצקי על פוגרובישצ'ה טבחו את הפריצים הפולנים וגם את כל היהודים מזקן ועד נער, נשים וטף כל הנמצאים במקדש אלוהים בשעת חופתו של זוג צעיר". זמן רב היה קיים מנהג להעמיד כל חופה במקום חופת הדמים. על קירות בית־הכנסת תלויים היו לוחות גדולים עם שמות הקדושים.

בימי פרעות פטליורה עצרה קבוצה מתגוננים יהודים קטנה (כ־10—12 איש) את אחת הכנופיות כמעט יממה. וכאשר התגברה הכנופיה ופרצה לעיירה

לשדוד ולהרוס, התנפלו עליה פתאום חיילי הצבא האדום ופיזרו אותם לכל הרוחות וכך ניצל חלק גדול מיהודי העיירה.

כאן התקיימה תנועת „פועלי־ציון" הגונה; ארגון מפלגתי וארגון נוער. ה„ייבסקצה" לא היתה ניכרת בעיר, למרות קיומו של „שולחן ייבסקי". היה קיים שם בי"ס סובייטי, אך מעטים מהמורים ידעו אידיש. שהיתי באותה עיירה שבועות אחדים. הנוער היה ציוני וחש חיבה למהפכה ולבולשביקים, משום שזה היה השלטון היחיד שמנע פרעות. דעתו של הנוער היתה שעל הבולשביקים לתמוך באידיאל הציוני, מאחר שהם, הבולשביקים, ידידי היהודים, והאידיאל הציוני הוא להשיג ארץ משלהם. ככה קשר הנוער בהרגשתו ולפי השכל הישר את הציונות במהפכה הבולשביסטית. ברם הרגשה והגיון פורמלי אינם יסוד איתן לתנועה פוליטית. בהתנגשות הראשונה במציאות התפלגה התנועה. כאשר החלו הבולשביקים במלחמתם נגד הרעיון הלאומי היהודי, כפר חלקו של הנוער, בשם הציונות, במהפכה הבולשביסטית, וחלק זנח את הציונות ופנה אל המהפכה. ה„ייבסקציה" שדגלה באנטי־ציונות, דהפה למעשה את המוני היהודים לאנטי־קומוניזם ושימשה גורם קונטר־מהפכני ברחוב היהודי. דרוש היה לתת לתנועה יסוד תיאורטי מרכסיסטי ובורוכוביסטי, בכדי שהנוער הלאומי יוכל לעמוד נגד האנטי־ציונות של ה„ייבסקציה" ונגד האנטי־קומוניזם הריאקציוני. נחוץ היה להסביר לנוער את הקשר שבין „כאן" — המהפכה לבין „שם" — מולדת יהודית סוציאליסטית בפלשתינה.

עברתי עם חברינו בפוגרבישצ'ה על „המומנטים המעמדיים בשאלה הלאומית" של בורוכוב וגם על פרקים אחדים מהמצע שלנו ועזרתי להם לקשר בין ה„כאן" וה„שם" — מהפכה וציונות.

מהחברים בפוגרבישצ'ה אזכור שני אחים סטודנטים; הבכיר שמואל והצעיר בגיה ושם משפחתם, כמדומני — שיינקר. הם טיפלו גם בחוג לדראמה. כתבתי, לפי הצעתם, מערכון והצגנו את זה ע"י שחקנים מוכשרים מבין החברים. המערכון טיפל בנושא „פלשתינה המהפכנית"; „מדירת המרתף לאור הנר של חלב בגולה לקיבוץ וקומונה בפלשתינה". לאותה הצגה הזמנו את נציגי הצבא האדום. צריף העץ של מכבי האש היה מלא. החיילים הביאו עמם את תזמורת כלי הנשיפה שלהם, שניגנה אחרי נאומי את ה„אינטרנציונל". קומיסר פוליטי בירך את הנוער היהודי הפועל בדרך קומוניסטית. התזמורת הצבאית ניגנה שירי לכת (מרשים) שונים. המערכון הועלה על הבמה בהתלהבות של הנוער על הבמה הופיעו בחורים ובחורות מאוהבים, שרו שירים ויצאו בריקוד עליז, מסביב אלומות קש אמיתיות.

אחרי ההצגה יצרה התזמורת הצבאית קירוב לבבות בין חיילי הצבא האדום לבין הבחורות שלנו. הנוער בילה בריקודים והופעות שונות. גברה הנהיה של הנוער ל„נוער פ"צ" — הנציגים היחידים של נוער־הפועלים ברחוב היהודי.

לפי הנהוג אז, היו ועדי־הפועל של הסובייטים מאכסנים את השליחים הפעילים בבתי בעלי בתים אמידים (היו מכנים את זה „פוסטוי"). בעל הבית שלי, יהודי בעל זקן ופאות, חבוש כיפת משי לראשו ולבוש ארוך, לא

קיבלני בידידות יתרה. בכ"ז הזמינני לשולחן. לאחר שיחה ב„דברי תורה" נתרכך במקצת וקיבלתי אצלו מעדני מלך ובשבת היה ערוך שולחן של שבת מסורתי. הייתי כמעט בן־בית אצלם (הוא ואשתו בגיל העמידה — הילדים במרחקים). לבסוף, בפרידה לפני נסיעתי הצטער על שאני זונח את „הכנסת־אורחים" שלו והוא מפסיד את המצוה של אברהם אבינו...

כתריאלובקה של הסובטים וסביבותיה

ברדיצ'ב — עיר ואם בוהלין היהודית. מנדלי מו"ס מכנה אותה בשם גלוסק (כסלון) ושלום עליכם — כתריאלובקה. היא היתה עיר בינונית גם ביצרנות וגם בצרכנות. עוד לפני המהפכה חיתה חיי צמצום, בלי פזרנות, ללא ראוה. אמנם היתה כאן גם עיר חדשה ובה רחובות עם מדרכות וגם בתים בעלי שלוש וארבע קומות, שניסתה ללכת בדרכי הכרכים. היו כאלה שהתרברבו והעמידו פני „נגידים", בעוד שהדלות שרה בבית. והיו כאלה שחששו מפני הקנאה ולא רצו להתרברב והעמידו פני מסכנים, בעוד שלמעשה היו עשירים כקורח. עכשיו, לאחר המהפכה חיו גם אלה וגם אלה כפרולטרים.

ברדיצ'ב היתה עיר מסחרית. התעשיה תהרוסה והתחבורה ההרוסה מוטטו את היסוד שלה. כאשר, נוסף לכך, אסרו את המסחר התפשי — הפכה למת־חי.

תעשיה כבדה לא היתה קיימת בברדיצ'ב. היו מפעלים קטנים וגדולים יותר של עור, טויה וסריגה, רהיטים ומצרכים ראשוניים. ברם עכשיו נפסק הכל, מחמת המחסור בחמרי גלם, אמצעי־ייצור ומארגני התעשיה, שברחו מפני הלאמת המשק. נסגר גם בית־החרושת המפורסם של שליינקר לעור קשה לעקבים. לא היה שוק לרהיטים. בעיר ובסביבה נמצאו אומני רהיטים מעולים ונגרים מוכשרים שיצרו רהיטים טובים ויפים. מהעיירה פיאטקה, 18 פרסה מברדיצ'ב היו עד המהפכה מייצאים רהיטים עד לטאשקנט. ברם עכשיו לא יכלה התחבורה ההרוסה לתת את השווקים לרהיטי ברדיצ'ב.

בברדיצ'ב התקיימה במידה מצומצמת תעשיה קלה. היו יוצרים את כל האפשר ליצור מחמרי גלם מקומיים, מצרכים שקל לשווקם במקום, כגון עור, סריגה, בגדים מוכנים, נעלים, גרבים, ועוד. נפוץ היה יצור הסבון והי"ש. יי"ש היו מייצרים ממאלט, שרכשו בזיל הזול מבתי חרושת לסוכר שבסביבה.

כאשר הופיעו סנוניות ה„נא"פ" הראשונות, נמצאה כבר הבורגנות היהודית והלא־יהודית בחו"ל. אל שולחן ה„נא"פ" ניגש מיעוט של הבורגנות הבינונית, שהיו חבויים אצלו „כפתורים". בימים הראשונים לא האמינו עדיין ורק היזמה השגרתית והתעוזה היהודית התגברה על כל הפיקפוקים. והיהודים התנפלו כחגבים על המסחר. בין לילה צמחו חנויות כפטריות אחרי הגשם, אמנם הן היו עדיין ריקות למחצה. כל מי שנמצאה ברשותו סחורה חבויה, שלא הוחרמה,

או סחורת הברזה, פחד לסחור בהן בגלוי ומכר אותה רק ל„אנשים משלנו" — קונים „מוכרים".

בימיה הראשונים של ה„נא"פ" בעוד התעשיה הקלה משתקמת לאט לאט, צמחו, כמו על שמרים, בתי מלאכה ובתי־חרושת קטנים. בעל־הבית האמיתי היה הממון, שפעל בשמו של ה„קוסטאר" העובד. הופיעו גרביים, חוטים, כפתורים, בגדים, נעלים, גלנטריה, טריקוטאז' ובגדים מוכנים מעשה ידי היהודים.

דומה היה כי שבע הפרות הבריאות אכלו את שבע הפרות הדקות. דומה היה, כי היהודים מצאו כבר את פרנסתם. ברם זה היה ניכר רק בעיר החדשה של ברדיצ'ב. אך קיימים היו המונים נטולי מעמד בעיר הישנה. שם, בצריפים הדלים, לא נהגו משולחן ה„נא"פ".

הפוליטיקה הכללית החדשה הקימה שוב לתחיה את התנאים הכלכליים הקודמים של היהודים, את כל האי־נורמליות, שמקורה בכלכלה המיוחדת שלהם. שוב צפה ועלתה שאלת היהודים הישנה בצורה חדשה. בתקופת הצאר היתה שאלת היהודים קשורה בתחוקה הפוליטית־משפטית. לאחר המהפכה נתגלתה באופן בולט בצורתה הכלכלית.

המוני יהודים דלים שלא היו בידם אמצעים למסחר ומקצוע הוגדרו, כמו אנשי ה„נא"פ", כ„לישנצי" („נטולי זכויות"). הם נשארו בלי עבודה, בלי לחם, ובלי זכויות. הנוער חסר המעמד כמו נוער ה„נא"פ", לא יכול היה להגיע להשכלה גבוהה.

בברדיצ'ב שהיתי זמן ממושך. היא שימשה לי כעין מטה ראשי. מכאן הייתי נוסע לערים ולעיירות שבסביבה: יאנושפול, פיאטקה, צ'ודנוב, ז'יטומיר, מאחנובקה, כלילובקה, חמלניק ואולאנוב. בכל אחת מהן היו אירגונים, קבוצות וחברים בודדים של „פועלי ציון".

מכאן שלחתי לועד המרכזי במוסקבה, את רשמי המסע שלי. הם תורגמו לרוסית ע"י הח' אברמוביץ ופורסמו בכתב העת שלנו „ייברייסקאיה פרולטאַרס־קאיה מיסל". לאחר זמן הם תורגמו באמריקה ליידיש ופורסמו בעתון המפלגתי.

לפנים התקיים בברדיצ'ב אירגון גדול ופעיל. היה זה רק לפני שנתיים, אך היו אלה שנים ספוגי מאורעות. חלו שינויים כבירים במצב הארץ בכלל וביחסים חברתיים של היהודים בפרט. באוקראינה התקיימו בשנים 1915—1919 אירגונים גדולים של „פועלי ציון". המפלגה מילאה תפקיד חשוב במועצה הלאומית של היהודים, בהנהלת הלאומית הזמנית. בכנס של לאומי רוסיה (קיוב 1918), פ"צ פעלו במזכירות הלאומית. נעשו נסיונות רציניים להקים את האוטונומיה הלאומית היהודית.

מאותו הזמן נשאר בברדיצ'ב רק מועדון גדול ואירגון קטן וחוג נוער. פעלו החברים וינוגראדוב ופרנקל. אזכור גם את החברה רבינוביץ. קרובתו של שלום־עליכם.

לא היו אמצעים וכוחות תרבותיים לנהל עבודה רבת היקף במועדון. רק הרצאה מושכת אי־אלו עשרות שהיו מקשיבים בפסיביות ומתפזרים. קהתת ה„נא"פ" הקהתה את העניין בבעיות החברה. הפועל היהודי העירוני לא חשב לגמרי על מחלות המעמדות. מספיק שיש לו „מקום". יש למי למכור את כוח

העבודה שלו, מתיחס באדישות לסוציאליזם ודוחה את הרעיון על אידיאלים ומאבק למענם. לפניו רק דאגה אחת — לחם.

פועל קשיש, לפנים מאוהדי ה„בונד", שח לי: „הייתי נכנס ל„פועלי־ציון", אך העיקר הוא אם אוכל לקבל מכם הוצאות הדרך לא"י". כאשר התחלתי להסביר לו את תורת „פועלי ציון" והתפקידים הכלליים העומדים לפנינו, גאנח ואמר: „היכן הן שנות העלומים?!".

רבים מהנוער בפרובינציה באו ל„פועלי ציון" בתקוה, כי המפלגה תעזור להם להגר לא"י. אבל לא היו לנו לא סרטיפיקטים ולא אמצעים לסייע להגירה, וכך שימשה לנו פלשתינה רק סיסמת קרב. קשה היה למפלגה לתמוך תמיכה כספית בכל אלה אשר הסתערו לעליה. משום כך שלט במפלגה הפלשתיניזם הפרוגנוסטי, שהפך אח"כ לפלשתיניזם אקטיבי: „החלוץ" ו„קבוצות".

זמן מה גרתי במועדון. נמצאה שם ספה עתיקה מלפני המהפכה, עליה ישנתי עם הפשפשים „רודפי השלום". המועדון עמד במגרש מרובע, מוקף בתים בני שלוש—ארבע קומות עם חנויות קטנות וגדולות עם ובלי חלונות ראוה ועליהם שלטים חדשים. לצידו האחד של המגרש עמדה כנסיה עתיקה ולה צריח גבוה. אפשר שבין קירותיה באו בברכת הנישואין הדרמטית הנסיכה הפולנית גאנסקה ובלזק, ובה מסרה בצירוף תואר האצילות גם את אהבתה המאוחרת...

באחד הימים הגיע לברדיצ'ב החבר אסרקן, שליח הועד המרכזי ובידו המאסף „דער האמער" („הפטיש"), בתקוה לקבל רשיון פרסום מהר. וו. צ" (הצנזורה המקומית). ישבו שנינו במועדון ובבוקר הלכנו להתרחץ בנהר גנילופיאטיבקה, שמנדלי מו"ס פירסם אותו בכל העולם, דרכו אמרו הנוסע הפנטסטי בנימין השלישי — דון קישוט היהודי — וה„סאנשו פאנשו" שלו, סנדרל, לעבור אל האוקינוס, הים הגדול.

אסרקן שהה אתי ימים אחדים. הענין עם הוו. צ. נסתחב והוא השאיר את החומר אצלי, בכדי לגמור את הענין. סוף כל סוף עלה בידי לקבל את המאסף את רשיון בלי „הצהרה", כלומר „ללא איסור פירסום וגם ללא הרשאה".

בברדיצ'ב השתתפתי, לשם מצוה, עם חברים אחדים בהפגנת המונים בענין התחבורה. ה„טראמוואי" והתשמלית בכתריאלובקה הסובטית נעלמו כבר ותחבורה עירונית לא היתה עדיין.

בברדיצ'ב ראיתי את מיכאיל פרונזה. הוא הופיע באולם התיאטרון הגדול. נכנסתי לאולם בעזרת כרטיס המפלגה שלי. הוא סיפר, כי הוא בא מאודסה וכי ביקר עם טרוצקי בגבולות הדרומיים של הים השחור. וכאשר הגיע טרוצקי לאודסה עזבו הרומנים את קישיניי'ב. כן אמר על הקצינים הרומנים, כי הם צובעים את שפתותיהם לברוח בגבורה.

מסביב לברדיצ'וב וז'יטומיר

אחרי ששככו גלי הגאות בתנועתנו, כאשר חברי המפלגה הגיעו לאלפים איש בקרוב, אחרי השנים הראשונות של המהפכה, נשארו בסביבה רק שיריים. היה מהצורך לאסוף את השיריים הללו. את ה„ייבסקציה" הרגיז הדבר, שאינה יכולה עדיין לתפוס את המקום, לראות את עצמה השליטה היחידה בעלת ההגמוניה ברחוב היהודי. לא יכלה עדיין לדווח לר.ק.פ. (ב) כי הרחוב היהודי טוהר מהציונים ומהציונות. נחמה פורתא היה בכך שמה„בונד" ומיתר מפלגות הפועלים לא נשאר אפילו קיסם לנקות בו את השיניים, ו„פועלי־ציון" לא התימרה מעולם ברוב חברים.

הירידה היתה מאד מכאיבה, אחרי העליה שקדמה לה. היו כאלה שפיקפקו בכדאיות המאבק, ולגבי צצה השאלה „מה הלקי מכל עמלי ?!".

הייתי צעיר ולא נוכחתי באותן שנות הייאוש ובזעזוע שעבר על התנועה אחרי מהפכת 1905. לא דגלתי בקפאון הרעיון. באירגונים ובקבוצות עמלתי לשכנע, כי לנו העתיד. ה„נא"פ" הוא נסיון קשה לגבי האידיאל הקומוניסטי ובכל זאת אין לנין חושש לעבור ברוך הקוצים של ההווה, משום שהוא רואה את הפרחים של העתיד. הייעוד שלנו הוא: פלשתינה יהודית סוציאליסטית ובמאבק זה ישתתפו הפועלים היהודים שבכל העולם.

בערים ובעיירות מצאתי חברים בודדים, שרידי האירגונים שהתקיימו בעבר. קיימתי איתם שיחות יסודיות, לקחתי מהם את החותמות של האירגונים (החסלנים סוכני ה„ייבסקציה" ברזובסקי ובורשטיין כינסו בברדיצ'ב בשנת 1923 ועידה מורחבת של אירגוני פ"צ — הצירים היו רק נציגים של עצמם, מאחר שאירגוניהם לא היו קיימים עוד — בועידה פיקטיבית זו נתקבלה ההחלטה להתחסל), וקבעתי אותם כקורספונדנטים הקשורים ישירות לועד המרכזי. חברים אלה היו מקבלים את הביולטין, שהועד המרכזי היה מפרסם מדי חודש, מקודם ברוסית ואח"כ ביידיש.

בדרכים אל עיירות הסביבה בהן הלכתי ברגל, או בעגלה „תפוסה". היינו נתקלים ברוצחים (בנדיטים) מכל הסוגים.

גם עיירות „התארחו" רוצחים מכל הגוונים, חברי כנופיות של כל מיני „באטקות" ואטאמאנים ולעיתים התקשטו בכוכב הצבא האדום על הכובע. בשנת 1921 היה המצב רגוע. ה„צ'ון" (יחידות לתפקיד מיוחד) וה„קומבארבעז" (ועד למלחמה ברצחנות וקונטרורבולוציה) קיימים היו עדיין, אך כמעט ולא הרגישו בהם בעיירות. ההגנה העצמית היהודית פוזרה, משום שלא היה צורך בה. סוכני כנופיות מאורגנות לא נראו בסביבה, אך לא היה בטחון אם לא התחבאו באיזה מקום. לפיכך היו העיירות היהודיות שרויות בפחד. וכאשר היתה פורצת „בהלה", היו הקומוניסטים הבודדים שבעיירה, תופסים רובים בידיהם. אך ליהודים לא היה אמון בקומוניסטים האוקראינים. קרה ופטלוראים לשעבר הפכו בין לילה לקומוניסטים. פתגם עממי אומר: „כל מה שתכלכל את הזאב, ימשיך לצפות אל היער".

במאכנובקה, סמוך לברדיצ'ב, סידרו לי הופעה באולם הגדול שבעיירה. לפתע פתאום, באמצע נאומי בקעו יריות באולם המלא (שליח מהועד המרכזי

משך קהל רב, כי קיוו לשמוע מפיו דברים על פלשתינה). קמה בהלה. הרגעתי את הקהל באומרי, כי אין כאן אלא נסוי והקהל נרגע.

ביקרתי בכמלניק ואולנוב, ולא מצאתי שם אלא חברים בודדים בלבד. לקחתי מהם את החותמות וקבעתי אותם כקורספונדנטים. משם חזרתי בעגלה שסיפקו לי החברים בדרך העוברת בערבה וביער. השמש שפכה את חמתה על פני הערבה. עשבים קמלים, עיפי צמאון, שחו לאדמה קומתם. אדם ובהמה שאפו צל. הנשימה כבדה. הנה, מתקרבים אנו והולכים אל היער. לאט לאט הגענו אל הצל הנכסף, אשר העניקו לנו עצי היער. הנשימה חזרה לתיקנה, הוקל לנו — ממש „גן־עדן". ברם בצל היער גבר גם אי־השקט: נחפזתי להטמין בקש אשר בעגלה את החותמות של אירגוני המפלגה, אשר הפקידו החברים בידי. אל העגלה ניגשו פרשים אחדים מזויינים בחרבות, הסתכלו בעינים רצחניות, הפכו בקש, ומאחר שלא מצאו בו כל מטמונים, פלטו „יהודים רזים"!, חקרו אותנו מאין ולאן והדבירו את סוסיהם בעבי היער.

י א נ ו ש פ ו ל

עיירה סמוכה לברדיצ'ב. הקהילה היהודית מונה כאלף ושש מאות נפש. היה בה אירגון הגון של „פועלי־ציון". מבין מנהיגיה זכורים לי: חיים אשר פלדמן. פוקס וריבולוב. החברים גילו השתתפות פעילה בכלכלה ובתרבות של הציבור היהודי. הם אירגנו קבוצות נוער יהודי — נטולי מעמד ועזרו להם להסתדר בעבודת מטעי הסלק ובבית־החרושת לסוכר (תורנשטיין לשעבר). הקימו, באמצעים ובכוחות מקומיים, בי"ס יהודי וחוג דרמטי. חלק מיהודי העיירה עבדו בבית־החרושת לסוכר כלבורנטים ופקידים אך רובם — כפועלים פשוטים במטעי הסלק. העבודות בבית־החרושת לסוכר ובמטעי הסלק הן עונתיות, משום כך לא יכלו לשמש בסיס כלכלי מוצק לנוער היהודי בעיירה.

הקבוצות המאורגנות לעבודה בשדות הסלק יכלו להוות כעין „הכשרה" להקנות לנוער ולהכשירו לעבודה חקלאית בפלשתינה. ברם מסופקני אם נוצלה „הכשרה" זו כדבעי, משום שהנוער כמבוגרים שבחברים, לא נשארו במקום. הציבור היהודי ביאנושפול, כמו־כן מעיירות אחרות, נהרו אל הכרכים: ברדיצ'ב, ז'יטומיר, קיוב, חארקוב, אודסה ואפילו למוסקבה. ולא עוד, אלא שהעבודה היהודית בסלק ובבית־חרושת לסוכר, אם כי לא נהנתה מתעסוקה מלאה, עוררה התמרמרות בין ה„באטראקים", שראו ביהודים מתחרים מסוכנים. זה היה עלול לקומם את הדלות הכפרית נגד יהודי העיירה. כאן מהראוי לציין, כי בשפולה, בה ביקרתי לאחר זמן מה, פתח מספר הפועלים היהודים בבתי־החרושת לסוכר והגיע כמעט עד לאפס: מ־700 פועלים יהודים עונתיים עבדו בשנת 1923 רק 120 ובשנת 1925 רק 6!

ביאנושפול זכרו עוד יפה את הפוגרום משנת 1919. ובימי שבתי בה עברה עלי באחד הלילות חויה של בהלת פוגרום: לבעל־הבית שגרתי אצלו בא איזה „יחסן" מהצבא האדום ודרש יי"ש. תוצרת היי"ש היתה בלתי־לגלית והמכירה היתה אסורה בהחלט. כאשר נתקל בסירוב, החל בקללות ובגידופים ושפך את כל קללותיו על כל הז'ידים... התחלתי להרגיעו בפרזות נעלות כעין: „הלא אין זה מתאים לאינטרנאציונליזם, הלא זה מעין קונטר־ריבולוציה"... מיד שלף את חרבו והתנפל עלי. ניצלתי ע"י בריחה דרך הדלת האחורית. הוא שפך את חמתו על קרשי המעקה וריסק אותם. בו בזמן עוררו חברייו שערוריות בחנויות אחרות. וכל הלילה היו שרויים בפחד... לאשרנו הסתיים הכל רק ב„פחדים".

ב צ'ו ד נ ו ב

בצ'ודנוב נמצאו למעלה מ־6000 יהודים. לפנים התקיימו כאן 2 בתי־ספר ממשלתיים ו„תלמוד תורה". צ'ודנוב ינקה במקצת משתי שכנותיה הגדולות ממהג: מז'יטומיר — השכלה, ומברדיצ'ב — גינוני עיר. כאן, יותר מאשר בעיירות האחרות בהן ביקרתי, נתקלתי באינטליגנציה. אחדים מהם דמו ל„סטודנטים הנצחיים" כדמותם בספרות הרוסית הקלאסית. בדרך כלל נמצאו כאן אנשים בעלי מגמות שונות, שהתחבאו בפרובינציה השקטה מפני המהפכה שבכרך „עד יעבור זעם".

רובם עברו רק זה עכשיו את תחום העלומים וראו את עצמם כאילו החיים הם מאחוריהם. הם טעמו כבר ממחיקותם וממרירותם, עברו כבר דרך „שבעה מדורי גיהינום". ברוסית היו אומרים „באש ובמים ובצינורות נחושת". התרפקו על השפה הרוסית ורק לכבודי הואילו להשפיל את עצמם ולדבר יידיש. הם ראו בי צעיר מדי ובלתי מעשי, כמי שלא טעם את טעמם של החיים.

אזכיר מהם אישיות מעניינת. את שם משפחתו לא אזכור. שמו הספרותי היה יעקובין. הוא כתב זכרונות על זמנו ומקומו. אלה היו קטעי היסטוריה של חלק מאוקראינה היהודית, בצירוף כל חוויותיו. הוא הציג לפני ספר עבה בכ"י. קראתי כעשרות דפים וראיתי לפני קמטי זקנה של דור צעיר ורעננות סוערת מימים עברו. הכותב כשלעצמו נראה לי „יוצא דופן". ראש צהוב־שער, מסופר ומסורק ישרות משהו מעל לכתפיו, זקן קמץ צהוב, שפתים חתומות, רועדות במקצת, רוצות להיפתח ולספר, עינים חודרות עמוק לנפשך, מבלי לתפוס את מבטו... לא אזכור את השיחה לדיוקה. היה לו ענין בצבירת עובדות היסטוריות.

הוא היה „פועל ציוני" בעצם טבעו. תולדות העם היהודי הביאו אותו ל„פועלי־ציון" הרב גונית, המקיפה את כל הבעיות בחיי העם. הוא היה מושרש בעיירה הקטנה: „בעין הקטנה ביותר אפשר לראות את העולם הגדול". הוא לא היה מנאמני האינטליגנציה ה„מחכה"; היום הם משחקים

„ברוגז" עם העולם, למחר יצופו כמו קיסמים עם כל זרם גם בביב השופכין... אינטליגנטים באים ואינטליגנטים הולכים — התנועה היא נצחית. לתנועה של האנושות ישנו יעוד, כל עוד לא נתגשם, יש מקום לתנועת „פועלי־ציון". ישנם המגיעים לידי הכרה, רק אחרי שהלמו בהם...

הערכתי מאד את רושם הרשימות הצ'ודנובי, שרשם בשקט אפי את המאורעות הזעירים אי־שם בפינה יהודית, בשעת הזיעזועים הסוציאליים של מלחמות ומהפכות.

עוד אזכור את ספורו על פרחח יהודי מצ'ודנוב שהשתולל בצוותא עם כנופית פורעים, שדד ורצח בחברתם. לא אזכור, אם הצטרף לכנופית סוקולוב או לכנופית מארוסיה. נפוצו שמועות שונות: האחת — כי היה מאהב של האטאמאנית מארוסיה. לא אזכור את שמו, שמו המקורי ו„תהילתו" כוסו בערפל, שהזמן פרש עליו ועל מארוסיה*). בצ'ודנוב הכירו אותו יפה וידעו את שמו.

על מארוסיה סיפרו, כי ה„צ'ון" תפס אותה ביער, קשרו אותה לאילן והצליפו בה עד מות, וכי מאהבה היהודי מסר את נפשו להגנתה... כל סיפור המעשה על „באנדיט" יהודי בכנופיה האוקראינית של האטאמאנית מארוסיה, יכול לשמש חומר לרומאן אהבה...

מתנועת „פועל־ציון" שרדה קבוצה קטנה של חברים ותיקים וחוג נוער. חלק גדול מהחברים שגויסו ל„גדודי בורוכוב" ולצבא האדום, לא חזרו מהחזית; בחלקם נהרגו ובחלקם נשארו בכרך.

החברים הותיקים היו רציניים וראו את המשבר כתופעה נורמלית. זרם ההמונים שלעבר הביא אל המפלגה יסודות בלתי־בריאים, חסרי אידיאה ואפילו קריירסטים (ביחוד בזמנו של המיניסטר „הפועל הציוני" אברהם ריבוצקי). עכשיו נשאר רק הגרעין המוצק.

חוג הנוער היה חלש מאד מבחינה רעיונית. החברים הותיקים היו קוראים לפניהם חומר מפלגתי, אך הם הבינו אותו בקושי. לאחרונה היה בא גם יעקבין. הנוער היה שומע אותו ברצון. הוא לא היה מרבץ בהם את ה„תורה" של „פועלי־ציון". הוא שח על „הפועלי־ציוניות" לפי דרכו, הוא היה מדבר על עובדות קיימות. גם אני ניהלתי שיחות אחדות, רוב חברי חוג הנוער היו בחורות. הבנות בעיירה, כמו בכל העיירות, ציפו לחתנים, מצרך יקר המציאות בשנים שלאחר המלחמה. לא כל בחורה נמשכה לשיחה רעיונית. בערבים כאלה היו שירו של ביאליק: „הכניסיני תחת כנפיך" מדבר ללב, יותר מאשר „הבסיס האסטראטגי" של בורוכוב.

---

*) למשל, האגדה המועזעת, כי מוצאה של מארוסיה הוא יהודי (ר' „העבר", י"ח, תשל"א, עמ' 195).

חיים חפץ

המכון החקלאי הגבוה היהודי בנובו-פולטאבקה ובאודיסה

א

העיר אודיסה היתה, כידוע, אחת הקהילות היהודיות הגדולות והחשובות בעולם כולו. מאמצע המאה התשע-עשרה ועד שנת 1920, היתה העיר הזאת אחד המרכזים של תרבות ישראל. בה גרו, חיו כתבו, חיברו וצירו, למדו ולימדו את בני העם היהודי רבים מגדולי עמנו. בהם: מנדלי מוכר-ספרים; אחד-העם; שמעון דובנוב; חיים נחמן ביאליק; יוסף קלוזנר ועוד ועוד. פה נבנו והוקמו בתי-ספר ובתי-חינוך שונים לילדי העם היהודי, הוצאו ונדפסו הרבה ספרים עבריים, והוקמו מוסדות לעזרת יושבי העיר.

בראשית שנת 1920, אחרי שלוש שנות מאבק באזור קמה באודיסה, סוף-כל-סוף, המנהלה הסובייטית, ומיד חוסלה הפעילות הלאומית היהודית. ורק להנהגה הסובטית-קומוניסטית ניתנה הזכות ללמוד, ללמד, לחנך, לייסד וליצור ספרות, אמנות וכו'. כך התחלנו גם אנחנו, המורים היהודים, לדבר וללמד...

במשך עשר שנים, משנת 1920 ועד שנת 1930 ניהלתי באודיסה בתי-ספר יהודיים. בראשונה מוסד-חינוכי לילדים, שקרוביהם, — אבות, אמהות, אחים ואחיות, נהרגו בשנות 1919—1920, ואחר כך בית-ספר יהודי עירוני על שמו של שלום-עליכם. בבית-הספר הראשון התגוררו, חונכו ולמדו כארבע-מאות ילדים מבני חמש ועד שש-עשרה שנים. בבית הספר על שמו של שלום-עליכם למדו ונתחנכו שלש-מאות תלמידים יהודיים. לשון הדבור והלימודים בבתי-הספר היתה יידיש. כל המורים שלנו ידעו את השפה, ידעו את ספרותה, רבים מהם ידעו גם את הלשון העברית, אבל ללמד בה לא הורשה אז בברית-המועצות, ומשום כך היתה יידיש, הלשון היחידה שרק בעזרתה אפשר היה ל„הלאים" את הילדים היהודיים אצלנו. וזה היה האופן האחד שבו יכלנו ללמד את בני ישראל לדעת ולזכור את עמם. הענין היהודי היחיד היה אז, אם כן, בידינו לימוד השפה והספרות היהודית. את המקום הראשון בלימודים האלה „מלאו" אז ספריהם של מנדלי מוכר ספרים, שלום עליכם ופרץ, מלבד סופרים אחדים מן הצעירים.

מכל אותם היהודים שלמדו באותם הימים בבתי-ספר הסובטיים ובאים עכשיו לארץ ישראל, הנה אותם שלמדו ביידיש, הם היחידים היודעים עד עתה את לשונם, את הספרות, את הענינים הלאומיים של עמנו.

רציתי, מסורים ונאמנים היינו אז אנחנו, המורים היהודים, למלאכתנו, לתלמידנו היהודיים, אותם קרבנו, ולו גם במידה קטנה ועצורה, אל עמם.

בראשית שנת 1930, נקראתי לפתע אל ראש ה„יבסקציה" אברהם לב, שהיה ידוע לשמצה בעיר. כשבאתי אליו היה יושב שם עוד איש לא מוכר לי.

התודענו, ואני שאלתי לשם מה הוזמנתי. שניהם הודיעו לי את החלטתם שאעזב את משרתי באודיסה ואעבור לנובו־פולטאבקה במחוז ניקולאיב כמנהל הלימודים הכלליים בבית־הספר הגבוה לחקלאות לנוער היהודי, האחד בכל הארץ, להכשרת סגל אגרונומים יהודיים, והסבירו לי את חשיבות הענין ודחיפותו.

ישבתי ושמעתי את דבריהם אלה ולא ידעתי מה עלי לענות להם. מצד אחד נשמעו לי דבריהם כעין פקודה שאין לשנותה, ומצד שני לא הבנתי משום מה ולמה נבחרתי. הן עובד אני בבית־הספר על שמו של שלום־עליכם, ומסור אני לו, למורים, לתלמידים, ולכל מה שאני עושה שם, ולפתע דורשים ממני שאעזוב את כל זה ואעבור למקום חדש, לעבודה שמעולם לא עשיתי בה. את כל זה אמרתי להם, וגם הוספתי (בחשבי שזה יועיל לטעוני...) ; — „— הלא איני קומוניסט ואיך זה יטילו עלי אחריות כזו ?"

האיש הזר ענה לי ברוגזה : איך אתה מדבר ? המפלגה שלנו מאמינה לך שתעשה את מלאכתך בשלמות ובמסירות, משום שתענין נחוץ לעם.

שלשה־ארבעה ימים חייתי נפגש עם אותו איש, ברוך קימלבלאט, ושוקל איתו את הענין הזה, שמאוד לא רציתי למלאותו. סוף־סוף אמר לי :

— „למה מעיז אתה לפקפק בענייננו, דוקא משום שהצלחת באודיסה בבית־הספר ע"ש שלום־עליכם בטוחים אנו שתצליח בניהול בית־ספר גבוה לנוער היהודי בחקלאות. ומה היה אתי ? המפלגה מינתה אותי למנהל בית־ספר גבוה, אף כי מעולם לא למדתי את התורה הזאת, לא למדתי ולא קראתי את כל אלה המדעים. הייתי רק פועל פשוט. אבל המפלגה לא פחדה ולא יראה מכל זה ולא היססה להעמיד אותי למנהל באינסטיטוט".

כעבור כמה ימים הסכמתי להצעה. מסרתי את משרתי למורה אחר ובאתי לנובו־פולטאבקה.

ב

נובו־פולטאבקה היתה מושבה יהודית גדולה, שנוסדה בשנות הארבעים למאה הי"ט — בימי ניקולאי הראשון. היא נחשבה כאחת המושבות המסודרות ביותר. הקולוניסטים באו הנה מקורלאנד שבמערב רוסיה. התגוררו בה כאלפים יהודים עובדי אדמה.

בשנת 1902 נפתח ע"י חברת יק"א ביזמתו של הברון ה. גינצבורג, שלש וורסטאות מהכפר, בית־ספר חקלאי יהודי. בן שלוש שנות לימוד עבור הנערים היהודיים מן המושבות שבכל המחוז והפלכים הקרובים. המיניסטריום לחקלאות היקצה למטרה זו 300 דסטינות (כשלשת אלפים דונם) אדמה טובה פוריה. התהנכו בבית הספר כשישים תלמידים*. עם פרוץ מלחמת האזרחים והשתלטות כנופיות פורעים ברחבי אוקראינה, סבלה גם המושבה. היו אבדות קשות

---

* וכן כותבת בזכרונותיה רחל יהודאי „על בית הספר החקלאי מיסוד יק"א, שבו למדו חקלאות מגוונת מאות נערים בני המושבות בדרום־רוסיה, ועל מנהליו, שרובם היתה להם זיקה לציונות". לבנה (עורך), „חקלאים יהודים בערבות רוסיה", ת"א, 1965, עמ' 266.

בנפש ובשדידת רכוש, וגם ביה"ס נשדד ומנין תלמידיו נתפזרו. בשנת 1920 פתחה המלוכה החדשה שוב את בית־הספר, אבל עכשיו נתנו לו מטרה אחרת. פה נפתח בית־ספר מיוחד למומחים חקלאים והלימודים התנהלו ביידיש. בי"ס זה היה קיים עד שנת 1930. עתה החליטה המלוכה לשנות את צורתו בתנופה רבה ולכונן בו אינסטיטוט למדעי החקלאות, על כל צורותיהם וענפיהם, ולהכשיר אגרונומים ומנהלי ענפים וחקלאות.

בחדש מרס 1930 באתי לתחנת הרכבת של נובו־פולטאבקה, בקרבת בית־הספר החקלאי. מנהל האינסטיטוט, ברוך קימלבלאט, שאיתו דברתי באודיסה, תיאר לפני את התפקיד והעבודה שעלינו למלא.

— „עכשיו, — אמר לי, — אינך רואה כמעט כלום, מלבד אותם התלמידים, שכעת נקרא להם סטודנטים, הלומדים בקורס האחרון שלהם. אבל מעתה יצטרכו להמשיך עוד שנה־שנתיים בתור סטודנטים, ויקבלו סטטוס של אגרונומים. מלבד אלה נקבל עכשיו תלמידים רבים מכל הערים והכפרים. את אלה שסיימו בתי־ספר תיכוניים נקבל למכון הגבוה. ואלו שלא קיבלו את ההשכלה הדרושה ילמדו כמה שנים ב„ראבפאק" (הפקולטה לפועלים מיעוטי השכלה), ונעבירם לאינסטיטוט כאשר יגמרו את לימודיהם בו. ברור שנצטרך לגייס מורים מומחים, עוזרי־מדעים, לבורנטים למעבדות לכל ענף. וכבר מחפש אני אותם ומתקשר איתם במוסקבה, בחארקוב ובקיוב, ובכל מקום שידנו תשיג אותם.

הרבה דברנו והרבה עסקנו בימים ההם, הראשונים לעבודתנו במקום החדש, ואותו הזמן הגיעו לעבודתם הרבה מן המורים המלומדים החדשים, מלבד אותם המורים והמומחים שעמלו כאן מלפנים. כל אלה היו יהודים יודעי יידיש, ורבים מהם גם יודעי עברית, כמעט ככל הדרוש לנו בענין הלימודים. כעבור זמן מה באו הצעירים והצעירות שקבלו מאתנו את הרשיון להיבחן. כבר ביום הראשון לבואם הוברר העובדה ששני חוגים שונים זה מזה, הם הרוצים ללמוד אצלנו. האחד (הרב ביותר) הם בחורים ובחורות שסיימו לא מכבר את לימודיהם בבתי־הספר התיכוניים בערים שונות באוקראינה ובבלורוסיה. והשני, קטן יותר, היו בחורים ובחורות שלא גמרו, וכמעט שלא למדו בבתי־ספר בכלל. כולם באו מן הכפרים היהודיים שמילדותם החלו לעבוד עם אבא־אמא בשדה, בגן, עם העופות והבהמות שבביתם. את אלה האחרונים העברנו ללמוד ב„ראבפאק". ובבית־הספר הגבוה כללנו את אותם שלמדו וגמרו את בית־הספר התיכוני. בימים ההם לא קבלו במוסדות חינוך גבוהים בני „לישינצים" — „משולליי זכויות", כמו בני „כלי קדש", בני רבנים, שוחטים וכדומה, בני סוחרים ובורגנים, אולם אנו לא התחשבנו בזה כלל, לא אני ולא המנהל. לא שאלנו ולא בקשנו רשיונות משום שלטון. זה היה בודאי המקרה היחיד בכל המדינה... תבענו רק השכלה תיכונית, תעודה בגרות וידיעת אידיש.

ג

בחדש אפריל 1930 התחלנו בלימודים באינסטיטוט היהודי החקלאי היחיד בכל הארץ. אחרי כמה ימי התארגנות בכיתות הלימודים הבחנתי לפתע שחסר לי מורה ללימוד מקצוע גפן ותוצרתה, ולא ידעתי את מי הזמין המנהל שלי ללמד באינסטיטוט את המקצוע הזה. שאלתיו והוא ענה לי שכבר הזמין

מלומד גדול אחד באודיסה, ועד עכשיו לא בא האיש הזה. צריך לנסוע אליו ולדבר אתו.

כעבור ימים אחדים באתי לאודיסה. ידעתי מי הוא האיש שצריך אני לדבר אתו. זה היה הסופר היהודי־הרוסי אלכסנדר אברמוביטש קיפן, (1870—1938), שכתב סיפורים רבים, בהם סיפורים אחדים אודות חייהם של היהודי ברוסיה, ביחוד אודות הפוגרום היהודי באודיסה בשנת 1905. כמו כן היה צייר כשרוני. רבים מציוריו ידועים גם עתה. מלבד כל אלה הכתבים הספרותיים שלו ומלבד ציוריו, היה אז פרופסור באינסטיטוט החקלאות האוקראיני באודיסה כמומחה בגידול גפנים ותעשית יין.

נכנסתי אליו ודברתי עמו על ענייננו. הוא ענה לי שאין ביכלתו לנסוע מאודיסה, משום שעסוק הוא בעניינים רבים בעבודתו ובכתביו. עניתי לו שכל מה שהוא מספר לי הוא רציני, בודאי, אבל גם מה שאנו עושים הוא דבר רציני מאוד. ביחוד משום שהסטודנטים שלנו החלו רק עתה ללמוד והם מעונינים באותן הידיעות שיקבלו בתור אגרונומים חקלאיים וגיאולוגים.

הוא שמע את דברי, ולפתע שאל אותי: — „מי הם? מאין הם הסטודנטים שלכם, שהם כל כך מעונינים בלימודים"?

עניתי לו שאלה הם בניהם ובנותיהם של האכרים היהודיים...

מיד הפסיק אותי:

—„מה אתה אומר? יהודים? הם יהודים? איזו יהודים?"

—„כן! — עניתי לו. — האינסטיטוט שלנו הוא בשביל יהודים".

—„מדוע לא אמרת לי את זה? מדוע לא אמרת לי שזהו ענין מיוחד ליהודים? אין אני מוחל לך דבר שכזה! את העם שלי אינני שוכח! אני בא אליכם! כמה זמן נחוץ לכם? שבוע? שבועיים? אני אהיה אתכם כמה שתצטרכו לי. בעוד שלשה ימים אהיה אצלכם". — הוא התרגש ופניו חוורו.

קמתי להרגיע ולהפיס דעתו. הוא היה איש חולה. בעל לב יהודי חם היה, ומאושר היה בתוכנו כשהיה מרצה את שעוריו, והסטודנטים אהבוהו על שמחת החיים שבו והתחברותו אתם. בערבים היה מטייל עם התלמידות ומצייר את קלסתר פניהן, ולפעמים היה מתלהב וקורא: — „הן אלה עיניים יהודיות יפות, חכמות, זה זמן רב לא ראיתי פנים מעניינים כאלו". והיה מעניק את רישומיו וציוריו לנערות שצייר.

ד

מקרה מעניין קרה לנו באחד מימי הלימודים הראשונים. שוב שאלתי את המנהל שלי, את מי הזמין ללמד אצלנו את קורס ההיסטוריה של הקומוניזם, הן בעוד ימים אחדים אנו צריכים למלא את הקורס הזה. הוא ענה לי שכבר הזמין מרצה לכך, אבל האיש לא בא עדיין. — „ומה בכך? — הוסיף. קרא אתה בעצמך". אמרתי לו: „בור אני במקצוע זה, אינני יודע את המדע הזה!"

אינך יודע? מה יש פה לדעת? אם אינך רוצה, אני בעצמי ארצה". קבענו שבכל יום רביעי יתקיים השעור בהיסטוריה הקומוניסטית. והנה לא התקיים השעור. בערב אותו היום הוא בא להיצטדק וסיפר שהוזמן אל מזכיר המפלגה במחוז, אבל בסעם הבאה ידייק, יבוא וירצה. ביום המיועד נכנס לכיתה להרצות.

המשרד שלי נמצא קרב לכיתת הלימודים, ואני שומע בוקעים קולות של צחוק ועליצות, חשבתי בלבי, הרי לימוד זה הוא רציני ופילוסופי ומה הקלות־הדעת שמתיחסים התלמידים לשעור רציני? עם גמר השעור התפרצו ללישכתי כמה מן הסטודנטים וספרו לי:

—„חבר חפץ! אלמלא ידעת מה היה עכשיו אצלנו, בודאי היית גם אתה צוחק. אנחנו ידענו שהיום ילמדו אותנו את המקצוע החדש ונחכה למנהל ברחשי לב. הוא נכנס, הביט עלינו זמן מה בשתיקה, אנחנו חכינו. הוא התחיל באמרו:

— „חברים יקרים! אתם כבר מכירים את חפץ שלנו ואת ה„חאראקטר" (אופי) שלו, הוא עשה עמי דבר רע ואיום. הוא צוה עלי לבצע דבר שמעולם לא עסקתי בו ולא ידעתיו. הוא ציוה עלי ללמד אתכם אודות ההיסטוריה הקומוניסטית. כולנו יודעים בודאי מה גדול ויפה ונחוץ העיון הזה, אבל אני אינני יודע מה לספר לכם. יודע אני רק את חיי, את מה שראיתי, שעשיתי, איך נלחמתי בשונאי ארצנו וכו' וכו'. אבל את המדע הזה לא למדתי. אם כן, מה אני יכול לספר לכם?"

והוא סיפר לנו דברים רבים מחייו, מזמנו, ממלאכתו וכל מה שסיפר לנו היה כל כך יפה, נעים ושמח ששכחנו את ה„מדעיות"".

בעוד כמה ימים בא אלינו מורה חדש בלימוד הזה.

ה

מעניגים היו הבחורים הצעירים במדור הלומדים שקראנו לו בשם „ראבפאק". ברובם היו הם נערים כפריים מהמושבות היהודיות שידיעותיהם היו חלשות. בקושי גמרו את בית־הספר היסודי, או לא גמרוהו בכלל, כי רוב הימים בקיץ היו עסוקים בעבודות השדה, ואיני מקנטר אותם בעד בורותם, אלא בעד אדיקותם בקומוניזם ותמימותם באמונת מחנכיהם בקומסומול, שפטמו אותם בילדותם שמה שיש ברוסיה הוא הכי טוב, והכי ישר, ומחוצה לה הכל הכל שקר והבל.

בין שאר עיסוקי הייתי גם מרצה בדברי ימי אירופה. פעם נכנסתי לכיתה והודעתי: „היום נלמד על התרבות הצרפתית מסוף המאה השמונה־עשרה". קם בחור אחד מבני הקולוניות, בחור כפרי פשוט, תמים ובקש רשות הדבור.

— „בבקשה — אמרתי — מה רצונך להעיר? — והוא אמר: — „טעית חבר, או שאני לא הבנתי. איך יכולה להיות תרבות באירופה לפני שהגיעה המהפכה שלנו, הלא הם חיו במחשכים?"

אחדים מן התלמידים החלו לצחוק, וגם אני בעצמי התבלבלתי קצת בשמעי את אלה הדברים מבחור בן עשרים. אך מיד עניתי לו:

— „חבר ב., לצערי אתה טועה. התרבות קיימת מאז שהאדם החל להתפתח ולשכלל את חייו".

זה התמיה אותו. התורה שהרביצו בו המדריכים הקומוניסטים לימדה אותו שהקומוניזם ותורתו עומדים מעל כל המדע. הבחור הזה עניין אותי וגם את המורים האחרים. בכל מה שרצה ללמוד ולדעת, תמיד היה מודיע, שהוא קומוניסט, חבר המפלגה הקומוניסטית. הוא חשב שזה הוא אושר גדול וכל מה שנאמר, ונעשה במפלגה שלו הריהו קדוש. בכל נפשו האמין בזה.

פעם נכנס אלי אותו הבחור:

— שלום רב לך, חבר חפץ! רק זה עתה באתי מהכפר היהודי פ. וזהו כפר גדול ויפה, ובין האכרים ישנם גם עשירים ונדיבים רעים. את הכל לקחנו מהם, לא השארנו להם כלום. בקרוב יעבירו אותם לסיביר. באתי ל„יידענע" אחת ולא מצאתי אצלה שום דבר, לא בעל חי ולא דומם. בודאי החביאה הכל במקום מרוחק. אך כשרק יצאתי מהחדר בא לקראתי אוז גדול יפה ושמן, שלא ראיתי כמוהו. חטפתי אותו, לקחתיו בידי וצעדתי לקראת פשפש החצר, פתאום קפצה מביתה ה„יידענע", חטפה את ראש האוז ומשכה אותו אליה. היא מושכת ואני מושך לצדי, אני צועק עליה והיא צועקת עלי, עד שהאוז נקרע לשנים, חצי שלי, וחצי שלה. והקללות פרצו מפיה ביתר שאת עלי ועל כל מי ששלחני אליה. יצאתי ממנה בפחי נפש, והיא אוחזת בשני ידיה את שני חלקי האוז, הולכת אחרי וצועקת. ברחתי מהצעקה הזאת".

זו היתה תקופה אפלה וחסרת רגש רחמים. היו מחרימים את היבול האחרון של האיכר, שסרב לעבור לקולחוז. ומאות אלפים אכרים, ויש מעריכים במיליונים, שקראו להם אז „בעלי גוף" („קולאקים"), „נצלנים" (אקספלואטטורים); „גבירים" ועוד ועוד, נספו והוגלו למקומות רחוקים בסיביר. למלא ולעשות את כל המשימה הכבודה והקשה הזאת מינו המפלגות הקומוניסטיות בכל הארץ גם את התלמידים ואת הסטודנטים בכל המכונים. משום זה היו לנו ימים, שאף אחד מן התלמידים והסטודנטים לא בא ללימודים, משום שאת כולם שלחו ל„עבודה נחמדה" זו.

ו

בין הלומדים והסטודנטים היו אנשים שונים. הרוב הגדול למדו בחשק רב. שמעו את כל ההרצאות, כתבו, למדו, עבדו בשדה שלנו, בכפרים וגם עם בעלי־החיים שלנו (בהמות, סוסים). עבודתם החקלאית היתה — מלבד הלימודים התמידיים, — אחת מצורות הלימוד המדעי באינסטיטוט.

אבל היו לנו סטודנטים אחדים שלא למדו מה שצריך היה ללמוד ולדעת. אלה היו חברי הארגון הקומוניסטי בין תלמידי האינסטיטוט. הם התעסקו תמיד רק באלה הענינים. בשעה שהיו צריכים, למשל, לקבל מהפרופסור שלהם את אישור למודיהם ואת הידע שלהם, היו, כמעט תמיד, אומרים שלצערם לא למדו את הענין הזה או האחר, משום שהיו עסוקים בענינים קומוניסטיים חשובים. דברים אלה היו, לפעמים, מביאים לצער ולאי־נעימות.

חלק מהפרופסורים ומהמלומדים האחרים עבדו רק אצלנו וגם גרו אצלנו, אחרים התגוררו בערים אחרות ועבדו גם שם. דבר זה הקשה על פעילותנו. כבר עברה לנו השנה השניה בלימודינו, גדל מספר הלומדים הסטודנטים. בכל הבנינים והבתים שלנו מלאו ורבו הלומדים הגרים בם. גדל גם מספר העובדים שבאו אלינו ונפתחו קורסים חדשים. וכל זה גרם קשיים ואי־נוחיות בעבודה. באנו לכלל מסקנה שיש הכרח להעביר את האינסטיטוט שלנו מנובו־פולטאבקה לאודיסה. החלטנו לבצע העברה זו.

ברוך קימלבלט, המנהל הראשון של האינסטיטוט כבר יצא מכאן. במקומו בא קומוניסט אחר, וגם הוא עבר, ובמקומו בא הקומוניסט היהודי

הירשפלד, עורך העתון היהודי „לעבודת־האדמה" בחארקוב. מסרנו את החלטתנו למשרד־החקלאות במוסקבה ובקשנו את רשיונו.

כעבור ימים אחדים יצאנו למוסקבה, ונקראנו למקום לאיש שלא עבד במיניסטריון שבאנו אליו. היה זה אחד מגדולי הקומוניסטים והתכנון הסובטיו. לארין*. טרם באנו אליו לא ידענו למה ובשביל מה הוא קורא אותנו אליו, אבל ידענו שהוא אחד המנהלים האחראים, המתמסר ביחוד להתישבות היהודים באוו"ט. נכנסנו אל לארין. הוא קבל את פנינו בידידות ובשלוה.

„התישבו נא, — פנה אלינו במחוות יד. — יש לנו מה לדבר. אתם האחראים המדריכים את העתידים ללמד ולהדריך את המתישבים היהודים. נא להציג את עצמכם ואת תפקידיכם במכון החקלאי הגבוה ליהודים במדינה הסובייטית".

הצגנו עצמנו. ושוב שאל:

—„מה אתם דורשים מהמיניסטריון שלנו?"

שטחנו לפניו את טענותינו, היות שבנובו־פולטאבקה צר המקום למכון, והואיל והתרבו הסטודנטים וגדל צוות המרצים ואין בנינים מספיקים, אי־לזאת, אנו תובעים שיעבירו את המכון לאודיסה, ששם ישנם בנינים, פרופסורים...

הוא קם מכסאו, הפסיקנו, ובקול בוטח וקטגורי אמר: — „כך! אני מסכים אתכם, שבנובו־פולטאבקה אין לקיים מוסד חשוב כזה. אבל אין אני מסכים עם רצונכם לעבור לאודיסה. לקרים עברו, לייבפטוריה או לדז'נקוי. שם יתרכז המוסד. לשם תעברו, ואנו נדאג לכל צרכיכם. נבנה בתים מתאימים וכל הנחוץ לכם. שם תוכלו להרחיב את האינסטיטוט כפי שידרש על ידיכם ללא הגבלות באמצעים כספיים".

עניינו לו שכל מה שנקבל במקום החדש שהוא מציע לנו הוא טוב ויפה ונחוץ, אבל אנו מבקשים ורוצים לארגן לא רק את הענין שעליו דיבר. אנו זקוקים לפרופסורים ולמומחים, ובערי קרים הם אינם. משום זה צריכים אנו לעבור לאודיסה.

הוא ענה: — „נדאג לכל. נאפשר לכם תנאים שתרצו לעבור מעיר גדולה כאודיסה לקרים."

כעבור שני ימים נכנסנו שוב ודברנו אתו, ושוב דיבר הוא על קרים. הבנתי את דעתו ואת רצונו להקים בקרים אוטונומיה יהודית, אבל לדבר אודות זה היה אי־אפשר. דברנו רק אודות העברת האיסטיטוט. הוא רצה רק לקרים.

עוד בדברנו אתו ראינו כי הוא חולה, וזמן מה אחר פגישתנו, בינואר 1932 הלך לעולמו.

בסתו 1932 העברנו את האינסטיטוט לאודיסה. שינוים חשובים באו אז בסדר הלימודים שלנו. אותם המלומדים, שלהם נצרכנו תמיד בכפר, התחילו לעבוד אצלנו. גם פה היו הענינים קשים ביותר. היו גם בעיות המגורים של הסטודנטים שלנו ושל רבים מן העובדים אצלנו, ובמידה רבה גם החדרים שהיו נחוצים לנו ללימודים ולעבודת המדע. חלק מזה קבלנו מהנהלת העיר וחלק אחר — מהאינסטיטוט החקלאי האוקראיני שבאודיסה. כעבור זמן מה חשנו שמצבנו הוטב.

---

* ראה: י. ברזילי, „יו. לארין — מראשוני התיכנון הסובייטי" „העבר", קובץ י"ח (תשל"א), 154—161.

עבר הזמן השלישי, עבר הציו של הרביעי. השלימו את לימודיהם וקיבלו תואר אגרונום כמה מהתלמידים שלמדו עוד לפני קומו של האינסטיטוט. ובשנת 1935 גמרו את לימודיהם וקיבלו תואר אגרונום גם אותם שהחלו ללמוד בשנת 1930.

אך מורגש היה או שנוי יחס לכל הענין הזה של מכון לחקלאות יהודית, היחס מצד המרכז המוסקבאי הצטנן, וקרירות גסה נשבה משם. ככר לא נענו לתביעתנו כפי שהורגלנו. היו דוחים בכל מיני אמתלאות את כל בקשותינו והתקציב לא הגיע במועדו. יחס כזה הרגשנו גם במשרדי השלטון באודיסה ומשום כך בא גם שינוי ביחס הקומוניסטים במוסד שלנו לאותם העובדים והמנהלים שלא היו קומוניסטים. הקומוניסטים שלנו חשבו שבמצב החדש אשמים העובדים שאינם קומוניסטים. למרבית הצרה היו מחרימים חדרים וכתות מהמכון שלנו ומוסרים לבית־הספר האוקראיני והיו דוחקים רגלינו ומצרים צעדינו להתרחבות ולקבלת סטודנטים חדשים.

פעם, בזמן השעור, התלוננו הסטודנטים על היחס הרע למכון שלנו, והיתה קנאה לגבי יחס השלטונות לבית־הספר החקלאי האוקראיני, שהוא משופע בכל טוב ודואגים לכל מחסורם של האיכרים האוקראינים שבאו ללמוד באודיסה. ועוד לוקחים מאתנו חדרים ומוסרים להם. הרגשתי היטב בהתמרמרות המצטברת בלבם ואף אני כאחראי למוסד לא יכלתי להבליג מלהביע את רחשי ואמרתי להם:

—„מבין אני את התרגשותכם ואספר לכם מקרה דומה מהתנ״ך על כבשת הרש. בהיסטוריה שלנו מסופר על מקרה שאירע לפני יותר משלשת אלפים שנה בארצו של ישראל והמזכיר לנו את זה שקרה כעת אתנו. בימים ההם מלך בארץ המלך דוד. באחד הימים נכנס אליו הנביא נתן וספר לו: — שני אנשים היו בעיר אחת, אחר עשיר ואחד רש, לעשיר היו צאן ובקר הרבה מאוד, ולרש אין כל, כי אם כבשה אחת קטנה, אשר קנה ויחיה, ותגדל עמו ועם בניו יחדיו. מפתו תאכל ומכוסו תשתה ובחיקו תשכב, ותהי לו כבת. ויבא הלך אחד אל האיש העשיר. ויחמל העשיר לקחת מצאנו ומבקרו לעשות לאורח הבא לו. ויקח את כבשת האיש הרש ויעשהו לאיש הבא אליו ויאכילהו. כאשר שמע מלך דוד את מה שסיפר לו הנביא חרה אפו באיש מאוד, ויאמר אל נתן:

— „בן מות האיש העושה זאת, ואת הכבשה ישלם ארבעתים...״

ויאמר לו נתן: — „אתה הוא האיש הזה! אתה הרגת את אוריה החיתי ואת אשתו לקחת לך לאשה...״

הסיפור מצא חן בעיני הסטודנטים. והאחד מהם שליוני לביתי אמר לי חרש:

— „ואני לא ידעתי שבתנ״ך ישנם סיפורים כל כך יפים וטובים.״

כעבור כמה ימים קבלתי הודעת פיטורים מהמרכז האודיסאי, כנראה שהיו בין הסטודנטים מלשינים שמסרו את דברי. התלוננתי על השלטונות, וביחוד על שהעזתי לצטט ולהביא סיפור מהתנ״ך. החשידו אותי בנציונליזם, קלריקליזם ובעוד אימים שונים. עבדתי באינסטיטוט היהודי יותר מחמש שנים בתור מנהל הלימודים וההשכלה.

בעוד כמה שבועות חיסלו לגמרי את המכון הגבוה לחקלאות היהודי, כה שנשאר מהאינסטיטוט שלנו, וגם את הסטודנטים היהודים, העבירו לאינסטיטוט האוקראיני באודיסה.

האגרונומים שהשלימו את לימודיהם אצלנו עבדו כמעט בכל הכפרים היהודים בברית־המועצות ובהרבה כפרים אוקראינים, רוסים ועוד ועוד.

רבים מהם נהרגו במלחמה הגדולה, רבים נשמדו כיהודים, ואחדים, שנשארו בחיים, עובדים גם עתה בעבודות שונות ובמקומות שונים בכל חלקי ברית־המועצות ונחשבים לאגרונומים טובים, כשרוניים ונאמנים לעבודתם.

ישראל גוטין

איך חיברתי מלון רפואי עברי-רוסי בבריה"מ...

באביב 1947 נודע לי, שבספריה הרפואית הממלכתית בקיוב נתקבלה חוברת משוייץ ובה מאמר על טיפול חדש במחלות הצלחת (מיגרנה). בחיטוטי בקטלוג נתקלתי בחוברות „הרפואה" — בטאון הסתדרות רופאי ארץ־ישראל — חוברות מפוזרות משנת 1935—1941 וגם דו"ח מבית החולים „הדסה" בירושלים, משנות 1940—1941. לא האמנתי למראה עיני. הספר העברי האחרון שקראתי כו היתה „התקופה" בשנת 1918 וזה כמעט שלושים שנה שלא קראתי ספר עברי ולא ידעתי על קיומה של ספרות מקצועית רפואית. שכחתי על החוברת משוייץ ובקשתי את „הרפואה".

הספרנית התפעמה מאד: נמצא דורש להוברות אלה! היא קראה אותי הצדה, הציגה את עצמה כפוליגלוט, ואמרה שהחוברות הללו נמצאות בספריה זה כשנתיים ולא היה דורש להן. היא רוצה להכיר את האיש שיכול לקרוא בהן. היא נראתה כבת ששים ועיניה טובות ומבריקות. שאלתי: „מנין הגיעו חוברות אלו"? מסתבר, שספרות זו נתקבלה מהוועדה התברואית שליד חבר הלאומים. היא עובדת במחלקה לספרות־חוץ, כי היא שולטת בעשר שפות וגם בעברית, שלמדה מפי אביה. היא לחצה את ידי והוסיפה בלחש שמילדותה היא אוהבת את התנ"ך ואת העברית. שקעתי בחוברות אלו, כאילו נפגשתי עם ידיד־ילדות, לאחר עשרות שנות פרידה. כל מלה, כל שורה נסכה עלי חום של בית אהוב ויקר. ראיתי עד כמה התפתחה השפה, נעשתה גמישה יותר ועשירה בניבים ובמלים חדשות. יותר קשה היה להבין את המונחים הרפואיים. אך גם הם, לאחר נתוח לפי השורש והקונטכסט, נעשו מובנים. בדרך זו פיענחתי את כל המונחים. שמחתי שהספרות הרפואית העברית מקמצת במונחים לועזיים. החלטתי לערוך לעצמי מלון רפואי עברי־רוסי. כשיצאתי מהספריה היו בידי המישים מונחים מתורגמים לרוסית. במשך חודשים אספתי כ־500 מונחים. שמיר היה אצלי כרך „הפרדס" של רבניצקי משנת 1896 ובו מאמרו של ד"ר קובנר * „היודעים אנחנו מהי צרעת?" עם הרבה מונחים למחלות עור. אגב, ד"ר קובנר חיבר „תולדות הרפואה" בשני כרכים בשפה הרוסית; עבודה מקורית וראשונה ברוסית בתולדות הרפואה. הוא היה תושב קיוב. בשנת 1954 חיפשתי את החיבור הזה בקיוב בספריות הרפואיות ובספריות הכלליות — ולא מצאתי. הספר סולק מהספריות (כשאר הספרים, שמחבריהם יהודים). החלטתי ללקט מונחים רפואיים ממקורות ראשונים: תנ"ך, תלמוד, מדרשים, מספרות ימי הבינים וההדשה. התחלתי לאסוף ספרים בעברית. בחנאים השוררים בבריה"מ זו היתה עבודה קשה ומסוכנת. תחילה נשמרו הספרים העברים בידי הייבסקים ואחרי כן בידי הנאצים. אז אפשר היה לקנות ספריה בשוק הפשפשים. הגוים, שמצאו ספרים עבריים בדירות היהודים שחפשו בימי הנאצים היו מוכרים את הספרים האלו בשוק. מידיהם אפשר היה לרכוש ספרים עתיקים ויקרי ערך, שנשדדו מהספריות העבריות בלבוב וצ'רנוביץ.

---

* ד"ר שאול קובנר (1837—1896) היה אחיו הבכור של הסופר א. א. קובנר. ר' י. קלחנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, כרך ז, ירושלים 1953, עמ' 144.

נזדמן ליהודי אחד לקנות אינוקבל (ספר שנדפס לפני שנת 1500), מסכת בבא בתרא. המקור השני להשגת ספרים — היו הפצינטים היהודיים שלי. הם ידעו שאני חובב ספרים עבריים, ושלמעני זהו ההונורר הטוב ביותר. והם היו מחפשים ספרים למעני. לבסוף גילה הנ.ק.ו.ד. את המסחר בספרים „אנטי־מהפכניים" בשוק הפשפשים ומסחר זה הוסל.

בידי עלה לאסוף כמאתים ספרים: תנ"ך עם מקרא מפורש של בהרב, עקביא ש"ס בבלי שלם עם פירוש רש"י בכרך אחד בהוצאת שפטל בברדיצ'ב, כל ספרי הזוהר, ארבעה כרכים „חיי אדם", ספרים עתיקים וחדשים, חוברות ועתונים. ניגשתי לעיבוד התומר. אגב עבודתי התקשיתי לתרגם את המונח „פונטיקולוס" בלטינית והנה, בדפדפי במסכת „עבודה זרה" נתקלתי בדף כו במאמר זה: „ת"ר בת ישראל לא תילד את העכום מפני שמילדת בן לעכום, ועכום לא תיילד את בת ישראל מפני שחשודין על שפיכת דמים, דברי רבי מאיר, וחכמים אומרים עכום מיילדת את בת ישראל בזמן שאחרת עומדת על גבה, אבל לא בינה לבינה. ורבי מאיר אומר אפילו אחרות עומדות על גבה נמי לא, דזימנין דמנחא ליה ידא אפותא וקטלא ליה ולא מתחזי. רש"י: אפותא, על מצחו של תינוק, מקום שמוחו של תינוק רופס". והנה נצוצה אצלי מחשבה: הרי יכולים אנו ליצור מונח מהמלה רופס ובכן פונטיקולוס פירושו — מרפס ואפילו אין זה התרגום המדויק הרי המונח מרפס מבליט לא רק את מראה המקום אלא גם את אופן הבדיקה, אנו בודקים לא רק את העומק אך גם איך הוא רופס. אחר כך מצאתי, לתמהוני, שבמונח זה כבר משתמשים בספרות הארצישראלית ואני גיליתי שנית את אמריקה...

בימים האפלים ההם 1953—1948, כשהאנטישמיות בבריה"מ הגיעה לשיאה — שאבתי עידוד ונחמה בחיטוט בספרות העתיקה והחדשה.

בשנת 1952 כבר היו בידי כ־3000 מונחים רפואיים בעברית־רוסית. והנה, קרה דבר ששם לאל את כל עבודתי הקשה. בסתיו 1952 אסרו יהודי קשיש, לאחר שמצאו אצלו בשעת חיפוש את „שירי עם" לביאליק. זה היה מהנדס שיצא לגימלאות, אדם מכובד על כל תושבי פודול (פרבר בקיוב), נשפט לחמש עשרה שנות עבודת פרך. השמועה הקיפה את כל פודול, שרוב תושביו היו יהודים והם התחילו לשרוף את כל הספרים בעברית, באידיש וגם ברוסית, שתכנם היה יהודי. בקרתי בבתי מכירי היהודים ואספתי את הספרים המיועדים להשמדה. לא תמיד הצלחתי: במקומות אחדים מצאתי ערימות אפר. ואחרים לא הסכימו לתת לי: „אסרו ויענו אותך ואז תגלה אצל מי לקחת" — והשליכו את הספרים לאש. רק במקום אחד הצלתי מן האש ממש ששה כרכים של „דברי ימי עם עולם" לדובנוב. פתאום נזכרתי שלאחד ממכרי מצויים כל כרכי ה„אנציקלופדיה היהודית" בשפה הרוסית (1912, פטרבורג). אבל אחרתי גם כאן; מצאתי תנור מלא אפר, רק דף אחד הציץ מן התנור, — (תוי „כל נדרי"). בעל האנציקלופדיה ישב בפינה ובכה. יצאתי מן הבית בלי אומר, כפי שיוצאים מבית שמת מוטל בו. ואשר ל„אנציקלופדיה היהודית" — אומרים שכל ספר יש לו מזל משלו. תפקיד גדול ומיוחד מלאה אנציקלופדיה זו בעיצוב ההכרה הלאומית של היהודים, והנוער היהודי בבריה"מ בפרט. בעד האנציקלופדיה הזאת שלמו יהודים 200—250 רובלים ואלו האנציקלופדיה הרוסית, בת שבעים כרכים עלתה רק 30—40 רובל.

(הלכתי הביתה ופומתי את הקינה „שאלי שרופה באש"). אספתי את כל הספרים העבריים שלי, ארזתי אותם בארגזים, הנחתים במחסן העצים וכיסיתים בגזרי־עץ.

לאחר מות סטאלין פתחתי את הארגזים והנה, כל הספרים שבקרקעית הארגזים וגם מחברותי — המילון הרפואי שלי — נתקלקלו ממי האביב שחדרו למחסן. התחלתי בעבודה הגדולה מחדש. משנת 1961 התחלתי לקבל מארץ־ישראל את „הרפואה", ה„דפים רפואיים", „קורות מדעי הטבע והרפואה" והעבודה נמשכה ביתר הצלחה. בשנת 1966 כבר היו בידי כעשרת אלפים מונחים רפואיים.

מאז 1957 הגשתי שבע מעמים בקשות לעלות לישראל ונתקלתי בסירוב מוחלט. התיאשתי מהעליה וחששתי שגם העבודה שלי תלך לאיבוד. ובימי יאוש אלה עשיתי משגה גורלי ושלחתי את המלון לארץ ישראל. כשנודע לי שהמלון לא הגיע לישראל, הגשתי תלונה לדואר. הם ענו לי בקשיחות אכזרית שכתב־היד אבד בדרך. הם גזלו את עבודתי, שהקדשתי לה עשרים שנה.

נשארה אצלי טיוטה המכילה 7500 מונחים. עכשיו, עם עליית רופאים רבים מבריה"מ מורגש צורך במילון כזה. פניתי למו"לים ובפי כולם תשובה אחת: מילון זה יביא רק הפסד. פניתי למוסדות שצריכים, לדעתי, להתעניין במילון וגם הם „אינם רוצים להניח את מעותיהם על קרן הצבי".

וכן נשאר לי המלון כאות־זכרון לעבודת פרך, שנעשתה בתנאים איומים, זכר להרפתקאות ולשאיפות רמות — שלא נתגשמו.

ר ח י פ י ם*

(פרקים ממאבק הספרות העברית בברית־המועצות)

הגינוסייד התרבותי — אמצאה יבסקית

חורף 1920. חרקוב הבירה, הבולשביקים גאלו בפעם השלישית את אוקראינה והיהודים — אפילו הבורגנים — נשמו לרווחה. רווחה שמועה: עכשיו אין זה אספסוף מתפרע, אלא צבא ממושמע המשליט סדר. על כל פנים, חיי האדם אינם סתם הפקר. „הלבנים" השאירו אחריהם גלעד של סיוטים ולאחר תבוסתם הגרוסקית כמעט, נתאפסה האשלייה לתמורות מדיניות סבירות. אמנם, חרקוב היהודית ניצלה משחיטות; קברניטי הקהילה (ובראשם הד"ר י. ל. וילנסקי — אביה של המשוררת מרים שטקליס) החמיאו את הגנראל הקאזאקי שקורו במחת משכנעת, שפתחה את סגור לבו והוא הצהיר: בדרך כלל, הפרעות זרות זו. במכורתו — חבל קובאן — לא היתה קיימת בעייה יהודית כלל! (לא היו שם יהודים!) אבל כשהיו נתקלים על שפת הנהר חרקוב בגופה יהודית שדודה (לא השאירו אלא תחתונים) ומעוותה, היו העוברים־ושבים פולטים: „ז'יד!" ומטעימים: „קומיסאר, קומוניסט!". משמע, שהשנאה אינה זואולוגית, חלילה: נהרג „ז'יד", משום שהוא קומיסאר וקומוניסט.

זהות היהודים עם הקומוניסטים בלטה ביותר עם התבצרות השלטון הסובייטי. כל המשרדים נתמלאו יהודים. ה„גויים" הרגישו פתאום עצמם בשבי; אזרחים ממדרגה שנית. קומתם שחה וקולם הונמך. אבל אין מנוס. אפילו אלה, שדבקו באמונתם הכרונית, ש„משטרו של לנין־טרוצקי על סף ההתמוטטות", גאלצו להודות, שהעבר לא ישוב עוד. והיהודים — גאוני ההסתגלות — מלאו את כל החורים והסדקים במנגנון הביורוקראטי המנופח, שזכה לכינוי „ממלכת הנייר". והם שהצילו — במרצם ונאמנותם — את השלטון המתהווה מכליון חרוץ. (ויש להניח, שעל כך, זכו הם ב„מולדת הסוציאליסטית" למעמד מיוחד: הם חוסלו כעם ומוגדרים עכשיו כ„אזרחים סובייטיים ממוצא יהודי").

חרקוב העברית

חרקוב — עיר צעירה; „חור" אלמוני נידח, שהתפתח באורח פלא, בתנופה „אמריקאנית". לפנים, היה זה קן־שודדים של כנופית חרקו (מכאן השם ח ר ק ו ב). ליד מערת הגולגים נבנתה במרוצת הימים האוניברסיטה, כנראה, שיודדים אלה, הם שהניחו יסוד לעושרת התופה של העיר. שרידיה ההיסטוריים דלים מאוד; תכמים טועים, שהרחוב בצרי (כזרי), שבמרכז העיר, מעיד על שהיית הכוזרים באיזור זה. העיר מבורכת בשלושה נהרות אנקדוטיים: לופאן (פצץ), חרקוב וניטיץ' (אל־זרום); בכל ימות השנה אין בהם מים אפילו לרפואה ומכאן מקור המימרה: „אפילו תתפוצץ — הרקוב לא יזרום". ואף־על־פי־כן, יצאו מוניטין לעיר כמרכז רפואי־מסחרי־תעשייתי ולקוחות נהרו לכאן ממרחקים. הרופאים, עטורי ההתהלה, היו ברובם יהודים או משומדים; במיוחד זהר שמו של רופא־העיניים ה י ר ש מ ן. ביום מותו פרסמה הקהילה היהודית מודעת־אבל מאירת עינים והעלתה על נס את הרופא שהיה גם „חובב־אנוש", תוך התעלמות גמורה מהתנצרותו. גם טהנות הקמח המפורסמות (ליניצקי, מולדאבסקי) של יהודים היו.

---

*) הפירות האחרונים שנותרו על העץ.

ראשוני המחישבים היהודים בחרקוב היו החיילים ה„ניקולייביים", שהורשה להם לגור „מחוץ לתחום". אבל על אף האיסורים הקטלניים היו מסתננים לכאן יהודים בתעודות מזוייפות של „בעלי־מלאכה" והמשטרה העלימה עין תמורת „מס" קבוע המניח את התיאבון. בשנות המלחמה העולמית הראשונה נהרו לחרקוב המוני פליטים, שגורשו מאזורי הקרבות („תחום המושב" אבד את גבולותיו המקוריים. והצפיפות היהודית הפורה (למעלה מאתים אלף נפש) הקימה לאחר המהפכה מעצמה עברית אדירה (ובצידה התבצרה גם מלכות אידישאית לא מבוטלת). גני ילדים, גימנסיה, בית־מדרש למורים, אוניברסיטה עממית, אגודה לאמנות, סטודיה דרמטית (מכאן יצאו שחקני „הבימה" לעתיד — צ. פרידלנד, פ. לוביץ, ש. ברוק). באוניברסיטה העממית נתלקטו טובי הפדגוגים: א. כהנשטם, ד"ר ש. י. טשרנא, פ. שיפמן, נ. פרוחובניק (פרחיהו). התארח הפובליציסטן־ההוגה ש"י איש־הורוויץ, שקנה את עולמו במאמריו הפיקנטיים על טעם קיומה של היהדות. הוא היה בעל־מיכרות באגן־הדונץ והעברית שלו היתה „גבירית"־מדושנת, כביכול, טבעות זהב נושרות מפיו. נושאו המחובב — שבתי־צבי והרצאותיו נהפכות לרומן בהמשכים.

פתאום הופיע מעולם זר ועויין הפילוסוף־המרכסיסטן ברוך סטולפנר, שהחליט לחזור לכור מחצבתו, הוא — נמוך־קומה, קרח, שעיר כאיכטיוזבר, שנחלץ מעידן הקרחונים. הפתיע בעברית שלו שהיתה מקורחת ושעירה, מישזר של סגנונות ותקופות. זה היה זכרן אכזרי, צמח ארסי. את נאומיו היה מתחיל ב„מעולם לא הטעני זכרוני" ופיו שותת ציטטין. מספרים, שבימי אמיגרנטיותו בז'נבה התפלמס עם לנין וציטט על־פה את ה„קפיטל" שלוש שעות רצופות. אחר כך הוא נתמנה לפרופיסור באוניברסיטה החרקובית והסטודנטים היו יוצאים מהרצאותיו המומים, רגומי ציטטין.

את המשמרת הספרותית הצעירה יצגו סופרי „התקופה" המוסקבאית, הפרוזאיקן ח. ש. בן־אברם והמשורר מ. ז. וולפובסקי; שניהם יצאו מתחת כנפיו הרחומות של שטיבל, איש העסקים הפלאי, שלא קם כמוהו לפניו ולאחריו, שלהיטותו לצבירת מיליונים היתה מוקדשת לספרות העברית. הוא היה משגר שליחים לכל קצוי רוסיה לצוד כשרונות ומעודד אותם לכתיבה בשפע של „אוונסים", ושטיבל הוא ששלח את בן־אברם להינפש ביאלטה שבקרים.

הרנסנס העברי שהסעיר את כל מרחבי רוסיה, גרף אפילו את האידישאים; באחת המסיבות הספרותיות צץ הסופר צבי הירשקאן, שקרא את סיפורו העברי. (הסיפור לא הצטיין ברמתו ובן־אברם קימט את חטמו החושני ולחש: „אצלנו קוראים לזה סמרטוט!").

[חרקוב יצאו לה מוניטין גם במנהיגיה ונואמיה; כשהגעתי ארצה נדמה היה לי שבהגה „המדינה בדרך" אוחזים אלה שתיו ראשי המדברים בחרקוב: זיאמה אהרונוביץ (ארן), חיים הלפרין, ישראל אידלסון (בר־יהודה), אברהם לוינסון, א. ברודני (בראלי), א. זברסקי, י. ש. שפירא (לשעבר שר המשפטים) ואחרים].

הלב העברי הלם והמה בבנין „תרבות". כאן היו מרוכזים כל המוסדות. לפני הצהרים נעשה הגימנסיה, שיצא שמה לתהילה בעיר („לא גרועה מהגימנסיה ביפו!". התמארו ה„תרבותאים"), לפנות ערב נערכים כאן מיסדרי הצופים, בחדר הקטן שבקצה המסדרון הארוך למד החוג הראשון בעולם לסטינוגראפיה עברית, בהדרכת הממציאה הד"ר ס. שרגורודסקי, פה מכיירים, שם שוקדים על „חובת הלבבות". לשעורי הערב נוהרים מאות. ובתוך המהומה ה„אפוקליפטית" הזאת מתרוצץ הד"ר ש. טשרנא — רזה, חיוור, עיניו בולטות־מבוהלות. הוא מתגורר באותו בית ומנצח על הכל: מנהל את הגימנסיה, את בית־המדרש, מרצה, מפזר חיוכים ואין לו זמן לכעוס. אף כי כל אחד משתער עליו בעצותיו, תהיותיו ותלונותיו. נדמה שהוא כולו אוזניים ונשקו היהידי — חיוך חיוור וממצה. כששאלותיו דורשי שלומו: כיצד יכול הוא לחיות בתוך המולה מטורפת זו? ענה בחיוכו המריר: „ואני שואל: כיצד יכולים אתם לחיות בלי כל זה?".

השואה היבסקית

יום אחד בקרתי בגימנסיה ונתקלתי ב„גוף זר" ; „גוי" ממש, בעל חזות של שרירה, יושב בחדר המורים ומשוחח עם הפדגוגים בנחת מקצועית. וכשלחשתי לד"ר טשרנא : „מי הערל הלז ?", הוא הבליט יותר את עיניו הנפחדות ופלט מתחת לשפמו המרטיט : „בולשביק !". זה היה מפקח ממשרד החינוך. „והוא לא אכל אתכם ?". „לא ! מדבר כמו בן־אדם ולא איכסח לו שזו גימנסיה עברית. אולי באמת הם נשתנו ?". סיים באנחה מתרוננת.

ופתאום נפוצו בשורות איוב : ה„יבסקציה" מחסלת את כל מוסדות „תרבות" ולא תשאיר אף זכר לכל הקשור בשפה הקונטרי־ריבולוציונית. המועדונים הציוניים עוד המשיכו לפרפר, אבל על העברית יצא הכורת בלהיטות מבוהלת, כאילו גורלה של המהפכה העולמית תלוי בכך. ה„יבסקים" התרוצצו כעכברים מורעלים ובעיניהם פעפעה השנאה הטרופה, שהמריצה את המורה והכומר בכפר מולדתי להסית לפרעות.

אצתי אל ה„מבצר". ד"ר טשרנא לא היה חיוור ומבוהל יותר מן הרגיל. „השמעת ?". „מה ?". „מה זאת אומרת מה ? מחסלים !". „מה מחסלים ?". „אותנו, את העברית !". „הו ! הו ! מי אמר ?". „מה אתה ? צוחק ? אינך יודע מי ?" „ואוזניך שומעות מה שפיך ממלל ? מחסלים ! כלום זה יתכן ? כלום אפשר לחסל תרבות של עם נצחי ? והעם ישתוק ? וכל העולם כולו ?". והוא, שהקפיד על דרכי הילל, דחפני ב„אמת הבניין", כאילו לא הייתי, אלא אחד המחסלים. אבל „העם" לא הוציא הגה. לא עברו ימים מועטים וכל המוסדות נסגרו. אמנם, ניסו לשגר „משלחות", שטרתן לגולל פרשיות היסטוריות וכו', והעלו חרס. בינתיים נפטר א. כהנשטם. ד"ר טשרנא ופדגוגים אחרים יצאו לחו"ל עם ה„חזורים למולדתם". הכוחות העבריים נדלדלו, „תרבות" נתקפלה. הגימנסיה המשיכה קיום מחתרתי ושמרה על הגחלת. יום אחד הופיעה ב„תרבות" המחוסלת בחורה מעוכה ומכורכמת ופנתה אל המזכיר בקול גברי, בעברית מלעלית מדוקדקת : „יש כאן קבלה ?" וטרם הספיק המזכיר לענות בשלילה, צצה מאחוריה דמות סגלגלת של גבר מדושן־נצחון, זוהר ומזיע. זה היה ה„יבסק" ממחלקת החינוך משה לויתן, המכונה רמד"ש (רבי משה דובר שקרים). הוא פתח פיו בסלסול מסורתי : „אם במחתרת ימצא הגנב" ? (כל ה„יבסקים" היו מתגנדרים ב„גירסא דינקותא" שלהם). נערך פרוטוקול כדת. כל הארונות (ספריה ענקית, ירושת „חברת מפיצי ההשכלה") והדלתות האדימו בעיגולי דוגג ורמד"ש הבטיח להגיש את כל החומר לכס המשפט הסובייטי, שאינו יודע רחם וישמיד את כל אויבי הפרולטריון הגלויים והסמויים. כך נחרבה המדינה העברית בידי טיטוס, הנושא את שם משה.

„מונוך הסערה"

הוועד המורחב של „תרבות" (במחתרת) מורכב מנציגי כל המפלגות והארגונים ; שתי מפלגות „צעירי־ציון", שכל אחת מהן מדגישה במפגיע : „הרי אנו המפלגה היחידה החיה והפועלת ברחוב היהודי !". ואילו ה„כלליים" ראו עצמם כיורשי הציונות המקורית, הנצחית, שאין פגעי הזמן עלולים לעקרה מעיקרה. במיוחד התהדרו באנם הגזעי נציגי „מכבי", שבמיסדר האחרון שלהם התפקדו בפארק שבפאתי העיר, כאלף חברים ! הבליטו את ערכם גם „אדריכלי עתידנו", מדריכי מועדוני הנוער ולא חסרו גם סתם יהודים נדיבים, נאמני העברית, שעוד כותם בכיסם. כל אדירי איומה אלה גאים בעברם ומבליטים את סיכוייהם השמורים לבאות. ורק אנו, נציגים־לא־נציגים של קמצוץ סופרים מתחילים (תמיד עוקצים אותנו : „כמה אתם ?" ואת התואר סופר אין מבטאים בלי גינוני מרכאות) רק אנו חשים עצמנו בטלים בשישים. מה פעלנו ? עוסקים אנו בשעשועי ילדות כגון הוצאה דו־שבועון בכתב בשם „מתוך הסערה". באישון לילה יוצאים לרחוב להדביק מודעות, המבשרות על הופעת גליון חדש ; בהתנצחות סדיסטית היינו משליאים במודעתנו את כתלי המועדון היבסקי — אל ישקטו על שמריהם הנאלחים אנו חיים ! טופס עתוננו מוצג באולם הקריאה של הספריה הממשלתית ע"ש קורולנקו.

כשמאחר הגליון להופיע, אין קץ לקובלנותיה של הספרנית האוקראינית הישישה וזו מאיצה בנו: הרי הקוראים דורשים!

בטאוננו — סובייטי, לכל הדעות. — אין אנו חולקים על המשטר הקיים, פרט לעברית, שאת זכויותיה אנו תובעים בקולי קולות. אנו מגנים את „הבורחים־הבוגדים (את האניה „רוסלאן", את ביאליק ופמליתו), שנטשו את ארץ הסובייטים והפקירו את העברית בידי הפפרקורנים הביבסקיים. ברור לנו: לוא נשארו גדולי ספרותנו למאבק בארץ (הרי ביאליק היה נערץ בחוגי הספרות הרוסית!), עוד ניתן היה להציל את הכל, כי המזימה האנטישמית הביבסקית חורגת מן התחוקה הסובייטית ושאיפות הקומוניזם. הביבסקים, ספיחי ה„בונד", הצליחו לחטוף מידי השלטונות את ה„קונצסיה" על „ההמונים היהודיים", אף כי הם עצמם היו מבוטלים ובזויים בעיני הצמרת הקומוניסטית. (מעשה בקומסומולאי יהודי, שהגיע לחרקוב מן הפרובינציה והתייצב במרכז המפלגה, „ליבסקציה!" — חרצו במחלקת המיון, אבל נמצא לו גואל שהתריס: „לא, חבל עליו. זה נראה כבחור מוכשר והגון").

אנו — ליגת התרבות „קורנס" — (כך קראנו לעצמנו) יזמנו את הפגישה הגורלית של הנוער העברי: להיות או להתחסל? ליד אנדרטת קאראזין, מיסד האוניברסיטה, נתלקטו כמאה נציגים של „הרוב האילם": סטודנטים ובכירי הגימנזיסטים. ההצעה לשלב את העברית במציאות הסובייטית, כשאר הלשונות המתהלכות בארץ, מצאה אוזן קשבת. מי קבע ששלפי ה„בונד" הם דובריה החוקיים של האומה היהודית? ואין להרגיל את הנגנון המדיני ואת המוני העם לגילויים אנטישמיים כגון רצח התרבות העברית, כי עלולים הם לגרום לתוצאות קטלניות ולהמים קלון על המשטר הקומוניסטי. כבר הלכה והתגבשה החלטה בנוסח זה ופתאום צצה התנגדות בלתי־צפויים. קם צעיר בעל פרצוף של „בחור ישיבה, האוכל ימים", חיוור, מסוגף, מגוזל, ממושקף, פנין חדים ולשונו ארסית. הוא השתער על ה„משתלבים" בשצף: אין למזג מזרח עם מערב! אין לסמוך על הכזב הקומוניסטי. קיקיוניזם זה ימות ונצח ישראל לא ישקר!

זה היה מאבק נואש בין אמונה עתיקת יומין ונסיון הסבני של המהלכים בין הטיפין בהיסטוריה. נשתוררה דומיה והכל נתפזרו כאחר לוייה.

אחר כך נודע, שנציג נצח ישראל לא היה אלא פרובוקטור. הוא הלשין על חברי „השומר הצעיר", „מכבי" ורבים נאסרו ונשלחו לגירוש. לבסוף נמצאו מחנדבים ששמו שק על ראשו ורוצצו את עצמותיו.

היתה עוד יזמה מחוגי „תרבות"; אספו חתימות המכריזות על העברית כשפתם הלאומית של „החתומים מטה". עברו מבית לבית. ההיענות היתה יפה. נאספו אלפי חתימות ובזה נסתיים הכל; החומר לא הגיע ליעודו.

ופתאום הגיעה עונת השלכת. נצטמקו המפלגות, ארגוני הנוער, הצופים נמסו כשלג מפשיר. פלונים ואלמונים פסקו מלהופיע בישות הרבים. מה קרה להם? אומרים, שהם ספונים בביתם ו„משמאילים". את כולט בולע ה„קומסומול". גם איתנותו של „מכבי" נתפוגגה. שכול ויתמות מסביב. רק „מתוך הסערה" עודנו סוער על משמרו. שליחים מערי השדה באים ומעתיקים את הגליונות; הפרובינציה המפגרת עודנה רעבה ל„מזון רוחני".

ולאדימיר סוסיורה וביאליק

מדוע רצנו אל סוסיורה?

קודם־כל — חיצוניותו החורגת־המלבבת. לפני שפתח פיו, לפני שידעת מיהו, ברור היה מיד: זהו משורר! עינים חולמניות־מכונפות. בהק של רזון, אודם שחפני על לחיו. דבריו מגומגמים; הוא יוצר מלים פתאומיות. מקשיב למלה הנפלטת ותהייה על פניו: האומנם א נ י אמרתי זאת? וידיו מפסלות את הביטויים הנוקשים. מבוכתו מתאבכת והוא מפסל את עצמו ומצין מן הצד: „נו, טוב?" לידו ה־ "Alter Ego" הכרוני שלו, שנדבק אליו כעלוקה מנוגנת. מלחין גבוה, שחור, מאוד יהודי, מגרגר, עיניו הכהות בורגות־מאיימות. הוא רץ אחרי סוסיורה בעינים חונפות־מתחננות:

„גו, יש משהו חדש?" והמשורר פולט גוש חרוזים ונמלט על נפשו. המלחין כורע תחת מועקת הביוגרפיה שלו. הוא יליד כפר, שולייית נפח. הלם, הלם בפטיש. נתזו זיקים אדומים. ופתאום קפצה שלהבת המהפכה. ובגרונו חנקה פקעת צלילים. תחילה היה מלחין את גידופי הנשים; יש להן מילודיה מיוחדת. קפץ העירה. עכשיו הוא לומד בקונסרבטוריון. מלחין את יצירות משוררי המהפכה. אלמלא ילדותו הקשה היה עכשיו גבוה פי שלושה. המשורר ופמלייתו מסתכלים במלחין באימה ומברכים את ילדותו: לוא היה גבוה פי שלושה, היה מבקיע את התיקרה והורס את כל הבית.

וסוסיורה מתלונן: מה רוצים ממנו? הוא כותב בשתי השפות — אוקראינית ורוסית. והאוקראינים מגנים אותו: בוגד! מדוע? אביו ממוצא צרפתי, אמו רוסיה, אחת הסבתות יהודיה והוא — משורר אוקראיני? אבל לבסוף נטש את הרוסית. כלום זוהי שירה רוסית? הרוב יהודים וגם פולנים וגם ארמנים וצוענים לא? כולם חרזנים קוסמופוליטיים, מחקים זה את זה ואלו האוקראינית — בעידן הרנסנס! פאבלו טיצ'ינה! משורר כזה אין לרוסים, אפילו באירופה מעטים כמהו! זהו עם יוצר, עתידו לפניו! כן?

דומה שהוא מתווכח עם עצמו, מושך כתפיו, מגלגל עיניו. על פרשת הדרכים.

החלטנו — הנוביץ ואני — לרוץ אל סוסיורה; הגבוכים יבינו יותר לרוחנו העברית! הוא התגורר ב„בית־הסובייטים", מלון לשעבר. קומה שלישית. חדר ריק: מיטה צנועה, כסא חיגר ושולחן איננו. הוא עומד באמצע החדר וידיו משוטטות באויר, כמנצח על עצמו. בפינה ליד הדלת — נערה כפרית, יחפה, עטופת סמרטוטים סגוגניים. זוהי אחותו, שאך זה הגיעה מן הכפר, שם היתה רועת חזירים. היא מסתכלת בעינים ערות, מבוהלות, לא־סתגלניות. אנו נבוכים, נבוך גם סוסיורה. אנו מציגים את עצמנו: עברים וכו'. פניו המבויישים מתיזים אלף חיוכים: „אה, ביאליק! אני אוהב אותו מאוד" — והוא פונה אל הנערה היחפה: „איפה הספר בכריכה האדומה?" אחותו מושכת כתפיה. אינה מבינה מה הוא סח. היא אינה מסוגלת לעכל את השפה הזרה. נדמה לה, שגם אחיה עושה עצמו לשחוק. שם, בכפר יש משמעות לכל מלה. הכל ברור. וכאן אין איש בטוח בדבריו. גם אחיה מדבר ומהסס, מדבר ומהסס.

אנו מסתכלים על סביבנו: אין זכר למלה מודפסת; אפילו לא עתון. החדר ריק, כאילו פינה מקום לשירה הרצופה. בימים ההם חששו המשוררים להשפעות: שומה עליהם להתחיל מחדש, ליצור תרבות קומוניסטית ומשורר החדר למקוריותו ראה חובה להצהיר: „לא קראתי את פושקין!". וסוסיורה מחטט בכל הפינות. הוא כבר מוכן לצאת מכליו ונועץ באחותו מבטים רושפים, כאילו זו בלעה את הספר.

„זה לא יתכן!", מסביר לה האח בשפה עירונית־אירונית צחה. הנערה בוחשת בדלי האשפה ופניה להבים. היא זוחלת על ארבע, נכנסת לאפלולית שמתחת למיטה וקופצת משם בתרועת צהלה. פניה המקושטים קורי עכביש קורנות. בידה ספר לא בכריכה אדומה, אלא כחולה דווקא: ביאליק בתרגום הז'בוטינסקאי. סוסיורה חוטף את הכרך, קפץ על הכסא ומתחיל לדקלם משהו בפאתוס ופתאום מפסיק, יורד נכלם: „מה זה אני? הרי אתם מכירים איתו במקור!".

הוא נתרוקן מתוכנו, אין מלים בפיו, אבל כמארח חייב הוא לומר משהו:

„אינני יודע מה ביאליק בעיניכם, אבל בעיני הוא משורר הכפור הרוסי. להט הכפור הוא שחשל את הפאתוס הגבואי שלו... מה, אינני צודק? אני שיכור משיריו...".

דופקים על הדלת. נכנסת בחורה שפניה אמהיים־רחומים, ציץ־חן זך מהעיירה הקלאסית; צעירה הכמהה לתריסר ילדים, שכנה קלאסית שבאה לבקש גפרורים. חיוכה האיר לשנינו, הכשיף ונעלם.

כשיצאה הפטיר לנו סוסיורה בלחש, כמפחד מעוף השמים:

„וזהי אשתו של המשורר מיכאיל גולודני; היתה זונה...", את המלה האחרונה ביטא בלי קול, בניע שפתים בלבד, כחושש להרעלת האויר ופזל לעבר אחותו.

גולודני, שפירושו — רעב, — כינוי ספרותי־אוטוביוגרפי*. הוא היה מעמודי התווך

---

* שמו המקורי מיכאל אפשטיין (1903—1949).

של השירה הפרולטרית. (חבריו — אלכסנדר בזימנסקי, יוסף אוטקין, מיכאיל סביטלוב — כולם יהודים). בימים ההם ראו את הזונה כקרבן העולל הסוציאלי וגולודני זה רצה, כנראה, לתקן, את העוול וגם פרסם שיר על אשתו הרחומה ש„קוראים לה זונה". לטשנו שנינו ארבע עיני תמיהה:

„האומנם? זו — זונה? אמהית שכזו רחימאית שכזו וזו?...

סוסיורה פשט כפיו באין אונים. כאומר: נסתרו דרכי ה...

ואשר לעניננו: כידוע, גמסר הדבר לידי היבסקציה. הם תפשו את המקומות הפנויים ועכשיו אין לעקרם. שורר בלבול בהמון שטחים, אבל בסופו של דבר, הכל יסתדר! כלום אפשר להעלות על הדעת, ששפתו של ביאליק תיאסר? א?

ועם „א?" זה, הרווי קצף וכאב צרפתי־רוסי־אוקראיני־יהודי, נפרדנו מחובבנו „הלוהט ככפור" של ביאליק.

נשף עברי מאולתר

יום אחד הסתובבנו שנינו עם המשורר גרשון פריד „ברחובות קריה". עברנו על פני בית משרד החינוך. בלי משים נפלט מפי: „הבה, נכנס. נרגיז את היבסקציה; באנו לבקש רשיון לנשף ספרותי!" (זה היה סתם טירוף, כי הצליל העברי כבר נדם ברחוב. חברי הסטודנטים התחתנו לפני: „אל תדבר אתנו עברית, כבר שמו עלינו עין. עלולים להעיפנו מן האוניברסיטה!"). אנו נכנסים, דופקים על דלתו של רמד"ש. הוא פותח לאט, כחושש מגנבי לילה. הוציא את קצה חטמו. בשמעו את בקשתנו, החויר ועיניו יצאו מחוריהן: „נשתגעתם?". הדלת נסגרה בחלחלה. יצר ההרפתקנות געש והמה בקרבנו. עלינו לקומה ב', אל ה„בוס" של רמד"ש. זה היה גוי אפור וחמוץ פנים ושמו קסנופונטוב. (בימים הרומנטיים ההם היו גדולי הקומוניסטים מאמצים לעצמם שמות מיתולוגיים או היסטוריים קדומים). אנו פותחים בתלונה: „מה זה נעשה כאן? רצונני לערוך נשף ספרותי... בעברית תיבסקציה מסרבת!". הוא אינו מזכה אותנו אפילו במבט פוזל, פולט „מיד אברר" ומסתלק. חזר עם תשובה פסקנית: „לא תקבלו רשיון!". „מדוע?". „אין אנו חייבים להסביר!". אנו עולים לקומה ג', אל המנהל הגלילי. הפעם, היה זה יהודי. כששמע את תלונתנו, ניצת בעיניו משהו; דומה שהענין מצא חן בעיניו. (אחר כך נודע לי, שזה היה קומוניסט „מרני"; ציוני לשעבר. כשהיה מזדמן לעיר זרה, היה מנצל את האפשרות ומבקר בבית־הכנסת). הוא קרא לגוי המיוחן: „מה הענין?". ה„יוני" מסביר: „אתה רואה: סגרנו את ‚תרבות' ואת שאר המוסדות העבריים ופתאום גרשה נשף ספרותי? מה יוצא? ימין דוחה ושמאל מקרבת?". היהודי תוהה: „מה זה שייך לענין? ‚תרבות' לחוד וסופרים צעירים לחוד! מוחי אינו תופס את הקשר!" ה„יוני" לוחש לו משהו על אזנו. היהודי שלנו סופק כפיו ואינו משתכנע. קוראים לרמד"ש. מיד עם הכנסו מתנפל עליו היהודי: „חבר לויתן", הפטיר בנעימה אידישאית, „מה קרה כאן?". רמד"ש חוזר על טענות קודמו: „חיסלנו את ‚תרבות' ופתאום עניין שכזה! כלום לא נהיה לצחוק?" היהודי מתחיל לצאת מכליו: „גם אני שונא עברית כמוך...". פריד קופץ מרבצו ומשסע אותו: „ואנו מאחלים לך לשקוד על שנאתך גם להבא". והיהודי ממשיך:„...אבל אינני רואה כל טעם לאסור נשף ספרותי". רמד"ש מסביר בנחת: „הרי קיים חוק מפורש!" הוא מביא חוברת אוקראינית „הנחיות לבתי הספר" ומצביע על הסעיף, המגדיר שה„מובה (שפה) עבריס" אינה יכולה לשמש כשפת הוראה בבית הספר (והעלים את ההמשך הקובע ש„שפה זו מותרת כמקצוע, החל משנת הלימודים הרביעית". כמובן, שהיבסקים לא הפעילו חוק זה מעולם). „מה זה שייך לעניין?" שואל ידידנו בועס כבוש: „אם אסורה השפה כשפת הוראה, משמע שחל האיסור על כל הפעולות בכלל", מפרש רמד"ש. אבל ידידנו חוזר לסורו: „תסלח לי, ידידי היקר, אבל אינני רואה בכך כל הגיון!". רמד"ש נלחץ לקיר, נשימתו כבדה והוא פולט באין אונים: „יש גם נימוקים פוליטיים...". כאן נאלם השרירה היהודי וספק כפיו: „אם נימוקים פוליטיים, או כמובן..."

עכשיו זנק פריד כולו להבה: „מה זאת אומרת, נימוקים פוליטיים? אם אנו קונטר־רבולוציונרים, עליכם למסור אותנו לידי הג.פ.או. ואם אנו אזרחים כשרים, הרי חייבים אתם לנהוג בנו לפי החוק!"

אז הגיע תורו של היוני להתאושש ואפילו להתרונן: „אין אנו חייבים להסביר לכם! רשאים אתם להתלונן!"

ופריד הגיע לשיא הרתיחה: „להתלונן? חלילה! אנו נפנה לבית המשפט. נאשים אתכם בעיוות החוק, בחריגה מסמכויותיכם, בעיוות מגמותיה היסודיות של ההרבות הסובייטית!" וגילגל וגילגל...

שוב החויר קסינופונטוב, הניף זרועותיו לכאן ולכאן וסלט בקול היסטורי כמעט: „צאו, עלינו להתיעץ!" יצאנו. לא יצאו רגעים מועטים והשמש מזמין אותנו לחזור.

עכשיו מכריז השררה היהודי בפנים זעופות, כחורץ ססק־מות: „תקבלו את הרשיון!"

יצאנו המומים. מה עוללנו? מה נעשה ברשיון זה? כלום יש לנו חומר לנשף? ומנין ניקח הון לשכור אולם, להדפיס מודעות? אני נועץ מבטים תוהים בפריד והוא פורץ בצחוק: „למי דרוש הון? כלום לא די לך שהצלחנו לחרבן את רמד"ש? ראית איך תוא התפתל כדג בקרח?"

כנראה הוא מוכן להסתפק בהרפתקה המבדחת, אבל אני עמדתי בפרץ: לא, את הרשיון ננצל, כאשר אבדנו, אבדנו ואין ברירה אלא לערוך את הנשף!

הצנזורה הציונית

מה עושים במקרים כאלה, אם לא רצים אל חיים ניסלביץ? זה לא היה אדם אלא מוסד, שהכל פונים אליו, יהודי חם, ער, שופע אחריות, בטחון ואמונה, בחברתו מתבהר הערפל החמור ביותר. אפילו בימים הטובים ההם, לא רבים היו הדומים לו, שיחתו מרוממת בנקיונה, נדמה שהוא צופן בחובו דגל. לדעתו, לא נוצר האדם אלא ליעוד וליהודי — יעוד היעודים ולציוני — יעוד נוסף. עכשיו אחראי ניסלביץ לגימנסיה המפוזרת בבתים פרטיים בכל קצוי העיר. חצרו דומה לאחוזה גדולה המשופעת שיחים רמים וסבוכים; בלילות מציצים בין השיחים זוגות צעירים ובימים המו קיטנות ילדים ובקעה משם שירה עברית. בדירתו נערך הכינוס ההיסטורי של „צעירי־ציון" ושם נתפלגה המפלגה. הוא הגיע ב־1890 לחרקוב מן העיירה סמילה וזכות הישיבה ניתנה לו לפי תעודת כורך־הספרים. (הוא אהב לספר את הבדיחה על יהודי, שבא אל הגוברנטור לבקש זכות ישיבה בעיר וטען שזה מגיע לו משום שהוא כורך־ספרים. והגוברנטור מתריס: „כלום זה מקצוע? גם אני יכול לכרוך ספרים!". „ובכן, גם לך מגיעה זכות ישיבה, אדוני הגוברנאטור!"). תמיד הוא מהלך מישיבת לישיבה ואין למצאו בבית, אלא סמוך לחצות. הוא גם מספק שעורים למורים והמלצתו מחוללת פלאים. המומלץ מתקבל בכבוד מלכים; באים אליו לשאת עצה בעניני פרט וכלל, והוא משמש בורר יחיד בכל מיני סכסוכים. וכלום יתכן שינער חצנו מנשף עברי?

בבית ניסלביץ מצאנו את מליאת ועד „תרבות" על כל גווניה. סיפורנו נשמע כאגדה, עכשיו גם אנו ראינו עצמנו כבדאים; האומנם קיבלנו רשיון? הרי היבסקים הכריזו במפגיע: אפילו ה„אינטרנציונל" המושר עברית אינו אלא קונטר־ריבולוציה!... אמנם, עודנו זוהר במוסקבה פלא „הבימה", אבל להקה זו שרירה וקיימת בזכות אנשי שם כגון סטאניסלאבסקי, גורקי ונוטה לת חסד גם שר החינוך עצמו — לונאצ'ארסקי ואילו כאן שבויים אנו בידי היבסקציה, ללא גואל ומושיע!

לאחר התדהמה הראשונה נשתוררה דומיה. הפר אותה ניסלביץ שנהג ל„ביית" את הנסיס: מי יודע? אולי עוד צפויים לנו פלאים גדולים מזה! על כל פנים, יש לזכור שזהו פרצדנס נוח למשפט הצפוי ל„תרבות" ויש לקיים את הנשף ללא היסוסים. אבל חברו מ„הכלליים", וולף אברמוביץ ליפשיץ, היה ספקן שנון ודעתו חורגת תמיד: יש להתיחס בזהירות לרשיון מוזר זה. אולי טומנים לנו פח? מי יערוב לנו שהקהל

שיתאסף באולם לא ייאסר? אבל לא זה העיקר. „אולי תגלו לנו מה תקראו שם?". פונה הוא פתאום לעברנו. נפגענו עד מוח העצמות; המתנו בערה להשחית. „לא די לנו בצנזורה יבסקית, ועכשיו רוצים אתם לכפות עלינו גם צנזורה ציונית?". „אין זה ענין של צנזורה", מסביר וולף אברמוביץ', „אבל מה נעשה אם תשירו שם את „האינטרנציונל"?". זה הקסין אותנו: „נשיר! ללא ספק נשיר! ואתה אינך מתבייש, וולף אברמוביץ שכמותך, לבוא בדקדוקי ענינות מעמדיים שלך, בשעה שניתנת לנו הזדמנות להפגין את העברית בשעה כה גורלית?" או התעורר נציג צ"ס חיים הלפרין והזכיר, שה„אינטרנציונל" אינה קונצסיה בלעדית של הקומוניסטים; זהו הימנון גם של האינטרנציונל השני, אימצה אותו גם „אחדות העבודה" בא"י. וולף אברמוביץ הטמין לשונו; הוחלט להמוך בנשף... אם הוא באמת יתקיים. החשש רחף באויר. אבל איש לא העז להשמיעו בקול. ה„עמלנים" הטילו על עצמם לסדר את עניני הדפוס — מודעות, כרטיסים וכו' ואלו ה„סוציאליסטים" היו אחראים להפצת הכרטיסים. לבסוף נתפסו המסובים לאמונה נמרצת בנצח ישראל.

חבלי הנשף

כשנשארנו לבדנו עם פריד, תקפה אותנו חרדה. במה נמלא את התכנית? יש לכנס מיד את כל „הכוחות". היינו חמישיה מדובללת. פריד בן חי"ט היה ה„ינוקא" שבחבורה, אבל כבר היו לו מהלכים בספרות. כבר פרסם משהו ברוסית. כתב גם באידיש והיה מחונן בכשרונות דרמתיים (סיים סטודיה במוסקבה), שימש כמבקר אמנותי בשבועון התיאטרוני „במה וחיים". הירצת בצבא של ג.פ.או. ובעידן הנא"פ סחר בוולוסה. ליריקן בשיריו ומפוכח בחייו היה נוח ללבוש ולפשוט צורה. הרפתקן ונודד לתיאבון היה מתאקלם, מתידד ומתקלפן בקלות. היום קבצן מרוסס ומחר בזבזן מטורזן. הוא היה מינסקאי בכל רמ"חיו; חניך גן הילדים העברי הראשון של הפדגוגים החדשנים האחים גורדין, שבמרוצת השנים יצאו להם מוניטין כאנרכיסטים החובקים זרועות עולם. את כשרונו הדרמתי־לירי היה משוררנו מפעיל בתרגילים דון־ז'ואניים; תשוקתו המתמדת — לשבש חופות. היה נתקל בכלה והורת אושר ומשמיע באזניה פסוקים מיופייסים כגון „לאן את נחפזת, מלכה? עמדי רגע וראי: כלום לא אני הוא המיועד לעבדך לנצח?" עיני הנערה נפקחות והיא הולכת שבי אחריו והכל מסתיים בטרגדיה משעשעת. הוא היה מתפאר שכבר קם ארגון החתנים השבורים המתנכל לחייו, אבל הוא מצליח לחמוק.

עכשיו הוטל עליו ל„ביים" את הנשף. הוא אילף אותנו בדרכי היגוי והטעמה ולא נחה דעתו עד שיצאנו כשרים להופעה. משהו תיאטרוני־נמלץ היה גם במשוררנו השני י. בורוביץ, זה הגיע לכאן עם זרם הפליטים גלמוד, חסר כל וצרפתית קלאסית בפיו. נהיריין לו כל שבילי פריז ואיש לא הסכים להאמין שהוא לא ביקר שם מעולם. תחילה עבד בבית חרושת ובערבים שקד על לימודיו ולבסוף נכנס לגימנסיה והתפרנס משעורים לעברית. באוניברסיטה הוא לומד זואוטכניקה ומשתלם בגידול חזירים וחרוזיו נעשו מגושמים ואיי־מניסטיים־נסים, כרוב שירי המהפכה (מאיאקובסקי, יסנין). הוא עצמו רואה את יעודה של השירה המהפכנית בגילוי „אמריקות" מילוליות. הוא הפתיע אותנו בפואימה „אוקטובר". ההפתעה היתה לא ב„רקיע שחיבק אדמה" ובעלה!" וגם לא בחידושים כגון „רמשישים" (לפי משקל „צפרירים"), אלא ברמת הפואימה עצמה, המשקפת את הלך הרוח הנא"פי והמבע הפיוטי המעיד על אפשרויותיה הגנוזות של השפה העברית ונתמלאנו תדהמה, גאוה ובטחון. שפתו של י. בורוביץ גמישה, מלוטשת ומבריקה. ממורקת ומסוגננת היתה גם חזותו החיצונית, תמיד שופע מימרות נוצצות המלוות בברק המשקפים הרוסטים. על „ביטנת" חייו עמד מי שביקר בחדרו הרסקול־ניקובי, שדמה לארון וראה גם את מיטת הסדום שלו עם השקע העמוק כבור. היתה לו רק חליפה אחת, זו שעל בשרו והשאר — סמרטוטים שבאו לו בירושה מדורות קודמים. הוא הצטיין גם בכושר הגאום; מסוגל היה לדבר שעות ארוכות על כל נושא וכשהוכיחוהו על הסתירות שבדבריו היה מצטט את ויטמן „לבי כל כך רחב עד כי מסוגל הוא להכיל גם סתירות".

אבל תקוותנו היציבה ונחמתנו המתמדת שמש משוררנו השלישי — גרשון חנובין. גם הוא למד חקלאות (בימים ההם היו כל הסטודנטים הציונים חקלאים), גם הוא התפרנס משיעורים עבריים, לא היה שונה משאר הבריינו, אבל לפי מהותו היה משורר ללא סייג. על עתידם של חברי קבוצתנו היו הדעות חלוקות; כותבים אבל מי יודע לאן יגיעו? רק לגבי חנובין שררה דעה אחידה: זהו משורר! תמיד היה שרוי בעולמות רחוקים ולא קל להפקיעו משם. אבל מוחו החולמני היה פצוע „מסמרי ספקות", כפי שהעיד על עצמו בפואימה „רספס"ר": (את / השקעת / מסמרות ספיקות / בלבי השרוט / במשרקות רעב / חלודים / את בשרי / לגזרים / קרצת). הוא היה שייך לעולם המהפכה (ומי לא?), למד בסטודיה של ה„פרולטקולט", חזר על פתחי בתי־התרושת לשם „קומוניקציה" עם ציבור הפועלים ורק העברית חצצה בינו ובין ה„ניתוח של יופי חדש מזהר". תמיד היה מהלך כנושא בחובו „זוהר מבוייש" („ובנשמת יום־טוב מוהב / חרש רוקם רוז רויז"), אבל לא מצא את המאזן הנפשי שלו ועכשיו הוא נושם את ארץ הסובייטים ונוסע לפולניה, אל הוריו. ואנו נחפזים לערוך את הנשף לפני נסיעתו.

היה לנו גם „ישיש" (באמצע שנות העשרים שלו), מינקין שמו — נפש תמה עם חיוך של מפיסטו. נדמה, עוד רגע וישמיע משהו שיזעזע את העולם, לפחות את עולמנו. אבל הוא נחבא אל הכלים ומתענוג בלי הפוגה. לאחיו הבכור, שמת בדמי ימיו, נבא ביאליק גדולות ו„ישישנו" ראה חובה לעצמו לעסוק בספרות לזכר האח הנערץ. היתה לו גם זיקה ממשית ליופי: שרת כסטטיסטיקן באגודת עובדי האמנות ובכינוס הארצי של חברי האגודה העלו אותו על נס וזיכוהו בכינוי „סטטיסטיקן־אמן". בחוג שלנו נהג „לסכם" את הפגישות והשיחות וכעת הוטל עליו להיות מנחה בנשף.

כשהשלמנו את התכנית נתחוור שכולנו משוררים רחמנא לצלן (השירה שלטה אז בכיפה גם אצל ה„גויים") וגם אני, הפרוזאיקן היחידי, אין באמתחתי אלא מעין „שיר בפרוזה" על ...המהפכה, כמובן.

הקרב עם היבסקים

בהגיעי בין־השמשות קבענו שגינו עם פריד, שהיבסקציה לא השתלטה בכוח האיתנים שלה, אלא בחסד אזלת ידינו. פשוט, העם היהודי לא יצא למלחמת תגובה והשרירה נפלה בידי הצוררים באין מתחרים. בעצם, מיהו העם היהודי הלז? המפלגות הציוניות אינן באות בחשבון ככוח ליחם, בגלל עוון הקונטר־ריבולוציה, שאין להחלץ ממנו. מבחינה זו פסולים גם שאר הארגונים הקשורים בציונות. רק אנו, הסופרים, רשאים לטעון בשם הדור, שגדל במהפכה ושפת יצירתו עברית. אנו מדברים בשפת העובדות, שאין חולקים עליהן. הואיל וסופרינו אין כוחם אלא בעטם, לא היתה לנו ברירה אלא למנות עצמנו כ„פרטיזנים" של הספרות העברית, המוכנים להיאבק „עד הרגע האחרון". כבר נוכחנו לדעת, שיבסקציה אדירה זו, אינה אלא נחש של נייר ואם נתקומם נגבור עליה. דרוכי החלטה זו שמנו פעמינו אל ה„נרקומפרוס", שר החינוך עצמו, „החבר גרינקו".

לפני המהפכה היה גרינקו מורה בגימנסיה־לבנות והעליה הדראסטית לא יכלה שלא לגרום לחוסר איזון בישותו. דיבורו נעשה מקוטע, תנועותיו ספונטניות, מעוגלות ומזוזתות. לפתע היה משתתק, כבחן עצמו או משתער בשצף. לטענותינו הקשיב בעיון, הגיע ראשו כמסכים למסקנות. וכשהתרסנו נגד הגדרת היבסקים, ששמה כשלעצמה, עלולה להיות קונטר־ריבולוציונית, סיכם גם הוא: „כן, זה מאוד משונה!" מיד הזעק היבסק הנרקומפרוסי והשר התנפל עליו: „איך זה הצלחת לקבוע ששמה יכולה להיות קונטר־ריבולוציונית?"

היבסק, ששמו מ"ץ (אחיו של הרב באומן), פרצוף „מה־יפית" דהוי, החל להתפתל בהסבריותיו:

„חלילה! אבל הרי בדרך כלל קשורה העברית בציונות והציונות משרתת את הבורגנות העולמית והאימפריאליזם האנגלי. אין לי דבר נגד הבחורים האלה, אולי הם כנים וטובים, אבל האינסטינקט הקומוניסטי אומר לנו, שאין לתת בהם אמון..."

„עוד לא שמענו שמרכסיסט יסתמך על אינסטינקט...״ הטריז סריד.
פני השר לובשים חומרה. הוא מקמט מצחו ופונה אל מ״ץ במפתיע:
„דומני, שיש לכם מועדון?״
„כמובן. מועדון „האינטרנציונל השלישי״.
„ובכן, במועדון שלכם יערכו הם נשף עברי. נכיר אותם. נראה מהו הקהל המבקר אצלם ואז נדע מה לעשות״.
יצאנו מחדרו של השר מתפוצצים מצחוק: אמצאה של „גוי״; נשף במועדון היבסקים! ספנסציה עולמית! הרי יאחז אותם השבץ. וכי נהיה טפשים שכאלה ונוותר על הזדמנות משגעת זו? אנו דופקים על דלתו של מ״ץ. הוא תוקע בנו מבטים ארסיים, נושך שפתו. מעיו מתהפכים כשאנו מדברים בינינו עברית. ואנו מגניבים שאלה תמה שבתמה: „מתי מוכנים אתם למסור לידינו את האולם לנשף?״
„איזה נשף?״
„הרי זה עתה דברנו עם השר?״
„שום נשף!״
אנו יוצאים. בחדר ההמתנה מעלים על הנייר בקשה רשמית: „בהתאם להצעתו של הנרקומפרוס, החבר גרינקו, הרינו מבקשים בזה לאפשר לנו לערוך נשף עברי באולם „האינטרנציונל השלישי״״ וכו׳.
אנו חוזרים לחדרו. מגישים את הגליון. עיניו יוצאות מחוריהן. שיניו נוקשות. שפתיו מרטיטות.
„אצלי עכשיו ישיבה! באתם להפריע?״
„לכתוב שתי מלים: „אני מסרב״, אתה יכול אפילו בישיבה...״
„לא אמרתי שאני מסרב. עלי עוד להרהר בענין!״
שוב יצאנו שכורי נצחון. שוב חרבנו את היבסקציה. אבל בסופו של דבר, החלטנו שלא לסכן את הנשף. מ״ץ זה עלול לגייס פלוגות של חבלנים שיקימו שערוריה ונצא כשידינו על ראשנו. מוטב שיתקיים הנשף באולם הספריה הממשלתית, על הבמה שעליה הופיעו אנא אהמטובה, מאנדלשטם, אלכסיי טולסטוי, ארנבורג (וגם המשורר האודסאי הצעיר אלכסנדרוב — הריהו עזרא זוסמן)...

הנשף בגבורתו

חנוביץ נסע. לוינו אותו שלשתנו עם פריד ובורוביץ. בלינו כל הלילה בקרון־בהמות. המיועד ל„חוזרים למולדתם״. דלק נר מיותם ובמאפליה שררה אוירה מהולה עצבות ושמחה. חברנו נוסע את המולדת הסוציאליסטית, את ארץ הנסיון המהפכני הגדול ביותר. ומאידך, הריהו חוזר אל העולם היהודי, שנגזל מאתנו ואנו מתמלאים קנאה. חגיגים מדומדמים מעין אלה תוקפים גם את שאר הנוסעים; הם עוזבים את העתיד הגדול וחוזרים אל העבר שאבד עליו כלח. תקוות וחששות משמשים בערבוביה. אנו, המלווים, משתדלים לשמור על גובה „המורל״ ומתבדחים ואילו חנוביץ עצמו אינו מצליח להתגבר על עצבותו. כך מתחבטים אנו עד הבוקר ונפרדים „ברגשים מעורבים״. כשיצאנו מאיזור המסילה תפשו אותנו שוטרי בית־הנתיבות; כיצד הגענו לאיזור האסור ללא־נוסעים? עורכים פרוטוקול ויגישו אותנו למשפט. אבל משנתחוור לקצין שאנו סטודנטים, הוא מתרכך ומבטל את הפרוטוקול. (בימים ההם נמנה הסטודנט עם גזע היחסנים).

את קריאת יצירותיו של חנוביץ חילקנו בינינו עם פריד; הוא קורא את תרגום ה„שנים עשר״ לבלוק ואני את שירו „בדפוס״. סוף־סוף הגיע יום הנשף. בכל קצוי העיר מתנוססות המודעות העבריות. במקומות המרכזיים מוצגים פלקטים ענקיים ועליהם מצוירים שני דקלים ארצישראליים למהדרין. באותיות מאירות עינים חקוק: הנשף הראשון לספרות העברית החדישה! את הפלקט צייר בונדאי ותיק, הוא גם קריין באידיש. ליד ה„אטראקציה״ המוזרה היו מתקהלות קבוצות וממצמצות בעיניהם: האין זה חזיון־שרב?

הגיעה שעת האפס. מאחורי הקלעים הומים הנוגנים והזמרים. האפוטרופסים שלנו כבר עמדו על המשמר. מישהו מה„תרבותאים" מעלה טרוניה חדשה: מדוע הוזמן הצ'ליסטן והוא משומד? כלום קשה היה למצוא אמן יהודי? אבל אני אוטם אזני. כאחראי רשמי לנשף מדאיגה אותי צרה אחרת: אולי באמת צדק וולף אברמוביץ' והקהל חנשש לבוא, כי הגיעה השעה להתחיל והאולם ריק כמעט? ומניין אקח לשלם לאמנים? ושוב הצילנו ניסלביץ'. הוא תהב לכיסי שטרות־כסף והרגיעני: נצח ישראל לא ישקר! ופתאום, כבמטה קסמים, ההלו לנהור המונים. ליד הקופה נסתדר תור ארוך, שהזכיר את עידן חלוקת המזונות לפי כרטיסים. האולם מלא מפה לפה. אין לקראתי רמד"ש ומרחוק פורש לי את כפו, כביכול הוא מרגיש עצמו „מחותן" בשמחה זו. בעקבותיו צצו עוד כמה יבסקים רחרחניים שונאי עבריית ארסיים ממחנה „פועלי־ציון". אני אינני מבחין פרצופים, אלא רואה לפני ים של ראשים, בגדי הדר נוצצים של אלופי הנא"ס, גברות עטופות פאר, שורות „עמך", נוער וצופים יחפים... בקיצור, הופיע העם על כל שכבותיו. הנגנים נגנו בהתלהבות, הזמר יצא מכליו בביצוע האריה מ„תיהודיה", „רחל, את לי ניתת". גם סופרינו לא טמנו כשרונם בצלחת, אבל יותר מכל שכנע הקהל: זה היה מעין מפקד. נקראו לדגל והופיעו! לא חסר גם קוריוז מבדח: כשקרא פריד את שירו „אנו ניני המכבים" — סטירה על התרברבות גלותית תפלה, הוא זכה למחיאות כפיים סוערות; ה„מכבים" לא הבינו את העוקץ וקבלו את התרוזים כמחמאה. לבסוף הכריז „ישישנו" מינקין ברוממות אופטימית: „הנשף הראשון לספרות העברית החדישה נגמר!"

הקהל פרץ החוצה בהמולה נרגשת. צעיר, מתלמידי „הרצליה" לשעבר. לחץ את ידי ותודה בהברה הספרדית. אנשי שלומנו ציינו: רוחו של חנוביץ ריחפה מעל לנשף! תחושת נצחון נחה על כל פנים, אבל לא חסרו גם מקטרגים נועמים: „בעצם, מה שמענו כאן? תעמולה סובייטית? מאמרים מתורגמים מ„פרבדה"? ולזה יקרא שירה?".

העברית — מתה—חיה!

הזינו בדרך לרקיע השביעי. אם כך, אמרנו לעצמנו, אנו מצמצמים על היבסקציה בכל לשון של צפצוף! ועכשיו — מדוע שלא נוציא קובץ? עוד מכה ניצחת לצוררים! בינתיים נתעצמה קבוצתנו בחברים חדשים; אברהם קריבורוצ'קא (קריב) וש. ויים ולא חסר חומר לקובץ זעיר, שלא הכיל אלא גליון דפוס. הסנסציה ה„דימוגרפית" שלנו — י. בורוכין, חייל בצבא הג.פ.או. המוסקבאי; הוא שלח לנו פרוזה קצובה, בנוסח המשוררים הפרולטריים שהאדירו את עוצמת המכונה. נקבע שם לקובץ — „צלצלי־שמע", שנשמע באזנינו כפוטוריסטי ביותר. (את השם הציע חברנו יצחק יודין, שפרסם שיר ב„מתוך הסערה" ועל כך נזוף קשות במפלגה שלו — „פועלי־ציון", שהיו שונאי עברית משולהבים. לאחר שנתמנה למזכיר המפלגה, נאלץ לפרוש מאתנו). כתב היד נמסר למוסדות המוסמכים ושקע שם; אין מאשרים ואין מסרבים. מעין „מלחמת התשה"; מקווים שסוף־סוף תתפקע סבלנותם של ה„הבראיסטים המטורפים" הללו והם יתחסלו.

וקבוצתנו מצטמקת; פריד וקריבורוצ'קא עברו למוסקבה ואני מתרוצץ לבדי. בימים ההם רווחה המימרה: „לכל תגיע בארץ הסובייטים, אם רגליך עקשניות". ורגלי התעקשו. לפי עצתו של המשורר ולדימיר סוסיורה בקרתי אצל מוכיר אגודת הסופרים האוקראיניים. המבקר אולכסה קוריאק. שוב נסיתי לעורר את המצפון; עם שהיה מדוכא בימי משטר העריצות חייב לתמוך באומה המדוכאת במשטר המהפכה! נציג האומה האוקראינית היה יהודי לפי מוצאו (יהודים היו גם חוקר הספרות ירמיהו אייזנשטוק, גם מחברת הדקדוק האוקראיני המדעי הראשון אולינה קורילו. יהודי היה גם המשורר הירוע איבן (ישראל) קוליק. בבית קראו לו רוליה, אביו מנהל „תלמוד־תורה" באומן. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה הוא ביקר אצל האוקראינים שבקנדה. לבסוף נאשם בשוביניזם וגרצח בידי סטאלין). יצויין לדיראון עולם נתן

ריבאק, שתחילתו אידיש ואחר כך נהפך לסופר אוקראיני וחיבר רומן „בגו המהולל של העם האוקראיני בוגדן חמלניצקי".

מזכיר האגודה קוריאק הקשיב לדברי בחיוך מריר, נאנח והפטיר: „השפה ההבראית מאוד מוצאת חן בעיני, אבל ב ע י נ י ה ם (הוא הצביע על החדר הסמוך של היבסקים) אין זו מוצאת חן ורק הם האשמים בכל!" ואף־על־פי־כן, יעץ לי לנסות לבוא בדברים עם יו"ר האגודה, המשורר בלאקיטני, שרב כוחו בצמרת המפלגה על אף עברי הפסלוראי. במשורר דנן נתקלתי בכניסה לבית האגודה. הוא היה דומה לשבצ'נקו, ה„ביאליק" האוקראיני; — שפם שופע, לסתות טטריות, עינים מלוכסנות, גבינים שעירים. בשמעו את טענותי ניצתה עיניו הרציחה: „עברית? — הרי זהו אוונגיזם! שפה מתה!". רגלו שעלתה על המדרגה רקעה בזעם. „חיה!", רוקע אני לעומתו. הוא עולה ורוקע: „מתה!". „חיה!". „מתה!". „חיה!" הוא עולה ורוקע, עולה ורוקע עד שנבלע בפתח האפל. המתקהלים בכניסה, שהסתכלו בחזיון פעורי פה, פרצו בצחוק אדיר. הפרופיסור הצעיר, חוקר האיפוס הסלבי (נכדו של ר' יצחק אלחנן, שמו נשמט מזכרוני) טפח על שכמי: „הבלים! העברית לא תמות לעולם!"

ביאליק כותב עברית

הפרופיסור שלי לתחוקה הסובייטית, הגיע לשיא התלהבותו והדגיש: ההבדל שבין התחוקה הבורגנית והתחוקה הסובייטית נעוץ בכך, שהראשונה דביקה באינטרסים של המיעוט הרכושני, לרעת הרוב העמל ואלו בתחוקה הסובייטית חלים האיסורים רק על הדברים המנוגדים לאינטרסים של הרוב הפרולטרי!

לאחר ההרצאה ניגשתי אליו ושאלתי: „הנה, הדגשת בבהירות את יתרון התחוקה הסובייטית על זו הקפיטאליסטית. אולי תוכל להסביר לי, מדוע אסורה העברית? במה מזיקה שפה זו לפרולטריון?"

„כיצד אסורה?" תהה הפרופיסור.

„הנה, אני שייך לקבוצת סופרים הכותבים עברית ואין מניחים לנו לפרסם יצירותינו, להתאסף, להופיע בפני הקהל. אסור לנו לעשות מה שמותר לכל סופרי ברית המועצות, רק משום ששפתנו עברית!"

„לא יתכן! אין בתחוקה הסובייטית אבסורד כגון זה! אגב אני קומיסר (שר) הפנים. הכנס למשרדי. שם יש יבסקציה כזו..."

„הנה, יבסקציה זו היא הרודפת אותנו..."

„תבוא. נברר. לא תתכן תופעה כזו אצלנו..."

למחרת היום התדפקתי על דלתו של שר הפנים צ'רנוצ'קביץ', פרופיסור שלי. (לכאורה הוא היה סגן השר; לדרגת שרים היו מתמנים בריפובליקות הלאומיות ה„מובלטים" מפשוטי העם. לשר הפנים נתמנה מלח צעיר מקרונשטט, שזכה לעליה זו בשל השתתפותו ברצח משפחת הקיסר ניקולאי, אבל למעשה נוהלו הענינים בידי הסגנים, שהיו מאנשי הצמרת, מאלופי הוחיקים). „כן!" נענה קול מגובש של שררה. אני פותח את הדלת; אולם עצום ריק מאדם, ורחוק, רחוק, בקצה, מכהן פאר הפרופיסור שלי, אציל פולני, מדושן וקרחתו זוהרת. „אשאר להכנס?". „לא!", מהדהד הקול כקורא במדבר. חלפו דקות אחדות ואני מתדפק שוב ושוב מגיע אותו „לא!" רחוק וברור. מה קרה כאן? האומנם כבר הספיק היבסק לקטרג ולהפחיד את השר ב„נימוקים פוליטיים"? התלטתי לדפוק בשלישית. והפעם היה ה„לא" הסנגי־תוהה: „ובעצם מה אתה רוצה?". הזכרתי לו על ההזמנה מאמש. „אה!" נזדהרו פניו לפתע, „בענין התלמוד?". הבהרתי שלא התלמוד, אלא השפה העברית. „אה, כן!". הוא קם לקראתי, הושיבני לידו. צלצל, קרא ליבסק, ששמו סודרסקי. ביגתיים שואל אותי הפרופיסור על הענינים באוניברסיטה; הנקלטות הרצאותיו בקרב הסטודנטים? נכנס היבסק; נמוך, מעוך, עיני צפרדע ירוקות, קול דביק, מלצרי. השר משתער עליו: „מדוע אתה רודף עברית? הנה, בבקשה להכיר: סטודנט שלי, סופר עברי ואתה... מדוע אתה רודף אותו?" היבסק — כובען לשעבר — נתפס לסיצול ה„אני", פניו נתפלגו:

פרצוף כלייכול, אדיר האדירים, מוכן לדרסני במבטו והפליג השני — כניעה והתרפסות, „מושקה" בחצר הפריץ, שאינו יודע כיצד להסדיר את חיוכו שהפך לעוית. הוא נאלץ ללחוץ את ידי ולחייך כלפי „חיוך של צניעים".

„רודף? כלום מסוגל קומוניסט לרדוף שפה? זוהי עלילה חסרת טעם. אבל..." וכאן החל לגולל את הפרשה הנושנה על הקשר עם הציונות והאימפריאליזם וכו'...

„זוהי סתם „הבריאופוביות!", משסע אני את נאומו.

„למה אתה מתכוון?", הפרופיסור אינו מעכל את המלה המוזרה.

„הבריאופוביות — גילגול סובייטי של תיודופוביות, אם ניתן לדייק בפירוש!"

„חה, חה! בפעם הראשונה אני שומע מונח זה!", מתמוגג הפרופיסור.

„בלי להפליג לים ההיסטוריה עלי להזכיר, שהעתון הקומוניסטי היהודי הראשון לא היה ה„עמעס" האידישאי שלהם, אלא „האמת" העברי!"

צלצל הטלפון והפרופיסור הצמיד אזנו לשפופרת. היבסק ניצל את הרגע ולחש על אזני:

„בחור, אל תתאמץ. ממילא לא יעזור לך כלום!"

„אם לא יעזור, אתחיל לפקפק בכנות הרצאותיו של הפרופיסור צ'רנוצ'קביץ'!" הצהרתי בקול, שהדברים יגיעו לאזני השר.

„מה? מה? מה אמרת?", התנער הפרופיסור.

חזרתי על דברי והוספתי:

„חבר זה מנסה לערער את אמונתי בהרצאותיך על התחוקה הסובייטית!"

השר צחק בבדיחות הדעת.

„לא! נברר את הכל כהלכה. והמשורר הזה... ביליק, ביליק?"

„ביאליק!"

„כן, באיזו שפה כותב ביאליק?"

„עברית!"

„ומי מבין אותו? הבורגנים!", מזדרז היבסק.

„ביאליק כותב עברית?", נפעם השר.

כשעזבתי את החדר והיבסק נשאר לקטרג, הגיעה לאזני התפעמותו המחודשת של הפרופיסור:

„ביאליק כותב עברית?!"

„צלצלי־שמע"

בלשכת הצנזורה הייתי נח מכל הטרדות. שררה שם אוירה נוחה, אף כי לא קבלתי תשובה ממשית בענין הקובץ; היבסקציה מעכבת את חוות דעתה ואין לדעת עד מתי ימשך „חיבוט קברים" זה. המנהל החדש מנסה להחזירני למוטב. זהו אדם צעיר, מסוגנן, מנומס, בעל הומור, שמו גינצברג. רמז שאחד מגדולי הציונות הוא קרובו ולא סירש בשמו המלא של אחד העם.

„בקרתי גם שם. סיירתי באזור. אפילו שם אין מדברים עברית!", ולא העלה על דל שפתיו את „פלשתינה".

הוא לא יבסק ולא שונא־עברית. חלילה, ואין הוא מדבר אלא בשם השכל הישר.

„הענין אבוד. העם היהודי נגמל מרצון הקיום. אתה אומר שסופר אתה? קום והשתלב בספרות הרוסית! גם סרוג כתב רוסית. קראו אותו יהודים וגויים. בשביל מי כותב אתה? בשביל יצא הקובץ שלכם — למי הוא נחוץ? חבל על הזמן והמרץ — כל זה לריק!"

הוא הביט עלי ברחמים והבטיח ללחוץ על היבסקציה, שיחישו את תשובתם.

זו היתה פגישתנו האחרונה; לא עברו ימים מועטים וקראתי בעתון, שגינצברג זה נפטר „בנסיבות טראגיות". ממלא־מקומו היה גוי צנום וזעום. השתער על ב„קול של אולקוס":

„אין! עוד לא קבלנו תשובה. מה נטפלת? זה לא תלוי בנו. לך ליבסקציה!"

„אינני מכיר שום יבסקציה. מסרתי לכם. אתם אחראים! ואם העברתם את הענין לידי אנטישמיים זואולוגיים..."

„יהודים ואנטישמיים?"

„העברית שפה שמית והם שונאים אותה. תאמר שאין זו אנטישמיות? אין שום יסוד חוקי לסרב ולכן הם „מטגנים" את כתב היד. זוהי התעללות חוליגנית — ואתם מחפים עליה?"

ה„גוי" שקע בהרהורים, לבסוף הפטיר:

„מה אני יכול לעשות? אשלח תזכורת נוספת ואלו אותך... על הביטוי „חוליגניות" כלפי מוסד ממשלתי אמסור לבית המשפט".

„אשמח מאד. אגלה לעיני כל, כיצד מוסד ממשלתי זה מסלף את החוקה הסובייטית. נראה איזה פרצוף יהיה לכם!"

כשבקרתי, לאחר מכן, במשרד לצנזורה נעלם ה„גוי". קדם את פני יהודי; הכרנו זה את זה מרחוק. הוא לא חסך רגשי אבהות: „היום בשורה בפי. קבלנו השובה חיובית. תאר לעצמך! ואתה, מוטב לך שתקמץ בביטויים דרסטיים כגון „חוליגניות"; לא נאה וגם אינו מעיד על שיקול הדעת. השמעו אוניך, מה מילל פיך? חברה סובייטית— וחוליגניות! ועכשיו הקשב לדברי התשובה: „מבחינה רעיונית אין כל דופי בקובץ „צלצלי־שמע". אבל ערכו האמנותי דל מאוד וגם חוג קוראי עברית מועט שבמועט. לכן, אין להרשות להדפיס 1000 טפסים ויש לצמצם ל־100 טפסים בלבד"... על החתום מ"ץ. שוב אותו מ"ץ, מורה צדק יבסקי! פתחתי פי ואמרתי „בעיים רוחי": „המבקר האמנותי מ"ץ! הגד אתה בעצמך: כלום אין זה סדיזם הוליגניסטי? לא אזרו כוח לאסור את הופעת הקובץ! ועכשיו יצא — ולא יגיע לקהל! אני מאמין שעוד נזכה לראות כמו עינינו במפלתם של כל המצים הללו! ואלו אני לא אשתוק — אסע אל לונצ'רסקי!"

„דרך צלחה!", הצנזור לוחץ את ידי באהדה כמעט.

את שר החינוך לא מצאתי במוסקבה; הוא נסע לסיור ארוך על פני רוסיה. נעדרה גם קרופסקייה, אשת לנין. נפגשתי רק עם פריד, שהתגורר עם הוריו במלון מפואר. הוא שקוע במ"ט שערי ואלוטה ובהשפעת „הבימה" התחיל לדבר בחברה הספרדית. עם הסופרים העברים אינו נפגש אלא לעתים רחוקות; נטמע כולו בחויות ה„נא"פ"; הבירה רקדה וזללה, התאווחה לחיות ויהי מה! ואלו מוסקבה האמנותית חיה בסימן „הדיבוק"; בעתונות, בשיחות פרטיות לא דברו אלא על אחד הפלאים התיאטרונים הגדולים ביותר! כלום לא אנצל את ההזדמנות ולא אראה את הפלא! חיפשתי את הסימטה ניז'ניי־קיסלובסקי, שנים מהעוברים ושבים ענו בהחלטיות: „אין לי מושג". השלישי גרד בפדחתו: כאן בסביבה, אבל בדיוק איני זוכר... ומה אתה מחפש?" „את הבימה!", „אה! הבימה — כאן!" מסתבר, ש„הבימה" הצעירה פופולרית במוסקבה יותר מהרחובות העתיקים.

כרטיסים אין להשיג (יש להצטייד לפני שלושה, ארבעה שבועות), אבל עמדה לי זכותו של דודני הזמר יצחק גולנד (עכשיו בארץ), שניהל משא ומתן מיגע עם האדמיניסטרטור, עד שהצליח לקבל בשבילי את ההזמנה. האדמיניסטרטור ניקולין — אבי הסופר הנודע — נראה כאחד הנפילים — ענק, רחב גרם, דומה לזמר האופירה, שאג בקול באס. הוא חיה מומר ותעב כל מה שהזכיר לו את מוצאו המחפיר. אבל לאחר שביקר בתצגת „היהודי הנצחי" פרץ בבכי (גם קאמינוב, ממלא מקומו של לנין, לא עצר דמעותיו) ולא נח ולא שקט עד שנתקבל להנהלת „הבימה", כמומחה בעל ותק תיאטרוני עשיר. עכשיו נספלו אליו שני „שקצים", הלבושים פרוות. בידיהם מכתבים ממוסדות עליוניים שבעליונים המבקשים לאפשר למשוררי הכפר לראות את ההצגה. הם מתחננים: מחר הם חוזרים הביתה ונדרו נדר לראות את הדיבוק. לא יתכן, שיחזרו לכפרם בבושת פנים! ותענק מתנער: „הנה, אתם רואים, אפילו בשביל שחקן שלנו, קשה לי לעשות!" אבל השניים לא

זוים ממנו. האולם דומה למחסן של סחורות סיטוניות. כתליו מרופדים בד שקים, פחות ממאה מקומות ישיבה. בין הכניסה והכסאות — בור. בתוך בור זה החוקים ולחוצים ה„יחסנים" — אני ושני ה„שקצים" וכיוצא באלה.

לי נדמה היה שרוב הצופים הם „גויים", אנשי תיאטרון ואמנות. יבראינוב, מגדולי המבקרים הכריז: „ביקרתי בתיאטרונו של מיירהולד, שם שחקו בשפת אמי ולא הבנתי כלום; ביקרתי ב„הבימה", שם שחקו בשפה הזרה לי לחלוטין והבנתי את הכל". ב„הבימה" הכל מבינים, רק אני עומד ב„בור" מכווץ ותוהה: כיצד התרחש הנס? העברית כלואה. הקברנים היבסקיים מושלים בכיפה ובטבורה של מוסקבה קיים תיאטרון עברי מ מ ש ל ת י ושמו נישא בפי כל. ומי חולל זאת? מורה עברי, שבא מן הפרובינציה, בן בלי־שם ובכוח אמונתו („בלהט הנבואי", לדברי סטניסלבסקי) שכנע את גאון הבמאים הרוסים, את גורקי ושאר גדולי הדור והם סייעו לו להקים את „הבימה". זו היתה השגרירות העברית הראשונה של המדינה שעוד לא קמה. הסופר המהולל בוריס פילניאק (שנרצח בידי סטאלין) הקדיש ברומן שלו פרק ל„הדיבוק", הוא תוהה על הפלא, ומסיים בעברית „ברוך דיין האמת". מימרה זו נשמעה באופסטימיות כדין האמת העברית המנצחת. הצופים מתפזרים ו„הדיבוק" רודף אחריהם ימים על ימים.

ועלי להשתחרר מן „הדיבוק", ששמו „צלצלי־שמע". עייפתי, כנראה. נואשתי מהתרוצצויות סרק והחלטתי להסתפק במאה הספסים שהורשו לנו ולמסור את הקובץ לדפוס. חברי התמרמרו: דווקא עכשיו מוכן אתה לוותר? עקשנותך לא עמדה לך? עוד מאמץ קט — והנצחון על היבסקציה היה מלא!

לא ידעתי מאין יבוא עזרי, במשרד שר הפנים נשתנתה האוירה. להגשת תקנון אגוד הסופרים העברים „צלצלי־שמע" דרושות עשר חתימות. עכשיו קשה לזמן „מניין" כגון זה. עברים נאמנים ומנוסים מסרבים; מי יודע, אולי תצמח להם רעה? וכשנלקטו סוף־סוף המתגדבים האמיצים ותגשנו את הכל הנדדש מאתגר, תהו פקידי המשרד: „איזה סופרים עברים אתם — ואצלכם אוקראינים (קריבורוצ'קא) וספרדים (דון יחיא)?" והיבסק ראה לנחוץ לצאת מכליו גם הפעם: לשם מת להם ארגון רשמי? כדי לקבל כספים מה„ג'וינט"? „זה ריעין!", הרהרתי בלבי, „עכשיו נפנה אל ה„גוינט"!" והשר עצמו, הפרופיסור שלי, מדבר עמי לא כתמול־שלשום. הוא נראה מסורר ואינו עונה לעניין. אחר כך נתברר, שהוא „נקרא למוסקבה" ואין לדעת מה פירוש לדבר: עליה, ירידה או „מחיקה מספר החיים"?

מועצת „תרבות" מוקדשת ל„צלצלי־שמע". נשמעים קטרוגים ספגוניים: מנה גדושה של גסות! (הכוונה ל„אוקטובר" של בורוביץ) וערפול רב. קשה להבין את פירוש המלים. למה מתכוונים המשוררים הללו? הלשון — ספק עברית, ספק אשדודית! כלום קשה לכתוב בשפת בני אדם, שעינו של הקורא „תרוץ בכתוב"? וולף אברמוביץ מצא הזדמנות נוספת להפנין את חריפותו:

„אף כי שמו קריבורוצ'קא (יד עקומה), עוד ידו נטויה. הוא עוד יכתוב!"

ושוב התעורר לעזרתנו חיים הלפרין, נציג השמאל. הוא דגל בזכותו של הדור הצעיר לדבר בשפתו. תמיד מחפשים הם דרכים חדשות ומבע מקורי ואין למחוק את העתיד ב„עפרון אדום של צנזור".

כך הכשרנו את הדרך אל ה„ג'וינט".

ה„ג'וינט" שוכן בבנין מפואר. בשכנות עם משרד ראש הממשלה. חדרו של הד"ר רוזן רחב־ידיים, נוצץ ורב־הבטחות. והד"ר עצמו — „קצב" אלגנטי, אדום פנים, מאומרק בהלכה, הרואה את העולם בראי המספרים. הוא מקשיב לסיפורי ונאנה:

„ביניכם לבין עצמכם, כמה יהודים מבינים עברית? כלום לא מספיק לכם, אם תעתיקו חוברת זו בכתב־יד?" הוא עוצם עינו בערמומיות חוגגת.

נאלצתי להסביר לו, שמספר יודעי עברית עודנו עצום. רק לפני ארבע שנים יצא במוסקבה עתון יומי „העם" שתפוצתו הגיעה לעשרת אלפים טפסים. גם הוצאת הספרים של שטיבל היתה מכוונת לקהל רב וקוראינו שרירים וקיימים ומצפים למלה עברית מודפסת.

„אבל העיקר", הטעמתי לו, „הרשיון שקיבלנו! הרי זהו נצחון הרוץ על הביבסקציה ועוד ידנו נטוייה במלחמתנו עם נגע ממאיר זה..."

הד"ר רוזן נחרד ופקד על מזכירו — עלם, כמעט נער, אמריקני משופשף, הדובר רוסית צחה — לנעול את הדלת. הרמז על המלחמה ביבסקציה עשה את שליחותו. הוא נאנח שוב, כאומר: מה לעשות? עוד כמה דולרים לא ירוששו את היהדות האמריקנית!

בבית הדפוס הממשלתי עורר כתב היד שלנו מבוכה ותדהמה. המנהל (יהודי) לא האמין למראה עיניו: רשיון רשמי לספר עברי? אכן, הגיעו ימי משיח! כנראה, ראה גם נקמה בסדר הצעיר, יבסקי לפי מיבנה גופו, באמרו:

„נו, תצטרך לסדר את זה, אה?"

הבחור ספק כפיו באין אונים של אמונה גורלית ופסק:

„אלה הן תופעות הגא"פ. ויתור לבורגנות!"

ועוד נס: מכתב ממוסקבה חתום בידי מ. חיוג (אחיו של בן־אברם); מזמינים אותנו לכינוס הסופרים העברים. עלינו לקבוע את הציר ואת נושא ההרצאה שבדעתו להשמיע. כאן קפץ רוגזו של בוריבין: הוא יסע והרצאתו כבר מוכנה!

קשה היה לי להסתיר את התמרמרותי: כל הימים לא נקף אצבע ועכשיו הוא קופץ בראש! אבל נאלצתי להודות, שדווקא הוא המועמד המתאים ביותר לשליחות זו. אבל לא עברו ימים מועטים והוא ביטל את מועמדותו ואחר כך קיבלנו ידיעה על ביטול הכינוס.

היום ההוא הגיע: הקובץ יצא „מתחת מכבש הדפוס". חוברת עלובה בת 32 עמודים, מאה טפסים דלים עד כדי דמעות. על השער ציור: עלם זוהר המסמל את הפרולטריון העולמי מניע את גלגל ההיסטוריה. כנראה, שער זה מעשה ידיו של הצייר אוריס. בימי פריחת הציונות הוא היה מביים בנשפים „תמונות חיות" מחיי ארץ ישראל. עכשיו הוא עטור אותות הצטיינות סובייטיים ואף־על־פי־כן שם נפשו בכפו ושמו מתנוסס על עטיפת הקובץ העברי. אנשים, נשים וטף ממששים את ה„סנסציה", מדפדפים, תוהים, הומים ומהמים: האין זו אחיזת עינים? הם רואים שחור על גבי לבן: חרקוב, 1923. דפוס ממשלתי?

יותר מכולם חגג ניסלביץ: פניו נהרו, העקשנות העברית!

גם ב„ג'וינט" נשתנה האקלים: מודיעים לי, שתמיכה גדולה צפוייה לנו מאמריקה!

עוד אנו חוגגים, והנה, לא אחרה לבוא סנסציה חדשה מקיוב העיר: חוברת שירים — פורמט גדול יותר משלנו וגם הצורה החיצונית נאה יותר. על השער מתנוססות שלוש אותיות אדומות: „געש", המחבר מילי נובק. ברגע הראשון קראתי את געש באידיש (ג' שוואית, ע' סגולית), אבל כשעמדתי על טעותי, נתמלא הלב „רגשים מעורבים". געשה שמחה —אין אנו בודדים במערכה! ומאידך — מכרסמת בלב מעין עגמה: הקדשתי שנה תמימה למאבק על „צלצלי־שמע", דימיתי בלבי שאני היחידי בעולם העברי העושה היסטורית ופתאום קם לו בקיוב אחד אלמוני והוציא חוברת שירים, ללא המולה ורעם ואולי אפילו אינו רואה עצמו כגיבור! ואחר כך הגיעו שמועות, שבלנינגרד מטפלים בקובץ ששמו „אתחלתא". משהו מסוג זה מתרחש גם במוסקבה. בקיצור, העניין זז!

בעתון המקומי „פרולטאריי" הופיעה רצנזיה אוהדת ל„צלצלי־שמע": קובץ לספרות מהפכנית בעברית־עתיקה (זהו המונה הרשמי ברוסיה לעברית). רצה הגורל ובימים ההם ביקר בחרקוב ליסבקוב, אחד האריות בגוב היבסקי המוסקבאי, והרצה במועדון שלהם (בית הכנסת הכורלי לשעבר). שיגרו לו פתק: „מהו הקובץ המוזר הלז? ספרות מהפכנית — ועברית? למי מכוון „ירק" זה? ליסבקוב נבוך ופסק בועם: „זהו שעטנז סרק ותו לא!"

יובלו של ביאליק

העולם חוגג את יובל ה־50 להולדת ביאליק.
ואנו נבליג?
ברור שהיבסקציה תעמוד בפרץ, כתמיד. אבל כלום אי־אפשר לעקוף אותה? נערוך את הנשף על טהרת הרוסית. המרצים, הזמרים והנגנים יהיו „גויים" למהדרין.

תחילה פניתי לפרופסור שלי לספרות א. ביליצקי, אוקראיני נלהב והומניסט מן הנוסח הישן. בויכוחים על הספרות היה טוען: „לבי סמוך ובטוח שמחצית האולם הזה — כולם סופרים ומשוררים והמחצית השנית גם היא חשודה על כך לא מעט, אבל אני, אף־על־פי שאינני סופר, הריני אוהב את הספרות בכל מאודי". ואהבתו זו הריצה אותי אליו. ולא נתאכזבתי.

„ברצון רב", נענה הוא בחיוכו השעיר, „ביאליק — משורר נפלא!"

המצאתי לו גליון ישן של „ברייסקיא זיון", המוקדש ליובל ה־25 ליצירת ביאליק. שם פורסמו מאמרו הנלהב של גורקי, תרגומי מופת של איבן בונין, ויאצ׳סלב איבנוב ואחרים. בטזיסים שצריך היה להגיש למחלקת החינוך, ציין הפרופסור גם את יחס הסופרים הרוסיים ליצירתו של ביאליק.

אחר כך אצתי אל המבקר הספרותי קרלין, מנהיג הס״רים השמאליים. לעתים מזומנות היה יושב בבית הכלא. הפעם היה ב„חופש". גם הוא נענה ברצון, הכיר אישית גם את מתרגמו של ביאליק — ז. ז׳בוטינסקי, אבל הסתייג ממנו. (הימים — ימי ההסכם עם סטליורה!).

ליתר בטחון החלטנו להקדיש את הכנסת הנשף ל„נגועי הרעב שמעבר לוולגה". (ב„פטנט" זה קדמו אותנו חברי „החלוץ" ביארצבו*. שערכו נשף ע ב ר י לטובת הרעבים הללו. ה„עמעס", שמסר ידיעה זו, הדגיש את תמיהתו בפתגם האידי: „פון וואלגא ביז ירדן — איז פאלג מיך א גאנג"**. בתרגום חפשי: „מוולגה עד ירדן — תארו לנפשכם תאוות דרך זו!").

פניתי ל„ועד המרכזי לעזרת הרעבים". במקרה כולם היו „גויים", שקיבלו בשמחה הצעה זו והסכימו „להכניסנו תחת כנפם".

ובתא הספרותי של מחלקת החינוך דוחים: אין זה נוגע לנו! כל עניני היהודים שייכים ליבסקציה!

„אבל הרי זהו נשף רוסי! ולוא רצינו לערוך נשף המוקדש להיינה, לאן הייתם שולחים אותנו: ליבסקציה או לתא הגרמני?"

„זה ענין אחר!"

„אולי עשינו מישגה? מוטב היה לכתוב: „נשף המוקדש למשורר הסיני ביא־ליק, או צ׳ר־ני־חו?" אז היינו מקבלים רשיון ללא דחיות?"

„אולי", מחייך הוא ברוחב לב.

כך נכשלנו.

הדרך לטורקסטן

וסנסציה רודפת סנסציה: קבלנו קטע מעתון היוצא בטשקנט: בכינוס הארצי של יהודי בוכרה הוכרז על העברית כשפת התרבות של יהודי האזור. כלומר, היבסקציה העבודית מכירה בעברית!

מיד אצתי אל שד התרבות: טורקסטן הכירה בעברית. מדוע תתנכר לה אוקראינה? את השר גרינקו לא מצאתי; גם הוא נקרא למוסקבה ונתמנה כראש

---

* על „גדוד העבודה ביארצבו" ר׳ „החלוץ ברוסיה" (קובץ), ת״א, תרצ״ב, עמ׳ 142—150.

** לפי דוד הופשטיין: „פון ירדן ביז וואלגא איז פאלג מיך א גאנג", ר׳ ע. קארמאן (עורך) „אין פייערדיקן דויער", קיוב, תרפ״א.

התכנון הכלכלי. השר החדש זטונסקי נימנה עם שבט ה„חרשים"; מקשיב רק לדברי עצמו. הוא לא רצה אפילו להעיף עין בקטע הממאיר והפטיר כלאחרייד: „סע לטורקסטן. כל הכבוד! אינני מתנגד!"

„אולי הוא צודק?", מהרהר אני. ה„גויים" הללו תמיד פולטים רעיונות נפלאים. מדוע שלא אטלטל עצמי לאותו אזור רב־סיכויים? מחשבה זו נתעצמה בפגישה מקרית עם מהנדס צעיר שהגיע מקיוב. מקצועו אינו אלא הכרח שלא יגונה, אבל הוא כולו שותת עברית (לפני שעזב את קיוב היתה העיר כמרקחת. מסרו מפה לאוזן: „בחרקוב יצא „צלצלי־שמע"). שמו אשר זקס. מוצאו מאומן ולמען העברית הוא מוכן להקריב את הכל. נתלווה אליו עמיתו האוקראיני סמיון מיכיילוביץ', מחסידי אומות העולם, המדבר עברית בהשפעת ידידו ושניהם נלהבים לנסיעה לארץ האפשרויות הבלתי־מוגבלות.

אני נפרד מניסלביץ. הוא מתנגד בכל מאודו; „אתה נחוץ לנו פה!" ואני טוען בשלי: נותרתי גלמוד במערכה. הסרופיטוד שלי איננו. גם גריגקו איננו. השליטים האוקראינים שמחים לאמץ את היבסקיזם ומוצאים בכך סורקן לאנטישמיותם עתיקת היומין. כלום אוכל לפרוץ חומת שיטנה זו? ואלו שם — נבצר את העברית ואורה יגיעה לכל קצוי ארץ הסובייטים!

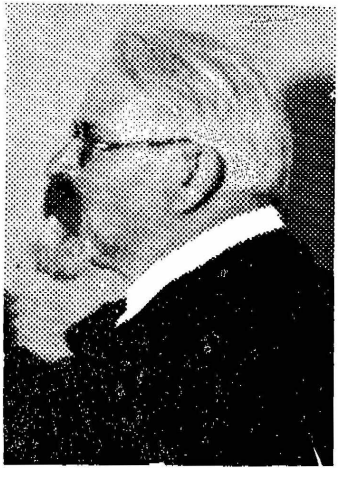
ניסלביץ לא הרבה לשכנעני בנימוקיו. הוא היה מדוכדך. החצר הענקית שלו דוממת. מחוסר אמצעים נתחסלו קייטנות הילדים והפעוטים נמסרו „לשמד היבסקי". זה היה אחד הימים השחורים ביותר לאחרון המוהיקנים התרבותאים. הוא פרש כפיו ופלט הברה נואשת אחת:

„נו..."

זו היתה המלה העברית האחרונה שקלטו אזני בחרקוב. למחרת היום יצאתי בדרכי לטורקסטן.

פרופ' דוד שור

זכרונות

פרופ' דוד שור
(1942—1867)

כל עוד שאנו חיים ומתרחקים מהתחלת חיינו, מתבהרת לנו, בזכרונותינו, יותר ויותר תקופת הילדות. ואת התקופה, שזכרונותינו עליה מלוים אותנו כל חיינו. ילדות ונעורים — נותנים את כוונם לכל חיינו. בתקופות אלו נבנית אישיותנו, נקבע אפינו, מתפתחים כשרונותינו, מתעצבת השקפת עולמנו.

אינני חושב, שזכרונותי מתחילים מוקדם יותר מן השנה השלישית לחיי. זכורה לי חצר גדולה, מלאה עשבי בר, סולם המוביל ישר מהחצר לדירתנו בקומה השניה. בצדו של הסולם נמצא מתקן מתכת חד מאד לנקוי נעלים. הסולם היה חלול ואחי הגדולים לא פעם התגלגלו ממנו ונפצעו על־ידי המכשיר החד; פצעים וסימנים רבים נשארו על גופם. הייתי בטוח, שאין מנוס מהגורל המר הזה וציפיתי: מתי זה יקרה גם לי. היינו שובבים גדולים.

היו לי ארבעה אחים ואחות אחת. גדלנו בחופשיות מוחלטת. לא היו לנו מטפלות והיה קשה לשמור עלינו. אני עוד עכשיו חושב בתמהון, איך אמנו, כה עדינה וכה רכה, ידעה להסתדר עם חבורתנו. תמיד היה לבושנו נקי ומסודר, אכלנו תמיד בזמן ולשובע. איני זוכר את אמי בלי עיסוק כל שהוא. לפעמים, היתה יושבת ונרדמת מעייפות ובכל זאת ממשיכה לסרוג ללא הרף את גרבי הילדים.

יש אנשים השואפים תמיד לשלמות. חייהם עוברים רק בנסיונות להשיג את שלמותם. ויש כאלה, שחייהם בעצמם — שלמות, אין להם צורך לחפש

אותה. אמנו השתייכה לסוג האחרון של האנשים. כמה אהבנוה! בשבילי, כשהייתי בעצמי בעל תואר סבא, הייתה שמחה גדולה להיות אצלה, להרגיש את עצמי שוב, לפחות לזמן מה, ילד קטן בפני מבטה האוהב. הרגשה דומה היתה לא רק לנו, ילדיה, אלא לכל אדם, שהיה בא, אפילו פעם אחת במגע אתה. ברוכה תהיי יקירתי. אפילו עכשיו, כשאני רק נזכר בך, דמעות תודה עומדות בעיני. את ידעת לבנות לנו את החיים המשפחתיים, שקשרו אותנו למשפחה אוהבת אחת, וזכרון זה — הוא היפה ביותר בחיינו.

אבי היה אדם מיוחד במינו. הבכור במשפחתו. הוא קיבל חינוך יהודי מסורתי טוב מאד, לפי מושגי הזמן ההוא. בגיל 15 עזב את עירו, פאבלוגראד, כדי למצוא את דרכו העצמאית בחיים. הוא הגיע לסימפרופול, בחצי האי קרים, עיר גדולה מעירו, והודות לכשרונותיו, להתמדתו ולשקידתו השיג, אחרי שנים מספר של עבודה נמרצת, משרת מנהל־חשבונות בבית מסחר גדול. בינתיים הספיק ללמוד את השפה הרוסית על בוריה, למד צרפתית, פיתח את עצמו על־ידי קריאת ספרים רבים והתחיל להתעניין במוסיקה.

הוריו של פרופ' ד. שור:

אך למרות כל זה, לא היה עדיין חתן רצוי לבת יפהפיה של צורף אומן מר ד. המכובד בעיני כל העיר. לאמי היתה דעה אחרת. היא לא פחדה מהחיים הקשים שהיו צריכים ליפול בחלקה ובחרה להיות יחד עם אהוב לבה. החיים היו קשים מאוד. המשפחה גדלה וההוצאות גדלו יחד אתה. אבי עבד בכל כוחותיו ואמי השתדלה לחסוך עד קמצנות. הבעיה: לקנות או לא לקנות דלי מים נוסף, שמחירו היה בסך הכל קופיקה או שתיים, הפכה לבעיה רצינית. אבל אנו, הילדים, לא הרגשנו בזה. כפי שכבר אמרתי: אוכל לא היה חסר לנו, היינו לבושים היטב. לנו היו חיים משלנו: שמחות וצער שלנו, הכל כמובן, קשור לחיי המשפחה.

שום קשיים לא מנעו מאבי לתת לילדיו חינוך והשכלה למופת. היה לנו אפילו פסנתר ישן של פירמה בלתי מוכרת „גרינל". אחי הבכור, בהדרכת אבי, ידע כבר לפרוט עליו די טוב. אבי, שבעצמו כמעט ולא למד, הצליח, הודות להתמדתו וכושרו להוביל שניים מבניו, הבכור והצעיר ביותר, בדרך המוסיקה. אם נזכור את שנות ה־70 למאה שעברה, את עיר השדה בה גרנו, והיוצא מן הכלל, שהיה בקריארה מוסיקלית בסביבתנו בכלל ובמשפחתנו בפרט, אפשר לתאר איזה מרץ ואיזו עקשנות היו דרושים לאבי בכדי לעמוד על שלו נגד כל המשפחה, ובפרט נגד החלק הנשי שבה. באותה תקופה היה מעמד של אומן מוסיקאי בחוגים מסויימים נמוך מאוד. המוסיקאים האמנים הגדולים היו באים רק במקרה לעירנו וזה לעתים רחוקות מאד. כל יתר המוסיקאים הידועים אצלנו היו או „כליזמרים", שנגנו בחתונות או מורים למוסיקה, מסכנים, שבקושי יכלו לפרנס את עצמם.

מה המריץ את אבי לבחור לבנו האהוב את הדרך הזו אינני יודע. אך חושב אני, שאבי בעצמו היה איש מלא כשרונות ושאיפות אמנותיות ליופי ולאידיאלים רמים. עבודתו הפרוזאית, לא נתנה לו סיפוק והוא נמשך למוסיקה, שעזרה לו להרגיש את עצמו בעולם אחר, יפה יותר. הוא לא חסך מאמצים כדי להכין את בניו לקונסרבטוריון. אנו חייבים לו תודה עמוקה על מאמצים אלה.

מצד אחר, גם לא קל היה לאבי להכריח אותנו לנגן. בפרט, שלשם כך היינו מוכרחים לקום השכם בבקר. אף פעם לא אשכח את השעות המוקדמות של ימי חורף, שאבי היה חוסך משנתו הוא, כדי להספיק לעבוד אתנו עוד לפני יציאתו למשרדו. בחוץ היה עוד חושך, בחדרים — קר, אך אבי, למרות שרחם עלינו, בכל זאת היה מעיר אותנו. זכור לי עוד איך הייתי יוצא בלי רצון מהמיטה, לאט הייתי מתחיל להתלבש, להתרחץ ולהתישב ליד הפסנתר, בהתחלה היינו מתישבים לנגן בלי שום התלהבות, אך עם המשך למוד הנגינה תופיע רגש של סיפוק מהעבודה. אבי לא קיבל שום חינוך מוסיקלי שיטתי, אבל הוא הצליח בעזרת רגישות מיוחדת למצוא דרך ללמודינו. הוא הקפיד על נגינת סולמות ותרגילים. נתן לנו תרגילי צ׳רני, יצירות שונות וסונטות מאת בטהובן. הוא הכריח אותנו לנגן מהדף וללמוד בעל פה. בימי ששי עשינו חזרות על כל מה שלמדנו בעל פה ובשבתות — היה לנו חופש מלא. איך חכינו ליום זה!

הזמן המאושר ביותר בילדותנו היה מרדת השבת עד צאתה. ביום ששי הסדר הרגיל של חיינו הופר. ביום זה לא אכלנו ארוחת־צהרים, רק ארוחת בוקר. בעצם, כבר ביום חמישי היו מתחילים בדיונים על אפית הלחם, שהיו אופים לכל השבוע. המבשלת שלנו, מרים הזקנה, התרגשה מאד. בשבילה זאת היתה שאלה גורלית. הצלחה — גרמה למצב רוח מרומם, כשלון — ליאוש קודר. אך, בדרך כלל היתה מצליחה ואז היתה מראה בחגיגיות את הלחם לאמי. אמי בעצמה היתה שומרת על הבצק, על זמן הכנסתו לתנור והוצאתו ממנו. כל יום ששי עבר בדאגות ועבודה נמרצת.

לפנות ערב היו מתחילים כבר בהכנות לחג. עם חשכה היתה מתפשטת אוירה חגיגית. על השולחן היו שמים מפה נקיה ועורכים אותו לארוחת הערב. לקבלת השבת הדליקו נרות. אמי התפללה בשקט ובתנועות מיסתוריות של ידים בירכה עליהן. אהבתי מאד את הרגעים האלה והשתדלתי להיות תמיד

נוכח בטכס. בכל זה היה משהו מיסטי ותמים. אותי תקף רגש נעים של הרדה.

מסביב לשולחן החגיגי התישבה בערב זה כל המשפחה, כולל המשרתת. אבי ברך על הלחם ועל היין, את הלחם הוא שבר לחתיכות ולכל אחד נתן פת. קבלנו את פני השבת בשמחה. מחר עוד יום שלם פנוי, עוד יום חופשי. אתה מרגיש איך לבך מתמלא אהבה לכל מסביב. אני מברך אותך מלכת שבת! כבר בילדותנו מלאת לבותינו בשמחה וששון. את נותנת נופש ומנוחה לאדם עיף ויגע, מאירה את העולם כולו באור חגיגי מזהיר.

בשבת קמנו מאוחר יותר. הקפה בחלב מותך היה טעים באופן מיוחד. עד הצהריים היינו בבית הכנסת. לאבא ולסבא היו מקומות מכובדים, קרובים יותר לארון הקודש. אני העדפתי לשבת יחד עם העניים, בעלי פנים יגעים, מלאי סבל. אנחות בכי וקולות המתפללים עשו עלי רושם כביר. הרגשתי דמעות בתוכי ורגש של צער עמוק התפשט על כל יצורי. ברגעים כאלה, בהם התפללתי לעזרה לכל הנצרכים, הייתי קרוב ביותר לאלוהים.

מי עוד מסוגל להרגיש כה חזק מה זה דכאון. רדיפות של אלפי שנים הטילו על עמנו חותמם של סבל מיוחד. באופן אינסטינקטיבי הרגשתי את הסבל הזה ובנפשי התעוררו רחמים עמוקים.

נסחיטה עבודת הקודש ומרוצים חזרנו לביתנו, לאכול את ארוחת הצהרים. בבית מחכה לנו סעודה חגיגית, עם ה„קוגל" בסיומה. אחרי כן הלכו המבוגרים לנוח ואנו הילדים, נשארנו שעות מספר לבדנו. איך ידענו לנצל את החופש הזה. טיילנו בעיר, התרחצנו ב„סלגיר" המפורסם, שחקנו בכדור ועוד. לפעמים, בשובנו לפנות ערב הביתה, קרא אבי איתנו בדברי חכמים, דברים הנוגעים ללב ונקראים ברצון. היום נגמר. מתחיל הערב. מלכת שבת עוזבת אותנו ומשאירה בלבי צער על הפרידה. עייפים מכל הרשמים של היום אנו נרדמים, כדי להתחיל למחרת שוב שבוע עבודה חדש.

אחי אריה, שהיה אז כבן 16, נגן כבר יצירות קשות, ואבי החליט לנסוע איתו לפטרבורג, לקונסרבטוריון. הוא בחר את פטרבורג מפני שאז היה הקונסרבטוריון בעיר זו מוכר יותר מהקונסרבטוריון במוסקבה וגם מפני שבפטרבורג היו לאבי מכירים. בכל אופן, ההחלטה זו היתה ממש גבורה. הם עמדו לפני נסיעה של לפחות 2,000 קילומטרים לעיר זרה לגמרי. לאבי, שאף פעם לא עזב את ביתו היה זה בודאי דבר לא קל.

הוא גם לא היה בטוח איך יתיחסו לבנו בבחינה, באיזו צורה יוכלו לגור בעיר זרה בלי רשיון מיוחד, שהיה דרוש לכל יהודי מחוץ לתחום המושב. והשאלה המכריעה: איפה להשיג האמצעים לקיום בנו אם יתקבל לקונסרבטוריון. מכאן נבין את ההתרגשות והחרדה של כל משפחתנו. אך לאבי אישית הסכון היה גדול במיוחד. הוא בחר לבנו האהוב דרך לא רגילה, היות וסמך על הכשרונות המוסיקליים שלו. אי הצלחה היתה שוברת אותו, זה היה הרס חלומותיו. קשה לתאר, איך היה מתגבר על אסון כזה.

אך המציאות עלתה על כל הציפיות. לא רק שאחי עבר בהצלחה את כל הבחינות, אף נתקבל בסטיפנדיה לכתתו של הפרופ' המצוין בלגרוב. אבי הצליח לסדר את אחי במשפחת מכיריו ירוסלבסקי, והצליח גם להשיג לו מלגה קטנה, 10 רובל, מהברון גינצבורג. קשה לתאר את שמחתנו. לאבי היתה

ממש הרגשת נצחון. חלומותיו התגשמו ועכשיו הוא יכול היה להמשיך את עבודתו בבטחון גדול יותר.

מרגע זה היה אבי מרכז בי כל תשומת לבו. איני זוכר מתי התחלתי בלמודי המוסיקליים, אך בגיל 8 לא הייתי חרוץ ביותר. אבי ידע להכריח אותי לעבוד בלי להשתמש ביד קשה. במשך היום היה נכנס מספר פעמים הביתה, כדי להיות בטוח, שאני עושה הכל כמו שצריך. חודות לכך התקדמתי יפה והייתי צריך לנגן הרבה לפני אנשים זרים. אבי אמר, שזה טוב כדי להרגיל אותי לנגן לפני קהל, אך אני חושב, שזה היה לו פשוט נעים. קבלתי שבחים רבים, אבל שבעצם לא היה מורה כלל, הצליח להשיג הישגים יפים.

כל זה לא הפריע לעבודתי, להיפך, זה המריץ אותי והמשכתי להתקדם. כשהגעתי לסונטה מס׳ 19 לבטהובן, התאהבתי בה, נגנתי אותה בכל הזדמנות. יתכן, שאז התחלתי לאהוב את בטהובן, אהבה, שהביאה אחרי 33 שנים ליסוד „מכון בטהובן".

אינני זוכר את כל הפרטים של כניסתי לקונסרבטוריון. התיחסו אלי יפה מאד ואותי קבל אותו פרופ׳ בלגרוב, שלימד גם את אחי אריה. הצלחתי בזה. פרופ׳ בלגרוב היה מורה מצוין, שאהב את עבודתו הפדגוגית. הוא עבד ברצון ולא שם לב לזמן. היה בן אדם נוח ואדיב, שייך למשפחת אמנים, הוא היה רגיש לאמנות וללמוד אצלו היה בשבילי אושר רב.

למודי הקודמים לא הכינו אותי לעבודה מוסיקלית שיטתית. השתדלתי בכל כוחי והיה לי רצון חזק להשביע את הדרישות של מורי ובמהרה הבנו זה את זה. התקדמתי אצלו בצורה יוצאת מן הכלל. זכור לי, שכבר בסוף שנה שניה ללמודי קבלתי את הקונצרט של בטהובן, אופ׳ 15 עם הקדנציה של ריינקה והצלחתי לנגן את החלק הראשון בצורה מתקבלת על הדעת. באותו זמן בקרתי בכתות סולפג׳ ותיאוריה, בהן לימד מר א. י. רובץ המפורסם; וגם בכתות למקצועות כלליים, בהן נפגשתי לראשונה בחברה של בנים ובנות, בני גילי. למודים משותפים אלה פיתחו בנו רגשות עדינים. כל „אהבות" הזמן ההוא היו ילדותיות ותמימות.

מכל המורים במקצועות האלה, היה זה המורה לספרות, מר פטרוב, שהשאיר בי את הזכרון החם והעמוק ביותר. זהו הנציג הטיפוסי של מורה ישר, שהצליח אפילו בקונסרבטוריון להשיג אצל תלמידיו הישגים מצוינים. אני חייב לו הרבה בהתפתחותי. הוא ידע לעורר בנו התעניינות בספרות הרוסית ובזוהרות ועדינות לפתח בנו את הטעם ליצירות הטובות ביותר.

במשך זמן למודי אצל בלגרוב הופעתי בקונצרטים פנימיים והצלחתי להראות את עצמי מן הצד הטוב ביותר. לזכותי היה גם, שאחי היה מוכר כאחד מתלמידיו הטובים ביותר של בלגרוב ונגן יפה מאד. השם „שור" היה המלצה טובה. אבל לא רק בזה אני חייב לאחי. קשה היה לי, ילד בן 10, מהדרום, והרגיל להיות כל הזמן הפנוי בחוץ, למצוא את עצמו בתנאי החיים הפטרבורגיים הסטודנטיים. במידת יכולתו ניסה אחי לעזור לי, להקל עלי לפחות בזמן הראשון הקשה ביותר. אך היה עליו לתת שעורים, שבאותה התקופה היו מקור יחיד לכלכלתנו וכן ללכת לשעוריו בקונסרבטוריון.

כמה שמחנו, כשהגיע הזמן לחזור לחופשת קיץ הביתה. לכולנו היה זה

חג גדול! אמנם גם תקיץ עבר בעבודה נמרצת. אבי היה שמח ומאושר והתפעל מהרפרטואר שלנו. כמובן הופענו גם בעירנו. זכור לי, שפעם נגנו קונצרט מאת הומל על שני פסנתרים. לא קל היה לחזור בסתיו לפטרבורג.

פעם, כשחזרנו, נודע לנו, שבלגרוב חלה במחלת רוח ולא יחזור לקונסרבטוריון. יגזן כל כתתו היה כבד. אך בשבילי התחילה תקופת יסורים מוסיקליים. הפנו אותי לכתתו של פרופ׳ אמנדה, בוגר הקונסרבטוריון של לייפציג מזמנו של מנדלסון. הוא לא ידע רוסית ולא היה מסוגל להסביר שום דבר. זה היה בן אדם יבש, בעל הופעה גרמנית טפוסית, וללמוד אצלו, אחרי בלגרוב, היה לי קשה מאד. במקום פנים אציליים של המורה האהוב, עם שערות וזקן שיבה, שבאותו זמן נתנו לו צורת רוממות וגדלות, הסתכלו בי עיניים עגולות וגדולות כמו אצל ינשוף, גולגולת בלי שער ותנועות משונות — הוא לא רק שלא הבין אותי, הוא גם לא רצה להבין ולא יכולתי לתפוס מה עלי לעשות. איני יכול להגיד, שהוא היה מורה גרוע. חברי השיגו אצלו משהו. אך זו היתה אומנות ולא אמנות. גם הרפרטואר שלו לא סיפק אותי. הייתי רגיל אצל בלגרוב לנגן מוסיקה רבגונית ופה הייתי צריך לעבוד רק על אטיודים משעממים ביותר.

אחרי שנתיים עזב אמנדה את פטרבורג ואותי העבירו לכתתו של פרופ׳ פון־ארק. זה היה מורה מצוין ואדם טוב ואציל, הוא היה תלמידו של לשטיצקי, שזה לא כבר עזב את רוסיה כדי להשתקע בוינה. אבל גם איתו לא היתה לי שפה משותפת. אני בטוח, שאילו הוא היה מסביר לי, לשם מה עלי לנגן דבר משעמם זה או אחר. הייתי אולי יכול ללמוד אותו. אך באותה תקופה לא חשבו לנכון להכנס להסברים עם התלמיד, ועוד עם תלמיד שלמד במילגה. לא נשאר לי אלא להפסיק לבקר בשעורים ולהתחיל לעבוד בצורה עצמאית.

כמובן, החלטה זו היתה מוכרחה להביא לאסון. בבחינות, שנערכו ע״י מנהל המוסד וכמה פרופסורים, שהיו באים לכתה מסוימת ללא הודעה מוקדמת, היו לי דברים שהכנתי בצורה עצמית, אך לא הגעתי לבצועם. לפני שהתחלתי לנגן, המנהל הסתכל ביומן וראה, שאני כמעט במשך חצי שנה הייתי „נעדר״. — „שוב, למה לא הופעת בשעורים?״ — שאל המנהל. — „כאבה לי היד״, עניתי „אבל גם לא רציתי״. מלים אלה עשו רושם של פצצה. כל הפרופסורים קמו ממקומותיהם והתחילו לדבר בקול רם. רק שני אנשים החזיקו מעמד: פרופ׳ פון־ארק והמנהל. האחרון פנה אלי בחומרה ואמר: „תכנס אחרי כן למשרדי ועכשיו אתה יכול ללכת״. יצאתי ברגשי הקלה.

אף פעם לא אוכל לשכוח את האדם הנפלא הזה. המנהל שלנו, קארל בן יוליאן דוידוב, הצ׳לן המפורסם, מוסיקאי מצוין ומלחין גאוני. שייך לאנשים, שבכל מקום מכניסים אלמנט של טוב לב, אצילות רוח והומניות עדינה. מזלי, שהיה לי מנהל כזה. כשבאתי אליו, הוא שאל אותי לפשר הדברים. נרגש עד דמעות, ספרתי לו הכל. ספורי עשה עליו רושם. „למה לא ספרת לי קודם על כל זה?״ שאל אותי. עניתי לו, שלא רציתי להטריד אותו בעניינים שלי. הוא הבטיח לי שיסדר הכל. ובאמת: הצלחתי לעבור לפרופ׳ ברסן, שכתתו היתה אחת מהטובות ביותר.

בינתיים מלאו לי 17 שנה. במשך שנים אלה היו לי ספקות ופקפוקים רבים, אם באמת מוסיקה זאת דרכי, אם אוכל ע״י המוסיקה למלא את

שאיפותי — לעזור לאנשים בצרתם או שאוכל להשיג יותר אם אפנה למדעי הטבע. אך הודות ללמודים בכתת אסטטיקה והכרות עם אמנים, סופרים ואוהדי מוסיקה, השתכנעתי יותר ויותר בכח החיוני של אמנות המוסיקה והחלטתי להיות מוסיקאי.

יהושע שור*

אחרי קריאה ב„זכרונות ילדות" של פרופ' דוד שור, נתבהרו לנו יותר שרשיו בעולם המוסיקה, כשרונו הפדגוגי וההומניות שלו. מצד אחד היה מושרש בחיים יהודיים, מסורתיים, מתרפק בזכרונותיו על קבלת השבת ועל הפעילות בבית־הכנסת. עוד בהיותו ילד קטן, היה מתפלל לשלום עניים ונצרכים. מצד שני הי מגיל צעיר, באוירה מוסיקלית, הודות לאביו, שכל מחשבותיו היו נתונות למוסיקה. גם את כשרונו הפדגוגי ירש כנראה מאביו.

פרופ' דוד שור תפס מקום חשוב בחיים המוסיקליים של רוסיה. כפסנתרן מעולה ומורה מחונן לא הסתפק בקריירה בימתית ופדגוגית. שאיפתו היתה להחדיר את קרני המוסיקה לחיי האדם ולהאיר את קיומו האפור ע"י זוהרן. למטרה זו הוא קיים את השלישיה — „הטריו המוסקבאי" המפורסם — שבמשך יותר מ־30 שנה הפיצה מיסיקה קאמרית במוסקבה ובערי השדה הרבות. לשם מטרה זו קיים במשך כל זמן פעילותו קונצרטים מוסברים והרצאות על מוסיקה בכל רחבי הקיסרות הרוסית. לשם הכשרת כוחות מוסיקליים חדשים, שיהיו מסוגלים להמשיך את פעולתו, יסד פרופ' דוד שור „מכון ע"ש בטהובן", שפעל עד פרוץ מהפכת אוקטובר.

בתחילת המהפכה חלה פרופ' דוד שור במחלה קשה וממושכת. שריתקה אותו זמן רב למיטתו. כאשר החלים, התבסס כבר המשטר החדש. האינטליגנציה, בפרט אנשי המקצועות החופשיים והאמנים, שנשארו עוד ברוסיה, חזרה לעבודה, ופרופ' שור חדש את פעולתו המוסיקלית. אך פעולה זו מתארת רק צד אחד של אישיותו. צד שני — היא ההומניות המיוחדת שלו והשתתפותו העמוקה בצערו וסבלו של הזולת.

תכונה זאת קבלה ביטוי בהשקפתו המוסיקלית. פרופ' דוד שור האמין, שאמנות המוסיקה מסוגלת לחדש את האדם ואת החברה, ולכן דרש מהמוסיקאים לא להסתגר בממלכת קסמים, בממלכת היופי של האמנות, אלא לשמור תמיד על הקשר בין המוסיקה ובין החיים, ליצור קשר בין השפעה אסטטית והשפעה מוסרית, בין פעולה אמנותית ופעולה סוציאלית. הוא לא רק דרש את זה מאחרים, אלא גם ידע למלא את הדרישה הזאת כלפי עצמו.

והנה — העמידה אותו מהפכת אוקטובר בפני הצורך להוכיח את דרכו, עם הידוש הפעילות המוסיקלית ברחבי רוסיה השקועה עדיין במלחמת האזרחים החל גם פרופ' שור לחדש את פעולתו המוסיקלית. כפסנתרן וכמורה. מנהיגים סובייטיים — קאמינוב, אז מושל מוסקבה, קורסקי, שר המשפטים, ואחרים — פנו אליו בבקשה לקבל את בניהם כתלמידים לנגינת פסנתר. פרופ' דוד שור נענה לבקשות אלו וכתמיד עורר בלבם של תלמידיו התלהבות לעבודה מוסיקלית ואהדה למורה. הצלחה פדגוגית זאת יצרה יחס מיוחד אצל הורי התלמידים לפרופ' דוד שור ולכן הזמינו אותו מזמן לזמן, יחד עם אמנים בעלי שם אחרים, כמו למשל שליאפין, — להשתתף בקונצרטים חגיגיים בקרמלין.

---

* פרופ' יהושע שור, בנו של פרופ' דוד שור, נולד בסוף 1891 ונפטר בינואר 1974. הוא סייע לאביו בפעילותו המוסיקלית ועם המהפכה מונה לפרופסור וסגן יו"ר האקדמיה למדעי האמנות והרוח שבמוסקבה. ב־1922 עזב את רוסיה והתגורר בגרמניה. ב־1934 עלה לארץ ישראל ומאז היה פעיל בפיתוח ההשכלה המוסיקלית בארץ, ב־1942 ייסד את הקונסרבטוריון בחולון, והמשיך בלי לאות בעבודת החינוך המוסיקלי בכל הארץ. בין תלמידיו — מטובי המוסיקאים בישראליים. פרטים על חייו ופעולתו בחוברת „לזכר המוסיקאי והמתנך הדגול פרופ' יהושע שור ז"ל", חולון 1974, שהוצאת ע"י הקונסרבטוריון ע"ש פרופ' דוד שור, בסיוע הגב' נדיבה שור.

ביצועו המעולה של יצירות מוסיקליות שונות השפיע השפעה עמוקה על מנהיגים סוביטיים, שביקרו בקונצרטים אלה. הודות לשני גורמים אלה — פעולתו הפדגוגית ופעולתו הקונצרטנטית — יכול היה פרופ' ד. שור לפנות לשרים ולפקידים בכירים סוביטיים ולמצוא אוזן קשבת. הוא ניצל את היחס הזה, כדי לעזור לאנשים, שסבלו מרדיפות בלתי צודקות ובלתי מבוססות של השלטונות, וכמובן — לעזור ליהודים בכלל ולפעילי ציון בפרט.

הנה כמה דוגמאות לפעולתו של פרופ' דוד שור למען הצלת אסירים.

1. היה יום חג, יום בו כל המוסדות הממשלתיים היו סגורים. פרופ' דוד שור נח בבית. פתאום הופיע אצלו אשה על סף היאוש: בעלה נאסר בטעות והוצא כבר נגדו פסק דין מוות, שהיה צריך להיכנס לתוקף למחרת. בינתיים, הצליחה האשה לשכנע את בית־המשפט, שבעלה חף מפשע והבטיחו לה, שישחררו אותו. אך היום — יום חג. בבית הסוהר, בו היא ביקרה, לא היה שום פקיד בכיר ועוד לא ידעו על הצו החדש והיא מפחדת, שמחר השכם בבוקר בעלה יוצא להורג. האדם היחיד, שעוד היה יכול לעזור להם — כך אמרו לה, הוא פרופ' דוד שור. בלי לאבד זמן יקר, יצא פרופ' שור תיכף לדרך, שהובילה אותו לפיוטר סמידוביץ *, אדם שהכירו בזמן נגינתו בקרמלין ושהיה ידוע כאוהב מוסיקה נלהב. במילים ספורות הוא הסביר לו את המצב: בן אדם חף מפשע עומד בפני סכנת מוות. סמידוביץ הקשיב לו. למרות החג התחיל לטלפן והצליח למצוא את האנשים הדרושים. האסיר ניצל.

2. פעם אחרת באו לבקש את עזרת פרופ' דוד שור לאדם, שגורש בצורה בלתי צודקת מדירתו הצנועה. גם מקרה זה קרה בחג. היה כבר קיץ ורוב האנשים עובו את מוסקבה והיו במקומות נופש. בשומעו את המקרה, נסע פרופ' שור למקום הנופש של קאמינייב, בלי לקחת בחשבון, שזה היה עוד השכם בבוקר, רק כאשר הגיע למקום, ראה, שהשעה מוקדמת עדיין וכולם עוד ישנים. המשרתים, שהכירוהו, נתנו לו להיכנס. הוא ישב בסלון וחיכה, שמי שהוא יתעורר, אך פתאום ראה, שבחדר זה עומד פסנתר. הפתוי היה גדול מדי והוא התישב על יד הפסנתר והתחיל לנגן בשקט. אחרי חצי שעה של נגינתו, הופיע בחדר קאמינייב ואמר לו: „איזו הפתעה! כמה נעים לנו להתעורר לצלילים יפים אלה, כמה אני אסירי תודה לך על כך". אך פרופ' שור לא שכח לשם מה עשה את כל הדרך הזאת, תיכף ספר לקאמינייב מה הביא אותו אליו בשעה כל כך מוקדמת וגם במקרה זה היתה הצלחתו מלאה.

בשנת 1923 הגיעה פעולתו של פרופ' דוד שור למען הציונות לשיאה. איתה שנה התחולל גל גדול של מאסרי ציונים ונוער ציוני באוקראינה, בלורוסיה ובמקומות אחרים בברית המועצות.

כל מאמציו של פרופ' שור להשיג שחרור האסירים, כל שיחותיו ופגישותיו לא נשאו פרי. באפריל נודע לו, שעל האסירים מאיים גרוש לסיביר לשנים רבות. מלא יאוש ורוגז החליט פרופ' שור לעשות עוד נסיון אחד. הרים את השפופרת, התקשר עם החוקר שבידו היה גורלם של אסירי ציון, קאטאניאן, שהיה אוהד מוסיקה גם הוא, ואמר לו: „אם האנשים האלה אינם רצויים ברוסיה הסובייטית, תגרשו אותם לפלשתינה ותשתחררו מהם". מספר רגעים שרר שקט מצד שני של קו הטלפון. סוף סוף באה התשובה: „זה באמת רעיון" אמר קאטאניאן, „לגרש אותם לפלשתינה... אבל בתנאי אחד: שלא תהיה להם רשות לחזור לרוסיה!", והוסיף: „אעלה את ההצעה בפני הממונים עלי".

עברו מספר ימים בציפיה מתוחה, והנה באה התשובה: השלטונות הסכימו להצעה. עוד מספר ימים ויצא הצו המפורסם על „חילופין" בגירוש לפלשתינה במקום גירוש לסיביר. השלטון הסובייטי קיווה, שכל היהודים הקשישים ששאפו לעלות לארץ

---

* פיוטר סמידוביץ (1874—1935) חבר המפלגה הס.ד. כל־רוסית מנעוריו, מראשי המפלגה הקומוניסטית. התעניין במיוחד בבעיות היהודים בברית המועצות והיה היושב ראש הראשון של „קומזט" (הועדה להתישבות היהודים ברוסיה).

ישראל, יצאו מרוסיה על סמך צו זה, ושהדור הצעיר, המתחנך במוסדות סובייטיים ונהנה מכל היתרונות של המשטר המהפכני, יפסיק לחשוב על ארץ ישראל. משנת 1924 ועד לשנת 1932 עלו מאות מפעילי הציונות ארצה הודות לצו זה והשתתפו בבנין הארץ.

עובדה זאת — הצלת אנשים בהשפעת המוסיקה — מעידה, שפרופ' דוד שור לא טעה, שאמנות המוסיקה מסוגלת לא רק לתת לאדם אמנותי עונג ולהרים את רוחו, אלא גם להביא לו עזרה מעשית ולהקטין סבל בעולם הזה, — אם המוסיקאי אינו מסתגר במגדל השן של האמנות ולבו פתוח לסבל האדם.

על מאבקו של פרופ' דוד שור למען הציונות והציונים, מאבק, שהיה קשור בסכנות רבות, מספר רפאלי־צנציפר בספרו „המאבק לגאולה", המקודש לציונות ברוסיה.

לפני כשנתיים התקיים טכס הקדשת חורשה ב„יער החלוץ" במודיעין על יד בן־שמן, על אבן זכרון בכניסה לחורשה היה כתוב:

„חורשה לזכר

פרופ' דוד בן שלמה שור

גואל אסירי ציון מברית המועצות

ניסעה ע"י

„מגן" אגודה לעזרת אסירי ציון

קרן קיימת לישראל."

אוריאל שלון (פרידנלד *)

לתולדות תנועת העבודה הציונית בקווקז

(פרקי זכרונות**)

הקהילה היהודית בעיר באָקו, בה גדלתי, עיר הנפט שבדרום מזרחה של קווקאז, הצטיינה, למרות היותה קטנה במספרה ומרוחקת ממרכזי הישוב העברי שברוסיה, בחיים לאומיים תוססים וברמה גבוהה של פעילות ציבורית וציונית. כעיר שמחוץ ל„תחום המושב" ליהודים היתה זכות הישיבה בה מגבלת לבעלי דיפלומה אוניברסיטאית, לסוחרים מ„הגילדה" הראשונה והשניה ולעובדים מקצועיים מאיי־אלה סוגים. אך יחכן שדווקא בעטיו של הרכב זה של הקהילה וגם משום שרבים בקרבה היו יוצאי ליטא, אשר הביאו אתם תודעה לאומית עמוקה, הפכה באָקו ברבות הימים לאחד המרכזים החשובים שבקרב יהדות רוסיה רבתי. תרמה לכך אולי גם העובדה שבעיר נפט פורחת זו לא היו היהודים ברובם שקועים יתר על המידה בדאגות פרנסה ומחשבותיהם ועתותיהם פנויות היו יותר לעניני הכלל.

כבר בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה הקימה קהילת באָקו רשת ענפה של מוסדות ומפעלים בתחומי חינוך עברי ומקצועי, תרבות ועזרה הדדית, וגם היתה מרכזת סכומים נכבדים למטרות שונות, ולא למקומיות בלבד. ונשמר יפה בזכרוני, מימי ילדותי, ביקורו של ד"ר ב. צ. מוסינזון בביתנו כשהגיע לבאקו הרחוקה לשם גיוס אמצעים לגמנסיה „הרצליה" בתל־אביב.

בימי המלחמה, עת נעקרו מאות אלפי יהודים ממקומות מגוריהם בפולין ובליטא, היתה קהילת באָקו אחת מאלו שהצטיינו בגיוס כספים ל„ועד לעזרה לפליטים". היא גם קלטה עצמה קלוחים מזרם הפליטים. ומשנפל בשנת 1917 משטר הצאר, הגיעו לבאקו תוך זמן קצר אלפי יהודים נוספים, והישוב היהודי של העיר, אשר על סף המאה מנה לא יותר משלושת אלפים, הגיע לכ־25,000 נפש, וזאת בקרב כרבע מיליון תושבים, רובם טאטארים מוסלמים, כשהארמנים הוו את העדה השניה והרוסים רק השלישית בגדלה.

---

*) אוריאל שלון (פרידלנד) נולד בשנת 1899 במוסקבה, פעולתו הציונית בחו"ל נסקרה במאמר זה. עלה ארצה ב־1925 ושנים ראשונות היה תושב תל־אביב ואף חבר עירית ת"א (בתקופת כהונתו של דוד בלוך כראש העיריה). אותה תקופה היה חבר המוסדות המרכזיים של ההסתדרות ומנהל מחלקת הציוד המיכני של מרכז „סולל בונה". עבר בסוף 1928 לחיפה, עם היכנסו לעבודה בביח"ר „שמן", בו שירת תחילה כמהנדס המפעל ואח"כ, עד 1967, כמנהל כללי, ועד 1971 כיו"ר מועצת המנהלים של החברה. משנות השלושים היה חבר ועד קהילת חיפה, ובמשך 16 שנה כיהן כיו"ר ועד הדר הכרמל, אשר היה אז המוסד המוניציפלי הראשי של חיפה העברית. בתקופות מאורעות הדמים ועד לכינון מוסדות המדינה שמש יו"ר הועד הפועל של „ועדת המצב", אשר בידיה רוכזו כל הפעולות הכרוכות בנסיבות של ימי חרום, והיתה נציגותו של הישוב העברי בפני השלטונות הבריטיים בחיפה.

לאחר קום המדינה היה חבר מועצת עירית חיפה והנהלתה. בשנים 1951—1960 היה יו"ר הועד המרכזי של אגודת האינג'נרים והארכיטקטים בישראל ויזם את כינון המכון לפריון העבודה והיצור ושימש במשך שנים חבר הנהלתו. הנו חבר הועד המנהל וסגן יו"ר הקורטוריון של הטכניון, יו"ר מועצת ארגון חברי „ההגנה" ויו"ר ועד אגודת ישראל־אמריקה בחיפה. ר' הערך עליו באנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו של דוד תדהר, כרך ב', עמ' 1035.

**) את השמור בזכרוני השלמתי במעט החומר שעלה בידי למצוא בארכיון הציוני בירושלים (בעיקר מהאוסף של א. רפאלי־צנציפר ומהגנזך של ההנהלה הציונית בלונדון).

שונה ומגוונת יותר בהרכבה היתה הקהילה היהודית בעיר השניה בגדלה של קווקאז, טיפליס בירתה של גרוזיה. גם בעיר זו היו אמנם רבים יהודי רוסיה לפי מוצאם, אך גם בין אלה היו לא מעטים כבר דור שלישי־רביעי ילידי המקום, צאצאי „חיילי ניקולאי", אשר התישבו כאן עוד באמצע המאה הקודמת. ברם רוב יהודי טיפליס היו בני העדה הגרוזינית, שנבדלו מיהודי רוסיה לא רק בשפתם — השפה הגרוזינית — אלא גם באורח חייהם ובעיסוקיהם כשמסחר זעיר הוא משלח־היד של רובם וכמה סוגי מלאכה — של יתרם. כפי הידוע מוצאם הוא מגולי בבל, אשר תוך נדודיהם הגיעו לחבל ארץ זה ונשארו כאן. למרות היותם מרוחקים מישובים יהודיים אחרים נשארו במשך יותר מאלפיים שנה נאמנים לדתם והקפידו על שמירת מצוות הדת. מבני העדה היו גם שעלו עוד במאה התשע־עשרה לא"י ואף הקימו „שכונת ג'ורג'ים" בירושלים. (משנפתחו בראשית שנות השבעים שערי ברית־המועצות ליציאת היהודים הם היו מהראשונים שעלו ארצה). אך, עם זאת, היו בין היהודים הגרוזיים גם שראו את עצמם כ„גרוזינים בני דת משה", וכמה מרבניהם אף טענו שמוצאה של העדה הוא מבני העם הגרוזי, אשר התגיירו בימי הביניים. ראוי להזכיר שבתקופת ההכנות לבחירות ל„אספה המכוננת" של רוסיה בשנת 1917 קראו רבנים אלה (שקיימו קשרים עם אגודת ישראל) לבני עדתם לתת את קולם ל...מפלגה הסוציאל־דמוקרטית הגרוזית, כנראה כדי להוכיח את נאמנותם למנהיגי האומה, אליה הם משתייכים.

שונה מיהדות באקו ומיהדות גרוזיה כאחד היה הישוב היהודי של חבל דאגסטאן שלצפונה של באקו, והוא — שבט היהודים ה„הרריים" או ה„טאטים", אשר אבות אבותיהם הגיעו הנה מפרס, כנראה עוד במאה החמישית לספירה. שומרי מצוות היו אף הם, אך שפתם „טאטית" — דיאלקט פרסי־טורקי במקורו, שנכתב באלף־בית עברי. ברובם הגדול חקלאים היו ובמקצתם בעלי־מלאכה. במשך דורות התגוררו בכפרים נפרדים משלהם, אם כי לא נבדלו בהרבה משכניהם המוסלמים באורח חייהם ואף בלבושם הקווקאזי המסורתי, אשר פגיון צמוד לחגורה היה מסמניו המובהקים. בתקופת הקרבות המקומיים שפקדו את קווקאז התיכונה לאחר מהפכת 1917, סבלו קשות מידי שכניהם המוסלמים, ונאלצו לנטוש את כפריהם ולעבור לערי דאגסטאן הקטנות — דרבנט, פטרובסק וסמיר־חאן־שורה. היתה זאת עדת אנשים עובדים וחרוצים, תמימי לב, ישרים ואמיצים, אשר נשאו את לבם לציון. אליבא לכל הדעות אבדה גדולה היא למדינתנו שמסיבות שונות רק מעטים מהם הגיעו לישראל.*)

בדרך כלל ניתן לציין שבכל ערי קווקאז ועירותיה היו הציונים האלמנט הער והפעיל ביותר בחיי הציבור היהודי. אך במשך שנים התנהלה הפעולה הציונית בצנעה, כפי שחייבו התנאים בימי הצאר, והיא קבלה מימדים מרשימים רק אחרי מהפכת פברואר 1917. אולם בטרם אעבור לקורות ימים אלה אספר בקצרה על דרכי אני לפעילות ציונית, דרך אופינית לצעירים רבים באותה תקופה.

בדרך לפעילות ציונית

את חנוכי הציוני קיבלתי מילדותי בבית אבי, שאול פרידלנד ז"ל, שהיה מפעילי הציונים בבאקו. יליד עירת וולוז'ין בליטא, שהיתה ידועה ברחבי העולם היהודי בזכות ישיבת וולוז'ין המפורסמת שבה, התחיל אבי את לימודיו, כמקובל, ב„חדר" והמשיך ב„ישיבה", עת עמד בראשה הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, (אביו של הרב מאיר ברלין). הידוע בכינויו „הנציב", ואף קיבל בגיל צעיר מאד סמיכות לרבנות. אך למגנת ליבו של סבי החליט אבי להתמסר ללימודים כלליים, נטש את העירה, עבר לעיר בה היה בית ספר ריאלי, ולאחר מכן נתקבל לאינסטיטוט הפוליטכני בריגה וסיים את חוק לימודיו כמהנדס כימאי.

---

*) רק לאחרונה, עם פתיחת שערי היציאה מברית־מ החלו להגיע ארצה גם יהודים „הרריים" מערי קווקז.

תקופה קצרה התגורר במוסקבה, בה גם נולדתי, ולאחר מכן עבר לאודיסה, שם הצטרף לארגון „בני משה". בעודי ילד עקר אבי מאודיסה לבאקו ונכנס לעבודה, תחילה כמהנדס ואח"כ כמנהל, באחת מחברות הנפט הגדולות שברוסיה, אשר היתה בבעלות בית רוטשילד והאחים פולאק (לימים בעלי ביהח"ר „נשר" בחיפה) עד שנרכשה שנים מאוחר יותר ע"י חברת „של". כאמור, היה אבי אחד מראשי הציונים בבאקו ובשנת 1910 גם ביקר בארץ־ישראל. היה זה, איפוא, טבעי שלא רק קיבלתי חנוך ציוני, אלא גם דברתי עברית כבר משחר נעורי.

בעת היותי תלמיד בית־ספר תיכון השתיכתי, כרבים אחרים, לאגודת נוער ציוני, שעסקה, כמקובל, בלימוד תולדות הציונות וידיעת הארץ, בהפצת שקלים, באסוף כספים למען הקק"ל ועוד. בגמר בית הספר נתקבלתי, לא בלי קשיים עקב הנומרוס קלאוזוס, לאינסטיטוט הפוליטכני בפטרוגרד, והייתי פעיל במסגרת הסטודנטים „החבר" כחבר הועד העירוני של הארגון.

עם זאת הייתי מאוהדי מפלגת ס"ר (סוציאליסטים־רבולוציונרים) הרוסית, אשר רוב מנהיגי הסטודנטים שלנו נמנו עם חבריה, וזאת בימים שציבור הסטודנטים בכללו היה נתון בחסיסה פוליטית הולכת וגוברת. השתתפתי גם בהפגנות הסטודנטים נגד המשטר הצארי, שפוזרו מדי פעם ע"י ז'נדרמים רכובים. בפרוץ המהפכה בפברואר 1917, לקחתי חלק גם בה. בפעולה צבאית נגד גדוד ששמר על נאמנותו לצאר. בפעולות להצלת ארכיוני הבולשת הצארית מהבנינים שהוצתו ע"י ההמונים המשולהבים, ועוד. תוך תקופה זו גם גבשתי לעצמי, לא בלי לבטים אידיאולוגיים, את הכרתי הציונית סוציאליסטית.

בראשית הקיץ חזרתי לבאקו רווי חויות ושרוי בלהט פעולה לאחר שהשתתפתי בוועידת „החבר", בועידת ציוני רוסיה ובסמינר למרצים, שאורגן ע"י הועד המרכז הציוני לקראת מלחמת הבחירות לועידת יהודי רוסיה ול„אספה המכוננת" של המדינה. מבין המדרים בסמינר זה זכורים לי אברהם אידלסון, עורך „ראזסוויט", אלכסנדר גולדשטיין, מיכאל אליניקוב ושלמה גפשטין. סמינר זה נתן לי, כמו בודאי לרוב משתתפיו, דחיפה נוספת לצלול בים הגואה של הפעילות הציונית.

תקופת האביב הציוני

גלי ההתלהבות אשר הציפו בנפול המשטר הצארי את היהדות ברוסיה כולה, הציתו אש גם בלבבותיהם של יהודי באקו ויתר ערי קווקאז. באירה זו של התרוממות רוח והתעוררות פוליטית ולאומית, נחלצו הציונים במיוחד להתארגנות תואמת את התנאים החדשים, לפעולת הסברה ענפה ולהקמת מוסדות לאומיים למיניהם. פעילות זו הומרצה במיוחד ע"י ההכנות לקראת הבחירות לועידת היהודית של רוסיה רבתי, אשר הציונים החשיבוה ביותר כהזדמנות בלתי מצויה ללכד את המוני היהודים ברוסיה כולה מסביב לדגל הציוני. בסופו של דבר לא התקימה אמנם הועידה מפאת המהפכה הבולשביסטית בחודש אוקטובר, אך המאמצים שהושקעו בפעולות הארגון וההסברה לא היו לריק ונתנו את פריים.

חלק לא מבוטל בכל הפעילות הציונית בתקופה זו היה להסתדרותנו אנו, הסתדרות „צעירי־ציון". בעיר באקו היתה ראשיתה בקבוצת „ציונים־דמוקרטים", אשר התארגנה כמעט מיד אחרי מהפכת פברואר, ביוזמתו של ע"ד לודויג ג. סטרלינג, ציוני נלהב ופעיל אשר רק זמן מועט לפני כן התישב בבאקו. אך עם שובי מפטרוגרד ובעקבות ועידת „צעירי ציון" שנתקימה באפריל 1917 בפטרוגרד [1]), התארגננו גם אנו ב„מרקציה ציונית עממית צעירי ציון", כגוף אוטונומי במסגרת ההסתדרות הציונית. היינו מיוצגים בכל מוסדותיה, עד שברבות הימים פרשנו מהועד הציוני העירוני והתגבשנו למפלגה עצמאית בדיעבד (אמנם מבלי לפרוש מהועד הציוני הגלילי), ואמצנו לעצמנו פרוגרמה ציונית־סוציאליסטית.

---

1) ועידה זו נחשבה לועידה שניה של צ"צ ברוסיה באשר הועידה הראשונה נתקיימה עוד בשנת 1913 בווינה (מפאת חוסר אפשרות לקיימה באורח ליגלי בתחומי רוסיה).

הסתדרות „צעירי ציון" הוקמה גם בטיפליס [2]) בהנהגת יחזקאל חרלפ (עלה ארצה בשנת 1921 והיה חושב חיפה עד פטירתו בשנת 1949) וזלמן פייקין (שלא זכה לעלות ארצה), וגם בערים אחרות של קווקאז.

באוגוסט 1917 נתכנסה בבאקו הועידה הראשונה של ציוני קווקאז ובה נבחר גם „ועד גלילי" לקווקאז כולה ובראשו המהנדס שמואל איצקוביץ, בנו של אחד מראשי הקהילה ומותיקי „חובבי ציון" בבאקו. עוד בשנת 1908, עם סיום חוק לימודיו בשוויץ, עלה ש. א. ארצה והקים מחלקה למכונות במסגרת ביהס"ר „עתיד" בחיפה. הוא היה איפוא מחלוצי התעשיה העברית בא"י. בעל ידע מעמיק בתנאי א"י ואפשרויותיה הכלכליות ועם זאת בעל השכלה אירופאית רחבה, תרם ש. א. תרומה נכבדה לרמתה של התנועה הציונית בבאקו ולהפצת ידיעת הארץ בקרב הציבור היהודי [3]).

גל חדש של התלהבות ציונית עוררה בקרב יהודי קווקאז הצהרת בלפור ואתה השמועה על ממשלה עברית שעמדה, כביכול, לקום בא"י. בבאקו הגיעה התלהבות זו לשיאה באסיפת עם בתיאטרון העירוני, שבסיומה ניתך גשם של שטרי כסף בתגובה ספונטנית לדברי הנואמים.

אך הפעילות הציונית הענפה כמעט שהופסקה לתקופת מה עקב המאורעות ותהפוכות השלטון שפקדו את קווקאז עם התפוררותו של השלטון המרכזי ברוסיה ובעקבות שלבי הסיום של מלחמת העולם.

בסוף שנת 1917 הוקמה בטיפליס ממשלה זמנית לדרום קווקאז אשר חתמה על שביתת נשק עם התורכים שצבאם עמד בשערי קווקאז, אך כבר בראשית 1918 התחסלה ממשלה זו עם כינונן של שלוש רפובליקות נפרדות: אזרבידז'אן, גרוזיה וארמניה, שהערים באקו, טיפליס ואריבן היו בירותיהן. בבאקו הצליחו הקומוניסטים המקומיים לתפוש את השלטון ולכונן את ה„באקינסקאיה קומונה". אולם שלטונם לא האריך ימים. הוא הופל ע"י המנשביקים והס"רים, ונוכח התקרבותם של התורכים לעיר נכנסו לבאקו יחידות של צבא בריטי שהגיעו מפרס. לא עבר זמן רב והצבא הבריטי נאלץ לנטוש את העיר וצבא תורכי נכנס לבאקו במקומו.

גם שליטתם של התורכים ארכה חדשים בלבד. בתקופת שלטונם נערך בבאקו ע"י המוסלמים טבח מחריד של כ־15,000 ארמנים. ושוב חזרו האנגלים, וגם הפעם לתקופה קצרה בלבד. אך בינתיים עלה בידי מפלגת „מוסאוואט" הטאטארית לכונן ברפובליקה האזרבידז'אנית שלטון דמוקרטי מסודר. רק לאחר התיצבותו חזרו החיים לתקנם ונפתחה אפשרות לחדש את הפעולה הציונית במלוא היקפה.

לא נמצאתי בבאקו במשך כל תקופת מאורעות אלו. לא רציתי להפסיק את לימודי. ומאחר ובתי־הספר הטכניים הגבוהים בפטרוגראד ובמוסקבה נשארו סגורים מאז מהפכת אוקטובר, הגעתי תוך חיפושי אחרי מקום להמשך הלימודים לעיר נובוצ'רקסק שעל נהר דון ונכנסתי לאינסטיטוט הפוליטכני בעיר זו, שהפכה לבירה של רפובליקה שיסדו הקוזקים ושאף אימצה לעצמה את השם המרשים „וויסקו וויייסקו דונסקויה", ששאלו אותו מימים עברו. היות ולא היה קיים כל ישוב יהודי בעיר קוזקים זו חייתי את חיי הציוניים בסופי השבוע ובתקופת החופשת הקיץ בשורות הסתדרויות „החבר" ו„צעירי־ציון" בעיר רוסטוב הסמוכה, בה היו חיים ציוניים מפכים.

אך במשך הזמן התקדם הצבא האדום, במלחמתו בצבא „הלבנים", יותר ויותר דרומה ונובוצ'רקסק היתה עוברת מיד ליד תוך קרבות חוזרים ונשנים. באחד הימים כשהעיר היתה בידי הלבנים הגיעה אלי ידיעה שהוכנסתי לרשימה השחורה של אנשים

---

2) הסתדרות שנשאה שם „צעירי ציון" התקיימה בטיפליס אמנם כבר לפני מלחמת העולם, אך היתה זאת או הסתדרות נוער בלבד.

3) בשנת 1922 חזר שמואל איצקוביץ לחיפה והקים את אחד הבתים הראשונים בשכונות הדר הכרמל. בתקופה מאוחרת יותר כיהן גם כיושב ראש ועד הדר הכרמל. נפטר בשנת 1934.

חשודים בקומוניזם, אשר יש לאסרם לאלתר. הדבר שגרם לכך היה נאום שנשאתי בתפקידו כיו"ר ארגון הסטודנטים „הזרים" באספת הסטודנטים, בו הבעתי את התנגדותנו להצעתם של הסטודנטים הקוזקים לסגור את הטכניון לשם התגיסות כללית להגנת הרפובליקה הקוזקית בפני האדומים. ללא שהיות אריזתי את חפצי, ובדרך ארוכה ומפותלה, לא חסרת הרפתקאות, חזרתי הביתה לבאקו.

הגעתי לבאקו בראשית שנת 1919, זמן קצר לאחר שהתיצב סוף סוף השלטון באזרביג'אן, והיתה זאת גם ראשיתה של תקופת פעילות לאומית וציונית מחודשת, אינטנסיבית ורבת תנופה. עד כמה פסועפת היתה הפעולה יעיד מכלול המוסדות והמפעלים שהוקמו ופעלו בתקופה זו בבאקו.

ראשית חידשה ההסתדרות הציונית את הוצאת שבועונה בשפה הרוסית „קאווקאזסקי יברייסקי וויסטניק" („המבשר ליהודי קווקז") בעריכת ד"ר ואב וינשל, מוותיקי הציונים בעיר ועסקן רב יזמה ופעלים [4]). במקביל התחלנו גם אנו, „צעירי־ציון", בהוצאת דו־שבועון שלנו, בשפה הרוסית בשם „ייברייסקאיה וויה" (שמשמעותו כפולה — „התורה היהודית" או „הרצון היהודי"). כעורכו של בטאוננו שימש תחילה ל. סטרלינג ואח"כ אני, כמזכיר המערכת שמואל שינרמן [5]). אגב, גם לצעירי ציון בטיפליס היה בסאון בשפה הרוסית בשם „ייברייסקי גולוס" („הקול היהודי").

נוסף למועדונים המפלגתיים של הציונים הכלליים ושלנו, אשר שקקו חיים בכל ימות השבוע, יסדה ההסתדרות הציונית גם מועדון תרבותי־חברתי „הזמיר", חוג מוסיקלי „גבל דוד", וחוג דרמטי „השחקן הצעיר". אנו „צעירי־ציון", יסדנו הסתדרות נוער משלנו, ואף לה להקה דרמטית בשפה העברית, תוך ציפיה לפתיחת שערי הארץ לעליה ההחבנו את פעולותיה של הסתדרות „החלוץ", אשר נדרשה לטפל גם בזרם החלוצים שהיו מגיעים מאורים שמעבר לים הכספי ומרוסיה הדרומית כשפניהם לנמל באטום, בדרכם לקושטא, תחנת המעבר לא"י.

פעולה ענפה להנחלת השפה והתרבות העברית נערכה ע"י הסתדרות „תרבות". באותה תקופה גם נרכשו במרכז העיר שני בנינים בשביל הגמנסיה העברית, ונוסדה חברה להקמת בית־עם. נוסף לכל אלה הוקמו בעיר גם מפעלים כלכליים — אגודות צרכנים „אחדות" ו„כלכלה", מסעדה עממית בשם „בית לחם", קפת מלווה וחסכון, ועוד. ואופייני הדבר ששמות עבריים ניתנו לכל המוסדות והארגונים.

לזכותם של הציונים בעיקר יש לזקוף גם את יציקת הדפוסים החדשים לארגונה של הקהילה היהודית. המדובר בהקמת מוסד עליון לישוב העברי שנבחר בבחירות דמוקרטיות ויחסיות ואשר כבר השם שניתן לו — „ייברייסקי נאציונאלני סובייט" — („המועצה הלאומית היהודית"), היה בו כדי להעיד איך ראוהו מניחי יסודותיו. בהיותו נבחר בבחירות יחסיות היתה בו מיוצגת בשלמותה הקשת רבת הגוונים של המפלגות, בהן נתברכה הציבוריות של יהודי רוסיה בימים ההם; הציונים, כולל צעירי ציון, המזרחי, פועלי ציון, ס"ס, אגודת ישראל, ה„בונד" וה„פאלקספארטיי" (שהופיעה בדמות של רשימת בלתי מפלגתיים). הסיעה הציונית היתה הגדולה מכולן והיא שהטביעה את חותמה על כל פעולות המועצה ועצבה את דמותה. ישיבות המועצה משכו לרוב קהל רב והצטינו תמיד ברמה גבוהה של הדיונים, שהיו, לעתים סוערים למדי, ביחוד כאשר נסבו על שאלת שפת ההוראה בבתי־הספר שבבעלותה או בפיקוחה, ושתלמידיהם השתייכו לשלוש עדות — אשכנזים, גרוזים ו„הרריים" — שלכל אחת שפת הבית משלה.

יצויין, שמראשית היווסדה הטילה המועצה הלאומית מס פרוגרסיבי על כל יהודי

---

4) עוד לפני מלחמת העולם הראשונה ערך ד"ר וינשל, יחד עם בניו, ביקור בא"י. לאחר שבאקו נכבשה ע"י הבולשביקים עלה עם משפחתו ארצה והתישב בחיפה, בה גם נפטר בשנת 1943.

5) כעבור כמה זמן הוא עלה ארצה, היה מראשוני המתישבים במושב עין־חי ופעל אח"כ במשך שנים כאגרונום וכמדריך חקלאי.

העיר ובקרב הציבור כולו כמעט ולא נמצאו משתמטים, אף על פי שהמס לא היה מעוגן בחוק ממשלתי כלשהו.

המועצה הלאומית זכתה גם להכרה מצד השלטון כנציגות הרשמית של הישוב היהודי, וכאן אולי המקום לציין שיחסו של השלטון המוסלמי הטאָטָארי לציבור היהודי היה הוגן בהחלט. יו"ר המועצה הלאומית, ד"ר משה א. גוטמן, מראשי הציונים בעיר, אף נמנה עם חברי הפרלמנט של הרפובליקה האורבידג'נית, וציוני פעיל אחר, מ. אבזגוס, נתמנה סגן שר הכספים. ופרט אופייני: כאשר נגשה הממשלה לעבד דפוסי המשפט לרפובליקה הצעירה פנתה היא למועצה היהודית הלאומית בבקשה להציע לה נוסח להשבעת העדים היהודים והמועצה הגישה נוסחה ערוכה בעברית.

בעקבותיה של קהילת באָקו הלכו הקהילות היהודיות גם ביתר ערי קווקאז, בהקימן מוסדותיהן הנבחרים החדשים במתכונת דומה לזו שבבאָקו, ואף את השם „מועצה לאומית" אמצו למוסדותיהן. בטיפליס נתקיימו הבחירות באוקטובר 1919 והן עברו כאן באוירה „חמה" ביותר, כפי שזכור לי מאספת הבחירות, אליה הוזעקתי לבוא מבאָקו כדי לשאת בה נאום מטעם צעירי־ציון. כאן, זכו הציונים לנצחון מרשים — מבין הנבחרים היו 15 ציונים כלליים, 5 צעירי ציון, 6 פועלי ציון, 6 חרדים ו־6 בונדאים. לפי התכנית עמדה לקום לאחר גמר ההתארגנות במקומות גם מועצה עלינה ליהודי קווקז כולה, אך היא לא הגיעה לכלל ממוש בטרם חוסל המשטר הדמוקרטי ע"י הקומוניסטים שכבשו את השלטון.

בבחירות לעיריות זכו היהודים לנציגות נאותה למרות היותם ברוב המקומות מיעוט קטן יחסית, וזאת הודות להתארגנותם ולהופעתם במלוכד. בבאָקו הופיעו היהודים ברשימה מאוחדת שבראשה הוצג בלתי־מפלגתי (עו"ד מ. שור), במקום השני ציוני כללי (ד"ר זאב וינשל) ובשלישי — איש „צעירי ציון" (עו"ד ל. סטרלינג), בעיר דרבנט שבדאגסטן נבחרו בין 25 חברי העיריה 7 מהרשימה היהודית, כמעט כולם ציונים כלליים או חברי צעירי־ציון.

בחודש יוני 1919 התכנסה בבאָקו ועידה גלילית של צעירי־ציון, בהשתתפות צירים מבאָקו, טיפליס, דרבנט, פטרובסק, טמיר־תאן־שורה ובאָטום, בעוד שמסוכום, קוטאיס וסודג'ני נתקבלו הודעות שמציריהם נמנעה אפשרות לבוא.

מהסקירות שנמסרו ע"י הצירים הצטיירה תמונה מרשימה מפעילותם הענפה של „צעירי־ציון" במקומות, וביחוד בישובי היהודים הגרוזיים וההרריים, בהם היו הם מהגושאים העיקריים בעול הפעולה הלאומית בכללה.

במיוחד התרשמנו מסקירתו של אניסימוב, האישיות המרכזית והרוח החיה בקרב היהודים ההרריים דאז, אשר ספר על ההתעוררות הציונית בקרב עדתו בעקבות הצהרת בלפור. בין היתר נתקימה ביוזמתו של אניסימוב ועידת יהודי דאגסטן, ובעיר סטרובסק הוקם „בית־עם" יהודי שאחת ממטרותיו היתה להביא להתקרבות יתר בין היהודים ההרריים והאשכנזים. אניסימוב קיבל על עצמו לערוך עתון בשפה הטאָטית, ובסוף שנת 1919 יצא הגליון הראשון של הבטאון בשם „טובושי סאבאכי" („אילת השחר"). אחד מפעילי צעירי ציון בקרב עדת ההרריים היה גרשום מוראדוב, אשר בין היתר הציע אחרי המהפכה להקים גדוד פרשים של 5000 צעירים מבני היהודים בצפון קווקאז.

בדיוני הוועידה הוקדש מקום רב לבעיות הכשרת בני הנוער וארגון בעלי־מלאכה לקראת העליה ארצה. עם זאת עמדה במרכז הדיונים שאלת היחסים בינינו לבין הסתדרות הציונית. בסיכום החלטנו להמשיך להשתייך להסתדרות הציונית כנוף אוטונומי בשאלות פוליטיות וכלכליות, ועם זאת לחתור להפיכתה של הסתדרות ציונית לארגון פדרטיבי. כתחום גיאוגרפי לפעולתו של הועד הגלילי שנבחר בועידה, נקבע שטחן של שלש הרפובליקות שבקווקאז הדרומית ושל חבל דגסטן, והוטל על הועד לפעול להרחבתו גם על קווקז התיכונה ואף על פרס (אתה קיים היה קשר אניות סדיר). הועידה הטילה על חברי התנועה מס בשיעור של אחוז אחד מהכנסתו של החבר, תוך מינימום של 2 רובל לחודש.

כיו"ר הועד הגלילי נבחרתי אני, ול. סטרלינג כיהן כיו"ר הועד העירוני של צ"צ

בבאקו. מפעילי צעירי ציון בעיר זכורים לי במיוחד: יוסף איצקוביץ; י. אירמס; ברתה ומניה לוין; דובנסקי; ויגודסקי; כוגן; עמירוב; סימנדויב; יצחק סולוביצ'יק; יצחק סימשין; יעקב רוזין; בוריס ציבקין; שמואל שינרמן. כמזכיר הועד העירוני שימש אברהם ריסקין (התישב אח"כ בחיפה, בה עבד כרופא עד פטירתו).

מיד אחרי ועידת צעירי־ציון זו, נתקימה בבאקו הועידה השניה של הסתדרות ציוני קווקאז בהשתתפות 40 צירים מ־8 קהילות, מהם 12 צעירי־ציון. מקום מרכזי תפשו בה עניני העליה, והכונה היתה לעבד תכנית מעשית לפעולה לאלתר. בעקבות שתי הרצאות שהוקדשו לנושא זה — של אברהם וינשל ושלי — נתקבלו ההחלטות: 1) להקים בבאקו — עם סניף משנה בבאטום — לשכת מודיעין מרכזית שתספק לכל המעונינים מידע מוסמך על א"י; 2) להגיש כל עזרת אפשרית לפעולות של „החלוץ" ולארגון קואופרטיבים של עולים פוטנציאליים מקרב בעלי מלאכה והמעמד הבינוני, וביחוד של מעונינים בהתישבות חקלאית; 3) להוציא בדפוס ולהפיץ ברבים חומר על א"י; 4) לשגר לא"י משלחת שתברר במקום את המצב והאפשרויות; 5) לפעול להשגת הקלות לעולים ע"י עריכת הסכמים עם חברות אניות, בתי מלון וכו'; 6) לפעול במיוחד להשגת הקלות לנסיעת שליחים מטעם הקבוצות המתארגנות; 7) ליצור קרן בסך 200.000 רובל למימון הפעולות.

בתזכיר שנשלח בעקבות הועידה להנהלה הציונית בלונדון צוין שמספר המתכוננים לעלות לאלתר נאמד ב־7000—12.000 איש, ביניהם חקלאים רבים מבני עדת ה„הרריים", ובעלי מלאכה ממקצועות שונים.

אך בינתיים היה עלינו לפעול לביטול האיסור התמוה שהוטל כמה חדשים לפני כן ע"י השלטונות הבריטיים בקושטא על כניסת יהודי רוסיה לעיר זו (כנראה מתוך חשש של הסתננות קומוניסטים). רק בחודש יולי, בתגובה למחאה נמרצת שנשלחה בשם „המועצה הלאומית" שלנו, נתקבלה הודעה שהאיסור בוטל ושבכלל היה כביכול בטעות יסודי.

באוגוסט 1919 נתקימה בטיפליס ועידת הסתדרות ציוני גרוזיה, אשר ראתה צורך בכנס נוסף זה למרות היותה חלק של ההסתדרות הציונית של קווקאז כולה. יו"ר הועידה היה ד"ר מיכאל שטרייכר, ציוני פעיל שעמד בראש ציוני גרוזיה עוד בשנים שלפני המלחמה (נפטר בשנת 1921 בטיפליס). בולטת בועידה במיוחד היתה אישיותו של הרב דויד בועזוב, שהיה מנהיגם הרוחני של הציונים שבקרב היהודים הגרוזיים, ונלחם במשך שנים בלהט רב בקבוצת הרבנים שראו את עצמם כ„גרוזינים בני דת משה". הוא גם ערך מחקר, בו הפריך את גרסתם שאבות אבותיהם של בני העדה היה, כביכול, גרוזים שהתגיירו.

בעקבות ועידת טיפליס הוחל בהוצאת במאון ציוני בשפה גרוזית בשם „חסת עיבראיליסה" („קול ישראל") בעריכת חבר „צעירי ציון" צ. ציציאשבילי (עלה ארצה ב־1920 ונפטר ב־1923) ותוך השתתפותם הקבועה של הרב בועזוב ושל נתן אלישבילי, סוציאל־דמוקרט לשעבר שהצטרף לצעירי־ציון (עלה ארצה אף הוא ונפטר בפתח תקוה).

קשרים עם מרכזי התנועה בחוץ-לארץ

בעוד ורוסיה הצמונית, שהיתה בשלטון קומוניסטי, וגם הדרומית ששלטו בה „לבנים", היו מנותקות כמעט לחלוטין הן מא"י והן ממרכזי התנועה הציונית באירופה, הרי בקווקאז הדרומית ניתן היה לקיים קשרים עם חו"ל הודות לשרות אניות סדיר בין באטום לקושטא, ותקופת מה גם באמצעות הנציגות של בנות הברית ששכנה בטיפליס. אי לזאת היתה מגיעה אלינו מפעם בפעם מלונדון ומא"י עתונות ציונית ולפעמים גם חומר אחר. אנו, „צעירי ציון", היינו מצפים תמיד בקוצר רוח במיוחד לכל חוברת חדשה של „הפועל הצעיר", שהיה לנו מקור השראה ומזון רוחני, וסיפק חומר לדיונים, להרצאות ולמאמרים.

עם זאת היה מצב הקשרים רחוק מלהשביע רצון, ורבות התרעמנו על שמרכזי התנועה הציונית בחו"ל לא פעלו די הצורך כדי לנצל את האפשרויות לספק באורה יותר תקין מידע על הנושא בא"י ובעולם. על מידת התרעומת ועל הלך הרוחות ששרר בשורותינו בימים ההם יעיד התזכיר ששלחנו בשם הועד הציוני הגלילי להנהלה הציונית העולמית בלונדון. מצאתיו בארכיון הציוני בירושלים ומשום הענין שבדבר אביא כמה קטעים מתזכיר זה (שנכתב בשפה הרוסית).

„חוסר מידע" — נאמר בתזכיר — „על מצב הענינים האמיתי בא"י וחוסר הנחיות קונקרטיות אינו מאפשר פעולה ארגונית סדירה והתכוננות לקראת עליה. והרי הקשיים הטכניים אינם גדולים ביותר וישנה אפשרות לקיים קשר סדיר דרך קושטא, ובמקרים חשובים מיוחדים גם ע"י שיגור שליחים. לקושטא לפחות.

„אך מלבד הספקת אינפורמציה להנהגת התנועה, רואים אנו כחיונית גם הפצת מידע על התפקידים העומדים בפני תנועתנו וכן פעולה — באמצעות העתונות — לרכישת דעת הקהל בעולם לטובת ענייננו, כי הרי אין סוכנויות העתונות והעתונים החשובים מפרסמים כל ידיעות על תנועתנו. לעומת זה ניכרת בעתונות העולמית תעמולה אינטנסיבית עוינת לענייננו, תעמולה אשר מקורה בחוגים ערביים, ויש רושם שהערבים משיגים הצלחות חשובות ושכבר קיים בדעת הקהל העולמית מפנה שאינו לטובתנו"...

„...אין אנו מקבלים אמנם ידיעות ממקורות רשמיים, אך מהעתונות המגיעה לידינו מתרשמים אנו שמצבנו המדיני מעורפל ביותר. בא"י עצמה עושים השלטונות הבריטיים מעט מאד כדי להחדיר לחוגים הערביים את התודעה שהצהרת בלפור אמנם תוגשם. לעומת זאת גוברת מיום ליום התעמולה הערבית־הסורית המכוונת להכחדת כל מפעלנו, והיא מקבלת מימדים מדאיגים... יתר על כן — אין, כנראה, בכוונת חוגי ההנהגה הסוריים להסתפק בדרכי מאבק מדיני, אלא זממים הם גם פעולה ישירה, והמצב בא"י הולך ורע הן מפאת מיעוטו של הישוב העברי, שמספרו פחת כדי מחצית בעת מלחמת העולם, והן עקב איסור על העליה המונע הזרמת כוחות רעננים. איסור זה מחליש גם את עמדותינו הכלכליות ומשתק כל יומה וכל בניה בא"י".

ועוד אמרנו בתזכירנו: „מזמן שביתת הנשק עברו כבר יותר מתשעה חדשים וזמן יקר זה לא רק שלא נוצל להכנת בסיס לפעולות התישבות ולהרחבת הישגינו הכלכליים, אלא אבד ללא שוב עקב התחזקותם של הערבים תוך זמן זה. הפסד זה יכול היה להתאזן רק ע"י הישגים ממשיים חשובים במישור פעולתנו הדיפלומטית בפריז. אך גם לפי הכרזותיהם של מנהיגינו עצמם ריחוקים אנו עדיין מהגשמת תביעותינו, וכפי הנראה מכינים אותנו המנהיגים לקראת ויתור על תקוות „מוגזמות". אין בדעתנו להאשים את מנהיגינו באי־הצלחות מדיניותם. אך אין אנו יכולים להבין משום מה משלימים הם עם איסור העליה, הגורם נזק כה רב לכל האינטרסים שלנו בא"י".

בהמשך התזכיר הצבענו על השפעתו השלילית של איסור העליה גם על התפוצות, וזאת לאחר ההתלהבות של המוני ישראל בעקבות הצהרת בלפור והשמועות על כינון ממשלה עברית בא"י. „עקב אבדן עמדותיהם הכלכליות של יהודי רוסיה, ובתוך זה של היהודים הגרוזיים וה„הרריים", נוצר מחנה של עולים פוטנציאליים, המצפים לעליה לאלתר. אנו מטיפים להם להתאזר בסבלנות, אך אין בכוחה של סבלנות להזין המונים לאורך ימים".

התזכיר פונה להנהלה הציונית בקריאה נמרצת לפעול בכל כחה לפתיחת שערי הארץ ולחתור לכך שהפיקוח על העליה ימסר לידי ההסתדרות הציונית העולמית. הוא מסתיים בהצהרה שהסתדרות ציוני קווקאז נכונה לקבל על עצמה את ארגון העליה בתחומי קווקאז, בו מצוי חומר אנושי יקר ערך.

על התזכיר חתומים ד"ר מ. גוכמן (מ"מ יו"ר) א. ברמן, ש. איצקוביץ, א. גינזבורג, ז. וינשל, ל. סטרלינג, מ. קוגן, וא. פרידלנד (כותב שורות אלו). התזכיר משקף יפה את האווירה בה היינו שרויים בימים ההם. והרי היה זה בשנת 1919!

כמשב רוח רעננה היה לנו ביקורו הבלתי צפוי של יוסף ברץ, איש דגניה,

אשר בא בשליחות „הפועל הצעיר" מא"י על מנת להמריץ את יהודי קווקאז לעליה ארצה. אנו, צעירי ציון, נצלנו את בואו לעריכת אספות באולמי התיאטרון והראינוג, ובאומיו המלבבים (שתורגמו על ידי מעברית לרוסית) הכו גלים בקרב המונים. לקחתיו גם למפעל בשדות הנפט, בו עבדתי, ובהפסקת הצהרים כנסתי את היהודים שבין הפועלים וגם להם הביא ברץ, הפעם באידיש, את בשורת א"י המצפה לעליה. אחרי ביקורו בבאקו הוא ביקר גם בטיפליס, בבאטום, בנובורוסיסק, ובסטאברופול ואף ברוסטוב.

בסוף 1919 הגיעה אלינו הידיעה שבראשית 1920 תתקיים בבאזל הועידה הציונית העולמית הראשונה אחרי המלחמה ובצמוד לה גם ועידה עולמית ראשונה של „הפועל הצעיר" מא"י ו„צעירי ציון" מארצות הגולה. תוך ימים ספורים הוחלט על שיגור משלחת לועידה הציונית שחבריה היו ש. איצקוביץ, כיו"ר הועד הציוני הגלילי של קווקאז, ד"ר מ. שטרייכר, כיו"ר ציוני גרוזיה, ואני, כחבר הועד הגלילי הציוני ויו"ר הועד הקווקזי של צעירי־ציון. עלי היה להשתתף גם בועידת „הפועל הצעיר—צעירי ציון".

דרוכים לקראת כינוסים אלה, אשר עמדו, כפי שקוינו, לפתח אופקים חדשים בפני הציונות, יצאנו שלשתנו דרך באטום לקושטא, אך בנמלה של קושטא ציפו לנו הפתעה ואכזבה מרה. משירדנו מהאניה קיבל את פנינו ד"ר אברהם קצנלסון (לימים חבר הנהלת הועד הלאומי ולאחר קום המדינה שגרירנו הראשון למדינות סקנדינביה) ובשר לנו ששתי הועידות גם יחד נדחו לזמן מה בגלל שנקבע להן תאריך חדש. לפי דבריו נשלחה לנו הודעה טלגרפית על כך, אך היא לא הגיעה לידינו אף לאחר מכן. רק תוך עריכת רשימה זו גיליתי בתיקי ההנהלה הציונית בלונדון שבארכיון הציוני העתק המברק האמור, בו הוסבר דבר דחית הועידה בכך שלא היה ביכולתם של ציוני דרום רוסיה להגיע לבאזל, ושנוכח הדיונים שעמדו להתקיים בימים ההם על תנאי השלום בין בנות הברית לטורקיה ועל המנדט על א"י — לא יכלו המנהיגים הציונים להיעדר מלונדון ומפריז לימי הועידה.

אין לתאר במלים את אכזבתנו, ביחוד נוכח הקשיים, בהם היתה כרוכה נסיעתנו בתנאים ששררו בתקופה ההיא. לא יכולתי, כמובן, לחכות בקושטא עד שיקבע תאריך חדש לשתי הועידות, ובאניה ראשונה, כעבור שבועיים, חזרתי לבאטום ומשם לבאקו. הועידה הציונית נתקימה כעבור כמה חדשים בלונדון, בעוד ועידת הפועל הצעיר — צעירי ציון התכנסה בפראג. היתה זאת ועידת יסוד ל„התאחדות העולמית הפועל הצעיר—צעירי ציון".

עם זאת לא היתה שהותי הקצרה בקושטא לריק. נצלתיה להידוק קשרינו עם א"י ועם מרכזי התנועה הציונית באירופה ולהסדרים לקבלת עתונות וכל חומר אחר באורח סדיר יותר. אחד מספיחי שהותי זו בקושטא נשמר בזכרוני במיוחד. בעת היותי שם פנה אלי צעיר מיוצאי רוסיה, אשר נתקע בקושטא תוך ציפיה לאפשרות לעלות ארצה, ובשמעו שאני עורך כתב־עת של צעירי־ציון בקווקאז הגיש לי רשימה מפרי עטו על יוסף טרומפלדור, שהוא היה ברוסיה מחבריו־חניכיו. הרשימה היתה כתובה יפה, אך מתוך הערצה כה נלהבת שהשבתי למחברה שלא נראית לי אפשרות לפרסמה אלא בהזדמנות של יובל או תאריך משמעותי אחר כל שהוא. לקחתי את הרשימה אתי, ולא עברו אלא ימים ספורים בלבד ועם שובי לבאקו נדהמנו לשמוע שטרומפלדור נפל בהגנה על כפר גלעדי — תל־חי, וכך רצה הגורל שהרשימה זכתה לפרסום בעתוננו תוך ימים מעטים.

אך הנסיעה לקושטא נשאה פרי חשוב הרבה יותר. ד"ר אברהם קצנלסון שנמצא אותה תקופה בקושטא לאחר ביקור קצר בא"י, נתמנה שם, בין היתר, לנציג של חברת „מנורה", אשר נוסדה במטרה להפיק סרטים דוקומנטריים על א"י. משנשאלתי ע"י ד"ר קצנלסון אם אהיה מעונין לקבל את הסרטים לשם הקרנתם בערי קווקאז, קבלתי את ההצעה בהתלהבות. כתוצאה מכך הגיע אלי לבאקו, כעבור זמן קצר, מוסיקאי בשם בוריס מורוז, ואתו הסרטים. מאחר וככל הסרטים בתקופה ההיא היה זה סרט אילם, ארגן מורוז, שהתגורר אצלי, מקהלה אשר לותה את הצגות הסרט

בשירים ארץ־ישראליים. נוסף על כך הקדמנו לכל הצגה נאום קצר (שלי או של חבר אחר, ששמו רש"ל).

הסרט „ארץ ישראל המשוחררת" כלל מראות מנוף הארץ, מחיי הגדוד העברי ומההווי הא"י, והקרנתו, אשר לרגל אורכו הולקה לשתי הצגות, עוררה התלהבות רבה בקרב יהודי באקו, ואולם הראינוע היה מלא עד אפס מקום בכל תקופת הצגתו. עם סיומה יצא מורוז לסיבוב בערי גרוזיה, אשר, לפי התכנית אמור היה להמשך כמה שבועות. רבה היתה, איפוא, הפתעתי כשחזר לאחר ימים מעטים בלבד. קצוץ התכנית נגרם ע"י כך שלאחר שהקרנת הסרט בטיפליס זכתה בהצלחה רבה ומורוז הגיע לקוטאיס, מרכז היהודים הגרוזיים, הטילו הרבנים האנטי־ציוניים שבמקום חרם, בהכריזם שכל מי שילך לחזות בסרט לא יוכה להשאר בחיים עד הפסח הבא. למרות זאת נמצא אמנם בערב הראשון קהל מעט, צעירים בעיקר, שלא נרתעו מהחרם, אך ככר בערב השני היה האולם ריק לחלוטין ולא נותר למורוז אלא לחזור על עקבותיו. מורוז עצמו נשאר בבאקו, ואשר לסרטים אינני יודע מה עלה בגורלם. כפי שנודע לי מאוחר יותר הוצג הסרט בהצלחה בקושטא, בסמירנה, בסלוניקי ומקומות נוספים, ועותק אחד של הסרט אף הובא ע"י חיים וייצמן ללונדון. לא ידוע לי אם נשמר הסרט בארכיון כל שהוא. מכל מקום מן הראוי לאתרו בשל ערכו הדוקומנטרי־היסטורי.

הניגודים בקרב התנועה

שנת 1919 ובראשיתה של שנת 1920 היוו את תקופת השיא בפעילות הציונית בדרומה של קווקאז.

לאחר שהאיסור על כניסת יהודי רוסיה לקושטא בוטל, הושם הדגש בפעולת כל הארגונים הציוניים על ארגון העליה. בהתאם להחלטות קודמות הוקם בבאקו ועד ארץ־ישראלי מורכב מ־5 נציגי הציונים הכלליים, 2 צעירי־ציון, 1 פועלי ציון ואחד אחד ממקצועות הפשיים, סוחרים, בעלי מלאכה והיהודים ה„הרריים". אחת הפעולות הראשונות של הועד היתה הקמת קואופרטיבים של מתישבים פוטנציאליים. הכתדדות בעלי המלאכה היהודים, בה היינו אנו צעירי־ציון פעילים במיוחד, החליטה לגשת ללא שהיות להקמת קרן עליה משלה.

בתוך אווירה זו של חיים ציוניים אינטנסיביים הלכו והעמיקו חילוקי הדעות ביננו, צעירי ציון, לבין הציונים הכלליים, וזאת לא רק לגבי דרכי ההתישבות בא"י ובנין הארץ, אלא גם בנושאים פוליטיים אקטואליים שונים. כך, לדוגמא, השתתפנו אנו, יחד עם כל מפלגות הפועלים והאגודות המקצועיות, בהחלוכת אחד במאי והדבר עורר תרעומת, ואף הביא להעלאת שאילתה בישיבת הועד הציוני העירוני.

אחד הנושאים, בהם היינו חלוקים במיוחד, היתה דרך חינוכו של הנוער לציונות. הנושא עלה על הפרק משנוסדו (אמנם לא במסגרת ההסתדרות הציונית), תחילה בבאקו ואחר כך גם במקומות אחרים „קורפורציות" של סטודנטים וסטודנטיות. קורפורציות אלו הוקמו על ידי שני בניו של ד"ר ז. וינשל, יעקב ואברהם. שניהם ציונים בעלי שעור קומה ורבי יוזמה. בהיותם חניכי אוניברסיטאות גרמניות כוננו אותן במתכונת הקורפורציות של סטודנטים גרמנים מראשית המאה, על כל דקדוקי הטקס ואפילו המינוח הגרמני והלטיני שהיה מקובל שם[6]. אנו, צעירי ציון, התקוממנו נגד דפוסי הארגון ודרכי חינוך אלה, ואף הוקענו אותם מעל דפי עתוננו כדרכים נלוזות. זרות לרוח היהדות ולרוח הזמן כאחד. רטרוספקטיבית ניתן לראות קורפורציות

---

6) כך קראו לישיבות השכבה הבכירה בשם, „סניורן־קונונט". המשתתפים בישיבה, חבושים מצחיות בצבע תכלת־לבן, היו מסובים כשספלי בירה גדולים לפניהם והיו"ר משמיע קריאת „סילנציום" תוך הקשה בחרב על השולחן. עד הצעירים, ה„פוקסים", היה לשרת את הבכירים אף בשליחויות פרטיות, וזאת כדי לחנכם לציות ולמשמעת.

אלו כאב־טיפוס של ברית טרומפלדור, אשר הוקמה שנים מאוחר יותר, אמנם מבלי שאימצה לעצמה את הסממנים השאובים מהחזוי של סטודנטים גרמנים. ואין זה מקרה שעם עלותם ארצה היו האחים וינשל מראשי התנועה הרביזיוניסטית בא"י [7].

בעוד וברוסיה פרשו צעירי ציון מהועד המרכזי הציוני עוד בשנת 1918, לאחר שנדחתה דרישתם לפדרליזציה של ההסתדרות הציונית, פרשנו אנו בבאקו רק במחצית השניה של שנת 1919, ואף זאת מהועד המקומי בלבד. יתר על כן — ברוסיה התפלגה תנועת צעירי ציון עצמה למפלגת צ"צ סוציאליסטית, (אשר התחברה עם „אחדות העבודה" הא"י) ולמפלגת צ"צ העמלנית, שהתחברה עם הפועל הצעיר הא"י במסגרת „ההאחדות" העולמית. לעומת זאת עלה בידינו בבאקו להמנע מפילוג, ואם כי הכרזנו על עצמנו כתנועה סוציאליסטית, ראינו את מקומנו כתוך ה„התאחדות". דומני שמבחינה זו היינו היחידים בתנועת כולה.

הקץ ל„אביב" הציוני

על הפעולה הציונית הענפה ועל תכניותינו המרקיעות שחקים הקיץ הקץ באורח בלתי צפוי עם נפילתו של המשטר הדמוקרטי בקווקאז. הצבא האדום, אשר תוך מלחמתו ב„לבנים" הוסיף להתקדם דרומה והשתלט גם על צפון קווקז, נעצר בגבולה של הרפובליקה האזרביג'נית והרושם הכללי היה שאינו זומם לפלוש לגבולותיה ושיחסי שכנות תקינים עומדים להרקם בינה לברית המועצות. רוסיה היתה זקוקה מאד לנפט של באקו וגם באקו היתה מעונינת לחדש בהקדם את אספקתו, מאחר והניתוק הממושך מרוסיה גרם להצטברותו של מלאי גדול, והדבר פגע קשות בכלכלתה של הרפובליקה הצעירה כולה. רבה היתה, אימוא, השמחה משנודע שחוזה מסחרי נחתם עם בריה"מ ובעקבותיו יחזר משלח הנפט לרוסיה לתקנו.

אך השמחה לא ארכה זמן רב. לא עברו שבועות רבים וכרעם ביום בהיר באה הידיעה שרכבת משורינת של הצבא האדום הצתה את הגבול. ממשלת אזרביג'ן המופתעת לא הספיקה אפילו לפוצץ את גשרי מסילת הברזל, דבר שבין כך גם לא היה עשוי להועיל. מאחר והצבא הזעיר והבלתי מאומן של הרפובליקה לא היה בכוחו לעמוד בפני עוצמתו של הפולש. ומשהגיעה הרכבת הראשונה עם הצבא האדום לבאקו הוצפה העיר בכרוזים, אשר הוכנו בעוד מועד, בהם התבשר הציבור שבעקבות „התקוממותו" כביכול, של העם האזרביג'ני הופל שלטון ה„אנים" ו„אילי הנפט", והוקמה במקומו רפובליקה קומוניסטית. היה זה ב־24.5.1920.

גם לאחר כינונו של המשטר הבולשביסטי נסינו עוד להמשיך בפעולה מפלגתית גלויה, אך תוך זמן קצר נוכחנו שלא היה הדבר אפשרי כל עיקר. ראשית נאלצנו להפסיק את הוצאת דו־שבועונו „יברייסקאיה וויאה" (אשר, אגב, את גליונותיו האחרונים הכרחנו כבר להדפיס על נייר אריזה בצבע חום). אחר כך הופקע מידינו המועדון, ולבסוף לא נותרה ברירה אלא להתקפל ולהגביל את עצמנו לפעולה במחתרת.

זמן רב יותר נמשך ה„אביב" הפוליטי, ואתו גם הציוני, ברפובליקה הגרוזית, כי רק כעבור חדשים נכבשה, לאחר קרבות קשים, גם טיפליס, ואחריה גרוזיה כולה. הממשלה הסוציאל־דמוקרטית הגרוזית יצאה בגולה ובעקבותיה יצאו לקושטא גם יותר מ־100 פעילי צעירי ציון, ציונים כלליים וה„חלוץ". אך גם כאן לא הופסקה הפעולה הציונית לחלוטין. יתר על כן, תקופת מה גם לא ראתה השלטון החדש בעין רעה את צאתם של יהודים מתחומי ארצו, וטיפליס הוסיפה עוד כמה שנים לשמש נקודת מעבר לחלוצים, ואף ליהודים סתם, שהפשו דרך לצאת מבריה"מ. קבוצת חלוצים, שהתארגנה בבאקו, אף קבלה משלטונות גרוזיה רשות להקים קומונה

---

7) שני האחים ויינשל עלו ארצה ב־1923. הצעיר ביניהם, אברהם, התישב בזיכרון והיה מעורכי הדין החשובים, ולימים גם יו"ר הסתדרות עורכי דין בישראל. נפטר בשנת 1967. האח הבכור, יעקב, יבל"א, רופא וסופר, הנו תושב תל־אביב.

הקלאית בחווה מנכסי בית המלוכה סמוך לצ׳אקווה שבקרבת באַטום. החברים עבדו שם מספר חודשים, עד שיצאו לקושטא לאחר שרובם חלו במחלות טיפוס ומלריה.

יצויין שעוד בשנת 1924 יצאה לא״י, ברשות השלטונות, כשלחת בראשותו של הרב באאזוב לשם משא ומתן עם מוסדותינו הלאומיים על התישבות של מאות משפחות מיהודי גרוזיה. כתוצאת ביקור זה עלתה כעבור זמן מה ארצה קבוצה גדולה למדי, עם חבר המשלחת נתן אליאשבילי בראש, והתישבה ליד פתח תקוה, ואחדים מחבריה ליד בנימינה ובמקומות אחרים. הרב באאזוב עצמו חזר לגרוזיה על מנת לארגן את עלייתן של קבוצות נוספות, אבל בינתיים חל מפנה ביחסם של השלטונות, כפי הנראה בהשפעת השלטון המרכזי במוסקבה, ולא ניתנה לו עוד האפשרות לצאת.

מ א ס ר י ם

כמה חדשים לאחר שחודש הקשר בין קווקז לרוסיה הצפונית הגיעתנו ידיעה שבתי הספר הטכניים הגבוהים שבפטרוגראד ובמוסקבה, אשר היו סגורים כשלוש שנים, נפתחו מחדש, אמנם רק בשביל סטודנטים אשר לא נותר להם אלא לעשות את עבודת הדיפלום, מבלי שיזדקקו למעבדות או להרצאות. החלטתי, איפוא, לנסוע לפטרוגראד על מנת לסיים את לימודי במקום, בו התחלתי אותם, וכמוני עוד כ־30 סטודנטים מפטרוגראד ומוסקבה בעבר. השלטונות העמידו לרשותנו שני קרונות משא, בהם התקנו בכוחותינו אנו, ספסלים ותנורים, ואף ציידו אותנו בחבילות מצרכים. החשוב ביניהם היה מלח בישול רגיל, באשר תמורת כוס אחת של מלח היינו מקבלים מנשות האכרים בתחנות הרכבת שבדרך הרנגולת שלמה או תריסר ביצים, לאחר נסיעה של כמה ימים. גדושת הרפתקאות, הגענו למחוז חפצנו — פטרוגרד.

את בניני הטכניון בפטרוגראד, אשר היו בעבר מהמפוארים ביותר ברוסיה כולה, מצאנו במצב של עזובה גמורה. קבלנו אמנם לרשותנו לצרכי שכון אחד ממעונות הסטודנטים, אך היה עלינו לבצע בכוחות עצמנו את כל התיקונים ההכרחיים, לנסות להפעיל מחדש את ההסקה המרכזית, ואפילו להביא מן היערות עצים להסקת הדוודים. אשר למזון מקבלים היינו מנה דלה לעשרה ימים וכל אחד היה מבשל לעצמו מרק, מפולים בעיקר, לפעמים בתוספת חתיכת דג מלוח זעירה.

אך כל מאמצינו לשקם את ההסקה המרכזית עלו בתוהו, מאחר ורוב הצנורות היו מפוצצים והדוודים דולפים. הקור הכבד היה קשה מנשוא, ורבים מהסטודנטים פתרו את הבעיה על ידי כך שהיו פורצים בשעות הלילה לדאצ׳ות העובות שבסביבה, מוציאים מהמטבחים את הכיריים, מורידים מהבתים את המרזבים ומתקינים מכל אלה „בורז׳ויקות״ (תנורים) כשרהיטים ודלתות מהדאצ׳ות שמשו כחומר הסקה מצוין. וגזכר אני איך בתפקידי כסגן יו״ר ארגון הסטודנטים הטפתי, באחת האסיפות, מוסר לחברי על שנדרדרו עד כדי מעשי „ונדליזם״ כאלה, אך כעבור זמן לא רב, כשלא היה עוד גם בכחי לשאת את הקור, הלכתי גם אני בדרכם והפכתי ל„ונדאל״ כמותם.

על אף תנאים קשים אלה, או אולי דווקא בעטים, עבדנו כולנו בחריצות בלתי רגילה. אך באחד הימים, כשהייתי כבר על סף בחינת הדיפלום, והפרופסור שהנחה אותי נמצא בחדרי, הופיעו שני אנשי צ׳קה, אסרוני והובילוני לבית הצ׳קה הנודע שברחוב גורוחובויה שבעיר. ויסולח לי סיפור התקרית, בה נפתחה פרשת המאסר, בעת שנאסרתי נמצא בכיסי מכתב שקבלתי מהחברים בבאַקו, בו הם דווחו על הפעולות בהן המשיכו במחתרת. החלטתי, איפוא, שעלי להפטר בכל דרך שהיא ממכתב זה בטרם יביאוני לבית הסוהר ועלה על דעתי שהמקום הטוב ביותר לכך הוא — בית השימוש. אך משנכנסתי לתוכו נכנס אחרי לתוך התא גם איש הצ׳קה וכשהבעתי את השתוממותי על כך השיב שעשה זאת כדי להשגיח באיזה ניר אשתמש לצרכי... הפשתי, איפוא, דרך אחרת להפטר מהמכתב ותוך נסיעתנו המושכת בחשמלית העירה, כשאני ישוב בין שני שומרי, מעכתי כל הדרך את המכתב שהחזקתיו בכיס מעילי עד שהצלחתי להפכו לכדור זעיר, וכשיצאנו מהחשמלית והמשכנו את דרכנו

ברגל הפלתי את כדור הנ"ד על רשת הביוב שעברנו על ידה. נשמתי לרווחה לרגע קט, עד שקריאה של אשה זקנה: "סובריששש, סובריששש, איבדת דבר מה ז' נשמע לפתע מאחורינו. שומרי לא התקשו למצוא את ה"אבידה" ומסרוה יחד אתי לצ'קה...

בחדר, שלתוכו הוכנסתי, חדר השוך, לא גדול, נמצאנו 36 אסירים. אך לא היינו בבחינת "ל"ו צדיקים", אלא הבורה מעורבת למדי. הרוב היו אמנם אסירים פוליטיים, פועלים, מנשביקים וס"רים, אשר רק לפני זמן מה חזרו ממקומות גירוש בסיביר, בהם בלו שנים בימי הצאר, וכעת נאסרו שוב, הפעם ע"י הקומוניסטים, וזאת באשמת השתתפותם בשביתות שפשטו בפטרוגראד בימים ההם. אך היו בינינו גם "ספקולנטים", שנאשמו בהברחת מצרכים, ואפילו כייסים סתם. מדי לילה היו כמה מהאסירים מוצאים לחקירה כשהנותרים מחכים בדריכות עד שעות בוקר מוקדמות כדי לראות מי חזר ובגורלו של מי נפל להשלח למחנות, או אף להיות מוצא להורג.

שיטות החקירה היו שונות ממקרה למקרה. ונשמר בזכרוני במיוחד יתודי שנאשם ב"ספקולציה", וזאת על היותו מספק בשר כשר ליהודים שומרי מצוות. מפעם בפעם היו מכניסים אותו לשעות רבות לתוך צינוק, תא קטנטן חסר אויר ומבודד בשעם, ע"מ ש"יזכר" ויגלה את המקור, ממנו היה משיג את הבשר הכשר. לא יכולתי שלא להתפעל מאומץ לבו של יהודי שומר מצוות זה.

כעבור זמן הועברתי לבית סוהר שברחוב שפלרניה, אשר, כפי שסופר לי, היו בימי הצאר גם לנין וטרוצקי בין "דיירין". כאן הייתי חבוש בתא קטן, מיועד אמנם ליחיד, אך נמצא בו יחד עמי עוד אסיר, מלח הצי האדום, אחד ממאות שהושלכו לכלא לאחר התמרדות אשר פרצה בבסיס הצי שבאי קרונשטט ודוכאה תחת פיקודו של טרוצקי ב-21.2.1921. הואשמתי ב"קונטר-רבולוציה" ונחקרתי כאחרים, מפעם בפעם, אך מבלי שהאשמה פורטה לפני. אי לזאת סבור הייתי שגם מאסרי אני קשור היה בהתמרדותו של הצי, וזאת מאחר ורוב חברי להנהלת ארגון הסטודנטים השתייכו למפלגת הס"ר, אשר ידה היתה בארגון המרידה. רק לאחר כמה שבועות נודע לי מתוך פתק שמצאתי בתוך צינורית של בצל ירוק בחבילת מזון, אשר נשלחה לי על ידי חברי, שלפי מכתב שהגיע בינתיים עבורי מבאקו נאסרו שם כל פעילי מפלגתנו, מפלגת צעירי ציון. הצ'קה בפטרוגראד נדרשה לאסור גם אותי, כיו"ר המפלגה ולשלחני לבאקו.

ואמנם נשלחתי, תחת משמר של שני אנשי צ'קה, לבאקו. הדרך של כ-3000 ק"מ ארכה, תוך חילופי רכבות חוזרים ונשנים, כשבוע ימים. בדרך הצלחתי לשדל את שומרי שיביאוני הביתה בטרם יכניסו אותי לצ'קה. וזאת תוך הבטחה שתמורת זאת יקבלו מידי אבי מצרכי מזון שונים שהיו מצויים בבאקו. שעה קלה לאחר שהובאתי הביתה הגיע אלי אחד החברים ובעוד אבי מטפל ב"אירוח" שומרי שמעתי מפיו פרטים על המאסרים שבוצעו ועל החקירות, בהן עמדו החברים בבית הסוהר. שמחתי לשמוע שכבר כמה ימים לפני שנשלחתי מסטרוגראד שוחררו כל החברים תוך אזהרה חמורה בפני כל נסיון לחדש את הפעולות במחתרת. אשר למאסרים היו החברים משוכנעים שהם היו תוצאה של הלשנה, וחשדם נפל על חברנו המוסיקאי בורים מורוז, אשר הפך בינתיים ל"פרסונה גראטה" אצל השלטונות. בין היתר הוא אף התכבד בנצוח על התזמורת בקונגרס עמי המזרח, שהתכנס בבאקו. אגב, בין משתתפי הקונגרס היו, כפי שסופר, לא מעטים אחינו בני ישראל, אשר התחזו כבני עמי מזרח שונים ואף הופיעו בתלבושותיהם הלאומיות.

לאור מידע זה הנחתי, שלא יחזיקוני במאסר זמן רב, אך לשוא. נחקרתי פעמים רבות ע"י חוקר קומוניסט יהודי, אף נחלתי אתו ויכוח אידיאולוגי על קומוניזם וציונות. גם כאן הייתי כלוא בחברת פועלי תעשיה מהפכנים ותיקים, מנשביקים וס"רים, אשר בעבר בילו שנים בגירוש בסיביר. לבסוף שוחררתי, אך קרוב לודאי שמאסרי היה נמשך זמן רב יותר אילולא השתדלותם של חברי לספסל הלימודים לשעבר, ארמנים רובם ככולם, אשר הפכו בינתיים קומיסרים חשובים.

לאחר מנוחה של יומיים יצאתי שוב לפטרוגראד, אותה דרך של 3000 ק"מ, בתנאי התחבורה הקשים ששררו בימים ההם. עמדתי בבחינת הדיפלום וחזרתי לבאקו.

החלטתי היתה נחושה לצאת בהקדם לא"י, אך לא היה זה מהדברים הקלים. ורק זכותו של אבי עמדה לי באורח בלתי צפוי. ומפאת הקוריוז שבדבר אספר על כך.

לאבי, שהיה לפני המהפכה מנהל חברה אשר בבעלותה היה צי מיכליות הנפט הגדול ביותר שבים הכספי, הוצע על ידי השלטון לקבל לידיו את הניהול של צי המיכליות המולאם, ואפילו, עם "זכות להחקשר בקו ישיר עם החבר טרוצקי". אך הוא לא היה מוכן לקבל את ההצעה וגם החלטתו היתה איתנה לצאת לא"י מוקדם ככל האפשר.

אותה תקופה קיימו המדינות הבלטיות, שהיו עוד עצמאיות, יחסים תקינים עם בריה"מ. עלה, איפוא, על דעת אבי לפנות לקונסול של ליטא, ובהיותו יליד וולוז'ין, לבקש דרכון ליטאי. העיר לו על כך הקונסול שוולוז'ין אינה עוד בתחומי ליטא מאחר וחבל וילנה כולו נכבש על ידי מרשל פילסודסקי וסופח לפולין, אך אבי הוסיף לטעון שבשבילו וולוז'ין נשארה חלק של ליטא. ה"פטריוטיות" הליטאית הזאת נשאה חן בעיני הקונסול והוא הענין לאבי דרכון ליטאי, כמבוקש.

כעבור זמן מה סניתי לקונסול גם אני, בשמעו שנולדתי במוסקבה הביע סליחה על עצם פניתי אך נעתר לבסוף לטענתי שבתור בנו של אזרח ליטאי זכאי גם אני לדרכון של מדינתו. מצוייד בדרכון זה קיבלתי מהשלטונות רשיון לצאת לחו"ל, אך בהגיע הרכבת לטיפליס נאסרתי, כפי הנראה לפי הוראה מבאקו, ולאחר חיפוש על גופי ובחפצי הוכנסתי למרתף ששימש מקום מאסר ל"מחלקה מיוחדת של צ'קה". במקום מאסר זה היו התנאים קשים לאין ערוך מאשר בבתי הכלא, בהם זכיתי לשהות בפטרוגראד ובבאקו, כשמקקים, פשפשים ופרעושים שורצים בו לרוב. למרות החיפוש המדוקדק לא גילו אנשי הצ'קה משום מה את התזכירים על עניני העליה, "החלוץ" והמפלגה (כתובים עברית כולם) שלקחתי אתי על מנת להעבירם לחו"ל ושהיו מוסתרים בחפצי, כעבור מספר ימים יצאתי לחופשי, אך חולה במחלת אבעבועות ואושפזתי לכמה שבועות בבית חולים עירוני באחד מפרברי טיפליס.

במשך הזמן שעוד נאלצתי לשהות בטיפליס עמדתי בקשר הדוק עם חברי מפלגתנו במקום, אשר לא הפסיקו לפעול במחתרת, בין היתר נתקבלתי בחמימות רבה על ידי בוריס מורוז, ששהה אף הוא בטיפליס, ומיאנתי להאמין שאמנם ידו היתה בהלשנה שגרמה למאסר מפלגתנו בבאקו. מסיפור הפרשה המפתיע שבסיום רשימה זו יובן מדוע עומד אני על פרט בלתי חשוב זה.

המאסרים שהזכרתי לא היו האחרונים בקווקאז. בתקופה מאוחרת הוקם בבאקו כבמקומות אחרים, ארגון נוער של צ"ס שהפך ברבות הימים לצ.ס.י.ס. (ציוניסטיש־סוציאליסטישער יוגענד פארבאנד) ולידו גם סניף של "השומר הצעיר" שלא האריך ימים. נעשו גם נסיונות להקים מחדש את ה"חלוץ" ובקשר עם כך בא ממוסקבה דן פינס, מזכיר ה"חלוץ" הליגלי. אך הנסיון לא עלה יפה ובשנת 1928, עד כמה שידוע לי, הקיץ הקץ על פעולות כל הארגונים, לאחר שרוב פעיליהם הושלכו לכלא, ואחדים מהם נשלחו לגירוש. רק בודדים מהם הצליחו לעלות ארצה לאחר שנים.

קושטא — תחנת מעבר לעולים מרוסיה

כאשר הגעתי, סוף־סוף, באוגוסט 1922, לקושטא היתה העיר עוד נתונה בשלטונה של ועדת בנות הברית מורכבת מנציגי בריטניה, צרפת ואיטליה, והיא שימשה מקום מקלט ארעי לאלפי יהודים שנמלטו מרוסיה ותחנת מעבר למאות חלוצים שהיו מגיעים בדרכים שונות מדרום רוסיה, מבסרביה ומקווקאז. עם בואי לקושטא נתבעתי להשאר למספר חדשים במקום על מנת להקים במסגרת משרד העליה (פלשתינה־אמט) מחלקת עבודה לשם ארגון וניהול מפעלי הכשרה לחלוצים, והגשת עזרה לעלייתם ארצה. בראש ה"פלשתינא־אמט" עמד בימים ההם יהודי גרמני רייזנר, וכנציג ההסתדרות הציונית העולמית שימש הרופא ד"ר כלב, חושב מקומי.

בעזרת כספים מה"ג'וינט" האמריקאי, שהיה מיוצג בקושטא ע"י ד"ר ורנר סנטור, הכשרנו מאות חלוצים במקצועות שונים, ביניהם בנגרות ובעשיית קישוטי

גבס ארכיטקטוניים (הם הפכו לאופנה ברוב הבתים שנבנו בסוף שנות העשרים בתל אביב). אשר להכשרה החקלאית אותה קיימנו במושבה „מסילה חדשה" מיסודה של י"ק"א, שבמרחק כ־20 ק"מ מקושטא, באנטוליה, מעבר לפוספורוס. מהחיות המרנינות שנשארו בזכרוני היו הערבים שבילינו בחברתו של שאול שטרניחובסקי אשר בא לבקרנו שם. אחת מקבוצות החלוצים שקבלה הכשרתה ב„מסילה החדשה" היתה קבוצת „משמר הוולגה" שהתישבה אח"כ בגניגר.

נוכח ההגבלות על העליה שקיים השלטון הבריטי חפשנו כל דרך אפשרית לפריצת המסגרת הצרה. מאחר ויליתי א"י היו זכאים לחזור ארצה מבלי להזדקק לסרטיפיקט, „הסתדרנו" עם אחד מפקידי הקונסוליה הבריטית והיינו מקבלים ממנו טפסים של תעודות Laisser Passer ורושמים בהן בעצמנו את העיר או המושבה בא"י בה נולד, כביכול, החלוץ. ונזכר אני באחד מחברינו, אשר עם היותו יליד 1902, רשם בהיסח הדעת את תל־אביב כמקום הולדתו. בשכחו שלא נוסדה אלא כמה שנים מאוחר יותר. אף על פי כן הצליח אף הוא להגיע ארצה עם תעודה זו.

יצוג תנועת צ"צ שברוסיה בההנהגה העולמית

כאשר עמדתי גם אני, בדצמבר 1922, לצאת מקושטא לא"י קבלתי מכתב מאליעזר קפלן ז"ל, שעמד בראש המשרד העולמי של „התאחדות הפועל הצעיר צעירי ציון", בו בקשני להשתות את עליתי ארצה ולבוא לברלין ע"מ ליטול חלק בועידה העולמית של ה„התאחדות". נעניתי לקריאתו. בבואי סיפר לי א. קפלן שהוא עצמו עומד על כף עליה ארצה והמציר בי שאשאר תקופת מה במקומו בברלין בכדי שיצוגה של תנועת „צעירי ציון" שברוסיה לא יפקד בהנהגה העולמית. הסכמתי להשאר שנה ובועידה נבחרתי למשרד הראשי של ה„התאחדות" ולמזכירותו הפעילה. יחד אתי היו במשרד הראשי באותו זמן חיים ארלוזורוב וד"ר אברהם קצנלסון, כעבור זמן מה עלה ארצה גם ד"ר א. קצנלסון, ולאחר מכן גם חיים ארלוזורוב (הוא שהה זמן מה בארץ עוד לפני כן). מאידך הצטרף למשרד הראשי יצחק לופבן, שנשלח מארץ־ישראל בעיקר לשם עריכת ירחוננו בשפת אידיש „ארבעטסאלק". מפעם בפעם שהה אתנו גם יוסף שפרינצק בבואו לאירופה למושב הועד הפועל הציוני, לקונגרס או לכינוס כל שהוא.

בועידת „החלוץ", שנתקיימה בשנת 1923 נבחרתי גם למרכזו העולמי, אשר גם מושבו נקבע בברלין שהיתה בשנים ההן מרכז העצבים של התנועה הציונית על זרמיה השונים. בין חברי מרכז „החלוץ" היה זלמן רובשוב (שז"ר), לימים נשיא מדינת ישראל, כמזכיר המרכז שימש תחילה זאב לוינסון ואחריו מ. בוגדנובסקי (שלי), שניהם מא"י, באותה תקופה הוקם בברלין גם משרד עולמי לריכוז אמצעים למימון פעולות „החלוץ" בארצות השונות. שבראשו הוצב זאב טיומקין ואני כהנתי כמזכירו. ועוד מוסד הקימונו בברלין — „משרד של א"י העובדת", משותף לכל זרמי תנועת העבודה הציונית, אשר מטרתו היתה גיוס אמצעים למוסדות ולמפעלים של הסתדרות העובדים בא"י, כגון בנק הפועלים, סולל בונה ועוד. בראש המוסד עמד דב הוז ז"ל, ועם חברי הועד נמנו ברל לוקר מטעם פועלי ציון—צ"ס, בחליפין נח בארו, זרובבל, ניר־רפלקס ורבוצקי מטעם פועלי ציון שמאל, וי. אפשר ואני מטעם „ההתאחדות".

בשנת 1924 הגיעה לברלין מרוסיה קבוצת פעילי צעירי ציון, אשר נאספו בעת ועידת המפלגה בקייב ומאסרם הוחלף אח"כ בגירוש מבריה"מ. בין חברית היו דוד בורובי (לימים ד. ברר־בראי), נחום דוברין, נחום ורלינסקי, יוסף פישר ועוד. החבורה כולה המשיכה דרכה ארצה. פרט לנ. ורלינסקי, שהצטרף אלי כחבר המזכירות העולמית של ה„התאחדות".

פעולתנו היתה פרוסה על פני כל ארצות אירופה המזרחית והתיכונה ואמריקה הצפונית והלטינית. אך מאמצים מיוחדים היינו משקיעים כדי לקיים קשר כלשהו עם תאי המפלגה ו„החלוץ" שהוסיפו להתקיים בברית המועצות בתנאים בלתי ליגליים. מאמצים קשים עוד יותר לקיום קשרים אלה היו נעשים על ידי החברים ברוסיה גופה. וזוכר אני

כמה התרגשנו כאשר בועידת הנוער הציוני בדנציג הופיע, להפתעתנו, אחד מפעילי החלוץ הבלתי ליגלי ברוסיה, חיים קוזירובסקי, אשר הסתכן לשם כך ב„נגיבת הגבול" מבריה"מ. ועל אף הפצרותינו חזר לרוסיה להמשיך בפעולה במחתרת אך כעבור זמן מה נתפס ורק לאחר כמה שנות מאסר וגירוש הצליח לצאת מבריה"מ ולהגיע לא"י [8].

יצויין שבקרב ה„התאחדות" העולמית היו קיימים ניגודים אידיאולוגיים לא מבוטלים. „הפועל הצעיר" בא"י התנגד לכך שתנועתנו תגדיר את עצמה כתנועה סוציאליסטית, ועוד ביתר תוקף התנגד לכך אותו חלק של צעירי ציון ברוסיה שהצטרף ל„התאחדות". על הלך הרוחות והמושגים ששררו אז בשורותיהם, היתה לי הזדמנות לעמוד כשנפגשתי בריגה, בועידת מפלגת צעירי ציון של לטביה, עם אחד מפעילי המפלגה הצעירים ברוסיה, שרק זה עתה הצליח לצאת מבריה"מ. לא אשכח כמה היה עלי לעמול כדי להסביר ולשכנע את החבר הצעיר שדוד בן גוריון, עם היותו חבר „אחדות העבודה" הסוציאליסטית הריהו „בכל זאת" ציוני גדול... אגב צעיר תמים זה לא היה אלא אליהו אפשטיין, לימים אליהו אילת — שגרירה הראשון של ישראל בארצות־הברית ולאחר מכן נשיא האוניברסיטה העברית.

לעומת זאת קיים היה בקרב ה„התאחדות" זרם, אליו השתייכו חיים ארלוזורוב, אליעזר קפלן וחברים אחרים, ביניהם גם אני, ואתנו גם „הפועל הצעיר" של גרמניה. זרם אשר שאף להגדרת תנועתנו כתנועה סוציאליסטית, אמנם לא בנוסח מרקסיסטי אלא של סוציאליזם „עממי". מתוך רצון לקשור קשרים עם התנועה הסוציאליסטית הבינלאומית אף נסענו — חיים ארלוזורוב, ד"ר יעקב הלמן (לשעבר ציר הפרלמנט של לטביה) ואני, — לקונגרס האינטרנציונל הסוציאליסטי בהמבורג על מנת להשתתף בו כ„משלחת אורחת" מטעם ה„התאחדות". הגשנו להנהגת הקונגרס תזכיר שחובר על ידי ח. ארלוזורוב, אך השתתפותנו נמנעה מאתנו לאחר שברל לוקר, שיצג באינטרנציונל את פועלי ציון, נחלץ לשכנע את ועדת הקונגרס שאין „ההתאחדות" כשרה דיה מבחינה סוציאליסטית אף כדי השתתפות בסטטוס של „אורחת" בלבד...

עם כל חשיבותן של הפעולות שקיימנו בשנים ההן בברלין לא ראיתי בדבר מוצדק שמרכזה העולמי של תנועתנו יוסיף להמצא שלא בארץ ישראל, ולאחר שעלה סוף סוף בידי לשכנע בכך גם את חברי העברתי אתי במרץ 1925 את המשרד הראשי לתל־אביב. עוד זמן קצר הוספתי לרכז את פעולתו כאן עד שהשתחררתי מהתפקיד על מנת לחזור לעבודה במקצועי כמהנדס.

✱

ובטרם אסיים את פרקי זכרונותי אחזור עוד לענין שהזכרתי, בקשר עם מאסרינו בבאקו. כפי שציינתי נפל חשדם של חברינו על בוריס מורוז׳כמי שגרם ע"י הלשנה למאסר. במשך שנים לא שמעתי עליו, עד שפעם ראיתי להפתעתי את שמו על מסך הקולנוע כמנהל מוסיקלי של אחת הסטודיות הנודעות בהוליווד. ושוב עברו שנים והופתעתי עוד יותר בראותי בעתון „ניו יורק טיימס", ידיעה תחת כותרת באותיות של קידוש לבנה, על מוסיקאי בוריס מורוז שנתגלה כ...סוכן כפול של שירותי הביון של ארצות הברית ובריית המועצות כאחד. לפי סיפור המעשה שירת מורוז, תוך ביקוריו התכופים במסגרת קשרי אמנות, באירופה ובבריית המועצות, את שירותי הביון של שתי המדינות גם יחד, עד שהדבר נתגלה לשירותים הסובייטיים והיה עליו להפסיק את פעולתו ולחזור באורח דחוף לארצות הברית. מאוחר יותר בא לידי גם ספרו של מורוז [9], בו סיפר על דרכי הסובייטים לגיוס מרגלים, וגם סקר את קורות חייו ומעשיו, אך לא מצאתי בספר זה אף מלה על עברו הציוני או על תקופת שהותו בקווקאז.

אכן — דרכו של אדם — מי ישורנה?...

---

8) בבואו ארצה התישב בקרית חיים ובהיותו שען במקצועו עבד במחלקת מודדי המים של ועד הדר הכרמל. נפטר בשנת 1953.

9) הספר יצא גם בעברית כספר כים בשם „שתי פנים למרגל", בהוצאת „דשא" בע"מ.

דוד מרגלית

יהודי קווקז והציונות

(פרקי זכרונות מימות המלחמה העולמית הראשונה)

נסיבות המלחמה הביאוני לבאקו, העיר הראשה באזרביידז'אן, בתחילת שנת תרע"ה (1915). בבאקו, שהיתה בתקופה ההיא ספקת הנפט הראשית בכל מרחבי רוסיה (כ־33 מיליון טונות בשנה), היתה קהילה יהודית לא גדולה, אבל אמידה, ממוסדת ופעילה מאד בשטח הכלכלי. יהודים עמדו בראש בנקים וחברות נפט, היה קיים בית ספר שבו למדו גם עברית, ספריה, בית כנסת גדול ורב מעשם. כשבאתי לשם מצאתי ועד ציוני עירוני ובראשו אישים כגון המהנדס גינזבורג, ליפמן איצקוביץ, ד"ר זאב וינשל, שאול פרידלנדר ואחרים, אולם הפעולה התנהלה על מי מנוחות. פעם בחודש — ישיבת הועד, שומעים דוח"ות על הנעשה בחו"ל, מתוכחים, קובעים את הישיבה הבאה. וחוזר חלילה, לא עברו חדשים מעטים והצעירים שבחבורה הכניסוני לועד ומסרו לידי את עניני המזכירות. ניתנה לי האפשרות לפתח פעילות ציונית־תרבותית עניפה. הפעולות הללו היו מחתרתיות למחצה, אבל די אינסנסיביות. היה שם חוג ציוני־תיאורטי בשם „קדימה", שהתכנס בעיקר בדירתה של אנה טרוס. ראשי המדברים היו: שמואל איצקוביץ' ומשה כהן, גיסו ז"ל. במאבק הציוני ברחוב היהודי היה ערך רב לאגודה המוסיקלית־ספרותית שרוב מייסדיה היו מחוגי השמאל המרכסיסטי, ובראשה עמד הבונדאי בלומשטין, נואם מחונן. האספות של האגודה היו פתוחות לקהל הרחב וכל שאלה היתה מעוררת ויכוחים סוערים בין נציגי שתי השקפות: הציונית והשמאלנית־המתבוללת... אספות אלה הין המקום היחידי, שניתן היה להדריך ולחנך את הציבור הרחב, ובעיקר הנוער, ברוח ציונית־דתית־לאומית. גם כאן היו ראשי המדברים שמואל איצקוביץ' ומשה כהן.

פרט לעבודתי כמזכיר־מרכז של הועד הציוני העירוני עמדתי בראש ועד „צעירי ציון" שחבריו היו המורה רוזנטל, המהנדס שטרלינג ואחרים. זמן רב הקדשתי לסניף ה„תרבות" יחד עם אפשטין, קומרובסקי, שינרמן ואחרים. עיקר עיסוקנו היה בין תלמידי בית הספר. וועד ההורים. סידור הגיגות, אספות וכו'. פעולתנו הציונית־תרבותית היתה ניכרת בבאקו, שהאוכלוסיה היהודית שלה גדלה בינתיים, כי העיר נתפסה מקלם למשתמטים מגיוס, והרחבנו את פעילותנו בכל חבל קוקז, מטיפלים בירת גרוזיה ועד סביבות רוסטוב. עוד בראשית שנת 1916 נוסד בבאקו ועד מרכזי לציוני קוקז, שעמד בקשר עם ערים ועיירות, שהיו שם כתי ספר עבריים, רבנים או שוחטים, שעמדו בראש הקהלה. הפיצונו שקלים, בולי הקרן הקיימת, שלחנו חוזרים על המתרחש בהסתדרות הציונית העולמית וכדומה. עם חבריו הפעילים של הועד הזמני הזה נמנו: שמואל איצקוביץ' (ז"ר), כותב השורות האלה (מזכיר), המהנדסים ציפין, פבזנר, ד"ר זאב ווינשל, רבינוביץ' ועוד. כולנו עבדנו בהתנדבות.

עם עלית קרנסקי עבר השלטון בבאקו לידי ועד שנוסד ע"י הסוציאל דמוקרטים והסוציאליסטים הרבולוציונרים (הארמנים והיהודים בעיקר). המאמאדים עמדו מנגד, וזה הביא ברבות הימים להתנגשויות דמים. באחד במאי 1917 יצאנו גם אנו, קבוצת צעירי־ציון להשתתף בהפגנה, אולם כעבור דקות אחדות קבלנו הוראה להתקפל ולהסתלק מהכבר.

בכל זאת המשכנו בעבודתנו ביתר שאת, בחרנו בשלשה צירים לועידה השביעית של ציוני רוסיה בפטרוגרד (שמואל איצקוביץ', שמעון גינזבורג וכותב הסורים האלה). בועידה עצמה לא יכלתי להשתתף מסיבות משפחתיות, אולם דו"ח מפורט קבלנו מאת ש. איצקוביץ' (שהשתתף בועידה יחד עם המהנדס גינזבורג).

כשחזר איצקוביץ' מהועידה נפגשנו מיד להכנות לועידה הציונית הכל־קוקזית בבאקו.

בערים ובעיירות, בהר ובעמק. — מסוע״ע, בחוף הים השחור ועד טיפלים נערכו אספות כלליות ונבחרו צירים לועידתנו, ציר על כל 50 „שוקלים״. את ההתלהבות, שאחזה את כל האוכלוסיה היהודית הן האירופית והן המקומית, יהודי גרוזיה ותיהודים ההרריים, אין לתאר במלים... חדשים אחדים לפני כן, ארגנו כמה שליחים־ציונים, שעברו מישוב לישוב ודרשו בבתי הכנסת ובאספות שבהן שמעו עברית וגם טאטית וגרוזינית. השליחים היו: הרב ד. בועזוב, מעיירה אוני, פינחסוב, מורה בעיר ארמאוויר, מאנדיט, סטודנט מטיפלים, מוראדוב, מדאגסטאן ועוד. וכל הופעותיהם זכו להצלחה רבה.

יש לציין את נהייתם לציון של היהודים ההרריים, שמספרם הגיע לשלושים אלף נפש. עוד בקונגרס הציוני הראשון הופיעו כמה מהם בתלבושתם המיוחדת, הכפרית. וד״ר הרצל שפח מאד לקראתם ואמר עליהם, שהם יהיו חלוצי עבודת האדמה בארץ ישראל, ולא מעטים מהם נמנו עם העליה השניה והיו בין מייסדי „השומר״ בשנת 1909. אז נוסדה גם קהילת ההרריים בירושלים.

גם העדה הגרוזינית, שהיתה אדוקה מאד בדתה, הצטיינה בזיקתה החזקה לארץ ישראל, ועוד בשנות הששים של המאה שעברה החלה עלייתם לארץ ובשנת 1863 יסדו את הישוב הראשון בירושלים (ע״י שער שכם). ועתה, בתכונה הרבה לקראת הועידה בבאקו, קבלה תנועתם אופי משיחי כמעט, כל העם מוכן היה ברגע אחד לקום ולעלות לא״י, והם ראו בתנועה הציונית הגשמת החזון: „ולירושלים עירך ברחמים תשוב״.

הועידה הראשונה של ציוני קוקז נפתחה ב־21 באוגוסט 1917, בהשתתפות 28 צירים מחוץ לבאקו ואורחים, שעלו במספרם כמה מונים על מספר הצירים. ואלה שמות הצירים: שרבים מהם ברכו ברכת „שהחיינו״:

שמואל איצקוביץ׳, יוסף איצקוביץ׳, שמעון בן משה אפשטין, ד״ר זאב ווינשל, משה בן זאב כהן, יהודה ליב לוין, ד״ר דוד מרגלית, לודביג סטרלינג, זב פבזנר, אוריאל פרידנד (שלוז), משה ציפין, שמואל קומרובסקי, מקסים רבינוביץ׳, י. רוזנטל, מרדכי שינרמן — אלה מבאקו.

אריה ליב טנדיט, מוריץ לוינסון, קאצ׳אן, — מטיפלים בירת גרוזיה, אבדהם פרצובסקי (באטום), יעקובוב (דרבנט), טילאביץ (פטרובסק), הרב ד. באזוב (אוני), הרב דילוניאקוב (טאמיר־חאן־שורה), פינחסוב (ארמאוויר), מזרחי („הרריים״ שבסביבת טיפלים), גב׳ פינחסוב (נשים הרריות) ואחרים

לנשיאות הועידה נבחרו: שמואל איצקוביץ׳ (יו״ר), הרב באזוב וד. סטרלינג — סגני יו״ר, דוד מרגלית וא. ל. טאנדיט — מזכירים (לעברית וללועזית).

הועידה נמשכה שלשה ימים, על סדר היום עמדו השאלות, שנסרו באותה תקופה נסערת בעולם היהודי והציוני ברוסיה: ההכנות לאספה המכוננת הכל־רוסית ולועידה הכללית של כל יהודי רוסיה, שאלות יהודיות מקומיות, כגון: ארגון מועצות לאומיות (ועדי הקהלות), ארגון החינוך היהודי בתנאים הקשים של אוכלוסיה יהודית מגוונת ושונה כל כך חלק אחד מרעהו, הכשרת מורים עבריים וכו׳. כדי לאחד את החלקים השונים של יהדות קוקז, ההרריים, הגרוזינים והאירופיים, הוחלט להטיל על „הרבות״ להרחיב את הכשרת המורים בבתי ספר פדגוגיים מיוחדים גם בין היהודים ילידי המקום, כדי ששפת הלימודים בכל בתי הספר בחבל ארץ זה תהיה רק עברית, ואז ממילא תשלוט העברית בכל ענפי החיים. בלשונות המדוברות, ה„טאט״ והגרוזינית, פותר להשתמש רק להכשרת תועמלנים ציוניים והדרכת הנוער לעלייה לארץ ישראל.

הוחלט גם לגשת להוצאת עתון ציוני בגרוזית ולהכניס את ילידי המקום לרשימות המועמדים לועידה הכל רוסית של יהודי רוסיה, שהפעולה לכינונה החלה כבר בכל המרכזים היהודיים. לבסוף נבחר ועד מרכזי כל־קוקזי, לניהול מבאקו את הפעולה הציונית בחבל כלו. בועד הגלילי היו פעילים: ש. איצקוביץ׳ (יו״ר), ד. מרגלית (מזכיר), אפשטין, ד״ר ז. ווינשל, ל. סטרלינג, מ. רבינוביץ׳ והרב ד. באזוב. דו״ח מלא על ועידה זו פרסמתי ב„העם״ המוסקבאי. כל עול הפעולה המסועפת, שהתפתחה אחרי הועידה, ביצוע מעשי של החלטות הועידה, חליפת מכתבים עם עשרות הסניפים, סידור בקורי השליחים־המטיפים בערים ועיירות, הסדר עניני המורים העבריים בבתי ספר מקומיים, ספרי למוד וכו׳ — כל זה רוכז בידי כותב הטורים האלה. גם

בבאקו עצמה היתה עבודה רבה במועדונים ובאספות. לא מעט עזרו בזה ועדי צעירי ציון ובאי כח הנוער, שגרתמו לפעולה מעשית, כגון הפצת השקל, מכירת בולי קרן הקיימת ועוד. התלהבות זו הקיפה את כל יהדות האזור עד ...שפרצה המהפכה האוקטוברית (הבולשוויקית) בפטרבורג וכל הקלפים נטרפו. בבאקו התנגשו הטאטארים השמרניים מזה והארמנים השמאלניים־המהפכניים מאידך. הדברים הגיעו עד קרבות רחוב בין היריבים, והיהודים כמעט שלא התערבו במלחמת מעמדות זו ורק ניזוקו מבחינה כלכלית. המהומה גרמה לניתוק בין ישוב לישוב. המשרדים הממשלתיים שותקו והפעולה הציונית שם דעכה והלכה עקב האנדרלמוסיה שהשתררה בבאקו.

נותרה רק הפעילות הציונית בבאקו עצמה. בראשית 1918 נגשנו אני ושמואל איצקוביץ' לייסוד בטאון עברי־ציוני בשם „המבשר הקוקזי". הקשיים היו עצומים בעניני דפוס, באיסוף התומר וחסרו אמצעים כספיים. אבל תוך שלשה חדשים, לקראת פסח תרע"ח, הופיעה החוברת הראשונה (והאחרונה) של כתב העת. את המאמר הראשי כתב איצקוביץ' ואני השתתפתי בסקירה פובליציסטית על מצב יהדות רוסיה תחת שלטונם של הבולשביקים. הגליון הופיע ללא צנזורה (השלטון עדיין היה בחיתוליו) ויכלנו להתבטא כמעט באופן חפשי. איני יודע, אם נמצא אי שם בעולם עותק אחד לפחות מהגליון הזה של „המבשר הקוקזי", כי את הגליונות שלקחתי עמי לדרך מבאקו לאוקראינה, נאלצתי להשמיד במו ידי מפחד החפושים בדרך הארוכה. גם השבועון ברוסית: „קאוקאזקי יבריייסקי ווייסטניק" (המודיע היהודי הקוקזי) נפסק בראשית 1918, בגלל הניתוק משאר המרכזים היהודיים בחבל ארץ זה.

כשהתרוקנה באקו מפעיליה הציונים, כי רבים ברחו צפונה, דרך הים והנהר וולגה, עברה הפעילות הציונית והתרבותית לטיפליס בירת גרוזיה. כאן היה המצב יציב יותר, הנוער התוסס עם תלמידי האוניברסיטה בראש, פיתחו פעילות ציונית עניפה. וביולי 1919 הכריז הועד העירוני הציוני בטיפליס, שמעתה הוא ישמש כועד מרכזי של ציוני גרוזיה, וביום 17 באוגוסט 1919 כינס ועידה של ציוני גרוזיה, שבראשה עמדו ד"ר מיכאל שטרייכר (יו"ר), הרב ד. באאזוב (סגן יו"ר), ליפמן באט ויוסף ציציאשווילי (מזכירים). הועידה קבלה החלטות ארגוניות, עקב הצורת בלפור.

בטיפליס נוסף עוד כח ציוני מבין מחנות הצבא הרוסי (של ניקולאי ניקולאייביץ'), שמנו כעשרת אלפים חיילים יהודים, ברובם הגדול נוטים לציונות. שמו של טרומפלדור ותכניתו להקים צבא יהודי לשחרור ארץ ישראל מידי התורכים הגיע אליהם עוד בשנת 1917 ובחנוכה תרע"ח התקיימה ועידת ב"כ החיילים בטיפליס ונבחרה בסופה מפקדה לצבא היהודי בקוקז, שהיו מבודדים משאר החיילים היהודיים ברוסיה.בועידה זו התבלטו: ד"ר אברהם קצנלסון (ניסן), גרשום מוראדוב (שהשתתף קודם בועידה בבאקו), ד"ר ליטים ועוד. אגב: מוראדוב, שדבר רוסית, היה גם חבר „צעירי ציון", והוא הציע בועידה זו להקים גדוד פרשים של חמשת אלפים חיילים יהודים, שינסו לעבור לארץ ישראל על נשקם ותחמושתם.

בבאקו התחזקו בינתיים הכחות הטאטאריים, הנגד־מהפכניים ובסוף 1918 הוקם שלטון צבאי־ההסכמה (בריטניה בעיקר) וכך הוקמה הרפובליקה האזרבדז'נית, והפעילות הציונית חידשה נעוריה. אז נתקיימה הועידה השניה של ציוני קוקז בבאקו, היא נפתחה ב־21 ביוני 1919 והשתתפו בה צירים מאזרבידז'אן, גרוזיה ודגסטן.

בועידה זו כבר לא השתתפתי, כי נמלטתי מבאקו במאי 1918. אחר כך שמעתי שהיו שם פעילים חברים ותיקים: שמעון אפשטין, הרב ד. באאזוב, יוסף איצקוביץ' וד"ר זאב ווינשל. גם אוריאל פרידנד (שלון) ועמנואל קומרובסקי היו שם. לועד הגלילי נבחרו: משה גוכמן (יו"ר), סטרלינג, פרידנלד, ציפין (חברי הועד).

גם „צעירי ציון" ערכו ועידה משלהם (ועידה קוקזית שניה) בנשיאותם של סטרלינג, חרלף וסרידלנד (שלון), שעסקה בעיקר באירגון העלייה לארץ ישראל. הדבר ניתן להם עם התבססות שלטונם של האנגלים ובני בריתם על כל החבל. צבאות המערב הכירו בשתי המדינות, אזרבידז'אן (באקו) וגרוזיה (טיפליס) והדמוקרטיה שלטה בהן. נתאפשרה גם הפעילות הציונית והתרבותית. אמנם משטר החופש לא האריך

ימים: ב־1920, 1921 שבו הבולשביקים וכבשו את כל קוקז ושמו קץ למדינות הצעירות, שהתפתחו יפה. אבל זרע הציונות והתרבות העברית, שנזרע משך ארבע־חמש השנים במקומות הנידחים ההם, הניב פרי הגולים כעבור יובל שנים, שאנו עדים כעת לעלייתם של אלפים מאחינו הגרוזינים וההרריים ארצה: שבטים אמיצים אלה החזיקו מעמד ושמרו על נחלת היהדות והשאיפה לציון, על אף הלחצים, הגזירות והרדיפות של המשטר העויין והמתנכל לעם ישראל. וייזכרו לטובה כל אותם הפעילים הציונים ונושאי דגל היהדות והתרבות העברית שהניחו את היסוד לתנועה הציונית בקוקז ובעבר הקוקז. מעטים מאד שרדו מתקופת בראשית זו. ידוע לי רק על קיומם של אחדים מהם: יוסף איצקוביץ', אברהם וויינשל, אוריאל פרידנדר (שלון), ויחד עם כותב השורות האלה גם הם ודאי שמחים בבנין הארץ ובשוב ד' את שיבת ציון מאושרים לפגוש את שרידי יהדות קוקז.

* * *

אלה תולדות הפעילות הציונית והתרבותית בקוקז ובטראנס־קוקז בעידן המלחמה העולמית הראשונה (תרע"ה—תרע"ח) (1915—1918), — פעילות ברוכה זו יכלה להתפתח תודות לזרם קבוצות נוער ציוני דתי־לאומי (ברובו) ואידיאליסטי, שנמלטו מאימת המלחמה מכל קצוי רוסיה ומצאו מקלט בבאקו. נוער תוסס זה הפיח רוח חיים ופעולה בקומץ הציונים ואנשי „תרבות" הותיקים שבעיר זו, שהפעולה הציונית אצלם היתה עד אז ענין של חובבות, פעולה אינטימית, סגורה, כמעט משפחתית, כיאות לבעלי בתים גבירים בעמם, מנהלי חברות נפט, מנהלי בתי חרושת ובעליהם, מנהלי בנקים, מהנדסים, רופאים, מורים וכו'.

הפעילים שבנו, החדשים שבמקרוב באו לבאקו, הטילו את עצמם לתוך העבודה הציונית מתוך התלהבות נעורים ואידיאליזם, ועשינו ימים ולילות באירגון תהמונים תוך כדי ויכוחים סוערים מוסווים עם הבונדאים והשמאלניים בנצלנו לשם כך את האגודה המוסיקלית־ספרותית בראשותו של בלומשטין הבונדאי, שהוכרתי לעיל. פיתחנו פעולות לטובת הקרן הקיימת, נשפי פורים וחנוכה, מכירת בולי הקרן קיימת, הרשמות בספר תזהב וכו'. בכל שמחה משפחתית היינו מופיעים, מוסווים כקרובי משפחה ועשינו את מלאכתנו באמונה ונענינו בכל מקום ברצון רב. היה לנו, ביחוד לי באופן אישי, הרושם שכבשנו את כל באקו והסביבה, כולם הרו ציונים בכח.

מבין הפעילים הותיקים ביותר צריך אני להזכיר בראש וראשונה את משפחת איצקוביץ' העשיר הומבוסטת: ראש המשפחה ליפמן איצקוביץ' *), היה שותף בחברות הפקת נפט וכן בעל מפעל לזיקוק נפט ועוד. זה היה יהודי בר אוריין, מסורתי, שנתפס לציונות. בנו שמואל איצקוביץ היה מפעילי התנועה בבאקו **).

בכל ארבע שנות שהותי בבאקו ובכל פעולותי הענפות הציבוריות הציוניות והתרבותיות־רוחניות לא משה ידי מתוך ידו של שמואל איצקוביץ', ביום במשרדי האיצקוביצ'ים ובערבים — בישיבות, באספות, בועדות, זה היה סדר היום שלנו יום־יום. שמואל (שמואיל ליפמנוביץ') שמע עברית רק באופן שטחי, השתדל לדובבני כדי לחטוף אתו שיחה קלה בעברית, אולם מסירותו לציונות ולרעיון התחיה של עם ישראל בארץ אבותיו היתה ללא גבול. היה לו כשרון אירגוני יוצא מהכלל והוא עמד בראש כל ענף מענפי הפעולה הציונית, כשאני, הצעיר ממנו, משמש מזכיר ומרכז. וכך בכל ועד, בכל ועדה ובכל אספה וישיבה. ידידותנו האישית גברה ביחוד מאז שיקענו את עצמנו באירגון הפעילות הציונית בכל קוקז, בהכנת הועידה הראשונה של ציוני קוקז, בפעילות בין יהודי גרוזיה והיהודים ההרריים, בועידה עצמה במשך שלש יממות רצופות, בהתכתבות היומיומית עם עשרות הישובים והמרכזים הציוניים, בהוצאת הבטאון של הועד הגלילי „המבשר הקוקזי" בעברית וכו' וכו' — עד

---

*) ר' ערך עליו באנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, מאת דוד תדהר, כרך ח' עמ' 3083.

**) כנ"ל, כרך ח', עמ' 3169.

שמאורעות המהפכה הבולשביקית הפרידו בינינו כי עזבנו בהחבא את העיר כל אחד לדרכו.

לימים פגשתי אותו בארץ ישראל, בחיפה, כשהוזיקנה קפצה עליו, והוא כאילו מהלך לצדדין. פנה ויוו, פנה הדרו.

שמואל איצקוביץ' ביקר בארץ בשנת תרס"ו (1906), קנה סרדס גדול בחדרה בשביל המשפחה כולה, השקיע כספים בבית חרושת של דינגוף בטנטורה. נדד מישוב לישוב ולפעמים קרובות ברגל. אחרי תקופת ה„ישיבה" באודיסה ובבית הכנסת „יבנה" הייתי מעודכן בכל הנעשה בארץ, בעיקר אחרי פרסום ספרו של ד"ר קלוזנר „עולם מתהווה", אבל מפיו של שמואל א. נודעו לי פרטי פרטים על כל מושבה ועל כל מפעל, על סבך היחסים עם פקידי הבארון ביהודה ובגליל — הוא חי כל כולו בארץ ובתנועה הציונית.

מקובל לחשוב שכל איש בא בימים נזכר בימי בחרותו תוך נוסטלגיה ונוסה להפריז באידיאליזציה של התקופה ההיא. אולם ביחס לשמואל איצקוביץ' ויחסינו ההדדיים דומה עלי שאין כאן משום הפרזה, אם אציין, שהתלהבות הנעורים שאפיינה את התמסרותנו לפעילות הציונית היומיומית, בלי שום פנייה חמרית (קריירייזם בלשוננו), או רדיפה אחרי כבוד וכיבודים הרי — היה זה תור הזהב של אביב חיינו ואביב התקוות המשיחיות שאחרי הכרזת בלפור גם יחד, וקשה להכריע מי השפיע על מי: היהדות הקוקזית האדוקה בדתה והתמימה באמונתה המשיחית ובכמיהתה לארץ ישראל היא שהשפיעה עלינו ודירבנה אותנו בעבודתנו האירגונית־תעמולתית־ציונית־תרבותית, או להיפך, כך או אחרת אשרי עין רואה בקבוץ־גלויות רוסיה וחבליה השונים, ובראשם קוקז, שהוא פרי הלולים של הזרע, שזרענו בצעירותנו.

ישמשו נא שורות אלה, בין השאר, נפש לידיד־נפש משכבר הימים, — ש מ ו א ל בן ליפמן איצקוביץ' ז"ל.

מרדכי אלטשולר

קהילת ברדיצ׳ב בתקופת מלחמת האזרחים

(פרוטוקולים משנת 1919)

אחד הביטויים הבולטים של האוטונומיה הלאומית היהודית ברוסיה, שלאחר המהפכה, היה התארגנותן של הקהילות הדמוקראטיות, שהיו שונות במהותן מן הקהילות שקדמו להן ברוסיה ערב המהפכה ומאלה, שקיומן הפורמלי הותר אחרי־כן בברית־המועצות. להבדיל מהקהילה, שהתקיימה בתקופה האחרונה לשלטון הצאר וזו הסובייטית, שהיו התארגנויות דתיות בעיקרן, הרי הקהילה הדמוקראטית היתה נציגות יהודית המושתתת על העיקרון הלאומי. הקהילה הדמוקראטית נקלעה כמעט מראשית התארגנותה במערבולת התמורות הפוליטיות, שצמצמה את יכולת פעולתה האפקטיבית. בתחומי השלטון הסובייטי, שהתנגד לכל התארגנות דמוקראטית, הוגבלו צעדיה של הקהילה בהתמדה עד לסגירתה הפורמאלית במחצית 1919. באוקראינה נתונה היתה הקהילה במיצר של חילופי שלטון, שאליהם נתלוו פוגרומים, שוד וביזה — ומאידך גיסא הסתייגות הולכת ומעמיקה של המפלגות הסוציאליסטיות מעצם השתתפות בקהילה. בנסיבות אלה לא הגיעה הקהילה הדמוקראטית ברוסיה למיצוי האפשרויות הלאומיות הטמונות במסגרת אוטונומית זו. הקשיים, שבהם התלבטה הקהילה הדמוקראטית באוקראינה, משתקפים היטב בפרוטוקולים מישיבות מועצת הקהילה של „ירושלים דוותלין", המתפרסמים בזה לראשונה.

ברדיצ׳ב היתה עיר יהודית טיפוסית, שבה היוו היהודים ב־1897 כ־80% (41,617 נפש) וב־1923 כ־72% (29,778 נפש) מכלל האוכלוסיה [1]. בדומה לערים יהודיות אחרות נתקבלה בברדיצ׳ב בשמחה הידיעה על הפלת שלטונו של הצאר. ב־9 במארס התארגן בעיר סובייט־פועלים ובו סיעה בונדאית גדולה בת 71 חברים. ב־10 במארס אירגן הסובייט הפגנה גדולה של הזדהות עם המשטר החדש, בה השתתפו מרבית תושבי העיר ללא הבדל זרם פוליטי ושכבה חברתית [2]. ברם ההתלהבות ותחושת האחווה הכללית, שאפיינו את הימים הראשונים של מהפכת פברואר, נמוגו בברדיצ׳ב, כנראה, יותר מוקדם מאשר בערים יהודיות דומות לה.

בברדיצ׳ב שכנה המפקדה של החזית הצפון־מערבית, והאוכלוסיה היהודית היתה עד ראיה למאבק הפוליטי, שהתנהל אז על ההשפעה בצבא. ב־10—12 בספטמבר 1917 התקיים בעיר כינוס גדול של המנשביקים בחזית הצפון־מערבית וב־23—27 וימנו הבולשביקים והאינטרנאציונאליסטים כינוס דומה [3]. האהדה לבולשביקים בשורות הצבא לא פסחה גם על היחידות שחנו בברדיצ׳ב, ולאחר שבפטרוגראד תפסו הבולשביקים את השלטון, השתלט הועד המהפכני — הפרו־בולשביקי — במפקדת החזית הצפון מערבית על העיר ברדיצ׳ב והכריז על יסוד שלטון סובייטי בעיר ב־26 בנובמבר 1917 [4]. רובה של האוכלוסיה נשאר אדיש כלפי השלטון החדש, אף כי יתכן שנמצאו יהודים בודדים, ששיתפו עמו פעולה.

בדומה ליהדות אוקראינה כולה, נתבעו גם יהודי ברדיצ'ב להשתתף, בפעם הראשונה בתולדות רוסיה, בבחירות חופשיות, שהיו צריכות לקבוע את צורת המשטר במדינה. המאבק בבחירות אלה, שהתקיימו בסוף 1917 ובראשית 1918, התנהל בברדיצ'ב בין ה„בונד" לבין הציונים, וידם של הציונים היתה על העליונה. בבחירות לאסיפה המכוננת קיבלו בברדיצ'ב הציונים 6,408 קולות וה„בונד" 4,408, ובבחירות לאסיפה המכוננת האוקראינית ניתנו בעד הציונים 4,699 ובעד רשימת ה„בונד" 3,368 קולות [8]. אולם טרם הסתיימה מערכת הבחירות נתגלו סימנים, שעוררו ספק באפשרות קיום משטר דמוקראטי באוקראינה ובמוסדות האוטונומיה הלאומית היהודית.

בפברואר 1918 התקרב לעיר הצבא של ה„ראדה" האוקראינית. נציגי סובייט הפועלים ומועצת העיר יצאו לקראת הצבא, ובידיהם דגלים לאומיים אוקראיניים. אולם הצבא פתח באש על מקבלי פניו, והמפקד איים לשחוט מחצית מתושבי העיר שסייעו, כביכול, לשלטון הסובייטי. עם כניסת הצבא לעיר הוטל על התושבים קנס של חמישה מיליון רובל כעונש על תשלום, כביכול, של סכום דומה לשלטון הבולשביקי. המפקד האוקראיני איים, שאם סכום זה לא ישולם, יגבה אותו בכוח הזרוע. התנהגות זו הטילה אימה ופחד על תושבי העיר [9].

ב־28 באפריל 1918 פיזר השלטון הגרמני את הראדה האוקראינית, שהכירה באוטונומיה הלאומית־פרסונאלית ליהודים, ובמקומה מונה להטמאן סקורופאדסקי, שביטל את האוטונומיה. היחס העויין של השלטונות וביטול המוסדות העליונים של האוטונומיה הלאומית היהודית על־ידי סקורופאדסקי, שאמנם לא פיזר את הקהילות הדמוקראטיות, יצרו בציבור היהודי חוסר אמון לקיום מוסדות אוטונומיים יהודיים בעלי היקף. חוסר אמון זה השתקף בהשתתפות הנמוכה של האוכלוסיה היהודית בבחירות לקהילה הדמוקראטית בברדיצ'ב, שהתקיימו בקיץ 1918. אם בבחירות לאסיפה המכוננת הכל־רוסית ניתנו לשתי רשימות יהודיות 10,816 קולות, ולאסיפה המכוננת האוקראינית 8,067 — בנוסף ליהודים שהצביעו בעד רשימות יהודיות אחרות ובנוסף לקולות היהודיים שניתנו לרשימות הלא־יהודיות, — הרי בבחירות לקהילה הדמוקראטית השתתפו בסך הכל 7,818 מצביעים [10].

המועצה של הקהילה ניצבה מראשית קיומה לפני בעיות חמורות, במימון פעולותיה, בפיצול הפנימי בה, ובמערכת יחסים סבוכה עם השלטון, שהתחלף תכופות. קשיים אלה משתקפים נאמנה בפרוטוקולים המתפרסמים בזה בהסכמתם הנדיבה של ארכיון ה„ג'וינט" (The American Jewish Distribution Committee) ו„ייוא" (יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט) בניו־יורק, שהסכימו לפרסום תעודות אלה השמורות באוספיהם, ועל כך נתונה להם תודתנו הנאמנה.

א

פרוטוקול [8]

של ישיבה משותפת של ההנהלה ושל נשיאות המועצה של הקהילה מיום 11 בפברואר שנת 1919

נוכחים: [ר.] צ'רבונינקיס [9], [יעקב] ברמאן [10], י. נירנברג [11], גוליגיץ' [12], [דוד] ליפץ [13], [וולף] אומאנסקי [14], [פנחס] קראסני [15].
חברי המועצה: [פאניה] נירנברג [16], [יוסף] ביליג [17], רוזנבלום, יאב־לונסקי.

בישיבה משתתף מיופה־הכוח של המיניסטריון — ה' [י.] הנופולסקי [18].

את הישיבה פותח היושב ראש ליפץ, המסביר את הוראת המיניסטריון היהודי בדבר תלוקת הכסף שנתקבל וכן בדבר אירגון התמיכה בהתאם לחוזר 123 מיום 8 בפברואר [19]. כן מעיר [ליפץ], שלפי הבנתו מהווה המיופה־כוח של המיניסטריון רק מבקר על ההוצאות של סכומי הכסף ואין לו תפקידים מיוחדים.

המיופה־כח של המיניסטריון ה' הנופולסקי: נציג המיניסטריון נושא באחריות בפני המיניסטריון, שפעולת העזרה תתנהל בהתאם להוראת המיניסטריון. בהכנת ההוראה השתתפו כל האירגונים הציבוריים היהודיים [20] ובכלל זה המוסדות הלאומית [21] ונציגי המפלגות היהודיות. לברדיצ'ב הוקצב מיליון רובל [22]. מתוכם קבלתם 500,000 רובל ו־500,000 רובל הועברו במיוחד למענכם לועד המרכזי לעזרת נפגעי הפוגרומים [23]. אי לכך, אתם יכולים לראות, שנמצא לרשותכם מיליון רובל. עליכם לתת לי אישור חתום, שהכסף ינוצל לפי ההוראה המוזכרת של המיניסטריון. ה' הנופולסקי מטעים, שהכסף לא הוקצב לשם פיצוי על הנזק של הפוגרומים אלא לעזרה מידית לנפגעים.

קביעת המקום בו יופקד הכסף שנתקבל, נמסרה להכרעת ההנהלה ומיופי־הכוח של המיניסטריון. עם זאת נקבע, שיש לחלקו למספר מקומות. אולם עד אשר יקבעו המקומות, יש להפקיד את הכסף בקופת הנהלת המזון העירונית.

בדבר המיופה־כח המקומי של המיניסטריון: ה' הנופולסקי נוקב בשמו של י. נירנברג ומתעוררת השאלה האם חבר ההנהלה [של הקהילה] רשאי גם להיות מיופה־כוח של המיניסטריון. אחר הצבעה מסתבר, כי שנים מבין המשתתפים בישיבה סוברים, שניתן לאחד את שני התפקידים; [דעתם] של ארבעה משתתפים היא, שלא ניתן לאחד את שני התפקידים וארבעה נמנעו מהצבעה.

בסוף [הישיבה] מודיע קראסני, כי הוא ופ. נירנברג הגישו למיניסטריון [היהודי] בקשה ליסד בברדיצ'ב שתי גימנסיות ובית־ספר מקצועי. כן פנו [השניים] בבקשת הקצבה בשביל מוסדות הקהילה. לדיון בשאלות אלה תתכנס למחרת היום ישיבה מיוחדת של מועצת הקהילה.

היושב־ראש — ד. ליפץ
המזכיר — וולוזין

ב

פרוטוקול

מישיבה של מועצת הקהילה מיום 4 במאי, שנת 1919 — ד' אייר תרע"ט [24])

נוכחים: [יוסף] בוסין [25]), [וולף] אומנסקי, סגל, פיאטצקי, גוליגין, י. נירנברג, שכטמאן [26]), [פאניה] נירנברג, שפירא [27]), אורליאנסקי, [מאיר] פורלקו [28]), מאטאלסקאיה [29]), גרויס, ברנפלד, וולושין, אוגר, [יוסף] ביליג, [הרש] הנדלסמאן, [יוסף] ברין [30]), [ר.] צ'רבונינקיס, רוזן, [נפתלי] וסט [31]), רוזנבלום, שפרינגל.

הישיבה נפתחה בנוכחותם של 21 חברי המועצה [32]).

ה' רוזן פותח את הישיבה ומציע לבחור יושב־ראש [33]). — נבחר ה' פיאטצקי.

סדר היום: **מצב הקהילה.**

צ'רבונינקיס: למעשה מתפוררת הקהילה, מכיוון שהמוסדות גלקחים ממנה ונשאר ברשותה רק מוסד של החברה קדישא. וזו נמצאת בגרעון גדול. אי־לכך לא יכולים עוד להשאר במקומותיהם ארבעת חברי ההנהלה [34]). גם אני עוזב מחר את ההנהלה. לכן יש להחליט: הנחכת עד שהקהילה תפורק או עלינו לסוגרה? עתה יש לדון מה יעלה בגורל חברה קדישא. הוא מציע לזמן את בתי הכנסיות ובתי המדרשות או ועדי הנפות שאלה ידאגו [לחברה קדישא].

הסיעה של ה„בונד" מודיעה כדלקמן:

כיון שבשלטון הסובייטי אין אפשרות לקיים את הקהילה, ולמעשה כבר נטלו מהקהילה כל התפקידים, שלמען ביצועם מצאה הסיעה לנחוץ להכנס לקהילה, מצהירה הסיעה בזה, שהיא יוצאת ממועצת הקהילה ומחזירה את נציגיה מההנהלה, מהנשיאות ומכל הועדות [35]). חברי הועדות והמזכיר נשארים במקומותיהם לחיסול העבודה.

הסיעה הבונדאית הקומוניסטית [36]) מגישה את ההצהרה הבאה בכתב:

כיון שהקהילה בכל ימי קיומה לא יצרה מאומה, משום שהיתה מורכבת ממעמדות שונים, שעשוה לבלתי מסוגלת לפעולה, ובגלל העובדה, שהשלטון הסובייטי נטל את כל המוסדות מהקהילה [והעבירם] למקומם המתאים — אנו יוצאים מהקהילה ומציעים למסור הכל לסובייט המקומי של צירי־הפועלים.

על החתום: וולין [37]), שכטמאן ומ. שוחט

פיאטצקי: אסור לקהילה להתפרק בעצמה, כל עוד השלטון לא יפורה [38]).

ברמאן: הסיעה הבונדאית יצאה [מהקהילה] לא בגלל סיבות עקרוניות אלא בגלל [גורמים] מעשיים טהורים. הוא מטעים, כי כל עוד מוסדות אחדים של הקהילה לא פורקו ולא הועברו לשלטון החוקי — כגון המטרי־קאציה [39]), הברה קדישא ובית החולים [40]) . — הרי אחראית להם ההנהלה [של הקהילה], אף אם זו מתפטרת. ה' ברמאן מציע לבחור ועד לפירוק כל המוסדות האלה. ה' ברמאן מצהיר, כי זו דעתו הפרטית.

נירנברג מטעים, שאם שאר הסיעות יצהירו כמונו [דהיינו הסיעה הבונדאית], בדבר יציאתם [ממועצת הקהילה], נשתתף בפירוקה. אולם אם יתר הסיעות נשארות, הרי כל האחריות חלה עליהן.

ברמאן: היות וסיעות הימין במועצה אינן מיוצגות במקרה בישיבה זו ואינן יכולות להביע את דעתן ביחס להודעת הבונד, הרי על חברי הבונד להשאר בינתיים בהנהלה עד שהסיעות הימניות יביעו את דעתן על המצב הנוכחי.

לפי הצעתו של ברמאן מוכרזת הפסקה לחמש דקות.

עם פתיחת הישיבה מציע הה' ברמאן בשם חברי המועצה מגוש הימין את ההחלטה הבאה:

היות ומצב מועצת הקהילה הוא קריטי מאד והוחרף עם יציאתה של הסיעה הבונדאית — יש להפסיק את עבודת מועצת הקהילה ולבחור בועדת פירוק לסיום העבודה. לועדת הפירוק זכויות זמניות עד אשר תועבר העבודה למוסדות המתאימים.

גוליגיץ' מציע, שחברי ועדת הפירוק יקבלו שכר יומי. [על ועדת הפירוק] לבוא בדברים עם הרשויות המתאימות בדבר העברת המוסדות של הקהילה.

ההצעה מתקבלת.

נקבע, כי ועדת הפירוק תהיה מורכבת משלושה חברים.

אחר התייעצות הסיעה הבונדאית מודיע ה' גוליגיץ', כי ועדת [הפירוק] חייבת להיות בת ארבעה או חמישה חברים. אי לכך מציעה הסיעה הבונדאית להצביע מחדש על מספר החברים [בועדת הפירוק].

ההצעה הועמדה להצבעה והוחלט לבחור ועדת פירוק בהרכב של חמישה חברים.

הסיעה הבונדאית מציעה את שני נציגיה — קיסליאנס ושפירא. שלושת החברים הנוספים המוצעים הם: צ'רבונינקיס, ברמאן, פיאטצקי.

רשימת המועמדים מוגשת להצבעה „אן־בלוק". פה אחד נבחרים כל אלה לועדת הפירוק.

השכר היומי לכל חבר נקבע בסך של חמישים רובל.

מובעת משאלה, שועדת הפירוק תיגש למחרת היום לעבודתה.

המוכיר [חיים] פריצקר [41]

ג[42]

מאת: רב העיר ברדיצ'ב 14 במאי 1919

אל: הועד הפועל [של הסובייטים]

במחוז ברדיצ'ב

הנני מבקש להרשות קיום אסיפה של נציגי בתי הכנסיות ובתי המדרשות של העיר ברדיצ'ב לשם אירגון מחדש של המוסדות הדתיים היהודיים בהתאם לחוק שפורסם בדבר הפרדת הדת מהמדינה [43].

האסיפה תתקיים ביום שני, 19 במאי, ש.ז., בשעה 5 בערב בבנין הקהילה היהודית (בבית של בית־החולים היהודי).

הרב י. ברמאן

ד

פרוטוקול

של האסיפה הכללית של הגבאים ובאי־הכוח של כתי־הכנסיות ושל בתי המדרשות בעיר ברדיצ'ב, מיום 19 במאי, שנת 1919

השתתפו מעל למאתיים (200) איש, נציגים של כמעט כל בתי־התפילה [44].

ליושב־ראש נבחר הרב ברמאן ולסגניו ר. י. צ'רבונינקיס וי. ח. פינקלשטיין. המזכיר — ח. מ. פריצקר.

לפי הצעת ר. י. צ'רבונינקיס, מכבדת האסיפה את זכרו של הרב משה סטוליאר, שהלך בימים אלה לעולמו — — — [45].

הרב ברמאן מסביר בהרצאתו את מטרת האסיפה: הקמת מוסד המייצג את האינטרסים הדתיים של האוכלוסיה היהודית. הכורח במוסד כזה נובע מהחוק בדבר הפרדת הכנסיה מהמדינה ומפירוק המועצה וההנהלה של הקהילה היהודית במקום. להלן מפרט הנואם את הצעת התקנון בדבר המטרות, המימון והאירגון של הציבור היהודי הדתי.

אחר הרצאתו של ברמאן, נפתח דיון, שבו משתתפים: צ'רבונינקיס, הרב פריצקר [46], וייסנפלד, מרגוליות, פינקלשטיין ואחרים.

נוכח השעה המאוחרת נדחה המשך האסיפה (למחרת היום).

ה

פרוטוקול

של האסיפה הכללית מיום 20 במאי, שנת 1919

ה ו ח ל ט:

1. לבחור מועצה של בתי־כנסיות ובתי־מדרשות של העיר ברדיצ'ב, ששמה ביהודית — „ועד בתי־כנסיות ובתי־מדרשות של עדת ברדיטשב".
2. הנאספים, כמיופי־כוח של המוסדות הדתיים, רואים עצמם כמייצגים את האינטרסים הדתיים של כל האוכלוסיה היהודית של העיר ברדיצ'ב.
3. את הצעת התקנון יש להעביר לועד לעיבוד ועריכה נוספים. את התקנון המעובד יש לרשום אצל הרשות המתאימה.

נבחר ועד בהרכב של עשרים וששה החברים הבאים:

1)	לייב מרגוליות [47]	—	פה אחד	14)	הרש שכטמאן		
2)	יאנקל מרגוליות	—	ברוב קולות	15)	מאיר בארון	—	〃 〃
3)	שמרל אייזנשטיין	—	〃 〃	16)	יוסף קארק	—	〃 〃
4)	שמעיה פיינשטיין	—	〃 〃	17)	יוסף ביליג	—	〃 〃
5)	משה מינץ	—	〃 〃	18)	יחיאל באסובסקי	—	〃 〃
6)	יאנקל פרנקל	—	〃 〃	19)	גצל שנקאל	—	〃 〃
7)	יואל אכסלרוד	—	〃 〃	20)	וולף אומאנסקי	—	〃 〃
8)	יוסף פינקלשטיין [48]	—	〃 〃	21)	מנדל ביליג	—	〃 〃
9)	משה סבידסקי	—	〃 〃	22)	זלמן תאריק	—	〃 〃
10)	יצחק זידרמילך	—	〃 〃	23)	ליפא וייסברג	—	〃 〃
11)	הרש הנדלסמאן	—	〃 〃	24)	משה אהרון רוזיצקי		
12)	משה וייסברג			25)	מאיר — — —	—	〃 〃
13)	לייבוש סירוכה	—	〃 〃	26)	לייב פינגר	—	〃 〃

לייב מרגוליות מסרב להשתתף בועד, על אף ההפצרות של מיופי־הכוח.
בועד נשארים 25 איש.

נוכח המספר הרב של מיופי־הכוח, נמסרת החתימה על הפרוטוקול לנשיאות האסיפה ולחברי הועד.

המקור עם החתימות המתאימות.
מתאים עם המקור.

[על החתום] יושב ראש האסיפה הכללית הרב י. ברמאן,
סגן היושב ראש י. ח. פינקלשטיין

ו

פרוטוקול

מישיבה של מועצת הקהילה של ברדיצ'ב מיום 3 בספטמבר, שנת 1919 [49]

נוכחים: [לייב] מרגוליות, [יוסף] בוסין, [יוסף] פינקלשטיין, ויינגורטן, אל. זאק, [וולף] אומאנסקי, [מ.] הלר, סגל, פיאטצקי, [יוסף] ברין, [יוסף] ביליג, [הרש] הנדלסמאן, [שלמה] לאדור, א. זאק, ברגמאן, [ר.] צ'רבוניצקיס, פורמאן, [נפתלי] וסט, הרשנהורן, רוזנבלום, שפרינגל, גרבלסקי, ברוזנברג, אייזנשטיין, [יצחק] לרנר, [יעקב] ברמאן.

היושב־ראש — ברין; חבר הנשיאות — אומאנסקי.
בישיבה אינה משתתפת הסיעה הבונדאית [50].
הישיבה מוכרת על־ידי משתתפיה כחוקית [51].

ברין [מודיע] בשם הסיעה הציונית: כיוון שהמצב הנוכחי עדיין לא ברור ואנו עדיין איננו קשורים עם המוסדות המרכזיים, סוברת הסיעה

הציונית, כי הקהילה צריכה להפתח, לאחר שהמצב יתברר ותתקבל אינפורמציה מדוייקת.

צ׳רבונינקיס: לפתוח מיד את הקהילה באמת קשה מטעמים רבים: ראשית, משום שאין לה אמצעים, ובלעדיהם אינה יכולה ליטול לידיה את המוסדות, שהיא חייבת לקבל על עצמה לפי החוק[52] ושנית בגלל המצב הפוליטי. אולם, מאידך גיסא, נחוץ ברגע זה במיוחד מוסד כל שהוא, שישמש כנציגות של האוכלוסיה היהודית. ברגע זה, כאשר אנו כה עשירים באירועים, חייבים אנו להשמיע את קולנו. לעבור בשתיקה על כל זאת יהיה אי־צדק וחטא מצידנו. הנואם מציע, שועדת הפירוק, שנבחרה בישיבה האחרונה של מועצת הקהילה, לפני שעבודתה נפסקה, תשוב לעבודתה. אולם לא לשם פירוק אלא בתפקיד של הנהלת הקהילה, שסמכויותיה נמסרו לה אז.

בארנברג מטעים, שהמפלגות הפוליטיות הלכו לקהילה רק לשם מטרות מפלגתיות ולא מתוך [דאגה] לצרכים המקומיים. הצרכים המקומיים תובעים מאתנו לפתוח מיד את הקהילה, כדי שהמוסדות היהודיים לא ייהרסו ולא יעברו לידים זרות. נוסף לכך, חייבת הקהילה, לקראת שנת הלימודים החדשה, להעביר לרשותה את בתי־הספר ולא לתת בהם מקום לעסקנים מפלגתיים מסויימים, הרוצים בכוונה, שהקהילה לא תפתח ושהם עצמם ישארו גם להבא בעלי־הדעה בבתי־הספר ושאלו יפעלו תחת השפעתם.

לפי הצעת הסיעה הציונית, מוכרות הפסקה לעשר דקות.
אחר פתיחת הישיבה מודיע הה׳ ברין את ההודעה הבאה:

ביחס לפתיחה הרשמית של הקהילה נשארים אנו בעמדתנו הקודמת. ואשר להצעתו של צ׳רבונינקיס, אנו מטעימים, כי מועצת הקהילה לא התפזרה והנהלתה לא בוטלה. היא רק הפסיקה את העבודה בגלל לחץ חיצוני. עתה, כאשר לחץ זה אינו קיים עוד, מהווה ההנהלה מחדש את הנציגות של הקהילה. זכותה לדבר בשם [הקהילה] ולבצע את עבודתה היום־יומית, הנובעת מהתהרחשויות הנוכחיות. במקרים יוצאים מהכלל רשאית ההנהלה לכנס את מועצת הקהילה.

הרשנהורן, סגל, רוזנבוים, מדגישים שלא יתכן, כי ברגע זה לא יהיה מוסד יהודי, שידבר בשם האוכלוסיה היהודית.

ברמאן: את הקהילה ניתן לפתוח רק כאשר יכנס לתוכה לפחות כל הפלג הימני, אם לאו, הרי אי־אפשר לדבר בשם הקהילה. ההנהלה אינה יכולה לגשת לעבודה ללא אמצעים ואם היא [ניגשת לעבודה] היא נוטלת על עצמה לדאוג לכל צרכי המקום.

ה׳ ברמאן מציע לבחור ועדה פוליטית, שתהיה נציגות כלפי חוץ וישתעסוק בעבודה הקשורה בהתרחשויות הנוכחיות[53].

גרבלסקי: אין לנו זכות לא לפתוח את הקהילה, היות והדבר נדרש מאתנו על פי החוק. אולם כיוון שאין לנו אמצעים, יש להצהיר, שהקהילה אינה ניגשת לעבודה ואי־לכך נשארת רק ההנהלה, שתנה גם להבא הנציגות של הקהילה וממשיכה בעבודה הקשורה בצרכי השעה.

ברין מציע את ההחלטה הבאה: היות וועדת הפירוק נבחרה כתוצאה מהלחץ החיצוני של השלטון הבולשביקי וכיוון שההנהלה של הקהילה לא בוטלה בזמנו, ורק הפסיקה את פעולתה, הרי עתה כאשר הלחץ החיצוני אינו קיים עוד, מבוטלת ועדת הפירוק וההנהלה נשארת גם להבא המיופה־כוח של הקהילה והיא מחדשת את פעולתה. במקרים יוצאים מהכלל מזמנת ההנהלה ישיבה של המועצה.

ברמאן מציע, לבחור ועדה פוליטית שעמה תדון ההנהלה בבעיות [השעה]. ההנהלה תעסוק בעניינים הקשורים במצב הנוכחי וכן בהקמה מחדש של מוסדות הקהילה. ברוב קולות הוחלט, שלהנהלת הקהילה יפוי־כוח מקודם והיא ניגשת לעבודה, הקשורה במצב הנוכחי וכן לשיקום מוסדות הקהילה.

צ׳רבונינקיס מטעים, כי היות שבהנהלה נמצאים עתה רק שני חברים, לאחר ששני חברי הסיעה הבונדאית אינם משתתפים עתה בפעולתה, יש לבחור חבר שלישי.

פה־אחד נבחר כחבר ההנהלת הקהילה הה׳ י. ברין.

הישיבה מוכרזת כנעולה.

ז

פרוטוקול

מישיבה של מועצת הקהילה בברדיצ׳ב, מיום 11 בספטמבר, שנת 1919, [שהתקיימה] בתיאטרון „נובי־מיר״ ברחוב זיטומיר

נוכחים: [לייב] מרגוליות, [יוסף] בוסין, ויינגורטן, אשכנזי, [יוסף] פינקל־שטיין, אל. זאק, טסלר, [וולף] אומאנסקי, מ. הלר, י. פלדמאן, סגל, פיטסקי, [יוסף] ברין, [יוסף] ביליג, [הרש] הנדלסמאן, [שלמה] לאדור, אפרון, [א.] זאק, ברגמאן, [ר.] צ׳רבונינקיס, פורמאן, [נפתלי] וסט, גרשנהורן, רוזנבלום, שפרינגל, זילברהרץ, גרבלסקי, ברונברג, אייזנשטיין, [יצחק] לרנר; חבר ההנהלה — [יעקב] ברמאן[54].

בישיבה אינה משתתפת הסיעה הבונדאית.

בישיבה משתתף המיניסטר לענייני יהודים פ[נחס] קראסני.

סדר היום:

1. הרצאת המיניסטר לענייני יהודים על בעיות השעה;
2. חידוש העבודה של הקהילה.

היושב ראש י[וסף] ברין; חבר הנשיאות: [וולף] אומאנסקי.

באולם המלא מפה לפה מצהיר היושב ראש על פתיחת הישיבה ומודיע, כי בישיבה משתתף סגן היושב־ראש לשעבר של מועצת הקהילה דכאן ועתה המיניסטר לענייני יהודים — פ. קראסני.

היושב ראש [יוסף] ברין: אחר הפסקה של ששה חדשים, בגלל הלחץ של השלטון החיצוני, שרצה להשליט כאן משטר, שאיננו אפשרי

בתנאי המקום, [משטר] שהעם אינו רוצה בו ושגרם למלחמות פנימיות ושפיכות דמים, המאיימת עד היום הזה, פותחים אנו את הישיבה הראשונה של מועצת הקהילה.

אני מקוה, כי חברי המועצה יסכימו לברך את הממשלה הדמוקראטית, שאצלה יקויים שיווי הזכויות לכל האזרחים ושתכיר בכל המיעוטים הלאומיים היושבים באוקראינה; ממשלה, שתשליט משטר כזה ולא תזכיר לנו את הזמנים של המשטר המונרכיסטי, נברך ונתמוך בה.

לבסוף ברצוני להזכיר את המאורעות העצובים, שפיכות הדמים שהיו מנת חלקנו — היהודים — כאן באוקראינה. בזמן האחרון השתמשו עדיין יסודות מסויימים בהמון הפראי של אוקראינה ועשו פרעות ביהודים, שקשה לתארם. [בפרעות אלה] נשפך דם רב. נכבד בקימה את זכרם של הקורבנות — אחינו היהודים.

כל האולם, כאדם אחד, עומד על רגליו בשתיקת אבל.

את רשות הדיבור מקבל המיניסטר לענייני יהודים — פ. קראסני.

המיניסטר: באחד הרגעים הקשים ביותר לאוקראינה בכלל וליהודיה בפרט כשמוטל עלי כל כובד האחריות, אני מופיע לפניכם. אני מברך את הישיבה הראשונה, מאז בואם של הבולשביקים, של מועצת הקהילה, שבכנונה השתתפתי[55].

עלי להזכירכם, כי אף ברגע טראגי זה, שבו נתונים אנו, עדיין לא כלו כל הקצים ואסור לנו להתייאש. אני תקוה, שבזמן הקרוב ביותר יבואו ימים טובים בהרבה ליהודים כאן.

בהופעתי עתה לפניכם, הנני מוסר לכם ברכת הממשלה, שנתבקשתי להביאה לכל מקום בו אבקר. הממשלה אבלה ביחד עם היהודים על כל ההתרחשויות והפוגרומים שהיו והיא תנקוט יד ביד עמכם בכל האמצעים, כדי להוציא את העם היהודי באוקראינה מהמצב שבו הוא נתון ולהבטיח לו את קיומו הכלכלי והפוליטי.

לפני שאעבור [לתאור] המצב הכללי באוקראינה, אביא לפניכם את הידיעות האחרונות. בבואי לכאן, הרגשתי הלך רוח של פאניקה. הלך רוח המתהווה עקב יציאתו של שלטון אחד וכניסתו של שלטון אחר, כשהאוכלוסיה היהודית אינה חשה עצמה בטוחה. כשנודע לי הדבר, נסעתי לקאזאטין, שבה שוכן השלטון הצבאי העליון, ותבעתי לדווח לי באופן רשמי על המצב הנוכחי, כדי למסור זאת לקהילת ברדיצ'ב. [הטעמתי], כי אין כל צורך, שהאוכלוסיה לא תדע מאומה, דבר העשוי לשמש קרקע [פורה] לידיעות כוזבות ובלתי ברורות. שם הבהירו לי, כי המצב בקו קאזאטין—ברדיצ'ב הוא איתן. עתה מתבצעת העברתן של יחידות מסוימות, משום שהחזית זזה ואין מתנהלים עתה קרבות נגד דניקין, ואם הוא יפתח בהתקפה עלינו, יתקל בהתנגדות מתאימה. אני מודיע לכם זאת, כדי שלא תימצאו בהלך רוח של פאניקה כאתמול.

בהיותי מרוחק ומנותק מברדיצ'ב, הועלתה לא פעם בישיבות הממשלה השאלה בענין ברדיצ'ב. את השאלה לא עוררתי אני, אלא היא הועלתה על־ידי יסודות אנטישמיים, שטענו: הנה נמצאת עיר יהודית גדולה המתייחסת בשנאה לרפובליקה האוקראינית ואף לוחמת בה.

בהעדר אפשרות לוודא את המצב לאשורו בברדיצ'ב, נקטתי אז בעמדה, שבה גם נקטה הממשלה כולה. הבהרתי, כי אינני יודע אם הענין הוא כך או לא. אינני יודע האם ההמונים הרחבים בברדיצ'ב לוחמים באמת נגד אוקראינה. אולם אילו היה הענין כך, הרי טבעי הוא ואפשרי ובוה אמנם כל הטראגדיה של אוקראינה. אני בעצמי הייתי בברדיצ'ב בזמן ההפיכה נגד ההטמאן, והאוכלוסיה של ברדיצ'ב היתה השניה שבאה מיד לעזרת צבא הרפובליקה[66]. ברדיצ'ב היתה העיר השניה, שהתקוממה נגד ההטמאן, וזהו הסימן היחיד על יחסה לרפובליקה האוקראינית. כל המפלגות היו נגד הבול־שביקים ולא היה שם כל מקום לבולשביזם. למרות יחס זה, שהוכיחה ברדיצ'ב, נערך ב־15 בינואר הפוגרום הנודע. בו [בפוגרום], הטעמתי, שורש הטרגדיה הגדולה ביותר של תחית הממלכה האוקראינית, שיש לעקרה עם השורש מבפנים ומבחוץ. אם באמת היו שם כאלה שלחמו, הרי לא לחמו נגד הרפובליקה אלא נגד אלה הנושאים על חרבותיהם פוגרומים. הם לחמו רק נגד אלה, שמבחינה רשמית הם לוחמים בעד הממשלה של הרפובליקה, אולם למעשה הם נגד אוקראינה, ואלה הם העורכים פוגרומים. כך גם הבינה את הענין הממשלה האוקראינית. הממשלה האוקראינית שואפת לבנות את המדינה על יסודות של שוויון זכויות לכל העמים, אולם לא היה באפשרותה להגשים זאת, כיון שהיא היתה כל הזמן נדחקת ומגורשת מאוקראינה לגליציה ומשם שוב נדחקת על־ידי הפולנים[67]. הממשלה נמצאה במצב של חוסר שלטון ולא היתה לה אפילו אפשרות להגיב על בעיות פחותות ערך מאשר הפוגרומים. בהימצאה במצב כזה [של טלטולים וחוסר אונים] ובהלך רוח של פוגרומים לא יכלה [הממשלה] ליצור אוירה נוחה יותר בשבילה. אולם היהודים, שהם הרוב בערים ובעיירות ותופסים באוקראינה עמדות כלכליות שונות במסחר ובמדינה, משמשים גורם חשוב ביותר ואינם יכולים להישאר בלתי מוגדרים ולא לדעת את הדרך הפוליטית שעליהם ללכת בה. אני חייב לומר לכם עתה עם מי על היהודים לקשור את גורלם. כאשר אנו מעמידים לפנינו את כל הכוחות הלוחמים עתה: הרפובליקה האוקראינית, הבולשביקים, דניקין — חייבים אנו להשיב, בהתחשב עם כל ההיסטוריה של התפתחות העמדות התרבותיות והכלכליות שלנו כאן, שגורלנו, אם נרצה בכך ואם לאו, קשור עם אלה הלוחמים למען עצמאותם. לא עם הבולשביקים, ההורסים את הכל ואינם מסוגלים להשליט סדר, יכולים אנו להתקשר. הבולשביזם אינו אלא תוצר־סרק, שאת עתידו אנו צופים מראש: הוא איננו ניתן להגשמה וסופו ליפול, ולכן אי־אפשר להתקשר עמו. מאידך גיסא מתקדמת הריאקציה של דניקין. כאן עלינו להודיעכם, כי הריאקציה נושאת עמה סכנה לא רק לזכויותינו האזרחיות אלא לעצם קיומו של העם היהודי. הריאקציה תעורר את ההמון האוקראיני להתקומם והם עלולים להטביע את היהודים בדם. לכן, האינטרסים הכלכליים והלאומיים שלנו אינם מרשים לנו ללכת עמה.

עלינו להחליט — עם מי עלינו ללכת? כי לא יתכן להשאר נייטרליים. נשארת לפנינו דרך אחת — עם האוקראינים, כי התנועה האוקראינית קרובה באופייה הלאומי לגורל היהודים. אחר שלוש מאות שנה של דיכוי וריאקציה לא עלה בידי הרוסיפיקאטורים לעקור מן השורש את הרגש הלאומי מהאוקראי־

נים והיהודים יכולים להבין זאת. לכן קשורה התנועה האוקראינית במידה רבה עם גורל היהודים. ואם אמנם כך המצב, הרי אין ברירה אלא לבנות ביחד עם האוקראינים מדינה רפובליקאית כאן באוקראינה. [לבטח] נגיע לכך, אם לא עתה הרי יותר מאוחר. ככל שנקדים להתקשר עם האוקראינים כן קל יהיה לנו יותר לשים קץ לפוגרומים. על היהודים להכיר בממשלה, המורכבת מכוחות פעילים, הבונים את הממלכה האוקראינית. הכרזו אל היהודים, שפרסמה הממשלה בקאמנץ־פודולסק [מבטא] את רצונה הכן ביחס ליהודים[58]. לממשלה ברור עתה לחלוטין [כי לפניה שתי דרכים]: לבנות ביחד עם היהודים ושאר הלאומים מדינה רפובליקנית או להגיע לתבוסה לאומית ופוליטית. אחד מבוניה העיקריים של אוקראינה — פטליורה[59], אומר בפנייתו אל הצבא: אוקראינה בלי פוגרומים או פוגרומים בלי אוקראינה; ממשלה אוקראינית עם שווי זכויות לכל העמים או הורבן מוחלט. הוא [פטליורה] מצווה על הצבא לשים קץ לפוגרומים, המפריעים לבנייתה של המדינה. את כל האחריות הוא מטיל על המפקדים. היום פנה המפקד העליון — קראווה[60] — לפי דרישתי, אל כל המפקדים להרוג במקום את כל אלה העורכים פוגרומים ומהיום ואילך שלא ישמעו עוד על פוגרומים. כמו־כן הברקנו במשותף לאטאמאן פטליורה ולראש הממשלה [ותבענו] שתינתן לקראווה [סמכות של] דיקטאטורה לשם מלחמה בפוגרומים והוא ינקוט בצעדים החריפים ביותר נגד יחידות הצבא, שאינן יכולות להבטיח קיום שלו לאוכלוסיה היהודית[61].

תפקידי עתה איננו להגן על הממשלה, אולם בכל זאת אני חייב לומר, שהממשלה איננה שותפת לפוגרומים. אספר לכם עובדה אחת העשוייה, במידה מסויימת, לאשר זאת. בהיותנו ברובנה נלחצנו מצד אחד על ידי הבולשביקים ומהצד האחר כבר היה ידוע לנו, כי הפולנים מתקיפים, [ובעיר] נמצאה יחידה קטנה של ז'אנדארמים, ששמרו על הממשלה. בעוזבנו את רובנה פנתה לממשלה משלחת של הקהילה ושאלה: על מי אתם משאירים אותנו? הרי אין אנו בטוחים בחיינו. הממשלה השיבה: אין אנו יכולים להשאיר את העיר רובנה, על 30 אלף תושביה, הפקר, מבלי לערוב לחיי [התושבים]; ונתקבלה החלטה: להשאיר ברובנה את הז'אנדארמים ובעצמנו לנסוע ללא משמר. הדבר נרשם בפרוטוקולים וישמש עדות לפני בית הדין העולמי[62].

לאחר מכן קיבלתי מכתב מקהילת רובנה, [שבו צויין כי] הודות למשמר זה, עברו יציאתו של שלטון אחד וכניסתו של השלטון האחר ללא שפיכת טיפת דם.

לפי דרישת המיניסטר לענינים יהודיים מתארגן עתה קורפוס מיוחד למאבק נגד הפוגרומים, שלתוכו נכנסים יסודות בטוחים, ובראשו בוגאצקי, שעליו יכולים להעיד תושבי זיטומיר[63] והתוצאות נראות עתה בפודוליה, הנמצאת בשליטתה [של יחידה זו].

בעת ובעונה אחת כבר אורגנה אינספקטורה ממלכתית[64], שלפי הידיעות הנמצאות בידינו כבר הוציאה להורג בישובים אחדים את מארגני הפוגרומים ואיננה נרתעת מלהלחם בהם אף בתותחים. לפני שבוע הוצא חוק, המעניק לאינספקטור העליון שלטון דיקטאטורי. כן הוסכם, שבמטות של הצבאות ימצאו יהודים, כדי שאלה יודיעו בזמן המתאים, מה קורה ליהודים.

בסקירה קצרה זו, אני מדגיש, כי הממשלה עומדת איתן על יסוד האוניברסאל מה־9 בינואר בדבר האוטונומיה[65]). כבר אושר חוק הקהילות, שלפיו עוברים אליהן כל הענינים היהודיים וההשכלה[66]). כן מוקצבים על־ידי הממשלה סכומי כסף מסוימים לשיקום המוסדות היהודיים. הממשלה כבר מחכה ליום, שבו תתכנס האסיפה המכוננת האוקראינית ובעת ובעונה אחת גם היהודית והמיניסטריון היהודי עושה את כל ההכנות לכך. הממשלה, מדגיש המיניסטר, המתבססת על השכבות הרחבות של האיכרות, מסתמכת גם על היהודים כיסודות מסתריים.

ראש הממשלה החדש — מאזפה[67]) — קיבל מכתב מהדירקטוריה, כי על המדינה להיבנות על יסודות דמוקראטיים. רק לפני שבוע נקבעו שלושה נציגים יהודיים להפקידים אחראיים, שניים כסגני שר העבודה ואחד כסגן שר למשק הלאומי, שהנו בעל חשיבות לפועלים ולסוחרים היהודיים[68]). ברשות המיניסטריון היהודי נמצאות משרות חשובות נוספות.

בסיימו פונה המיניסטר לאסיפה [ואומר]: למרות הפוגרומים, שמארגנים היסודות הריאקציוניים, לכו יד ביד עם הממשלה לשם הקמת בנינה הלאומי של אוקראינה.

(מחיאות כפיים).

בגלל חוסר האפשרות להמשיך בישיבה מחמת הצפיפות, נפסקת הישיבה, והיא מועברת למחרת היום, לשעה 4 לתיאטרון „שרנציס".

המזכיר: ח. פריצקר.

ח

פרוטוקול

מישיבה של מועצת הקהילה, מיום 12 בספטמבר, שנת 1919, בתיאטרון „שרנציס"

בישיבת משתתף המיניסטר לענינים יהודיים פ. קראסני וחבר המועצה ליד המיניסטריון היהודי — בוגראד.

היושב־ראש: י. ברין.

המזכיר: ח. פריצקר.

היושב־ראש פותח את הישיבה ושואל אם מישהו מחברי המועצה רוצה להביע את דעתו בנושא הרצאתו של המיניסטר לענינים יהודיים — פ. קראסני.

את רשות הדיבור מקבל הה' ברמאן.

י. ברמאן: עיקר הרצאתו של האדון המיניסטר הוקדשה לשאלה, כיצד צריכים לחיות כל העמים במשותף, וביחוד — אנו היהודים, במדינה האוקראינית הנבנית. הוא הביא לידיעתנו את עמדת היסודות הריאקציוניים בממשלה האוקראינית כלפי היהודים. כל אותן האשמות מוכרות לנו זה מזמן. זה הוא ענין ישן נושן, שאין כל טעם להכחישו. כל זאת שמענו גם כאן מהשלטון המקומי. אולם כל אותם התירוצים והאשמות באים אחרי המעשים. קודם נערכים

הפוגרומים ולאחר מכן מוצאים תירוצים. אין טעם לבזבז מרץ כה רב כדי להכחיש את האשמות הללו.

הפוגרומים יוצרים אטמוספירה כה מסוכנת, שלעתים יש רצון לשאול: האם העם מציית לממשלה? האין הממשלה פועלת לחוד ואילו העם עושה את כל העולה על רוחו, ואינו נשמע לקריאת הממשלה — לא לערוך פוגרומים.

בעת שלטון הבולשביקים היו כמעט 95 אחוז של האוכלוסיה היהודית מדוכאים, שלא לדבר על הדיכוי התרבותי והלאומי, ולכן היו הכל שבעי רצון לבוא השלטון החדש, משום שהכל קיוו לשיוון זכויות לכל העמים. אולם במציאות היה הדבר שונה לחלוטין.

מיד עם בוא השלטון החדש החלה התנועה האנטישמית. מגרשים יהודים מהמשטרה, אוסרים אנשים חפים מפשע ואחדים נרצחים ללא חקירה ומשפט. כיצד ניתן ליצור אוירה רצויה, נוכח מעשים שכאלה? פרטים נוספים על האירועים כאן הבאנו לפני המיניסטר בישיבה פרטית[69]).

רק לפני ימים אחדים נחסמו רחובות מסוימים, ובתואנה של ספסרות נאסרו כל היהודים, שנמצאו ברחובות אלה והובלו למשטרה, ושם לקחו את הכל שהיה להם. הנוצרים, שנאסרו במקרה עם היהודים, שוחררו מיד והודיעו כי לא אליהם מתכוונים. בענין הגיוס, מפרסמים „אוקאזים" רשמיים שהיהודים משתמטים מגיוס ומאידך גיסא מכים יהודים הבאים להתגייס. תולשים את זקניהם של היהודים העוברים על יד ה„וואינסקי נאצ'אלניק" (מפקד הגיוס).

מבלי להטיל ספק ביחסה הרציני של הממשלה למאבק נגד הפוגרומים ונגד כל היסודות הריאקציוניים [ומבלי להטיל ספק] באמצעים שהיא נוקטת, הרי אי־אפשר להבין את המרחק בין הממשלה לבין העם ובינה לבין השלטון המקומי. ביחס לחוק הקהילה, שהוכן על ידי המיניסטר, מטעים י. ברמאן, שאין השעה מתאימה לבקורת. הבעיות היהודיות הפנימיות חייבות להדחות לזמנים נוחים יותר. אף על פי כן הוא מדגיש, שחוק הקהילה נוגד למעשה את רצון הרוב של העם היהודי ורק העקרונות של המיעוט באו על סיפוקם[70]). [לכאורה צריך היה] הרוב לא ללכת לקהילה והמיעוט כן; אולם הרוב הולך והמיעוט לא. עובדה זו מוסברת באחריותו של הרוב [המבין], שברגע זה זקוקים אנו לגוף ציבורי מאורגן. אולם המיעוט אינו מרגיש עצמו אחראי.

בלי לנגוע בשאלות הפנימיות, הריני מצהיר בשם „אחדות", שאנו הולכים לקהילה ומוכנים לבנות מחדש את כל המוסדות של חיינו הפוליטיים.

בסיום דבריו אומר הה' ברמאן: הה' מיניסטר, שהכיר את המתרחש במקומות, ימסור למשלה עד כמה היא רחוקה מהמוסדות והפקידות המקומיים וינקוט באמצעים, שנוסף לכבוד שגורם לנו מיניסטר יהודי, נזכה גם לאוטונומיה לא רק על גבי הנייר, אלא שחיינו יהיו בטוחים ולכל אחד מאתנו שתהיה באמת אוטונומיה בביתו בדומה לכל העמים.

(מחיאות כפים סוערות).

הר ש נ הו ר ן: מספר כיצד מתייחסים ליהודים הבאים להתגייס. הוא גר בחצר „הפריסוטסביה" וראה זאת במו עיניו. בימים הראשונים היה מספר

המתגייסים — יהודים וגויים, — מועט. לאחר מכן החלו לבוא בהמונים, וכאשר באו היהודים, גרשו אותם. זו היא פרובוקאציה, ואם לא ייקטו אמצעים לא יוכלו היהודים לבוא [להתגייס] ולא יהיה זה באשמתם.

נציג הקהילה של פוגרבישץ' מבקש את רשות הדיבור.

פה אחד מקבל ה"ה קרופניק את רשות הדיבור.

קרופניק[71]: אתמול אמר ה"ה מיניסטר, כי את הפוגרומים אין הממשלה עורכת, אלא יסודות אפלים ושחורים. אני מבקש לקבוע בזה, כי בפוגרבישץ' ערך את הפוגרום[72] הצבא של זיליוני[73], הפועל באופן סולידארי עם הממשלה. בסביבות פוגרבישץ' מבצעים את הפוגרומים [יחידות] של טיוט־ניק[74]. על האינספקטורים הממשלתיים, שלפי הרצאת המיניסטר, הם לוחמים במרץ נגד הפוגרומים, עלי לספר אי־אלה דברים. ביום הראשון, כאשר החל הפוגרום בפוגרבישץ', הייתי בעצמי אצל האינספקטור של הצבא והוא אמר לי, שאין בכוחו לעזור עתה, אולם הוא נוסע בעוד שעה ויביא עמו חיילים, שבעורתם יפעל נגד עורכי הפוגרומים. לעת עתה אמר, עלינו בעצמנו להלחם נגדם[75]. אולם האינספקטור נסע ולא בא עוד. באופן כזה דואג לנו האינספקטור של הממשלה.

ה' מיניסטר אמר, שהדירקטוריה לא תרשה עריכת פוגרומים, אולם אני אינני יודע מאין לו החוצפה לאמר זאת, כשהוא יושב בממשלה, ליד השולחן הירוק.

הירשב־ראש מפסיק את הנואם ומבקש לקחת בחזרה את המלה „חוצפה", שבה השתמש נגד המיניסטר.

הנואם חוזר בו מהמלה „חוצפה" וממשיך: האם עושה עצמו המיניסטר כלא יודע או שאינו יודע באמת? בענין הגיוס החליטו הגויים באסיפתם בפוגרבישץ' לא לקבל יהודים; הם או היהודים, ועל המיניסטר לומר לנו כיצד נוכל ללכת ביחד עם העם האוקראיני.

ה"ה הוזמאן מבקש את רשות הדיבור לתאר מה אירע בומן סגירת הרחובות, כאשר גם הוא נאסר. ברוב קולות מקבל ה"ה הוזמאן את רשות הדיבור.

הוזמאן: נשלחה פלוגת שוטרים, שגירשו את כל היהודים מהרחובות, ומהחנויות ומהבתים ישר [לתחנת] המשטרה. שם רוכזו כמה מאות יהודים. הנכרים שהיו שם שוחררו מיד. במשטרה ערכו חיפוש אצל כל אחד ולקחו ממנו את הכל שמצאו אצלו. באיזו אמצעים, שואל הנואם, חושב המיניסטר לנקוט נגד מעשים כגון אלה ולהחזרת הכסף שנלקח מאתנו.

רשות הדיבור מקבל נציג המיניסטריון היהודי וחבר המועצה שליד המיניסטריון — ה"ה בוגראד.

בוגראד[76] מדגיש, כי הישיבה של מועצת הקהילה היום בברדיצ'ב — עיר ואם בישראל — עשתה עליו רושם של התנגשות בבית המדרש, בשעת בין מנחה למעריב. אחר שלוש שנים של מהפכה כבר הגיע הזמן לדעת מתי יש לדבר בעניני פוליטיקה כללית [ומתי בעניני פוגרומים]. יכולים להיות עוד 25—50 פוגרומים (רעש בקהל, קריאות: תודה על הבשורה).

היושב ראש קורא לסדר והנואם ממשיך:

ניתן להתנגד או להצדיק את המדיניות אולם אין להביא עובדות ועיר־בורגניות כגון מאסרים בבורסה והחרמת כסף אצל פלוני אלמוני.

הנואם מתייחס לדברי ה' ברמאן:

אם אתם, נציגי הרוב, משתתפים בקהילה מבלי להתחשב בכל אי־הצדק שנעשה כלפיכם, ואתם נושאים באחריות לעם היהודי, תהיו נא עקביים ואל תפעלו [בקהילה] רק במלים והתקפות. אתם כלאומנים חייבים לדעת, שכאשר מתחוללת תנועה עממית ישנן תופעות טובות ורעות. הביטו והעריכו את המאורעות בעינים פקוחות. האיכרות, הפראית והחשוכה, רומתה במשך המהפכה בעיניי הקרקעות ועתה היא רוצה לקום לתחיה על חשבון העיר, שבה, לדאבוננו, נמצאים לרוב יהודים.

בהתייחסו לתנועה האוקראינית, מצביע הנואם, שלתנועה זו יסודות לאומיים איתנים ועל אף כישלונה ואי־התפתחותה תהיה [אוקראינה] מדינה עצמאית ולכן עלינו היהודים, כאחד הגורמים הכלכליים החשובים ביותר, לעזור בבנייתה.

איני מדבר עתה בשם הבונד (קריאות ביניים: של קמיניץ)[77], שכידוע איננו רודף אחרי תיקים. אולם עלי לציין, כי הממשלה איננה רוצה בפוגרומים ונלחמת בהם. הממשלה רוצה באמת ובתמים להקים מדינה דמוקראטית וכאשר אנו פונים אליה בענין המאורעות, משיבים לנו: אנו עניים בכוחות אינטליגנטיים, היכנסו, תיפסו עמדות ותרחיקו את היסודות הריאקציוניים. אילו עמדו ליד הגה השלטון גם יהודים, החל מעוזר לקומיסאר הפלך ועד למפקד משטרה, הרי לא היו מתרחשים הדברים כפי שהם מתרחשים. העובדות — כגון גירוש היהודים מהמשטרה, אי מתן אפשרות להתגייס — ילקחו בחשבון.

האמת היא, שאנו חיים בסביבה רעה וחשוכה, בקרב המון פראי, והשאלה היא מה עלינו לעשות? האם לחדור כדי להשפיע במידה מסויימת או לעמוד מהצד. כאשר נציג הרוב מדבר על המאורעות, מדוע אין הוא מצביע על האמצעים שיש לנקוט בהם.

בעובדה שהדמוקראטיה איננה נכנסת כאן בברדיצ'ב לקהילה אשמים, לפי דעת הנואם, נציגי הרוב (קריאות ביניים: לא הדמוקראטיה אינה נכנסת [לקהילה] אלא הסוציאליסטים אינם נכנסים לקהילה).

לבסוף מצביע הנואם על התפקיד, הקשה והחשוב ביותר, שנטלה על עצמה מפלגת מיעוט יהודית. [מפלגה] שעד לזמן האחרון לא עשתה שום פעלים בחיים היהודיים. מפלגה זו נטלה על עצמה, בהיותה מבודדת, נרדפת ומושמצת, את התפקיד הקשה של המיניסטריון היהודי, שהודות לו ניצלה האוטונומיה היהודית. עתה כאשר האוטונומיה היהודית שוב קיימת ומוגשמת בחיים, חייבת הדמוקראטיה היהודית לתמוך בה. הדמוקראטיה של קאמנץ ושל פודוליה בכלל הבינה את צורך השעה והעריכה אותו כראוי.

ברמאן: אין עכשיו הזמן לנהל מאבק עם המתנגדים מבפנים. ה' בוגראד עורר את השאלה בצורה דמאגוגית. עד עתה אמרתם, שאנו שתדלנים ועתה אתם קוראים לנו לעבוד. אני עובר בשתיקה על כל ההתקפות, שה'

בוגראד המטיר עלינו, ומקווה, שהדברים שנשמעו מפי ה׳ בוגראד, אינם דעתו של המיניסטריון היהודי.

הדיונים נעולים ואת רשות הדיבור מקבל המיניסטר לענינים יהודיים — פ. קראסני.

המיניסטר: כן, כאן מהדהד קול השנאה והעויינות. כן! [קול זה] צריך וחייב להדהד. הייתי רוצה, שקול זה תשמע כל הממשלה, בישיבה שם, ליד השולחן הירוק. אני מצהיר, שקול זה, על כל ההתמרמרות שבו, יובא לממשלה. בהיותנו נעים ונדים ומנותקים מהעם היהודי, נשמע הקול רק של חלק קטן של היהדות ואז היה הרגע הטראגי, וכאשר עתה נשמע הקול של כל העם היהודי, הרי בכך נעשתה הטראגדיה קטנה יותר.

ברדיצ׳ב, העיר היהודית הגדולה היחידה באוקראינה, כיוון שקייב ואודיסה עדיין לא נמצאים בשטחה של הרפובליקה האוקראינית, נושאת באחריות המלאה ליהדות אוקראינה.

חלש הקול, ויש להשמיעו ביתר תוקף וביתר אומץ. ביחד עם המיניסטר, ולא חשוב מיהו האיש, שמייצג תפקיד זה, צעקו, מחו נגד מה שנעשה לנו!

טוענים אלה הסוברים, שהמיניסטר מסוגל להפסיק את הפוגרומים. אתם השלטון ורק ביחד עמכם ניתן לעשות דבר מה. יחד עם זאת אין לשכוח מה עליכו לעשות. יש להודות שאילמלא העבודה השיטתית של המיניסטריון היהודי עד היום, לא היתה כל אפשרות לדבר עתה באופן חופשי; האוטונומיה לא היתה קיימת ומי יודע אם לא היו מתרחשים אותם דברים שמתרחשים. עליכם להודות שבלי [המיניסטריון] לא היתה אפשרות להלחם בפוגרומים, הבעיה החשובה ביותר עתה ליהודים, ביחד עם הכוחות הטובים ביותר באוקראינה. לעתים אינני רואה את [עצמי] כמיניסטר יהודי, אלא כמיניסטר למלחמה בפוגרומים.

עתה דרך אחרת לנו: יחד עם הכוחות הטובים ביותר באוקראינה להלחם יד ביד נגד הפוגרומים. אני מדגיש, כי יסודות אלה הם נגד פוגרומים. אני מבין את הלך הרוח של נציג הקהילה מפוגרבישץ׳, השואל כיצד ניתן ללכת יד ביד עם גזלנים. ברגע זה אין למצוא תשובה פסיכולוגית. אולם עלי להשיב לו: לא כל העם האוקראיני הם גזלנים. לא כל העם, בן ארבעים המיליונים, עורך פוגרומים. אילו באמת היה המצב כך, הרי היה זה טראגי ביותר. ברם, יש לקבוע, כי רק חלק קטן וזעום של העם עורכי פוגרומים הם. אולי מגיע מספרם ל־10 אלפים, לכן קורא המיניסטר היהודי ללכת עם הרוב של העם האוקראיני ולהלחם נגד חלק זעיר זה.

נציג הקהילה מפוגרבישץ׳ סיפר, כי האינספקטור הביע אהדה גלויה או סמויה, לפוגרום. אבל מעובדה זו אי־אפשר לעשות הכללה ולהאשים את האינספקטורה בכללה. ראינו עובדות, כשהאינספקטורה נלחמה בתוקף נגד הפוגרומים. יש לקבוע, שהאינספקטורה ירתה בהמון שסרב להפסיק את הפוגרומים. על [ההתנהגות של] האינספקטור בפוגרבישץ׳ ימסר לאינספקטורה הראשית, והוא יבוא על עונשו.

בעוברו למצב הפוליטי הנוכחי, מציין המיניסטר, כי מצד אחד מתקדם דניקין, הנושא עמו את הריאקציה, המסכנת את זכויותינו הפוליטיות והאזרחיות. נוסף לכך הוא גם עורך פוגרומים, לפי הידיעות שהגיעו מיליסאבטגראד ומ־יקאטרינוסלאב. מצד שני הבולשביקים, שצבאם המפורר והבלתי ממושמע ערך פוגרומים גם הוא. מצד שלישי פולין, הבורגנית־הריאקציונית והפוגרומים השיטתיים שלה, הידועים לנו יפה. ברור שבשעה זו אין היהודים יכולים לקשור את גורלם לא עם דניקין, לא עם הבולשביקים ולא עם פולין, אלא יחד עם הכוחות הדמוקראטיים האוקראיניים האמתיים נלחם לחיסול גמור של הפוגרומים.

חברים יהודים, נציגי הקהילה, הלחמו נגד הפוגרומים וזיכרו, כי רק ביחד עם היסודות הדמוקרטיים של העם האוקראיני נוכל להם.
(מחיאות כפיים).

ט

פרוטוקול

מישיבה של מועצת הקהילה מיום 14 באוקטובר 1919, בבית החולים היהודי

נוכחים: [ר.] צ'רבונינקיס, [יוסף] ברין, זאק, פיאטצקי, [הרש] הנדלסמאן, בארנברג, רוזנבלום, הרשנהורן, סגל, [וולף] אומאנסקי, [יוסף] בוסין, [שלמה] לאדור, [יעקב] ברמאן[78].

היושב ראש — י. ברין.

היושב־ראש מבהיר, שבאין קוורום אי־אפשר לפתוח את הישיבה. היות והסיעה הבונדאית יצאה מהקהילה, מציע [היושב־ראש] לשנות בישיבה הקרובה את התקנון באופן, שישיבות מועצת הקהילה תהיינה חוקיות בנוכחותם של שליש או חצי מחברי המועצה הנותרים.

י. ברמאן: את התקנה, שחייבים לחיות נוכחים שליש מחברי המועצה אי־אפשר לשנות. הוא מציע להודיע פעם נוספת לחברי המועצה, שאם לא יתאספו לישיבה הקרובה, תתפטר ההנהלה והקהילה תתפורר.

בארנברג והרשנהורן: מתנגדים לדעתו של הה' ברמאן. הם מציעים להודיע לחברי המועצה, שאם לא יופיעו [לישיבה] יחדלו לשמש כחבריה ובמקומם יכנסו הבאים אחריהם ברשימת [הבחירות].

פיאטצקי: מצב זה קיים לא רק בקהילה אלא גם במוסדות אחרים. גם ישיבות ההנהלה העירונית אינן מתקיימות לעתים קרובות בגלל העדר קוורום. זה תלוי במצב הכללי ומסיבה זו אין לסגור את הקהילה. הוא מציע לנקוט באמצעים, שחברי המועצה יופיעו לישיבה הקרובה.

צ'רבונינקיס מציע, [להחליט] שכיון והסיעה הבונדאית יצאה באופן זמני, יוקטן גם הקוורום [באותו] יחס ואי לכך תוכר גם הישיבה של היום כחוקית.

זאק מטעים, כי החלטה כזאת יכולה להתקבל כאשר יהיה קוורום, ולכן הוא מציע לדון בשאלה זו בישיבה הקרובה.

לאחר הדיון מוגשות להצבעה ההצעות הבאות:

הצעת צ'רבונינקיס: להצהיר על הישיבה של היום כחוקית וכן להקטין להבא את הקוורום באופן יחסי לצמצום מספר חברי המועצה בעקבות יציאתה של הסיעה הבונדאית.

[הצעת] שאר חברי המועצה: לדחות את הישיבה של היום ולנקוט באמצעים, שבישיבה הקרובה יהיה קוורום.

הצעת צ'רבונינקיס נדחתה ברוב דעות (מחוץ לאחד).

הוחלט: 1) לדחות את הישיבה ולהטיל על ההנהלה והנשיאות לנקוט באמצעים כדי שבישיבה הבאה יהיה קוורום;

2) לדון בשאלת שינוי התקנון בענין הקוורום.

הישיבה הבאה נקבעת ליום ראשון, ה־19 באוקטובר.

צ'רבונינקיס: מציע להכריז על ישיבה זו כעל התיעצות.

ההצעה מתקבלת.

צ'רבונינקיס מוסר אינפורמציה על מצבו של בית החולים היהודי. בישיבת הקולגיה של [נציגי] מוסדות ציבוריים וממלכתיים נדונה שאלת בית־החולים היהודי, שהועלתה על ידי הנהלת העיר. [הנהלת העיר הציעה], שבית החולים יועבר לרשותה ואז תקיים אותו. הה' צ'רבונינקיס, שהשתתף בישיבה זו הצהיר: הואיל ובית החולים היהודי משרת את כל האוכלוסיה, ללא הבדל, חייבת הנהלת העיר לכסות את הוצאותיו עד אשר תהיה אפשרות לקהילה להעביר את בית החולים לתקציבה. הקולגיה קיבלה החלטה להעביר את בית החולים [לרשות] הנהלת העיר. הקהילה מצידה חייבת לנקוט בצעדים מסוימים כדי לשנות החלטה זו.

ד"ר מנאקר, הנמצא במקרה כאורח, מבקש רשות הדיבור בענין בית החולים.

הרשות ניתנת פה אחד.

ד"ר מנאקר[1]: בשם הרופאים אני מתנגד לרפואה לאומית. הנהלת העיר רוצה להפטר מכל המוסדות ולכן בשמעה, שהקהילה רוצה לקחת על עצמה את בית החולים, הרי היא רוצה להסתלק ממנו לגמרי.

מצבו של בית החולים הוא נורא. קיימת סכנה, שהוא ייסגר לחלוטין ואז ילך לאיבוד כל הציוד. הוא מציע למסור את בית החולים בחכירה לזמן־מה להנהלת העיר. לשם כך יכנסו למועצה גם נציגי הקהילה.

לאחר שמיעת האינפורמציה מחליטה ההתייעצות לדון בשאלת בית החולים בישיבה הקרובה.

צ'רבונינקיס: מציע לקבל עתה אי־אלה החלטות בדבר אירגון „שבוע הצבא" („טידז'ן קאזאקה") לטובת המשמר הרפובליקאני.

הוחלט: לבחור ועדה לשם אירגון שבוע זה. לועדה נבחרו: צ'רבונינ־קיס, רוזנבלום, הרשנהורן, בוסין, פיאטצקי, בארנברג.

ההתייעצות נגעלת.

פרוטוקול

מישיבת מועצת הקהילה בכפרדיצ'ב מיום 19 באוקטובר 1919, [המתקיימת] במשרד בית החולים היהודי

הישיבה סגורה.

נוכחים: [יוסף] ברין, [ר.] צ'רבונינקיס, הרשנהורן, [מ.] הלר, [הרש] הגדלסמאן, [יוסף] ביליג, [יוסף] בוסין, אייזנשטיין, ברגמאן, בארנברג, פורמאן, גריבלסקי, [נפתלי] וסט, [יצחק] לרנר, שפרינגל, ויינגורטן, [שלמה] לאדור, [יעקב] ברמאן.

הישיבה מוכרזת כחוקית בנוכחות 18 חבריה[80].

היושב ראש: י. ברין.

רשות הדיבור להודעה מיוחדת מקבל ד. פרנקל[81].

[פרנקל]: מכיוון שקיים חשש לחלופי השלטון הפוליטי בעיר וכפי שנודע לו פועלות בסביבה כנופיות, העורכות פוגרומים בעיירות, צריכה הקהילה לנקוט באמצעים ולארגן מחדש את השמירה על הבתים[82].

צ'רבונינקיס מודיע, כי בשיחה הודיע לו ראש העיר על המגעים, שהוא מקיים עם הקומנדאנט בדבר אירגון השמירה על הבתים.

מועצת הקהילה החליטה: למסור להה' צ'רבונינקיס וברמאן לנהל משא ומתן עם המוסדות המתאימים בדבר אירגונה של השמירה על הבתים ולנקוט לשם כך בכל האמצעים הדרושים.

נקבע סדר היום:

1. בחירת הנהלת הקהילה;
2. נקיטת אמצעים לקבלת כסף מהממשלה, מהדומה העירונית, [והטלת] מסי חובה;
3. „שבוע הצבא";
4. בית החולים היהודי;
5. שונות.

אירגון הקהילה

צ'רבונינקיס מודיע, כי הוא מתפטר מתפקיד של יושב־ראש ומהחברות בהנהלה, כיוון שלמעשה הוא חבר יחיד בה. הוא לבדו אינו מהווה הנהלה. חוך התפטרותו הוא מציע להרכיב הנהלה, שתפעל הלכה למעשה ואז יתכן שיחזור אליה. כן מודיע צ'רבונינקיס, כי בהתחלת פעילות הקהילה לא היו שום אמצעים, אף להוצאות המזכירות. תחילה הלוו הוא והה' ברמאן כסף ולבסוף נאלצו לקחת הלוואה בסך של עשרת אלפים רובל אצל הועד לנפגעי הפוגרומים[83]. הוא מבקש לאשר את ההלוואה, כי בלעדיה לא היה במה לנהל את עבודת הקהילה. ההנהלה פנתה למיניסטריון [בבקשת] הלוואה של חמישה מיליון, כמפרעה יותן לה עתה מיליון רובל. המיניסטר לענינים יהודיים השיב, כי הוא מניח שהקהילה תקבל מיליון תוך שבועיים. ההלוואה בסך עשרת אלפים רובל לא תספיק לזמן רב ולכן יש לדאוג לאמצעים.

ההנהלה פנתה גם לועד בתי הכנסיות וביקשה הלוואה של חמשת אלפים רובל[84].

הנדלסמאן מציע, שההנהלה תשאר בהרכבה הנוכחי, כיוון שאי־אפשר ברגע כזה להתפטר. בדבר האמצעים הכספיים, טוען הוא, יש לקחת עוד הלוואה אצל ועד העזרה ולגשת למסוי [חובה].

ברמאן מצביע כי במצב, שבו נמצאת הקהילה עתה, אין לה אפשרות להתקיים. הקהילה אינה רק גציגות ושחדלן אלא עליה ליטול לידיה את כל המוסדות היהודיים, ולשם כך דרוש מיליון וחצי רובל. הוא מציע לשלוח משלחת לקאמניץ ושם לקבל כסף בתור הלוואה ורק אז ניתן יהיה לנהל את עבודת [הקהילה][85].

הה' ברמאן, שבא לישיבה לאחר הדיון על המצב בעיר, מודיע: דרך העיר עומדים לעבור שני גדודים של בולשביקים, שנכנעו לצבא הגליציאני. בעיר עצמה נמצא הבאטאליון היהודי במחצית [ממספר חייליו] והחצי השני נמצא בקאזאטין[86]. ביחס לגיוס, שהוכרז עליו על ידי השלטון הרפובליקאי, סוברת מפקדת הבאטאליון היהודי, שיש להשפיע על היהודים להתיצב לגיוס. גם כאן יאורגן באטאליון יהודי.

לאחר שמיעת האינפורמציה של הה' ברמאן, הופסק הדיון על ההנהלה וניגשו לדון במצב הפוליטי.

צ'רבונינקיס מציע לארגן ישיבה פומבית ולדווח לאוכלוסיה על המצב.

גרינבלסקי תומך בהצעתו של צ'רבונינקיס.

ברוב של חמישה קולות נגד שניים נדחית ההצעה. (היתר נמנעים).

מאושרת המשלחת, שנבחרה קודם לכן, בהרכב של צ'רבונינקיס וברמאן שאליה צורף עתה גם רוזנבוים. [על המשלחת] לפנות לכל המוסדות והאנשים המתאימים בדבר השמירה על העיר.

ה ה נ ה ל ה

הוחלט להציע לה' צ'רבונינקיס לחזור בו מהתפטרותו. מובעת דרישה כלפי חברי ההנהלה האחרים שישתפו פעולה ויבקרו בקהילה.

הה' צ'רבונינקיס חוזר בו מהתפטרותו בתנאי, שהשאר ישתפו פעולה הלכה למעשה ויבקרו עד כמה שאפשר בקהילה.

הוחלט: לקבוע ליושב־ראש של ההנהלה, הה' צ'רבונינקיס, שכר של 4 אלפים רובל לחודש.

הוחלט לאשר את ההלוואה בסך עשרת אלפים רובל, שלקחה ההנהלה אצל ועד העזרה.

הוחלט לשלוח משלחת לקאמנץ ולקבל שם הלוואה אצל המיניסטריון. למשלחת נבחרו הה' גרבלסקי ונציג אחד שתמליץ עליו ההנהלה.

בארמברג מציע שהקהילה תיקח לידיה את החברה קדישא.

הוחלט להעמיד שאלה זו כסעיף ראשון בסדר היום של הישיבה הבאה.

הישיבה נגעלת.

ה ע ר ו ת

קיצור המקורות:

ברדיצ'ב — יקוש ווהין, כרך ב', קובץ יב—יג, תל־אביב תשי"א.

גולדלמן — שלום גאלדעלמאן, אין גלות ביי די אוקראינער; בריף טון א אידישן סאציאלדעמאקראט, ווין 1921.

גומנר — א. גומענער, א קאפיטל אוקראינע. וילנה תרפ"ב.

געשיכטע — געשיכטע פון „בונד", ניו־יארק, 1960—1966.

דקרטי — Декреты Советской власти. Москва, 1957

יידישע אויטאנאמיע — די אידישע אויטאנאמיע אין דער נאציאנאלער סעקרעטאריאט אין אוקראינע; מאטעריאלן און דאקומענטן. קיעוו 1920.

מאורעות באוקראינה — Ereignisse in der Ukraine 1914—1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe. Horn 1969.

המהפכה הסוציאליסטית — Великая Октябрьская Социалистическая революция. Хроника событий. Москва, 1957—1961

המהפכה הסוציאליסטית באוקראינה — Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине. Сб. документов. Киев 1957

מלחמת האזרחים — Гражданская война на Украине 1918—1920. Сб. документов и материалов в трех томах, Киев 1967.

פוגרומים — Les Pogromes en Ukraine sous les Gouvernements Ukrainiens (1917—1920). Paris 1927.

צ'רניקובר — אליהו טשערניקאווער, די אוקראינער פאגרמען אין יאר 1919. ניו־יארק 1965.

רבוצקי — א. רעוואוצקי, אין די שוועדע טעג אויף אוקראינע; זכרונות טון א יידישן מיניסטער. בערלין 1924.

1) Большая Советская Энциклопедия. Москва, 1927, т. 5, стр. 58

2) המהפכה הסוציאליסטית באוקראינה, כרך 1, עמ' 60—61; געשיכטע, כרך 3, עמ' 103.

3) המהפכה הסוציאליסטית, כרך 3, עמ' 537, כרך 4, עמ' 165.

4) Борьба за установление и упрочнение Советской власти Хроника событий. Москва, 1962, стр. 322.

5) דער וועקער, (מינסק) מיום 18 בינואר 1918, עמ' 3.

6) א. טשערניקאווער, אנטיסעמיטיזם און פאגראמען אין אוקראינע, 1917—1918. בערלין 1923, עמ' 257—258.

7) יידישע אויטאנאמיע, עמ' 205.

8) בקהילת ברדיצ'ב, כבמרבית הקהילות הדמוקראטיות, התנהל ויכוח ער על הלשון, שבה ינוהלו הפרוטוקולים. הויכוח הסתיים בפשרה, שעל־פיה נקבעו שני מזכירים: האחד לרשום הפרוטוקולים בעברית (מאיר פריידמאן) והאחר לנהלם ביידיש (וולוז'ין). אחר עלייתו של מאיר פריידמאן לארץ ישראל, עבר ניהול הפרוטוקולים בעברית לידי חיים פריצקר, שבמרוצת הזמן נטל על עצמו גם את ניהול הפרוטוקולים ביידיש (ברדיצ'ב, עמ' 43). כל הפרוטוקולים של הקהילה המתפרסמים בזה לראשונה (תעודות א—ב, ו—י) נכתבו ביידיש, בעוד התעודות (ג—ה), שנועדו לשלטון נכתבו רוסית. הפרוטוקולים המסומנים באותיות ב, ו, ט, תורגמו מכתב־יד והתעודות א, ג—ד, ז—ח, י, מהעתק במכונת כתיבה.

9) ר. צ'רבונינקיס היה עזרך דין במקצועו ואחד המשכילים והנכבדים בעיר, שידע להתהלך עם הרשות. מאז יסודה של הקהילה הדמוקראטית בברדיצ'ב היה חבר במועצתה, ובפרק זמן מסויים יושב־ראש של הנהלתה. בנו הרופא היה אחד הציונים הפעילים בעיר (לפי עדותם בעל־פה של הרב יעקב ברמאן ובנימין וסט).

10) יעקב ברמאן נולד ב־1877 בעיר סלנט. למד בישיבת טלז. נסמך לרבנות על ידי הגאונים ר' יצחק ריינס, ר' מאיר אטלס, ר' יוסף רוזין־רגצ'ובר ור' מאיר שמחה הכהן. למודי חול למד אצל מורים פרטיים, ואלו פילוסופית ומשפטים למד באוניברסיטה של פטרבורג. משנת 1900 פעיל בזרם הדתי של התנועה הציונית. ב־1907—1908 מרצה לתלמוד ופוסקים בבית המדרש לרבנים באודיסה. ב־1910—1920 רב מטעם ובמרוצת הזמן גם מנהיג רוחני בעיר ברדיצ'ב. חבר הנהלה של הקהילה הדמוקראטית. בתקופת השלטון הבולשביקי מייסד של ועד בתי הכנסיות ובתי המדרשות בעיר. בסוף 1920 עזב את תחום השלטון הסובייטי ועבר לפולין בדרכו לארץ ישראל. ב־1921 עלה לארץ וכאן התמסר לפעולה חינוכית ענפה בזרם „המזרחי". 20 שנה שימש כמפקח על בתי־ספר של „המזרחי" ומילא תפקידים בכירים בחינוך הדתי. מחבר של ספרי לימוד רבים. נפטר ב־1974. (המדור לתעוד בעל־פה במכון ליהדות זמנו של האוניברסיטה העברית). (ראה הערכה עליו בעמ' 258—255).

11) י. נירנברג, גיסו של דוד ליפץ, היה אחד מראשי הפעילים ב„בונד" של ברדיצ'ב. הוא השתתף מטעם מפלגה זו במאורעות המהפכניים של 1905. ב־1916 שהה בפטרוגראד, בה היה פעיל ב„חברה לתרבות וספרות יידיש" והופיע באסיפות של „חברת מפיצי השכלה", בהן תבע להכיר בשפת יידיש כלשון ההוראה בבתי הספר היהודיים. אחרי מהפכת פברואר 1917 שב לעיר מולדתו והשתתף בועידה העשירית של ה„בונד" (אפריל 1917) כציר של הסניף בברדיצ'ב. היה חבר מועצת הקהילה הדמוקראטית מטעם ה„בונד" וחבר הנהלתה. במרוצת השנים התקרב לקומוניזם ובמחצית שנות העשרים השתתף, או אף היה בין העורכים, בקובץ שהוקדש לציון עשרים שנה למהפכת 1905 בברדיצ'ב (געשיכטע, כרך 3, עמ' 38, 47, 92 וכן 1905 יאָר אין בערדישטעט. קיעוו, 1925, עמ' 7—11).

12) גוליגין' — חבר המועצה וההנהלה של הקהילה הדמוקראטית מטעם ה„בונד".

13) דוד ליפץ נולד ב־1883 במשפחת אמידה בברדיצ'ב. למד לימודי קודש וחול אצל מורים פרטיים ועמד בבחינות בגרות אכסטרניות. בנעוריו הצטרף לתנועה המהפכנית ועזב את רוסיה לצורך לימודים באוניברסיטת בריסל, שבה זכה לתואר דוקטור. ב־1913 הגיע לארצות הברית ובה פרסם בעתונות יידיש הסוציאליסטית מאמרים רבים בחתימת מאקס גולדפארב. אחר מהפכת פברואר 1917 שב לעיר מולדתו ברדיצ'ב. כאן נבחר לראש העיר ויושב ראש של נשיאות מועצת הקהילה. מטעם ה„בונד" שימש ליפץ כחבר ה„ראדה האוקראינית". עם כניסת צבא הדירקטוריה לברדיצ'ב בסוף 1918 תבעו מפקדיו להסגיר לידיהם מספר מנהיגים סוציאליסטיים, ובכללם את דוד ליפץ, לשם שיפוט מהיר בעד שיתוף פעולה. כביכול, עם הבולשביקים. מנהיגי הקהילה, ובראשם הרב יעקב ברמאן, סרבו בכל תוקף למלא את תביעת הצבא וכך ניצל דוד ליפץ ממות בטוח. בראשית 1919, בזמן שליפץ נאלץ להמלט מברדיצ'ב לקיוב, החלה התקרבותו לבולשביקים, שאחדים ממנהיגיהם הצבאיים — פרונזה וטרוצקי — הכירוהו כנראה, אישית, אחרי מלחמת האזרחים עבד ליפץ — בשם הבדוי פטרובסקי — בהנהלה הראשית של הזרוע החינוכית של הצבא האדום. במסגרת זו הרצה בבתי־ספר צבאיים גבוהים ופרסם מאמרים וחוברות על נושאים צבאיים. בזמן „הטיהורים" הגדולים של 1937/38 חומת, כנראה, דוד ליפץ־פטרובסקי. (לעקסיקאן פון דער נייער ייִדישער ליטעראטור. ניו־יורק 1958, כרך 2, עמ' 87—89. רבוצקי, עמ' 148; ראיונות עם הרב ברמאן במדור לתעוד בעל־פה במכון ליהדות זמננו). כן ר' ד. טשארני, א יארצענדליק אוא, ניו־יורק 1943, עמ' 292—293.

14) וולף אומאנסקי היה בשנים 1919/20 בשנות ה־40 לחייו. שימש כחבר בנשיאות הקהילה הדמוקראטית והיה גבאי באחד מבתי הכנסיות בעיר. היה חבר של „ועד

בתי כנסיות ובתי מדרשיות של עדת ברדיצ'ב", שהוקם במאי 1919 בעת שלטון הבולשביקים בעיר (לפי אינפורמציה בעל־פה של הרב ברמאן).

15) פנחס קראסני נולד בברדיצ'ב ב־1860, חבר פעיל ב„פאלקס־פארטיי" וחבר מועצת הקהילה הדמוקראטית מטעם מפלגה זו. בינואר 1919 ביקר במשלחת הקהילה מברדיצ'ב אצל המיניסטר היהודי — א. רבוצקי, שעמד על סף התפטרותו. רבוצקי הציע לקראסני לקבל לידיו את המיניסטריון היהודי והוא הסכים. בנובמבר 1919, בזמן נסיגת צבאות הדירקטוריה, נפל קראסני, ביחד עם סולודאר, לידי הצבא האדום. קראסני הצליח להמלט ובאוקטובר 1920 השתתף בישיבות ממשלת הדירקטוריה ששכנה בסטאניסלאבוב. בימי המלחמה הפולנית־סובייטית הגיע מחדש לאוקראינה ונשאר בתחום השלטון הסובייטי, בקשר למשפט שווארצבארד, פרסם קראסני ב־1928 בברית־המועצות חיברת ברוסית על אחריותו של פטליורה לפוגרומים, מת ב־1937 (רבוצקי, עמ' 248—254; גולדמן, עמ' 101—102; מאורעות באוקראינה, עמ' 383).

16) פאניה נירנברג, אחותו של דוד ליפץ ואשתו של י. נירנברג. אחת הפעילות הבולטות של ה„בונד" בברדיצ'ב, שהשתתפה בועידתו העשירית באפריל 1917. חברה במועצת הקהילה מטעם ה„בונד" (געשיכטע, כרך 3, עמ' 92. רבוצקי, עמ' 149).

17) יוסף ביליג היה אחד הפעילים הציוניים בעיר.

18) הנופולסקי (נאנופולסקי) היה אחד מפעילי מפלגת פועלי־ציון באוקראינה, ציר בועידת המפלגה באפריל 1917, בה נקט עמדה אנטי־מלחמתית. נבחר לועד המרכזי של המפלגה. הנופולסקי שימש חבר צוות המיניסטריון היהודי, שבראשו עמד א. רבוצקי, ונשלח מיניצה במיוחד לז'יטומיר ולברדיצ'ב כדי להשגיח על החלוקה של הכסף, שנתקבל מהמיניסטריון היהודי לעזרת נפגעי הפוגרומים. (רבוצקי, עמ' 248 ; נ. ניר־רפאלקס — פרקי חיים. תל־אביב, תשי"ח, עמ' 215 ; ילקוטי פועלי ציון. תל־אביב, תש"ו, כרך 1, עמ' 167).

19) לא עלה בידינו למצוא את החזר הנדון.

20) באוקראינה פעלו האירגונים הציבוריים הבאים: „אורט", „אוזה", „קופה", „יקופו".

21) המזכירות הלאומית (נאציאנאלער סעקרעטאריאט) ששמה הרשמי בעברית היה „הועד הפועל הלאומי", נוסדה ב־11 בנובמבר 1918 כגוף מבצע של האסיפה הלאומית היהודית הזמנית. למזכירות הלאומית סרבו להכנס נציגי המפלגות הבאות: פ־עלי־ציון, „מאוחדים" ו„פאלקספארטיי" וממילא הפכה לקואליציה בין המפלגות הציוניות והדתיות. המזכירות כללה בהרכבה הראשון את שבעת החברים הבאים: י. אלשקובסקי, י. ברמאן, י. גרינפלד, פ. כהן, א. קליינמאן, א. קאפלאן, מ. שווארצמאן. לאחר זמן צורפו למזכירות שני נציגים נוספים מטעם ההסתדרות הציונית ומספר הבריה הועמד על השעה. המזכירות בוטלה עם התבססות השלטון הסובייטי באוקראינה. (יידישע אויטאנאמיע, עמ' 18—19).

22) במכתב מברדיצ'ב מה־6 בינואר בחתימת י. הופמאן מתואר המצב כדלקמן: „5 בינואר. בשעה 12 היום, לפני ששלחתי את המכתב, באו היידאמאקים שהיו בפאסטוב, בעיר שורר אי־שקט, מצפים לפוגרום. ישנם כבר 2 הרוגים. כבר אינני יכול לשלוח את המכתב, כי אי־אפשר להתהלך ברחוב. 6 בינואר. איום. במשך הלילה הרגו כשלושים איש. חלק מהעיר נשרף. ברדיצ'ב אף פעם לא תארה לעצמה אסון שכזה. כידוע עברו אותם [ההיידאמאקים] לז'יטומיר... אולם לתחנת הרכבת באו היידאמאקים חדשים, בתחנה אסורים בקרון הרבה יהודים, שלא עלה עדיין לשחררם"... לאחר שההיידאמאקים, בראשות פאלנקו, סיימו את „מלאכתם" המשיכו ההיידאמאקים ברדיפות יחידות מקומיות, שדדו, רצחו ואנסו. הפוגרום והרדיפות נמשכו 10 ימים. הנציג המקומי של השלטון הצבאי — הפולקובניק גורוכובסקי — הטיל על האוכלוסיה היהודית קונטריביציה בסך של 3 מיליון רובל, כדי שבאמצעותה יכפרו היהודים על חטא של שיתוף פעולה, כביכול, עם השלטון הגרמני נגד כוחות הדירקטוריה. לנוכח הפוגרום וההתנהגות של השלטונות הצבאיים כלפי האוכלוסיה היהודית בברדיצ'ב, נסע דוד ליפץ — ראש העיר ויושב ראש נשיאות מועצת הקהילה — אל המיניסטר

היהודי כדי לתבוע ממנו עזרה לנפגעי הפוגרומים והענשת האשמים. בעקבות פנייתו של ליפץ, הוגש לראש הדירקטוריה — ויניצ'נקו — תזכיר בענין הפגיעות באוכלוסיה היהודית בז'יטומיר ובברדיצ'ב. כתוצאה מתזכיר זה הוקמה ועדת חקירה, שכללה נציגים של המיניסטריון היהודי, של מיניסטריון המלחמה, של מיניסטריון המשפטים, של מיניסטריון הפנים וכן נציגים של המפלגות הסוציאליסטיות האוקראיניות ונציג אחד של המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות ואחד של המוכירות הלאומית. ועדה זו מעולם לא יצאה לברדיצ'ב מחמת סחבת ביורוקראטית, או מחוסר רצון של חלק מחבריה לגלות את האמת. מכאן שהשתדלותו של דוד ליפץ להענשת האשמים בפוגרום לא תביאה לתוצאות מעשיות. לעומת זאת, עלה בידי המיניסטריון היהודי להשיג סכום של 3 מיליון רובל כדי לסייע לנפגעי הפוגרומים בברדיצ'ב ובז'יטומיר. בראשית פברואר 1919 הגיע לויניצה — מקום מושבה של ממשלת הדירקטוריה — משלחת מברדיצ'ב (פנחס קראסני ופאניה ניירנברג) כדי לקבל את מחצית הסכום שהוקצב לתמיכה בנפגעי הפוגרומים בברדיצ'ב. המחצית האחרת הועברה לברדיצ'ב באמצעות הועד לעזרת נפגעי הפוגרומים. עם שובה של המשלחת, שאליה נתלוותה י. הנופולסקי, כנציג המיניסטריון, התקיימה הישיבה, שהפרוטוקול שלה מתפרסם בזה (יידישע אויטאנאמיע, עמ' 146—147, 157 ;רבוצקי, עמ' 148—149, 197—199, 247—248 ; צ'ריקובר, עמ' 83—85, 100 וכן עיין : לתולדות הפרעות באוקראינה — עדויות שנרשמו ע"י ב. וסט ; העבר, י"ז, עמ' 66—67).

23) ב־15 בינואר 1919 נקטה המזכירות הלאומית ביוזמה ליסוד ועד כללי לעזרת נפגעי הפוגרומים. לצורך זה הוזמנו לפגישה משותפת נציגים מכל המפלגות הפוליטיות היהודיות והאירגונים הציבוריים. המפלגות הסוציאליסטיות (הבונד, פועלי ציון „המאוחדים") החרימו יוזמה זו ונציגי האירגונים הציבוריים וה„פאלקס־פארטיי" התנגדו לחביעה, שהועד לעזרת נפגעי הפוגרומים יהיה כפוף למזכירות הלאומית. אי־לכך יסדו המפלגות, שהשתתפו במזכירות הלאומית, ועד משלהם לעזרת נפגעי הפוגרומים.

כעת ובעונה אחת נקט א. רבוצקי — המיניסטר היהודי — ביוזמה לכנון ועד לעזרת נפגעי הפוגרומים מנציגי האירגונים הציבוריים היהודיים, שחלק מעסקניהם קשור היה באופן אישי עם המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות.

ב־24 בינואר התאחדו שני הועדים והוקם ועד מרכזי מאוחד לעזרת נפגעי הפוגרומים. הועד המשותף היה מורכב מ־7 חברים, שמהם היו 4 נציגים של הועד, שהוקם ביוזמת המזכירות הלאומית (י. אלשקובסקי, מ. גולדשטיין, י. מאקובר, מ. קרייגין) ו־3 נציגים של הועד, שהוקם ביוזמת המיניסטריון היהודי (ב. איסורוביץ, נ. גר'גל, ש. ראטנר). כיושב ראש הועד המרכזי המאוחד נבחר מ. קרייגין ואחריו כהנו בתפקיד זה מ. גולדשטיין וש. ראטנר.

הועד המרכזי לעזרת נפגעי הפוגרומים היה גוף עצמאי ובלתי כפוף למזכירות הלאומית ולמיניסטריון היהודי והיה אחראי לפני המיניסטריון רק לגבי חלוקת סכומי הכסף שנתקבלו ממנו. הועד קיבל מממשלת הדירקטוריה באמצעות המיניסטריון היהודי מיליון וחצי רובל ו־400 אלף רובל הצליח לגייס בקרב יהודי קייב.

במאי 1919 עזבו המפלגות הסוציאליסטיות את הועד המרכזי לעזרת נפגעי הפוגרומים והשלטון הסובייטי החרים חלק מכספיו (יידישע אויטאנאמיע, עמ' 289—292 ; גומנר, עמ' 76—80 ; רבוצקי, עמ' 195—197).

24) זעזועים רבים פקדו את האוכלוסיה היהודית בברדיצ'ב ממחצית פברואר (תעודה א') ועד ראשית מאי 1919. מ־24 בפברואר עבר גל מרידות בכפרים שבסביבות העיר. האיכרים מהסביבה זרמו בהמוניהם לברדיצ'ב ובזזו כל הבא ליד ובראש וראשונה חנויות ובתים של יהודים. בסוף פברואר התחילה התקפה מרוכזת של הצבא האדום לשם כיבוש העיר וסביבותיה. צבא הדירקטוריה גילה התנגדות נמרצת והעיר היתה נתונה שבועות מספר בקו החזית. ב־11 במארס נכנס הצבא האדום לעיר והקים בה שלטון סובייטי. אולם בטרם הספיק שלטון זה להתבסס, נאלצו שלוחותיו האזרחיות (האיספולקום) לנטוש את העיר, שהפכה לזירת קרבות. את המצב בעיר

בימים אלה מתאר הרב ברמאן במלים הבאות: „המצב הגיע לידי כך, שלא היה מה לאכול בעיר. מובן שהעשירים הסתדרו. לעניים היה צורך לדאוג. אירגנתי ועד גדול — יהודים ולא יהודים — שהיו משיגים צרכי אוכל ושולחים לכל הפריפריה, כי היו שכונות עוני. בעיר הגדולה היה מסוכן: פגזים עפו מכל צד, אבל נמצאו אנשים צעירים, אפילו לא כל כך צעירים, שקיבלו עליהם את המשימה להוביל את האוכל". בעת המצור וקרבות הרחוב, הפסו הגדודים האדומים בתים של יהודים. אסרו רוקח יהודי ופקדו עליו ללכת ברחובות כשבידיו תמונה גדולה של הצאר ניקולאי השני. החיילים האדומים היכו באכזריות את בחורי פלוגת ההגנה היהודית, בהאשימם באי מניעת הביזה בחנויות. פגיעות אלה נעשו תוך השמעת סיסמאות „נגד השתלטות הזידים עלינו". התעללותם של יחידות הצבא האדום ביהודי ברדיצ'ב הביאה את מפקד הצבא באוקראינה — אנטונוב־אובסיינקו — להוצאתה של פקודה מיוחדת נגד פגיעות ביהודים. מהרעב, הקרבות והפגיעות מתו או נרצחו בעשרת ימי המצור 60 איש. אולם אי־אפשר היה להביאם לקבר ישראל, כי בבית העלמין שכן מחנה צבאי של הדיוויזיה, ורק לאחר שהצבא האדום הצליח להרחיק את צבאות הדיוויזיה מהעיר, נתקבל רשיון הקבורה.

בראשית אפריל 1919 הוקם מחדש השלטון הסובייטי בברדיצ'ב והחיים חזרו לאיטם למסלולם הרגיל ונתאפשרה גם התכנסות מחודשת של מועצת הקהילה הדמוקרטית. ברם, האירועים שעברו על העיר שיתקו את הפעולה הסדירה של הקהילה במשך חודשים; התמורות שחלו בגישתן של המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות אל הקהילה והיחס העויין של השלטון הסובייטי אל הקהילה הדמוקראטית מצאו את ביטויין בישיבת מועצת הקהילה מה־4 במאי 1919. (מלחמת האזרחים, כרך 1, עמ' 636—637, 672, 703. ג. לעוואד, אין א באלאגערטע שטאט, (11 טעג אין בערדיטשעוו), פאלקסצייטונג בהימים 12, 14 באפריל 1919; צ'רניקובר, עמ' 283; **Известия (Киев) 2.4.1919.** ראיון עם הרב י. ברמאן (שמור במדור לתעוד בעל־פה במכון ליהדות זמננו).

25) יוסף בוסין היה מעוזריו הקרובים של הרב יעקב ברמאן והשתתף עמו בעבודתה של הקהילה הדמוקראטית ובפעולות „ועד בתי הכנסיות ובתי מדרשות של עדת ברדיצ'ב" (עדות בעל־פה של הרב י. ברמאן).

26) שכטמאן היה חבר מועצת הקהילה מטעם ה„בונד", שהצטרף בסוף 1918 או בראשית 1919 לסלע הקומוניסטי במפלגה זו.

27) שפירא היה חבר מועצת הקהילה מטעם ה„בונד". מטעם מפלגה זו צורף ל„ועדת פירוק" הקהילה.

28) מאיר פורלקו היה אחד מפעילי ה„בונד" בברדיצ'ב. השתתף בהתייעצות של ה„בונד" בקיוב ב־1915 ובועידה העשירית באפריל 1917 (גשע'יכטע, כרך 3, עמ' 20, 92).

29) חברה במועצת הקהילה מטעם ה„בונד".

30) יוסף ברין מחובבי שפת עבר הראשונים בברדיצ'ב. אחד העסקנים הציוניים הפעילים וחבר מועצת הקהילה מטעם ההסתדרות הציונית ולאחר מכן היושב ראש שלה. מת, כנראה, בכריית המועצות (לפי עדות בעל־פה של אריה רפאלי והרב יעקב ברמאן).

31) נפתלי־הרץ וסט נולד ב־1859. היה חבר אגודת „חובבי ציון" ולאחר מכן מהפעילים בתנועה הציונית. בשנת 1908 היה נפתלי וסט, יחד עם משה רוב, ברוך וולובניק, אלטר ליבוב ומ. אוסטרובסקי ממייסדי „החברה היהודית לעזרת יהודים עניים", שבמסגרתה היה קיים בית תמחוי בשם „הכנסת אורחים". וסט פרסם כתבות בעברית וביידיש ב„המליץ", ב„הצפירה", ב„אונדזער לעבן" ועוד. עלה לארץ ב־1928, ונפטר ב־1933. ברדיצ'ב, עמ' 61.

32) לפי המנין השמי של הנוכחים. השתתפו בישיבה 24 איש וכן מופיע בישיבה הרב יעקב ברמאן, שלא נרשם ברשימת הנוכחים ומכאן שבישיבה השתתפו 25 איש ולא 21, כרשום בפרוטוקול.

33) היות והיושב ראש של נשיאות מועצת הקהילה דוד ליפץ עזב את ברדיצ'ב היה צורך לבחור ביושב ראש חדש (ראה גם הערה 13).

34) עד כמה שהצלחנו לברר, נמנו בין חברי ההנהלה: ר. צ'רבונינקיס, הרב יעקב ברמאן, י. נירנברג וגוליגיץ' (שני האחרונים מטעם ה„בונד").

35) הקהילה הדמוקראטית בברדיצ'ב — בדומה למרבית הקהילות הדמוקראטיות ברוסיה — היתה מורכבת מהמוסדות הבאים: א) מועצת הקהילה, שנבחרה בבחירות ישירות, שוות, חשאיות ויחסיות. בין בחירות לבחירות שימשה המועצה כמוסד העליון של הקהילה; ב) נשיאות הקהילה נבחרה על ידי המועצה ומתפקידה היה להכין את סדר היום של אסיפות המועצה, לזמנה ולפקח בין התכנסויות המועצה על פעולתה התקינה של הנהלת הקהילה; ג) ועדות, שבחרה המועצה מקרב חבריה. הועדות נחלקו בדרך כלל לפי ענפי פעולתה של הקהילה; ד) הנהלה — בברדיצ'ב בעלת ארבעה חברים — שרכזה את העבודה היום־יומית של הקהילה והיתה אחראית לפני הנשיאות והמועצה.

36) בנובמבר 1918 התארגנה בסניף ה„בונד" בברדיצ'ב קבוצה סרי־קומוניסטית. עם יסוד הבונד הקומוניסטי בקייב, התפלגה גם מסניף הבונדאי בברדיצ'ב קבוצה בת 40 איש בערך, שיסדה „קומבונד" בעיר. לאחר הקמת השלטון הסובייטי בברדיצ'ב, בראשית אפריל 1919, החל הסניף של הבונד הקומוניסטי בעיר לפעול בגלוי והצטרפו אליו אף קומוניסטים יהודיים שעזבו את המפלגה הכללית. לפי המקורות של ה„בונד הקומוניסטי" מנה סניפם בברדיצ'ב כמאתיים חברים. נציגי ה„בונד הקומוניסטי" השתתפו בועד הפועל של הסובייטים בעיר. M. РАФЕС, два года революции на Украине, Москва, 1920, стр. 112.

וכן פאלקסצייטונג, גל' 44, מיום 10 באפריל 1919, עמ' 4.

37) וולין — חבר הועד הפועל של הסובייטים בברדיצ'ב ואחר מכן אחד מפעילי היבסקציה. השתתף בועידתה השלישית של היבסקציה ביולי 1920 (אינפורמציה מפי הרב י. ברמאן וכן די יידישע קאמיסאריאטן און די יידישע קאמוניסטישע סעקציעס. מינסק, 1928, עמ' 304).

38) בראשית אפריל 1919 הוכן על־ידי הקומיסריון היהודי ונחתם על ידי סטאלין — הקומיסר העממי לענינים לאומיים — צו בדבר סגירת הקהילות הדמוקראטיות. הצו פורסם רק במחצית יוני ש.ז. (ש. אגורסקי, דער יידישער ארבעטער אין דער קאמוניסטישער באוועגונג. מינסק, 1925, עמ' 88—89). אולם השלטונות הסובייטיים המקומיים סגרו בישובים רבים את הקהילות הדמוקראטיות עוד לפני פרסומו של הצו.

39) בזמן המשטר הישן נמצאה המטריקאציה — רשום לידות, נשואים, גרושים ופטירות — ברשות הרב מטעם. אחר מהפכת פברואר 1917 והתארגנותן של הקהילות הדמוקראטיות עברה המטריקאציה לרשות קהילות אלה. על־פי החוק הסובייטי מיום 18 (31) בדצמבר 1917 הועברה המטריקאציה לרשות מחלקות מיוחדות בסובייטים המקומיים. (דקרט, כרך 1, עמ' 247—249). אולם כפי שמשתמע מדברי ברמאן, סרם נטל השלטון הסובייטי לידיו את המטריקאציה בברדיצ'ב בראשית מאי 1919.

40) בית החולים היהודי, שגבנה בשנות הששים של המאה הי"ט לפי מיטב התידושים דאז, היה אחד המוסדות החשובים ביותר בעיר. מרבית הרופאים עבדו בו בהתנדבות וכמנהלו שימש ד"ר שפרלינג. בימי מלחמת העולם הוקדשו בו שני חדרים לחיילים פצועים לא־יהודיים כאות לפטריוטיות של יהודי ברדיצ'ב. בימי מלחמת האזרחים שימש בנין בית החולים, ששכן במרכז העיר, גם מרכז לפעילות ציבורית וכו התכנסו תישיבות של מועצת הקהילה.

41) חיים פריצקר היה מפעילי הנוער הציוני בברדיצ'ב. עם כינונה של הקהילה הדמוקראטית שימש בה כמזכיר. בשנת 1920 עזב את ברדיצ'ב בדרכו לארץ־ישראל (לפי עדות בעל פה של בנימין וסס).

42) התעודות ג—ה, שנועדו לשלטונות הסובייטים המקומיים, תורגמו מכתב־יד רוסי.

43) הכותב מתייחס, כנראה, לחוק „על הפרדת הכנסיה מהמדינה ובית־הספר מהכנסיה" מיום 2 בפברואר 1918, שבו קיים סעיף כדבר „המלוי החופשי של הפולחן הדתי המובטח כאשר הוא אינו מהווה עבירה על הסדר הציבורי ואינו מלווה בפגיעה בזכויות אזרחי הרפובליקה הסובייטית" (דקרט', כרך 1, עמ' 373—374).

44) בתי תפילה רבים היו בברדיצ'ב; אחדים גדולים ומפוארים ורובם צנועים ופשוטים, כשהלקם לפי משלוחי־היד של מתפלליהם. לפי רשימה, שנערכה על־ידי הרב יעקב ברמאן בזמן כהונתו כרב בברדיצ'ב (1910—1920), השמורה בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (אינ/2939) — נמצאו בברדיצ'ב, בעשור השני של המאה, 84 בתי כנסיות ובתי מדרשות. שני בתי הכנסת העתיקים ביותר, על פי אותה רשימה — בית הכנסת בעיר הישנה ובית הכנסת הגדול של בית־העלמין — הונכו בשנת 1754. רשימה זו איננה כוללת מניינים ו„שטיבלעך", שהיו, כנראה, רבים מאוד בעיר חסידית כברדיצ'ב. (עיין גם: משולם דודזון — בתי כנסת בברדיטשוב. ברדיצ'ב, עמ' 35—36).

45) לא עלה בידינו למענה שתי שורות מכתב היד המשובש.

46) הרב משה פריצקר, אביו של חיים פריצקר מזכיר הקהילה.

47) לייב מרגליות היה אחד מעשירי העיר — בעל בית הרושת לנייר. מרגליות היה גם למרן וביתו שימש ועד לחכמים. שמו הלך לפניו כנדבן ונותן בסתר (לפי עדות בעל פה של הרב י. ברמאן).

48) יוסף פינקלשטיין היה חתנו של לייב מרגליות. איש משכיל וגבאי באחד מבתי הכנסת הגדולים. מת ברובנה, בזמן נסיגת הצבא האדום מהעיר (לפי עדות בעל פה של הרב ברמאן).

49) ב־20 באוגוסט 1919 עזב הצבא האדום את ברדיצ'ב ושבו חיילות הדירקטוריה. אולם אף בחמשת חודשי השלטון הסובייטי, שנטל מהקהילה את מרבית מוסדותיה, לא סר מיהודי העיר הפחד המתמיד מפני פוגרומים ופגיעות. ביולי—אוגוסט פעלו באזור ברדיצ'ב כנופיות האטאמאן זליוני ואלה היו פושטות מדי פעם ועורכים שוד וביזה בעיר.

רק לאחר התבססות השלטון החדש, התכנסה מועצת הקהילה הדמוקראטית, שהפסיקה את פעולתה ב־4 במאי 1919, כאשר לצידה קיים עתה „ועד של בתי כנסיות ובתי מדרשות של עדת ברדיצ'ב", כגוף המטפל בענינים דתיים. כך הופרדו הלכה למעשה עניני הדת מהקהילה הדמוקראטית דווקא בהעדרן של המפלגות הסוציאליסטיות, שתבעו זאת. (צ'ריקובר, עמ' 253, 261; העבר, י"ז, עמ' 66).

50) לסיעה הבונדאית, עד כמה שעלה בידינו לברר, השתייכו 18 חברי המועצה הבאים: י. נירנברג, גוליגיץ', דוד ליפץ, פאניה נירנברג, יאבלונסקי, שכטמאן, שפירא, אוריאנסקי, מאיר פורלקה, מאטאלסקאיה, גרויס, ברנפלד, וולושין, אוגר, רוזן, ולין, מ. שוחט וקיסליאנס. מכאן שהסיעה הבונדאית היוותה כשליש מתוך 54 חברי מועצת הקהילה, שהוזכרו בפרוטוקולים. חיים פריצקר טוען, כי „הרוב בה [בקהילת] תיוו הבונדאים, שקיבלו 40% מקולות הבוחרים והסיעה שלהם היתה ההזקה במועצת הקהילה", (ברדיצ'ב, עמ' 43).

51) בישיבה השתתפו 26 חברי המועצה.

52) צ'רבוניקים מתכוון כנראה, לחוק הקהילות, שנתקבל בממשלה האוקראינית ב־12 בפברואר ואושר על ידי הדירקטוריה ב־17 באפריל 1919. (ראה גם הערה מס' 66).

53) דברי ברמאן מכוונים, כנראה, להאשמות בדבר שיתוף פעולה של היהודים עם הקומוניסטים, מאסרים בלתי חוקיים של מאות יהודים, הכאתם ברחובות וכדומה. מצב זה שרר בעיר כשלושה שבועות רצופים, לאחר כניסת גדודי הגליציאנים, שהיו קשורים באותו זמן עם הדירקטוריה (העבר, י"ז, עמ' 66—67).

54) בישיבה השתתפו 31 חברי מועצת הקהילה.

55) זו היתה אמנם הישיבה הפומבית הראשונה של מועצת הקהילה, אולם קראסני מתעלם מהישיבות של ה־4 במאי — בזמן שלטון הבולשביקים — ומ־3 בספטמבר, שבהן לא השתתף אישית.

56) פנחס קראסני מרמז על המרד של הדירקטוריה, שהתארגנה ב־13 בנובמבר 1918. הפילה את שלטונו של ההטמאן סקוראפאדסקי, שהושם כשליטה העליון של אוקראינה על ידי השלטונות הגרמניים.

57) כפרוץ המרד של הדירקטוריה נפל רוב שטחה של אוקראינה לשלטונה כפרי

בשל. אולם כעבור זמן קצר גבר הלחץ של הצבא האדום וכבר ב־5 בפברואר 1919 נאלצה הדירקטוריה להעביר את מקום מושבה מקיוב לוויניצה. גם כאן לא יכלה לשכון לאורך זמן ובראשית אפריל נאלצה לעבור לרובנה. בחודש מאי מופיע אויב חדש לדירקטוריה — פולין — הכובשת את רובנה וסביבותיה. ממשלת הדירקטוריה נשארה ללא מקום ישיבה קבוע ונדדה בקרונות רכבת עם שרידי צבאה. בנדודיה הגיעה ממשלת הדירקטוריה גם לטארנופול, אשר בגליציה המזרחית, אולם גם כאן לא הצליחה לקבוע משכן לשלטונה. ברגעים קריטיים אלה באה לדירקטוריה ישועה ממקום בלתי צפוי. יחידות „הקורפוס של זפורוז'יה", שנמלטו בימי המפלות הגדולות לרומניה, החלו לשוב ולתגבר את שרידי היחידות הנודדות של הדירקטוריה. בצבא המתוגבר מצליחים מפקדי הדירקטוריה להטיל את שליטתם על חלקי אוקראינה של הגדה הימנית, וקאמנץ־פודולסק הופכת לבירתה החדשה של ממשלתה (צ'ריקובר, עמ' 168—170).

58) באוגוסט 1919 פרסם ראש הממשלה הסוציאליסטית של הדירקטוריה — בוריס מארטוס — קול קורא אל היהודים. בכרוז זה ניסה ראש הממשלה לשכנע את הציבור היהודי, כי הממשלה לוחמת בכל האמצעים נגד הפוגרומים וחזר וחבטיח את הידוש האוטונומיה הלאומית־פרסונאלית לקיבוץ היהודי באוקראינה. כן פנה מארטוס והזהיר את היהודים מפני הבולשביקים המעוררים את האלמנטים האוקראיניים האפלים לפוגרומים ומפני הריאקציה של דניקין השואפת להטיל מחדש את ההגבלות הישנות על האוכלוסיה היהודית. השפעתו של כרוז זה על האוכלוסיה היהודית, כנראה, לא היתה רבה וזאת משום שרוב רובה של אוקראינה לא היה בשליטתה של הדירקטוריה בזמן זה וגם משום שהיהודים לא נטו להאמין להבטחות אלה, נוכח הזכרון הרענן של הפוגרומים האכזריים והפגיעות ביהודים, שהמשיכו להיות תופעה נפוצה אף בימי פרסום הכרוז. (הכרוז בנסוחו האידי ראה: גולדלמן, עמ' 73—76. עיין גם: זוזה שייקובסקי — פרשת פטליורה. העבר, י"ז, עמ' 11—14).

59) המדובר בכרוז של האטאמאן העליון — סימון פטליורה — אל הצבא של הדירקטוריה מיום 26 באוגוסט 1919. בטכסט של הכרוז, שהיה לפנינו, לא היו הנסוחים כה חד־משמעיים כפי שמתאר המיניסטר פנחס קראסני (ראה פוגרומים עמ' 75—76).

60) אנטון קראוס, גרמני על פי מוצאו, נולד ב־1873. בשנת 1919 פיקד על הקורפוס השלישי של הצבא האוקראיני הגליצאי (UHA). וגם על המבצע ב־30 ביוני 1919, וגירש את הצבא האדום מקייב (Dokumenty i materialy do Historii Stosunków Polsko-Radzieckich. Warszawa, 1961. tom 2, Str. 324.).

61) לא עלה בידינו לברר אם אמנם סמכות כזאת ניתנה ואם היתה אפקטיבית.

62) לגבי מקרה זה לא מצאנו סמוכין במקורות אחרים. ברם הוא תואם את מדיניות ממשלת הדירקטוריה בחודשי ישיבתה ברובנה באפריל—מאי 1919. בחודשים אלה פורסמו אי־אלה כרוזים חתומים על־ידי חברי הממשלה נגד הפוגרומים. כן נתן מיניסטר המלחמה הוראה למפקד ברובנה, שלא יאפשר שום פוגרומים בעיר. בהוראה צויין, כי „האחריות על גילויים אנטישמיים אני מטיל עליך" (צ'ריקובר, עמ' 181—184).

63) עם כניסת צבא הדירקטוריה לז'יטומיר ב־21 במארס 1919, לאחר שהשלטון הבולשביקי נדחק מהעיר, שימש האטאמאן בוגאצקי (בוהאצקי) מפקד הגדוד של העיר. לפי עדותו של אחד מחברי ה„דומה" העירונית, נשא בוגאצקי ב־24 במארס נאום אל החיילים ובו אמר בין היתר: „לכו לחזית [להלחם] נגד האויב [הבולשביקי] והגנו באומץ על בתיכם, נשיכם ואחיותיכם. אם לא תעשו כן, יבואו היהודים וירצחוכם נפש". דברים אלה, לפי דעתו של אליהו צ'ריקובר, שפכו שמן על מדורת הפוגרום, שנערך באותם הימים בז'יטומיר (צ'ריקובר, עמ' 174—175). אי־לכך יש להטיל ספק בדברי קראסני, כאילו יהודי ז'יטומיר עשויים היו להעיד על בוגאצקי כלוחם נגד הפוגרומים.

64) האינספקטורה אורגנה בקיץ 1919 ולה היתה נציגות בכל יחידות הצבא.

מתפקידה של האינספקטורה היה להשגיח שיחידות הצבא יתנהגו לפי החוק ולא יערכו פוגרומים (גומנר, עמ' 93).

65) ב־9 בינואר 1918 קבלה הראדה האוקראינית חוק (אוניברסאל), שבו הובטחה אוטונומיה לאומית פרסונאלית לכל המיעוטים הלאומיים היושבים ברפובליקה העצמאית של אוקראינה (הטכסט של חוק זה ראה: מ. זילבערפארב דאס אידישע מיניסטעריום און די אידישע אוטאנאמיע אין אוקראינע, קיעוו תרע"ט, עמ' 79—82).

66) ב־2 בדצמבר 1917 קיבלה הראדה האוקראינית חוק הבחירות לקהילות הדמוקראטיות. חוק זה היו צריכים להשלים ע"י חוק או תקנות נוספות שבהם עמדו לתקבע סמכויותיה של הקהילה, מקורות הכנסתה ומעמדה במדינה. אולם עד פיזור הראדה האוקראינית וביטול האוטונומיה הלאומית־פרסונאלית (אפריל 1918) לא חוקק חוק הקהילה. נושא תקנון לקהילה הדמוקראטית עלה על סדר היום מחדש עם הקמת שלטון הדירקטוריה, שהכיר באוטונומיה הלאומית־פרסונאלית של המיעוטים הלאומיים. ב־6—8, 21—22 בינואר וב־2 בפברואר 1919 הכינה האסיפה הלאומית הקטנה, שבה השתתפו נציגי המפלגות הציוניות והדתיות, תקנון מפורט לקהילות הדמוקראטיות. תקנון זה לא נדון כלל במוסדות השלטון, כי ממשלת הדירקטוריה, בראשות בוריס מארטוס, עמדה בעיקר בקשרים עם המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות באמצעות המיניסטר לענינים יהודיים — א. רבוצקי. רבוצקי הכין אף הוא תקנון של הקהילות הדמוקראטיות בהתבסס על התקנון של האסיפה הלאומית הקטנה. אולם הוא הכניס בתקנון האסיפה הלאומית הקטנה שינויים רבים והעקרוני שבהם — הוצאתם של כל עניני הדת מסמכותה של הקהילה. הצעת התקנון של רבוצקי נתקבלה על ידי הממשלה ב־12 באפריל 1919 ואושרה על ידי הדירקטוריה כ־17 בו. תקנות מאושרות אלה היו הבסיס התוקי לפעולת הקהילה הדמוקראטית בתחום שלטונה של הדירקטוריה (רבוצקי, עמ' 234—236; גומנר, 96; נלדלמן, עמ' 137—139; יידישע אויטאנאמיע, עמ' 3—32).

67) איסאק מאזפה נולד ב־1884. במקצועו אגרונום ומשפטן. מאזפה היה בין מייסדי המפלגה הסוציאל־דמוקראטית האוקראינית. היה מיניסטר לענייני פנים בממשלת הדירקטוריה ומ־27 באוגוסט 1919 ראשה. בין שתי מלחמות העולם שימש מאזפה כמרצה באקדמיה האוקראינית בצ'כוסלובקיה. מת ב־1952 (מאורעות באוקראינה, כרך 4, עמ' 386).

68) כסגני שרים בממשלת מאזפה מונו: ש. גולדלמן, חבר פועלי־ציון, מונה לסגן שר העבודה וג. סולודאר — סגן ראש העיר לשעבר בברדיצ'ב וחבר ה„פאלקס־סאַרטיי" — מונה לסגן שר המשק הלאומי. את שמו של סגן שר העבודה השני לא עלה בידינו לברר. (גומנר, עמ' 90, צ'רקובר, עמ' 84, 94). אנשים אלה לא היו נציגי היהודים בממשלה ואף לא מלאו את תפקידיהם בממשלה כנציגים פורמאליים של מפלגותיהם.

69) הרב יעקב ברמאן רומז לפגישה שהתקיימה בהשתתפות י. ברמאן, ר. צ'רבונינקיס וי. ברין כנציגי הקהילה וס. קראסני, בוגראד ובאראבאש כנציגי המיניסטריון היהודי. בישיבה זו תבע קראסני לחדש מיד באופן פומבי את פעולת הקהילה בעוד שנציגי הקהילה תבעו להפסיק קודם כל את ההתנכלויות באוכלוסיה היהודית כדי ליצור אווירה מתאימה לפתיחת הקהילה. (העבר, י"ו, עמ' 68).

70) עיין בהערה מס' 66 לעיל.

71) י. קרופניק שימש כיושב ראש הקהילה בפוגרבישץ'.

72) בעיירה פוגרבישץ', שבה התגוררו כ־1800 יהודים וכ־5.000 לא יהודים, נערך ב־22 באוגוסט 1919, כנראה על ידי יחידותיו של זליוני, אחד הפוגרומים האכזריים ביותר, שבו נרצחו 350—400 יהודים וכ־100 נפצעו. (צ'רקובר, עמ' 261—263. פוגרומים עמ' 91—93).

73) בביאוגראפיה של האטאמאן זליוני (שמו האמיתי דאגילו טרפילו) יש הרבה מהקווים האופייניים לאטאמאנים לא מעטים, שפעלו באותה עת באוקראינה. זליוני נולד במשפחת איכר עני. בנעוריו עזב את הכפר ועבד כנגר שכיר. אותה עת הצטרף לס.ר.־ים האוקראינים. בעד פעילות מהפכנית נאסר והוגלה. בימי המלחמת גויס לצבא, בו ניהל תעמולה מהפכנית. אחר מהפכת פברואר 1917 ניהל זליוני תעמולה

בצבא לשם הקמת יחידות אוקראיניות. עם סיום המלחמה חזר לכפרו והפך למנהיג ומלהיב את האיכרים בסביבה. בעת שלטונו של ההטמאן סקורופאדסקי הטיף זליוני למרד נגד השלטון וזכה לאהדה גרחבת בכפרי הסביבה. עם פרוץ מרד הדירקטוריה גייס זליוני איכרים לרוב ועלה על קיב. כעבור זמן קצר התמרד נגד שלטונה של הדירקטוריה וכאשר זו שלחה יחידה לדיכוי המרד עבר זליוני עם לוחמיו לצד הבולשביקים וזמן מה לחם לצידם. אולם הברית בין זליוני לבולשביקים היתה קצרת ימים והוא חזר לפעול באופן עצמאי. בחודשי יולי—אוגוסט 1919 פעל זליוני בתיאום מסויים עם צבאות הדירקטוריה, אולם עד למותו בספטמבר 1919 לא קיבל מעולם בצורה ברורה את משמעת הפיקוד של צבאות הדירקטוריה וראשה סימון פטליורה. בתקופת פעולתו ערכו יחידותיו של זליוני כ־40 פוגרומים. אולם קשה להוות בצורה חד־משמעית את פעולות יחידותיו נגד היהודים בפוגרבישץ' עם מדיניות של הדירקטוריה (צ'ריקובר, עמ' 250—255; פוגרומים, עמ' 144).

74) דרכו הצבאית של יורק טיטניק עקובה מדם של פוגרומים יהודיים. בעת המרד של הדירקטוריה עמד טיטניק בראש כנופיות איכרים. במאי 1919 השתתף בצד גריגורייב במרד הגדול ולאחר כשלון המרד עבר לצד הדירקטוריה ובמהרה הפך לעוזרו הקרוב ביותר של פטליורה. יחד עם צבאות פטליורה עבר לפולין, אולם כאן בגד ושב לברית המועצות ב־1923. השלטון הסובייטי מחל לו את עברו והוא פירסם מאמרים וספרים על תנועת פטליורה ברוח הנוהה לשלטון (צ'ריקובר, עמ' 214, 246—247, 297—298; פוגרומים, עמ' 143; רבוצקי, עמ' 215—216).

75) בהצעתו של האינספקטור, שהיהודים יגנו על עצמם, היתה מנה גדושה של סארקאזם, כי בפוגרבישץ' היתה קיימת יחידה חזקה של הגנה עצמית יהודית, שמנעה פוגרומים. אולם בהכנס צבא הדירקטוריה לעיירה, ב־17 באוגוסט 1919, פירק מפקדו את ההגנה היהודית מנשקה והכמיה, כי השלטון יגן על שלומם של היהודים. יש הטוענים, שפירוק ההגנה העצמית בעיירה היה מעין הכנה לפוגרום (צ'ריקובר, עמ' 261).

76) אליהו בוגראד היה עסקן מקומי של ה„בונד" בקאמנץ־פודולסק. בפרק הזמן שממשלת הדירקטוריה נמצאה בעיר זו, חלה התקרבות בין המפלגות הסוציאליסטיות לבין המיניסטריון היהודי. המיניסטריון היהודי הקים לצידו מועצה, שבה השתתפו 2 נציגים של „הבונד המאוחד", 2 נציגים של ה„פאלקספארטיי" ונציג אחד של „פועלי־ציון". אחד הנציגים של ה„בונד המאוחד" היה אליהו בוגראד, שמילא גם תפקיד של מנהל הלשכה של המיניסטריון היהודי. לאחר מכן השתתף במשלחת האוקראינית בורשה. (גומנר, עמ' 19, 87, 98; פוגרומים, עמ' 72).

77) בקאמנץ פודולסק, ובפודוליה בכלל, חלה התקרבות בין הבונד הלא־קומוניסטי לבין „המאוחדים" הלא־קומוניסטיים ושתי המפלגות התאחדו למעשה. בסוף אוגוסט 1919 התקיימה בקאמנץ ועידה, שבה התאחדו מפלגות אלה גם להלכה ושמם היה „הבונד המאוחד". בועידה זו נקט „הבונד המאוחד" בעמדה של תמיכה בממשלת הדירקטוריה. עמדה זו עוררה התמרמרות של הבונד הסוציאל־דמוקרטי, באזורים אחרים, שהמשיך להתנגד לדירקטוריה. לכך כנראה מכוונת קריאת הביניים, הבאה לרמוז, שבוגראד אמנם מייצג את עמדת „הבונד המאוחד" בקאמנץ פודולסק (גומנר, עמ' 88—91, 164—195, גולדמן, עמ' 71).

78) בישיבה השתתפו 13 חברי המועצה. לפי הפרוטוקולים המתפרסמים בזה היו לפחות 54 חברי מועצה וכדי שיהיה קוורום היו צריכים להיות נוכחים לפחות 18 חברים.

79) ד"ר מנאקר היה אחד מרופאי בית החולים היהודי, שעבד בו בהתנדבות וכן חבר מפלגת ה„בונד" (לפי אינפורמציה בעל־פה של הרב ברמאן).

80) ראה הערה מס' 78.

81) קרוב לודאי, כי ד. פרנקל לא היה חבר מועצה היות והוא לא מופיע ברשימת הנוכחים וניתנת לו רשות מיוחדת להודעה.

82) ראשיתן של קבוצות ההגנה העצמית בברדיצ'ב בימי משפט ביילים. אולם אלה התפרקו בזמן המלחמה. עם עלית הסכנה של פוגרומים, אחר המהפכה, התארגנה מחדש סלוגת הגנה עצמית. ששמה היה „שמירה ביתית". הרוח החיה ב„שמירה ביתית" היה בעל בית־חרושת לסוכריות — בוסין. במקביל ל„שמירה הביתית" התארגנה קבוצת הגנה עצמית, שהיתה מקורבת לחוגים הסוציאליסטיים ובראשה עמדו סטודנטים. קבוצה זו כונתה „דרוזינה". שתי הקבוצות התאחדו ושמשו את אירגון ההגנה היהודית בעיר. אירגון זה, כנראה, פורק בימי שלטון הדירקטוריה ופרנקל מעלה הצעה לחדש את פעולתו (ברדיצ'ב, עמ' 52).

83) ראה הערה 23.

84) חוק הקהילות (ראה הערה מס' 66) יפה את כוחן של הקהילות הדמוקראטיות לגביית מס חובה מהאוכלוסיה היהודית. אולם הקהילה לא היתה מסוגלת לבצע זאת בגלל העדר מנגנון מתאים והחילופין התכופים בשלטון. כן לא היתה האוכלוסיה היהודית, שנפגעה מהפוגרומים, השוד, הפסקת פעילות כלכלית, מסוגלת לשאת במסים אלה. המצב הכספי של ועד הכנסיות ובתי המדרשות היה יותר טוב. המקור העיקרי להכנסות ועד זה היתה חברה קדישא. (ראה עדות של הרב יעקב ברמאן השמורה במדור לתיעוד בעל־פה במכון ליהדות זמננו).

85) באותו זמן ישבו ממשלת הדירקטוריה והמיניסטריון היהודי בקאמניץ־פודולסק.

86) ראה: העבר, י"ז, עמ' 67—68.

צבי הר־שפר*

קהילת חארקוב

צבי הר־שפר

א. התישבותם של היהודים בחארקוב

יהודים התגוררו בחארקוב עוד בשנות המאה הי"ח (בסוף המאה הנזכרת כבר היו ליהודים בית קברות מיוחד). סומארקוב, שביקר בחארקוב בראשית התשע־עשרה, מציין שבית־המרזח נמצא בידי ז'יד. אזרחי חארקוב התיחסו אל היהודים — לא רק לתושבים, אלא גם לאלו שבאו לימי השוק — בשנאה גלויה. הם ראו בהם מתחרים מסוכנים, והתמידו בבקשותיהם לאסור על היהודים את הכניסה לימי השוק. הסינט פרסם פקודה ב־30 בינואר 1804, שרק ליהודים הסיטונאים מותר לבוא לימי השוק בחארקוב. וב־9 בדצמבר באותה שנה פורסמה הפקודה שבה נמנו הפלכים, בהם הותרה הישיבה ליהודים; חארקוב לא נכללה ברשימה זו, אבל הפקודה הזאת לא הוצאה לפועל ונתנה כר נרחב למשטרה לנהוג כאוות נפשה.

ב־1805 פנו הסוחרים הנוצרים — ובראשם ראש־העיר — בבקשה אל הדומה העירונית לאסור על היהודים — בהסתמך על הפקודה משנת 1804 — לעסוק במסחר ולגרשם מחארקוב. כנראה, לא נענתה המשטרה לפקודה זו והיהודים הוסיפו לבוא לחארקוב לימי השוק וגם לשהות בה. אבל סכנת הגירוש היתה תמיד מרחפת עליהם. אותה שנה התאוננו היהודים שבאו לימי השוק באוזני שר־הפלך באַכטין, כי המשטרה לא הניחה להם להשתקע בעיר. אחרי ששכרו להם חנויות וסידרו בהן את סחורותיהם, ולאחר ששה ימים לבואם נדרשו לעזוב את העיר. „באופן זה —

---

* צבי הר־שפר נולד בליובוץ בתרכ"ז (1867) ולמד בישיבותיה. בשנות השמונים השתקע בחארקוב ושימש בה שוחט עופות וחורט מצבות. עלה לארץ בשנות העשרים ותרגם כמה ספרים בחכמת ישראל, בהם את פירושו לספר „ויקרא" ו„דברים" של הרב ד. צ. הופמן. כתב ב„העבר" על „ליובוץ, עיר מושב אדמו"רי חב"ד" (חוב' ב, תשי"ד, עמ' 86—93). נפטר בב' באב תשי"ט (1959).

התאוננו המבקשים — יוצאים אנו בהפסד רב, ללא עוון בכפינו, ודבר זה גורר אחריו עוד הפסד בפרעון שטרי חובותינו והגירוש הזה יגרום להריסת מצבנו הכלכלי". שגיוי לרעה פתאומי זה, בא לא ביזמת המשטרה, אלא בפקודת שר־הפלך, והסוחרים היהודים גורשו אז מחארקוב.

מהבקשה שהגישו סוחרי תארקוב ואזרחיה לשר־הפלך באכטין בספטמבר 1805, נראה, שלמרות הגירוש נשארו בעיר יהודים סוחרים ובעלי־מלאכה. בבית־מרזח השייך לסוחר ספאסקי ישב יהודי ובמקומות אחרים ישבו בעלי־מלאכה יהודים. ועל־סמך האיסור שחל על היהודים לגור בערי אוקריינה, משום שהמתישבים גורמים הפסד לסוחרי המקום, הוגשה הבקשה לגרש את היהודים הנמצאים ולאסור על כניסתם להבא. בקרב תושבי תארקוב נמצאו מתנדבים שקיבלו עליהם להתחקות על היהודים הבאים ולמסרם לשלטונות.

גם ב־1809 התלוננה ה„דומה" העירונית על הסוחרים היהודים, הגורמים הפסד לסוחרים המקומיים ודרשה מהמוסדות המסומכים לגרש את היהודים מהעיר; בפעם הזאת עמד לימין היהודים ראש המשטרה שהודיע: „בתארקוב מתגוררות רק שלוש משפחות יהודיות ואינן עוסקות במסחר, אלא בדברי אמנות ומביאות תועלת לתושבי העיר; אחד מראשי המשפחות הוא רוקח, השני רצען והשלישי רופא־עינים והרשות בפלך החליטה להניח ליהודים הללו לשבת בתארקוב".

על אף כל ההתירות והגבלות החוק, עלה מספר היהודים משנה לשנה. ובי 1823 התאוננו אזרחי תארקוב באזני ה„דומה", כי על אף האיסורים שתים היהודים בתארקוב כ„בעלי מלאכה" וקונים נכסי דלא־ניידי, וכמעט מלאו רחוב שלם בפנים העיר ויש להם גם בית־עלמין ההולך ומתרחב. והיהודים הבאים אליהם ממרחקים סוחרים בסחורות אסורות ועזרים בנוצרים שלא כדין. בקיצור, תחת מסוה של מלאכה קלה הם גורמים הפסד ונזק לאזרחים העיקריים, ולכן נאלצים המתאוננים לבקש את העיריה, שתשתדל לפני המוסדות המוסמכים לגרש את כל היהודים מתארקוב. העיריה החליטה לבקש את שר־הפלך להוציא פקודה על גירוש כל היהודים, כאנשים הדוחקים את רגלי האזרחים, מבלי להביא תועלת לעיר.

אבל לא תמיד היה יחס עויין ליהודים. כנראה גרם גירוש היהודים גם נזק מסויים וסוחרים הנוצרים דרשו להחזיר את כניסת היהודים לתארקוב; על כך למדים אנו מהפרוטוקולים של העיריה משנת 1830; הצבור התארקובי פנה לשר־הפנים בבקשה להחזיר את כניסת היהודים לימי השוק למסחר סיטוני. ההשתדלות הזאת הושבה ריקם, הועד „לעניני יהודים" מצא, שאין בקשה זאת מתישבת עם החוקים שלפיהם נגעלו שערי ערי רוסיה הפנימית לפני היהודים. למעשה הוסיפו ה־יהודים לבוא לימי השוק, שכרו חנויות על שמות זרים ולפעמים גם מכרו את סחורותיהם באכסניותיהם.

בשנת 1831 עורר הקטיגור הפלכי ז׳דובסקי את תשומת לבה של הפקידות הפלכית, שהיהודים באו לימי השוק וקונים סחורה: „אחדים מהם— כותב הוא — פגשתי בעצמי, כשהם נעים ונדים מחנות לחנות ופאותיהם מכוסות בצוארוני פרוותם. אחד מהם הגיש לי תלונה ע״ד תיקו שנמצא בבית המשפט; ועל שאלתי: מדוע בחר לו דוקא את ימי הירידי לבוא לתארקוב — ענני, כי במקרה בא למוסקבה עם סוחרים נוצרים ומשם בא היום הנה ובו ביום הוא שב לדרכו".

המשטרה היתה נוחה ליהודים מטעמים שלה וגילתה הערכה מלאה ליהודים, שהביאו תועלת למסחר ולתעשיה. ב־1855 הירשה שר־הפלך — בהתעלמו מן החוק — ליהודים שבאו לימי השוק, לבחור להם חנויות בפסג׳. בשנות הארבעים, כשהיחס ליהודים היה חמור במיוחד, התגורר בתארקוב הרוקח יוסף נמירובסקי, שעסק בהכנת כתפיות וחפצים מרוקמים זהב; הרשות ניתנה לו, משום שלא נמצא מי שימלא את מקומו במלאכות האלו.

יש לציין ש„אבות העיר" ידעו להפיק תועלת גם מהכנת המזון הכשר לבני־ישראל. ב־1855 מסרה העיריה רשיון להכין סעודות בשביל היהודים, לסוחר הברדיצ׳באי ברקה טוכשניט תמורת 255 רו״ב, בתנאי שיוטל איסור חמור על המסיגים את

גבולה. ב־1856 ניתנה הרשות לכלכל את היהודים הבאים אל היריד לאשת החייל שימלפלד המודת חמש מאות רו"כ. בימי היריד פוקרובסקי התאונן הסוחרים, שהאשה שימלפלד, בהשתמשה בזכות המונופולין שלה, היתה נכנסת לחדרי האורחים ימחפשת שמא הוכנסו מאכלים שלא הוכנו אצלה; הם הציעו 1550 רו"כ דמי פצוי. ה„דומה" קיבלה את הכסף ולקחה את המונופולין מידי שימלפלד.

חומר הדין בכל דיוקו לא היה בכוחו לעצור בעד חדירת היהודים לחארקוב. לא רק בעד עוברים ושבים, אלא אפילו בעד התושבים הקבועים: התושבים הקבועים היו החיילים היהודים, שהתגוררו בעיר עם משפחותיהם. מספר החיילים היה רב. הם קיימו בית־תפילה ברחוב משצ׳אנסקי, ששימש בימי החול גם ל„חדר" לילדים. וכאן היה גם ה„מקוה". כמוכן היה להם רב ושוחט.

בשנת 1860 התגוררו בחארקוב מאה חיילים נשואים ושלושים שגרו עם בני־משפחתם. נשי החיילים סחרו בשוק בגפרורים ובדברי סידקית. היו גם סטודנטים יהודים, שלמדו בבתי האולפנא. והידועים ביניהם: קירשמן ומאנדלשטם, אבל מספרם לא עלה יותר מעשרים. ואלה לא השתתפו בעניני היהודים והתקרבו יותר לנוצרים.

הרשיון שניתן לבעלי הגילדה הראשונה (בשנת 1957), להתגורר בכל רחבי רוסיה, סייע בהרבה להתישבות היהודים בחארקוב; בימי השוק הפוקרוביים בשנת 1859 היו יותר מחמישים חנויות יהודיות וביריד ה„קרשצ׳נסקי", שבא אחרי כן, נתאשרו מטעם השלטון כארבעת אלפים תעודות־מסע, נוסף להרבה יהודים שלא הגישו תעודותיהם לאישור השלטונות. בשנת 1865 נתפרסמה פקודת השלטונות להתיר גם לבעלי־מלאכה ואומנים לגור מחוץ לתחום. היתר זה גרם לגידול האוכלוסיה היהודית בעיר.

החל משנת 1858 התרכז המסחר היהודי באזור מיוחד בבית פשצ׳נקא־מריאופלין ושלט גדול היה תלוי ממעל לחנויות ועליו חקוק „ייבריייסקי טורגובי ריאד" („טור המסחר היהודי"). השלט הוסר אחר כן, בימי סערות הרוחות והשנאה ליהודים. מלבד החנויות הללו היו גם חנויות יהודיות בשוק הסירגייבי וגם במקומות אחרים.

נוסף לסוחרים ולתגרנים הגיעו לחארקוב גם סרסורים ועגלונים, לרוב מהפלכים של רוסיה הקטנה: קיוב, פולטאבה, צ׳רניגוב וחרסון.

חוקי אלכסנדר השני, שהיו יותר נוחים ליהודים, הכשירו את חארקוב לישיבתם הקבועה של אנשי ההשכלה, בעלי־הון ובעלי־המלאכה. בשנות הששים כבר היתה שם קהילה יהודית לא קטנה. בתזכירו של שר־הפלך הגרף סיברס מ־1863 נאמר, כי יש לתת ליהודים אפשרות כניסה חפשית לחארקוב, „דבר זה ישמש גורם חשוב להחיאת המסחר והתעשיה ולהעלאת רמת חייהם של חלק ניכר מהמוני התושבים". סיברס גם הציע לבטל את חובת היהודים הבאים לעיר להתייצב מיד במשטרה ולקבל כרטיס מיוחד, שרק לפיו הורשה להם לשכור דירות בעיר.

לפי המפקד החד יומי שנערך בעיר בשנת 1866 (לא בעונת היריד), נמצאו בעלי דת יהודית 775 נפש (430 גברים ו־345 נשים). ובשנת 1867 הגיע מספר התושבים היהודיים ל־906, והיו להם שני בתי־תפילה: הישן, של החיילים הניקולייביים, והחדש, של הסוחרים, כלומר ה„אריסטוקראטים". בעונת היריד היו כ־3000 יהודים באים העירה.

על אף ההוקים הקשים הולך ורב מספר היהודים במהירות מופלאה; לפי המפקד שהיה ב־25 במארס 1872, היו בחארקוב 2397 יהודים (1245 גברים ו־1152 נשים), הם גרו לרוב ברחובות הפנימיים (1669), מחוצה לעיר גרו 289 איש, ומעבר לנהר לופן 239 איש. בשנת 1879 היו בחארקוב 5194 איש. ובשנת 1897 — 11.013, היינו למעלה מ־6% מכל האוכלוסיה בעיר.

הסיבה שגרמה להתרבות היהודים, נוסף לרבוי הטבעי ויחס השלטונות הליברלי, היתה כשרון היהודים להסתגל ולהתאקלם בכל מקום ושאיפתם לעושר ולהשכלה; לבעלי־הדיפלומים, לבעלי־ההון ולבעלי־המלאכה ניתן לצאת מ„תחום המושב" ולהתאזן בערים הפנימיות, שגם חארקוב היתה כלולה בתוכן, ומספר היהודים בעיר הולך וגדול משנה לשנה.

לפי המפקד של 1897 עסקו יהודי חארקוב: במסחר — 658 גברים ו־67 נשים; בחייטות ובתפירה — 619 גברים ו־257 נשים; 487 עבדו בצבא; 200 איש — במשרות פרטיות שונות וכמספר זה עסקו בעבודות דפוס; 150 איש התפרנסו מעיבוד מתכת; 95 איש ו־43 אשה עסקו ברפואה ובתברואה.

יש לציין שיהודים רבים נמנו עם בעלי־המלאכה, רק לשם זכות הישיבה; למשל „זגג" היה למעשה עתונאי, ויהודים שהיו רשומים כמשרתים בבתי הרופאים עבדו במשרדים מסחריים*.

ב. המחלוקת בקהילה היהודית

קבעו ההיסטוריונים: אין מחלוקת ללא סיבה. ואכן היתה סיבה גם למחלוקת בקהילת ישראל בחארקוב, שהרעישה בשעתה את העולם היהודי ותפסה מקום נכבד בעתונות העברית.

סיבת המחלוקת היתה נעוצה ביחסים ששררו בין ה„חיילים" הניקולאייבים ובין ה„חפשים". כאמור היו ה„חיילים" האריחים היהודים העיקריים בחארקוב, שהותר להם לרכוש נכסי דלא ניידי. אמנם החוק התיר גם לסוחרים להאחז בערים הפנימיות ולקנות בתים, אבל זכותם זו היתה תלויה בכיסם, כלומר כל זמן ששילמו את דמי ה„גילדה". ואם לא נרשמו בני משפחתם בתעודת הגילדה, נפקעה זכותם של הבנים. רק אלה ששילמו במשך עשר שנים כסדרן הורישו את זכותם לבניהם.

ומכיוון שהתושבים הראשונים היו החיילים תפשו את ההנהגה הצבורית בידיהם. רמתם התרבותית של החיילים לא היתה גבוהה ביותר. השרות בצבא שארך שנים רבות, קישח את רוחם, וסמטם את מוחם ומנע מהם התפתחות כלשהי. וכי מה אפשר לדרוש מאנשים שגלו בילדותם מעל שולחן הוריהם ונמצאו באוירה גסה ומעיקה, עד שגדלו והוכשרו לצבא והורגלו לגערות, לחרופים, למכות על כל פשיעה קטנה. ואין פלא שנאגר בלבם של עלובי־החיים אלה, רגש של שנאה והתמרמרות כלפי אלה שזכו לגורל סוב מגורלם. ברובם היו בורים גמורים במילי דשמיא ובמילי דעלמא. בקושי למדו להתפלל בשגיאות גסות, אבל נשארו נאמנים ליהדות על אף כל החלאות שעברו עליהם. מאידך גיסא הביאו הנסיונות המרים אותם לידי זהיזהות־הלב כלפי כלל ישראל. זו היתה יהדות של עם־הארץ, ללא לחלוחית של תורה.

שני הגורמים: הזכויות המיוחדות שניתנו להם מטעם הממשלה וזכות השאריתם ביהדותם על אף כל היסורים, הטביעו בלבותם חותם מיוחד — התפארות ובטול־היש נגד אלה שלא זכו ליהנות מנדיבות הממשלה; הם היו מחבבים לספר על הצטיינותם בעבודתם והיחס הטוב כלפיהם מידי השרים הגבוהים. לא חסרו בספוריהם גוזמאות מופרזות. לאחר השחרור מהצבא נשארו בחיל המלואים ונשאו להם נשים מהמשפחות העניות שבערי ליטא ופולין, נאחזו במקומות קבע ובחרו בפרנסות שאינן דורשות הכשרה מיוחדת: הם החזיקו בתי־מרזח, סחרו בבגדים ובחפצים ישנים, ורק אחדים עלו במעלת החברה והעושר. לרבים לא היתה פרנסה קבועה, אלא התכלכלו מן הבא ליד ונשארו עניים מרודים, אולם הם היו בבחינת „דל גאה" הביטו על כל „החפשים" („וולנאייה") וכינו אותם „ארחי פרחי" („ברודיאגי"). ההנהגה הציבורית היתה מסורה בידם והם החזיקו בה בחזקה. בעלי הדיפלומים שנהנו מכל הזכויות, נגרפו בזרם הטמיעה, התרחקו מכל העניינים היהודיים. מקצתם השתמדו ויצאו מקהל ישראל, (כמו רופא־העיניים הידוע ליאונרד הירשמאן) וגם אלה שלא החליפו את תעודות הזהות שלהם, לא רצו לרדת אל אחיהם היהודים. העשירים היו טרודים בעסקיהם ואפילו לא רצו להתפגות לעסקי צבור, ולא השפילו את עצמם להתעסק עם החיילים. למעמד השלישי, לבעלי־המלאכה, לא

---

* פרק א' — נכתב בעיקרו לפי ספרו של פרופ' ד. באגאליי „תולדות חארקוב", חארקוב, 1905, 1912.

היו זכויות ממשיות. זכות הישיבה שלהם היתה ארעית. רבים מהם היו בעלי־מלאכה רק למראית־עין ולמעשה סרסרו ועבדו בבתי־המסחר, או החזיקו מחסנים על שם נוצרים, או על שם החיילים היתודים המקומיים, ותמיד היתה אימת המשטרה נגד עיניהם. מובן, שלא ערבו את לבם להתערב בעניני צבור. כל עניני העדה היו נחתכים על פי החיילים הניקולאייביים: הרב, השוחטים, בית־העלמין וכו'. הכל היה בידיהם יאיש לא ההין לחוות דעה, אף כי במשך הימים הם נהפכו למיעוט בקהילה.

משהתחילה הממשלה לסלול מסילת הברזל קורסק—חארקוב, חארקוב—סבסטופול והקבלן היה שמואל פוליאקוב, הגיעו לחארקוב יהודים רבים כקבלנים פרטיים וקבלני־משנה, משרתים ומשגיחים מכל הסוגים, תחילה באו בגפם ואחרי־כן הביאו גם את בני־משפחתם.

גם הזכות שניתנה לבעלי־המלאכה לגור ישיבה ארעית בערים הפנימיות, הביאה לחארקוב יהודים מכל השדרות והדרגות, מאחר שמקורות הפרנסה בערי התחום דלדלו והרבו — באו לבקש „פרנסה" בערים הפנימיות. בידי רבים היו תעודות של בעלי־מלאכה ואחרים היו „נעלמים", כלומר לא הגישו את תעודותיהם לאישור. ואם נתקלו בנציגי המשטרה בחוץ, או בבתי מלון־נפסדרו לרוב במתן שלמונים. ה„חיילים" הביטו בעין רעה על האורחים הלא־קרואים, שבאו לדחוק את צעדיהם ולהסיג את גבולם. והשעה שחקה דווקא לחדשים הללו. רבים נתעשרו, שכרו להם דירות מרווחות עם משרתים ואמות. היתכן? באים אנשים ללא זכות ישיבה בחארקוב, עוסקים במסחר וקנין ונהנים מכל טוב. ואלו ה„חיילים", שעברו שבעת מדורי גיהינום — עד שזכו לרשיון הישיבה הם עניים מרודים! ולכן החזיקו בקדרת הצבור ביתר שאת ולא נתנו לזר דריסת־רגל. את „המאה" לקחו מידם, אבל את „הדעה" לא יתנו לשלול מהם!

כאמור התבדלו העשירים והמשכילים ולא רצו לבוא בקהל החיילים ומסרו לידם את כל ההכנסות הצבוריות, רק בית התמחוי, שנוסד על־ידי העשירים בהשגחת הגברות הכבודות, נשאר בידי ה„חפשים". וכל הנסיון מצד ה„חפשים" להתערב בעניני הקהל נתקל בקיר אטום.

בבואי לחארקוב בשנת תרמ"ד עמדה הקהילה על תלה ובראשה הרב ר' אברהם יחזקאל ארלוזורוב. היו בה שלושה שוחטי גסות, שוחט עופות ורב מטעם ה' סגל; שלושה בתי־תפילה: בית־הכנסת הגדול („הכורלי"), בית התפילה „המשג'יני" ובית־התפילה בבית פשצ'נקא, וכן מניינים פרטיים, שהתקיימו בחסדם של פקחי המשטרה. הרב ארלוזורוב היה ראוי בכשרונותיו ובמידותיו לפאר את העדה הגדולה ביותר בערי ליטא ופולין; גבה־קומה, בעל פנים עדינים והדורים, מופלג בתורה ורבים מחרבנים היו פונים אליו בשאלותיהם וספיקותיהם והוא היה מושיב להם תשובות ארוכות וקצרות. הוא תפס מקום נכבד בקרב הרבנים הגאונים והיה חכם במילי דעלמא. מלבד מעלותיו המוסריות היה גם כתבא־רבא. תשוקתו לספרים היתה גדולה. ספריתו כללה ספרים במקצועות שונים ואפילו ספרי הקראים כמו „דוד מרדכי" ואחרים. לפני כותב הטורים האלה התפאר, כי אחדים מספריו לא נזכרו אפילו בקטלוג הגדול של בן־יעקב, וכשהיה נוסע לערי ליטא היה מביא אתו המון ספרים ישנים וגם חדשים. הוא בא בחליפת מכתבים עם גאוני הדור וגדולי המשכילים כמו חז"ס ועוד. חסיד מושבע לאדמו"ר מסויים לא היה. עסק מעט בנסתר, וכשהיה נוסע לבקר את בתו בויטבסק, היה סר לקופוסט וללובאביץ. מעולם לא „חזר" על פרקי חסידות לפני קהל שומעים, אלא כשהיה בא מישהו מן „המשפיעים" המפורסמים היה מרכין את ראשו ושומע בהקשבה נמרצה את דברי המרצה. תמימות ילדותית היתה בו. כשחלה במחלתו הממושכת שלח מכתב לאדמו"ר מראחמיסטרובקה עם „פדיון" וביקש שיתפלל בעדו. התיחסותו אל „חיבת ציון" היתה נלהבת מאד, בחפץ לב לקח עליו את הטורח לנסוע לפאריס ולהשתדל לפני רוטשילד לתת הלואה לחובבי־ציון בחארקוב, לייסד בא"י מושבה חארקובית. יחסו לציונות ההרצלאית היה יחיד במינו; עצם הרעיון מצא חן בעיניו, אלא שהיה מפחד מהשפעתם של ה„חפשים" ולכן סבר

שעל החרדים לקנות להם רק מניות הבנק העברי ולעבוד לטובת הרעיון של שיבת בנים לגבולם.

הרב הגדול הזה המוכתר במעלות היה מסור בידי ה„חיילים" המגושמים, שלא ידעו להעריכו כראוי ומידם היה צריך לקבל את משכורתו הדלה. על פרנסתו הדחוקה מעיד המכתב, שכתב מפאריז לידידיו ר"ל אייגינסון ור"צ דיקנסקי, בן ביקש אותם לגבות את משכורתו, שהרי הם יודעים שעזב את בני־ביתו בלי פרוטה. ואין כל פלא שבסתר לבו שאף להיפטר מאפטרופסותם של ה„חיילים" ולהשתחרר מעולם. ואמנם בשנים האחרונות נעשו נסיונות להוציא את ההנהגה הצבורית מידי ה„חיילים", אבל הנסיונות נכשלו. ה„חיילים" הין מוכנים לאכול קורצא בבית הגוברנטור, שה„קורובקה" (מכס הבשר) אינה לגלית, ולא רק הגברים הין מוכשרים לדבר זה, אלא גם נשיהם הצדקניות. ומכיוון שזכות ה„חפשים" היתה תמיד תלויה באויר, לא היה הרב הדתי מאושר לפי החוק; בימים הראשונים היה נודע רשמית כ„השוחט הראשי" („גלאוזני רזניק"), או כמבקר עצים („לסבראק"). גם רובם של נכבדי העדה היו רשומים כבעלי־מלאכה. אבל בימי ההתעוררות הכללית שבאה במחנות ישראל בשנות תרמ"ג—תרמ"ז, תקף הרצון גם את עשירי תארקוב לעשות דבר־מה והחליטו להוציא את ההנהגה הצבורית מידי ה„חיילים". בראש העסקנים עמד ר' יהודה פיינברג, שהיה תקיף ועקשן. הגץ הראשון שממנו התלקחה המחלוקת, יצא מבית־התפילה ה„משצ'ני". במקום בית־התפילה הנ"ל עמדה חורבה קטנה שנטתה לנפול. ברבות האורחים ה„חפשים" ניבנה בית התפילה החדש בכספם של ה„חפשים" ורק מעטים מה„חיילים" השתתפו בבנינו, בכל זאת נקרא על שם ה„חיילים" והם היו קברניטיו וגבאיו. ומכיוון שלא היה רשיון לרשום אותו כנכס העדה, נרשם הבית על שם איש פרטי — סלונימסקי. הלז, שהיה זקוק לכסף, מישכן אותו בבנק איפותיקאי. לאחר פטירתו של האיש הנ"ל, הודיע הבנק כי בין שאר נכסיו, ימכר גם בית־התפילה במכירה פומבית. שני הצדים התכוננו לעמוד על המקח; מצד ה„חיילים" ר' זלמן דרקובסקי, העשיר שב„חיילים" והמלומד שביניהם, יחד עם ר' דוד בק — הקצב העשיר ומצד „החפשים" — ר' יהודה פיינברג הנ"ל, ר' גרשון ארנבורג ואחרים. כשהגיעה העת הקבועה למכירה, עשו ה„חפשים" קנוניה עם הממונה על המכירות, שיתחיל במכירה לפני השעה הקבועה במודעות — ככה טענו אחרי־כן נציגי ה„חיילים". נציגי ה„חיילים" איחרו את המועד והבית עבר לרשותו של פיינברג. ה„חיילים" הרקו שן, אבל את הנעשה אין להשיב. ר' יהודה פיינברג — בעליו החוקי של בית־התפלה — השתדל להרבות בהשקעות, כדי שלעולם לא תשיג יד ה„חיילים" להוציאו מידיו: הוא חידש את כל הבנין, הרים את הדיוטה של עזרת הנשים, הוסיף שלושה כתלים לצד צפון ובנה מקח חדשה, שעלתה בממון רב. המקוה היתה יפה עד למאוד: אמבטיות חדשות מצופות חרסינה סיצילית ומים מפכים ממעין טהור.

ה„חיילים" חשדו בהרב ארלזורוב, שידו באמצע והוא גרם לכך שהבית יעבור לרשות ה„חפשים". ונטרו לו איבה. ענין בית התפילה הנ"ל, היה רק הצעד הראשון וענין הקצבים היה העיקרי והחשוב.

תארקוב העיר המרכזית בדרום, היתה גם למרכז המסחר והרפואה, בה ישבו המומחים הרפואיים הנודעים, המנתחים המובהקים והמצויינים, שיצאו מבית האולפנא שנתפרסמו בכל הערים הקרובות והרחוקות. די להזכיר את שמות הפרופיסורים הנודעים: לאשקביץ, גרובר, הירשמאן, טולצינוב ועוד, ולכן נהרו אליה חולים רבים, וביחוד יהודים שבאו להתרפא בתארקוב. הורגש הצורך להקים בית־חולים ליהודים, שלא חפצו להתגאל בפת־בגם של הגויים. בתי־חולים פרטיים לא היו אז, ובממשלתיים סבלו היהודים עלבונות מצד המשרתים והחולים הנוצרים. אבל מאין ימצאו האמצעים להחזיק בית־חולים שכזה? שאלה זו עמדה לפני האספה בבית פיינברג הנ"ל, שבה השתתפו רוב נכבדי העדה ועשיריה. האספה החליטה לקבל את הצעת פיינברג להשתמש במקור היחידי של הכנסת היהודים — בבשר הכשר; פיינברג יקנה את כל הבשר מידי הטבחים הנוצרים וימכור לקצבים היהודים, בנכיון ארבעים אחוז לפרנסתם

והרווח יועד לבית־החולים היהודי. למטרה זו הוזמנו כל הקצבים והם הסכימו להצעה זו. פיינברג שכר אטליז גדול ולשם הובא כל הבשר הכשר. בממונה הקניה והמכירה התמנה אחד מ„החיילים" — הקצב גולובובסקי, ולמנהל הפנקסאות והחשבונות התמנה זלקינד — קרובו של מנהל הפנקסאות במשרדו של פיינברג. וכטבעו של „עבד כי ימלוך". התחיל גולובובסקי לנהוג עם הקצבים בתקיפות ובאכזריות. הקצבים הבינו, כי נפלו בסח; בתחילה היו הם הבעלים ויכלו לעשות מסחר וקנין עם הקצבים הרוסים ולקחת בשר בהקפה ואפילו על מנת שלא לשלם. כמעט כל הקצבים — פרט ליהידים — היו עניים מרודים. ומעתה הם נתונים תחת רגליו הכבדות של גולובובסקי, שדרש מהם כסף מזומן ונהג את נשיאותו ברמה. הראשון שהסיר מעליו את עול גולובובסקי היה העשיר והתקיף שבקצבים — ה„חייל" דוד קבק, ובענין זה התערב גם העשיר והמלומד שבין ה„חיילים" — ר' זלמן דרקובסקי. ומכיוון שהשוב״ם דמתא עמדו תחת פקודת הרב, נצטוו שלא לשחוט בשביל קבק. הוא הביא לו שוחט חדש — ישראל בולוטין. אז הוכרז בבית התפילה מטעם הרב, שהבשר שנשחט ע״י שוחט בלי רשיון הרב — הוא בשר טרפה. והתחילו קטטות ומריבות בבית התפילה. העדה נתפלגה: ה„חיילים" עמדו לימין קבק ומחרחרי ריב הגדילו את אש המדורה ועשו את העדה למרקחה.

הרב ארלוזורוב הודיע ב„המליץ", שהוא הסיר את השגחתו מהנקניקים של קבק, שהיו מפורסמים בכל הסביבה. עפ״י עצת ידידיו נסע קבק לקובנה להתאונן על מעשה הרב לפני הגאון ר' יצחק אלחנן ספקטור. הגאון ענהו שאין לו רשות להתערב בענינים השייכים לעיר, שיש בה מרא דאתרא. ובפרט שהוא שמע את תהילתו של הרב ר' א״י ארלוזורוב, ורק למען השלום ישלח לחארקוב את בנו הרב ר' צבי רבינוביץ. הרב דמיטאבה.

לתמהון בני חארקוב בא הרב ר״צ רבינוביץ מלובש כמנהג רבני אשכנז וצילינדר גבוה חבוש לראשו והראה את כוחו בדרוש ובהלכה. הוא בא לבית־התיפלה, דיבר דברי כיבושין לשני הצדדים על ערך השלום בעדה היהודית; על מצבנו בין הגויים ועל ארבעת המינים בלולב, וכי אביו הגאון המפורסם שלח אותו להשכין שלום בין אחים. דבריו עשו רושם על השומעים. הוא גם לקח דברים עם שני הצדדים וביחוד עם הרב ארלוזורוב. הם ישבו על מדוכת הכלים בהם נתבשלו סוגי הבשר, שנשחט ע״י השוחט החדש, שיצא בדימוס. הצדדים כמעט שנתפשרו והיה הרושם שהשלום הושב על כנו. אולם רק יצא הרב ר״צ רבינוביץ מהארקוב וד' זלמן דרקובסקי — שהתערבותו בריב זה לא היתה נקייה מקנאה וממשטמה לפיינברג — פיתה את קבק, שיצא ביד רמה נגד הרב ארלוזורוב. קבק הביא שוחט חדש, את ר' ירוחם ליאסין, והריב התלקח מחדש.

בינתיים נשמטו העשירים אחד, אחד, כאורח גוברין יהודאין שמתלהבים ואחרי כך הולכים ומצטננים. כל אלה שהחזיקו בידי פיינברג והבטיחו להלחם אתו נגד ה„חיילים", שבו איש לעסקיו ופיינברג נשאר יחידי במערכה. וגם חלק מהקצבים, שהיו משועבדים להרב ארלוזורוב עברו לצד קבק וחדלו לשחוט אצל השוחטים הקבועים.

הרב יצא שוב במודעה ב„המליץ", כי נקניקיו של קבק יצאו מתחת השגחתו וגם ציווה לשוחט העופות שיחדל לשחוט בשביל קבק. אז החליט קבק להביא רב חדש לחארקוב. אחרי הצעות רבות בחרו בר' י. זלקינד, בנו של הגאון ר' ליב בטלן מדווינסק. הרב זלקינד בא ועמו שני שוחטים חדשים: ר' שמואל צ׳רניאק ור' שלמה איטין ור' ירוחם ליאסין פתח אטליז מיסודו של קבק.

המחלוקת יצאה מגבולות חארקוב והיתה למחלוקת עקרונית בין הרבנים הגאונים: היש בזה משום „הסגת גבול" או משום „יגדיל תורה ויאדיר"? והריב התפשט על עמודי „המליץ". העורך צדרבוים, שמטבעו אהב ריב־שפתים, פתח את עמודי עתונו לרווחה לשני הצדדים. בבירור שאלה זו השתתף הרב הגאון ראש מתיבתא דוולוזין הנצי״ב, שעמד לימין הרב ארלוזורוב ופסק, שהרב שבא לקפח פרנסתו של הרב הקודם, אין בפסקיו ובהוראותיו ערך חוקי ולשוחטים העומדים תחת השגחתו אין רשות לשחוט ואין כל היתר לבשר, היוצא מתחת ידיהם. כנגד

הנצי"ב וגאונים אחרים יצא ב„המליץ" (תרמ"ז) „הצעיר" — כך חתם על מאמרו (אחרי כן נודע, כי הרב הזה לא היה צעיר כלל; הריהו הרב ר' יעקב וידרוביץ, רב לעדת חסידי לובאוויץ' במוסקבה, והיתה טינה בלבו על הסידי קופוסט, שהביאו להם רב קופוסטי ולא חשו להסגת גבולו, וכאן מצא בעל־חוב לגבות את חובו) תהוא תיזה את דעתו. שאין כאן איסור כלל אלא. אדרבא, ראוי וכשר הדבר. הנצי"ב מצא לנכון לענות פעמיים על דברי ה„צעיר" ודרש ממנו שיבקש „כפרה על עוונו שהתריס נגד רבותינו הש"ך והגר"א ז"ל ולהבדיל לחיים גאוני הדור יצ"ו", אבל ה„צעיר" לא חת מדברי הגאון זצ"ל ויענהו עוזת. או איים הגאון עליו בלטותא דרבנן (ש"ע י"ד. סימן של"ד) וכינה אותו כ„מחטיא את הרבים". ומי יודע עד מתי היה נמשך הויכוח הזה, לולא הודיע פתאום עורך „המליץ", שכבר געזו בו סופריו בחו"ל, על הסיתו את דעת קוראיו מכל הבעיות שעמדו אז על הפרק, ולא יתן עוד להדפיס ב„המליץ" שום דבר בענין המחלוקת הנ"ל. תשובותיו של הגאון הנצי"ב נכנסו לספרו „משיב דבר", שנדפס אחרי פטירתו (חלק שני, סימני ח—ט).

גם גורלו של הרב ר' ישעיהו זלקינד לא היה שפיר. הוא ישב סגור ומסוגר בחדרו, איש מבעלי־התורה לא נכנס אצלו. כל הלמדנים בדלו ממנו, אם כי גם חשו מעין רחמנות עליו; הרי בנו של ר' ליב בטלן הוא; אבל לא ההינו לגלות מחשבתם ברבים. וככה ישב לו הרב בדירתו בודד וגלמוד, התפלל במנין פרטי בדירתו. מלבד שני השוחטים וה„חיילים" המגושמים לא ראה איש וגם להיטבל במקווה לא הניח אותו השמש. ולא רבו הימים והרב החדש חלה ויפול למשכב, שממנו לא קם עוד.

בימים אלה היה בית־התפילה ה„משצ'ני" כמרקחה; לא עברה שבת אחת בלי מחלוקת אגב חרופים וגידופים. ה„חיילים" לא רצו לוותר על חזקתם בבית־התפילה וטענו שבית־התפילה שייך להם. יום אחד הביאו את השוחט ר' שמואל צרניאק ויעלוהו לתורה בחוזק־יד. המחלוקת לא הצטמצמה בבית־התפלה והתפשטה בכל העיר. משפחות במשפחות רבו, חדלו להשאיל כלים ונזהרו מלאכול על שולחן אחרים מחשש טריפה. השנאה הכבושה בצבצה במלוא כוחה. לא חסרו גם מלשינות ודיבות איש על רעהו. בעת המחלוקת נמצא הרב ארלוזורוב במצב מביך. אמנם הוא רצה להיפטר מעל ה„חיילים", אבל לא שיער מראש כי יקדיחו את תבשילם בצורה זו. המחלוקת דחפה אותו לדרך, שלא היה יכול לשוב ממנו. רק אחר פטירתו של הרב זלקינד התחילו לטפל בדבר השלום. שני הצדדים נלאו להמשיך את המלחמה; קבק התעקש ששני שוחטיו ישארו על מקומם; את ר' שמואל צ'רניאק קיבלו לשו"ב דמתא ואת ר' שלמה איטין מינו למשגיח בבית המטבחיים. והרב ארלזורוב היה מוכרח לוותר למען השלום, שלו ערגה נפשו העדינה. בינתיים הלך לעולמו גם ז. דרקובסקי וראו בזה עונש משמים על תמיכתו במחלוקת. גם אשתו, „האם" המפורסמת בין ה„חיילים" ושהשפעתה היתה גדולה על בעלה ועל קברניטי העדה, גם היא נפטרה.

הריב בעדה השאיר רושם חזק בלב הרב ארלוזורוב בעל מזג הרך, ששבע אימות מהמחלוקת והזלזולים משני הצדדים, וגם עלבונו של הרב זלקינד נגע ללבו. בשנת תרמ"ח חלה במחלת הסרטן. הוא נסע לחו"ל בלוויית הד"ר יוזפוביץ, אבל חזר משם עגום־נפש ומלא יאוש. הוא נפטר אחרי מחלה ממושכה. הרב ארלוזורוב השאיר אחריו כתבי־יד רבים; שו"ת וכתבים בעניני הצבור. ספריו בכל מקצועות התורה והחכמה, נמסרו לאחר מותו לידי גוראריי בקרמנצ'וג.

ג. תוספות

רופא צבאי היה בחארקוב בשם קרבלניקוב. בנערותו השתמד ונשא אשה נוצרית בת כומר, שילדה לו בנים. שב ליהדותו וגם גייר את אשתו ובניו. ועל אף היסורים והרדיפות שסבל בגלל יהדותו נשאר נאמן לדת ישראל עד יום מותו ואשתו החזיקה חנות מכולת ברחוב ניקולאיבסקי 15.

היו „חיילים" שעל מלשינות פרנסתם וממנה לחמם נמצא. ביניהם הצטיין

שמעון רבינוביץ. הוא לא ידע קרוא וכתוב ברוסית. על כתבי המלשינות היה הוחם בעבריות בשגיאות גסות, אבל כוח זכרונו היה רב; הוא ידע בעל־פה את כל החוזרים שפירסמה הממשלה. וידע לדייק על המאורעות שעברו עליו, כל דבר ודבר בתאריכו המדוייק. הוא היה מקבל משכורת חדשית מבעלי־המלאכה וגם מקופת הקהל. על השוחטים היה מלשין בהתמדה. כי השחיטה לא נתנה זכות ישיבה. ופעם אחת קיבל 50 רו"כ ומישכן את חלקו לעולם־הבא והבטיח שלא יוסיף להלשין על השוחטים. בימי „חיבת־ציון" נתקיימה אספה בבית־התפילה ה„משצ'ני" בעזרת הנשים ובה תשתתפו גם דייכוס האב ובנו ודנו ע"ד הקמת מושבה חארקובית בא"י. הדבר נודע לשמעון רבינוביץ והוא הגיש קובלנה לשר־הפלך שנוסדה אגודה לקבץ כסף ולשלוח לארץ־ישראל. ובעמל רב עלה בידי דייכוס־הבן להסיר את החשד מעל המשתתפים באספה הנ"ל, כי היה מיודד עם ראש המשטרה טימצנקו ותיאר לפניו את דמות דיוקנו של המלשין. ראש המשטרה שלח פקודה לראש־הרובע לחקור במה עוסק רבינוביץ זה והענין נשתתק. הוא לקח חלק רב במחלוקת בקהילת חארקוב ועמד לימין אחיו ה„חיילים", כי מקופתם ניתן לחמו.

ראוי לציון גם העשיר, ה„חייל" גרשון בקר, הגבאי של בית־העלמין. הוא ידע לשחד את אחיו העניים ובכל הבחירות נשאר השליט היחידי בבית־העלמין. ה„חפשים" קנו קמח לפסח והרווח היה מוקדש למעות חטים. וגרשון בקר הביא בכל שנה קמח לפסח ואת הרווח הכניס לכיסו; לבסוף רכשו ממנו את הזכות במאה רו"כ, בתנאי שלא יסיג גבול העניים.

בין ה„חיילים" היו גם אנשים תמימים, נוחים לבריות ודבקים במצוות, שמרו על מידות טובות ולא התערבו בריב. משני השוחטים הזקנים היה ר' חיים חדקן, או „חיים הצהוב", ראוי לאצטלא של שוחט ל„חיילים" הניקולאייבים; פיו מלא קללות ונאצות וידענותו בתורה היתה מועטה, אבל „האם" — כך היה קורה לה — היתה מגינה עליו בתוקף השפעתה על בעלה ועל כל החיילים. בנערותו היה שוליה לצבע ואין יודע מתי למד את אומנות השחיטה. הוא היה גם המוהל בעיר. השני ר' חיים צ'רנוסקין, או „חיים השחור", היה ממש ההפך מחברו; למדן. מקבל כל אדם בסבר פנים יפות והיה מעורב עם הבריות. הוא היה „בעל־הקורא" בבית־התפילה ה„משצ'ני".

פיינברג מכר את בית־הכנסת ה„משצ'ני" לבוראס, על אפס של הגבאים שבקשו ממנו למסור את בית־הכנסת לרשות הצבור. בוראס החזיק בבית־הכנסת פרטי שלו. ורק אחרי מותו הואילו בניו בטובם לנדב את בית־הכנסת לצבור.

וראוי להציב פה מצבת־זכרון להאי גברא יקירא ר' יצחק אייזנשטאדט, המנהל הראשי במחסן הערדליים של לוריא; איש בעל־מזג יפה, שדאג לכלל ולפרט. היה מראשוני חובבי־ציון בחארקוב. והשפעתו על בני הנעורים היתה גדולה. בכל צרה כללית ר"ל, היה הראשון שדאג להקטין את מידתה בכל האפשריות. יהודים רבים התגוררו בעיר על סמך חוזרו של הגראף לוריס־מיליקוב, שהיה שר פלך חארקוב ב־1879. הוא הורה לתת לכל היהודים שבאו לעיר עד אותו זמן זכות ישיבה, ועל סמך הוראה זו ידעה הממשלה ל„ענייך" זכות זו גם ליהודים שבאו לאחר מכן. בשנות השמונים באה פקודה מגבוה לבטל את החוזר של לוריס־מיליקוב, ופתאום נשארו מאות יהודים ללא זכות ישיבה, הושיב יהודי יקר זה עשרות סטודנטים שכתבו בקשות לנפגעים. לשם ביטול הגזרה. הבקשות ההמוניות הללו לא ריככו את לב־הברזל של הביורוקרטיה והיהודים הללו גורשו מן העיר או נהפכו בין־לילה לבעלי־מלאכה.

שלמה אפרתי

העיירה טפליק

מצבת עד לעיירתי טפליק
החרבה ולקדושיה המעונים

מראשית קורות העיירה

טפליק היא עיירה עתיקת יומין, שנוסדה לפני מאות בשנים בחבל ברצלב, עוד בימי שלטון הפולנים, ע"י אחד מבני האצולה הפולנית, תגרף פוטוצקי. לאחר שחבל זה צורף לרוסיה שכנה עיירה זו בפלך פודוליה שבאוקראינה — במחוז הייסין.

לפי המפקד שנערך בשנת 1765 נמנו בעיירה רק 289 יהודים. אולם הם זכו רק לימי שלוה קצרים. ב־1768, בעת שכנופיות ההידמאקים הרצחניות של גונטה וז'ליניאק ערכו טבח וחורבן בעיר אומן ובהרבה עיירות בסביבה ורצחו כעשרים אלף יהודים, לא פסחו גם על טפליק ועשו בה הרג רב. אולם על אף האימה והזוועה שעברו על יהודי המקום, המשיכו שרידיהם, באין ברירה, את קיומם העלוב בעיירה, ורק במרוצת השנים התאוששו קמעה קמעה.

בשנת 1847 כבר חיו במקום כ־1848 יהודים, ולפי המפקד הממשלתי, שנערך בשנת 1897, היו בטפליק 7041 נפש — מהם 3725 יהודים.

בו בזמן הלכה ורבתה האוכלוסיה הנוצרים שמסביבה. נוצרים אלה קרבו את בנין בתיהם לתחום היישוב היהודי שבעיירה והקיפוהו מכל עבריו. במרחק של 100—300 מטרים בלבד. בראשית 1900 אף הקימו במבואות העיירה, סמוך לבתי היהודים, את הכנסיה הנוצרית החדשה והגדולה.

הרכב האוכלוסיה ומקורות פרנסותיהם

הרכב האוכלוסיה היהודית בטפליק היה דומה כמעט למקובל אז במרבית העיירות היהודיות שבאוקראינה. רובם היו אנשי מסחר, חנוונים, בעלי מלאכה וכלי קודש. כרביתם חיו בדחקות, מקצתם היו אמידים ומיעוטם עתירי ממון ונכסים.

מספר שנים לפני המלחמה הראשונה, לאחר שהונחה מסלת ברזל במרחק של כ־8 קילומטר מהעיירה והוקמה במקום תחנת רכבת בשם „קובליטש" ואף נסלל כביש ישיר לעיירה, השפיעו הדברים על ההתפתחותה, מבחינה כלכלית־חברתית ותרבותית — כאחת.

יהודי טפליק קיימו מגעים עם יהודי העיירות הסמוכות לה שבסביבת — כגון: ברשד, טרנובקה וכן עם הערים הייסין ואומן. הודות למסילת הברזל הודקו גם קשרים עם ערים יותר גדולות כגון: אודסה, קיוב ועוד. תמורה זו בתקשורת הבין־עירונית אפשרה ליהודי המקום לפתח ולהרחיב יותר את עסקיהם.

לא חלפו שנים רבות והדוכנים העלובים, שהסחורה בהם היתה מועטה, נעלמו, ובמקומם צצו חנויות גדולות. מלאות סחורה מגוונת, מכולת, מנופקטורה, הלבשה, כלי־זכוכית, ברזל ועוד — גם למכירה בסיטונות.

במספר חנויות הותקנו חלונות ראווה. ברחובות המרכזיים נסללו כבישים והותקנה תאורה — של עמודי־פנסים. בתים נמוכים רבים, שגגותיהם היו מכוסים בקש, נהרסו ובמקומם נבנו בתים חדשים — מרביתם דו־קומתיים. במרוצת הזמן נבנו גם 3 בתי אכסניה, שהכילו חצרות גדולות כמקומות חניה לעגלות וכירכרות של המתארחים

אישי־חוץ. יחד עם זה חלה התפתחות והתרחבות של בתי המלאכה ואף נוספה תעשיה זעירה כגון: חבלים, לבד, מחרוזות־זכוכית ועוד.

בעיירה היו מספר בעלי־מלאכה מצטיינים כאמנים ממש — כגון: חרשי־עץ מעולים — אף לארונות־קודש, צבעים, ציירים וכן פחח־אמן, שהועסק ע"י הכמורה לצפוי כסות הזהב של הכנסיות הנוצריות שבסביבה — בד בבד עם התפתחות המלאכה הוקמו בעיירה גם מספר בתי־חרושת לסוכריות, עטיפת קש לבקבוקי זכוכית, 2 טחנות קמח בקיטור לשמן וכן לבורסקאות ועוד.

ההתפתחות הניכרת במלאכה, בחרושת ובמסחר השביחה את מצבם הכלכלי של חלק ניכר מיהודי טפליק ואף הוסיפה מקורות פרנסה כגון: בנק לחסכון וקרדיט, בית דפוס וכריכה, 2 משרדים של עורכי דין, 3 מסעדות, סוכנות לנסיעות ועוד.

אולם בהשפעת התנועה האנטישמית החלו להצר את רגלי המסחר היהודי והוקמה בתחילת המלחמה הראשונה במרכז היישוב היהודי בעיירה הנות קואופרטיבית, כעין „כל־בו", שהיתה מיועדת לנוצרים בלבד. נוסף לכל החלה המשטרה, להחמיר ולהקפיד על סגירת החנויות היהודיות בכל יום ראשון ובמיוחד בימי חג נוצריים. כל זה פגע לא במעט במסחר היהודי והתפתחותו, אך למרות זאת התמידו יהודי־טפליק במאבקם על פעילות עסקיהם בכל התנאים והנסיבות.

חברה ותרבות

היישוב היהודי בטפליק לא התפרסם בגדולי תורה, אם כי היו בה יחידי סגולה, עתירי דעת וחריפי מח, שבנסיבות אחרות היה שמם מתפרסם גם מחוץ למקום.

מרבית האוכלוסיה היתה עד למלחמת העולם הראשונה צמודה להווי דתי ומסורתי מובהק ושקדה להקנות לבניה תורה ודעת. בעיירה קטנה זו היו כ־8—9 בתי כנסת, ביניהם: השול — בית כנסת, רב תפארת וגדול־מידה, בנוי עץ בגובה של עשרות מטרים ובו ארון קודש מעשי ידי אמן, שהרהיב עין בפיתוחיו האמנותיים ושכלל ספרי התורה, מהם עתיקים ענודי כתרים מכסף וזהב. מעל הקירות היו מצוירים באמנות מזלות החדשים ופרקי תפלה ופיוט. הצורה והמבנה המיוחדים של בית־כנסת זה השרו הוד וקדושה שרוממו את הבית. נוסף לכך היו בתי כנסת אחרים ישנים וחדשים, כל אחד בנוסח המיוחד שלו. כגון: של בעלי־המלאכה, חסידי סקווירה וטולנה, ובמיוחד התבלט בבית הכנסת של חסידי ברצלב. כמקובל שמשו בתי־הכנסת לא רק לתפילה אלא גם להתכנסות אחרי יום עמל, ללימוד תורה בשיתוף פשוטי העם.

כרגיל, למדו ילדי טפליק ב„חדר" ובחלקם השלימו לימודיהם אצל מלמדי־„גמרא". היו גם יחידים שאף למדו בישיבות שמחוץ למקום. אולם עוד לפני פרוץ המלחמה הראשונה נוסד במקום „חדר מתוקן", בית־ספר, שבו למדו עברית, שנוהל ע"י שני מורים מעולים — קורדונסקי ורבינוביץ, — שהשכילו לשוות ללימודים רמה גבוהה תוך יצירת הוי חינוכי תרבותי, שהרהיב את דעת התלמידים והפיח בהם רוח של כמיהה לתחיית עמנו בציון. מרבית התלמידים התארגנו בחוגים דוברי עברית בהתמדה. בערבי שבתות וחגים נערכו בבית ספר זה מסיבות־הווי: לזמרה ופקרא מעניני דיומא וכן מהספרות והשירה העברית העתיקה והחדשה, כגון: של יהודה הלוי וכן של ביאליק, מנדלי, טשרניחובסקי, מאפו ועוד... בכתלי בית־ספר זה הוקמה ספריה מיוחדת בעברית. בעיירה היו גם מספר מורים יהודים שהורו רוסית.

לאחר מלחמת העולם הראשונה נוסדה גמנסיה כללית שלמדו בה גם עברית. 15% מהתלמידים היו נוצרים. המנהל היה מר ג. רוזנטל, שהשקיע מרבית מרצו וכשרו האינטלקטואלי להתפתחות הגימנסיה והמורה לעברית היה דודו, הסופר אליעזר דוד רוזנטל, איש בסרביה.

בגימנסיה הוקצה גם מגרש לספורט על אביזריו השונים וזה סייע לא במעט

ליישור גבם וזקיפות קומתם של מרבית התלמידים. בעת ההיא גברה גם הכמיהה להרחבת ההשכלה החיצונית. ולא מעטים מבוגרי היחידים בעיירה נהרו ללמוד כסטודנטים באודסה, בקיוב ובערים אחרות.

בטפליק נתקבלו כבר אז מספר עתונים ברוסית וביידיש, ואף „הצפירה". כן נוסדה בעיירה ספריה גדולה, שהכילה במרוצת הזמן כ־20 אלף כרכים: ברוסית, יידיש ובעברית.

בעיירה נתקיימו גם חוגים לאמנות ותרבות: להקת חובבים, שהעלתה הצגות ביידיש כגון „השחיטה", „המכשפה" ועוד. חוג שהקנים מתלמידי הגימנסיה חציג לנוער מחזות ברוסית, וחוג שחקנים מהנוער הציוני העלה לפרקים הצגות בעברית. היו גם 2 תזמורות לחתונות („כלי־זמר") שיצאו להן מוניטין בסביבה וכן שתי תזמורות של חובבים לכלי מיתר.

הפרעות בטפליק — בתקופת המהפכה

עם המהפכה התעוררו בני לאומים שונים ברוסיה למאבק על זכויותיהם הלאומיות. האוקראינים, הכריזו מלחמה גלויה על עצמאותם. בתקופה זו נמצאו היהודים בין הפטיש והסדן ודמם נהיה הפקר.

גורל איום פקד גם את יהודי טפליק. בסוף סבטמבר 1919, לאחר שקלגסי פטליורה נגפו לפני הגדודים האדומים ליד העיר אומן, פרץ גדוד „המצנפות השחורות" לטפליק ועשה ביהודי המקום קטל רב. כנוסיות עצמאיות של רוצחים אוקראינים, צמאי דם יהודי, נהגו לפרוץ לעיירה ולערוך בה פרעות חוזרות אכזריות. הם הרגו, פצעו, אנסו ובזזו, מבלי לחוס על ישישים ועוללים. מספר החללים בתקופת התוהו ובוהו בטפליק היה למעלה מ־600 נפש, חוץ מפצועים רבים.

תאור מלא על הפרעות בעיירה זו פורסם בספר „רשומות" כרך ג' ע"י הסופר אליעזר דוד רוזנטל, במאמרו „מעשה טפליק" וכן ברשימה של מר חיים פולונסקי, בן הרב במקום ר' שמעון אהרון פולונסקי.

רק לאחר שמרד האוקראינים דוכא כליל, שופר המצב הבטחוני במקום. ביניהים נמלטו רבים למקומות אחרים כל עוד רוח חיים בהם, והיתר המשיכו בחיי צער ויגון בעיר ההרגה.

סופם של יהודי טפליק

בהגיע קלגסי היטלר לטפליק נשארו בה עוד למעלה מ־1000 נפש שלא הספיקו להימלט מהמקום או שהשלו את עצמם, כי יניחו להם להישאר בחיים.

אשליה זו נופצה ב־1942. באחד מימי הקיץ נתבעו בפקודת המפקד הגרמני כל יהודי העיירה להתכנס על מגרש רחב־מידות שמעבר לגימנסיה. לפתע התחוללה מגמת ההתכנסות, כאשר פלוגת אוקראינים חמושים החלה להאיץ בקהות הרובים ביהודים להפוך בור ענקי. פרצה יללת אימה של היהודים, — השוחט בני וולושין ז"ל הספיק עוד להתעטף בטלית ולזעוק: רוצחים, ה' עוד ינקום בכם! אך בו ברגע פלח כדור את גופו ואחרי כן נרצחו כל אלף היהודים. בחיים השאירו רק 17 בעלי מלאכה, שנצטוו לכסות את בור ההרג הנורא...

בודדים מיהודים אלה נמלטו לעיר ברשד הסמוכה, ששם חנה הצבא הרומני, — יתרם נרצחו ע"י הגרמנים בנסיגתם מאוקראינה. לאחר מפלת היטלר הוחזרו על־ידי הבולשביקים כ־15 משפחות בני המקום להמשכת חייהם בטפליק, המקום בו נרצחו בני משפחותיהם.

עדות זו נמסרה ע"י ר' ישראל אולידורט הקשיש (מבני טפליק), איש תורה ודעת, שעלה ארצה מרוסיה לפני שנתיים וחי בירושלים.

טפליק במקורות ספרותיים

רבים מאנשי טפליק היו מחסידי רבי נחמן מברצלב ז"ל. ה„קלויז" — בית הכנסת של חסידים אלה, התבלט בייחודו. התלהבותם ושירתם ממעמקים בשעת התפילה היוו כוח משיכה לרבים מצעירי המקום, שהעדיפו להסתופף בקלויז זה, מאשר בבתי התפילה של הוריהם. חסידים אלה בטפליק הוו גם גרעין להפצת תורת הרבי מברצלב בסביבה. בחיות עיירה זו סמוכה לעיר אומן, שבה חי ונטמן ר' נחמן מברצלב זצ"ל, שמשה כאכסניית־מעבר לרבים מחסידיו מעיירות אחרות, שנהרו לרבי בחייו ואחרי מותו.

חסידיו בטפליק התגאו בכך, שר' נחמן בקר ב„קלויז" שלהם ועל כך סיפרו מדור לדור.

בספר „כוכב־אור" (ירושלים תשכ"א), — הוצאת חסידי ברצלב, במדור אנשי מוהר"ן שבספר זה — סימן כ"ב, מסופר על מעשה בשתי מצבות, שהועברו לבית־העלמין בטפליק על עגלה בעת ביקורו של ר' נחמן בעיירה והרבי הבחין בהן פסול והעיר על כך הערה חריפה.

טפליק נזכרת בסיפורו של שלום עליכם: „עם השיירה" („מיטען עטאפ"), שנכתב בשנת 1903.

ש. י. עגנון כלל בספרו „האש והעצים" (דפים רע"ח—רפ"ב) דברים נלבבים על הרב מטפליק ר' שמעון אהרון פולונסקי, שהתגורר בירושלים מאז עלייתו ארצה. כן יש להזכיר את הספר רב־הכמות של וו. טשערנאוויעצקי, „טעפליק מיין שטעטעלע", שיצא לאור בבואנוס־איירס (חלק א' ב־1946, חלק ב' ב־1950).

אהרן ישראלי

בית־ספר עממי „תל־חי" בפינסק

לפי ה„פינסקער שטאדט לוח" משנת תרס"ד (1903) היו אז בפינסק בתי־ספר ברוסית לילדים יהודיים, גימנסיות ברוסית לבנות יהודיות, ו„חדרים" משני סוגים: מסורתיים ו„חדרים מתוקנים". כמחצית מהילדים בגיל ה„חדר" למדו ב„חדרים המתוקנים" הללו. חלוקה זו של טיפוסי בתי־ספר פירושה, כי כבר בראשית המאה הנוכחית נסתמנו מגמות שונות בחינוך הילדים, בהתאם למגמות ולצרכים של חלקי ציבור שונים בעיר. בני סוחרים גדולים ובעלי־בתים אמידים למדו בבית־הספר הריאלי הרוסי הממלכתי, במידה שנתקבלו לשם. מספר גדול למדו בבתי־ספר יסודיים פרטיים לילדים יהודים. בנות להורים אמידים ולהורים דתיים מודרניים למדו בגימנסיות לבנות יהודיות. בתי־הספר היסודיים והגימנסיות האלה, שלשון ההוראה בהם היתה רוסית, מייסדיהם היו יהודים. השאר, והם הרוב, למדו ב„חדרים" מן הסוג הישן וב„חדרים המתוקנים". כזאת היתה מערכת החינוך היהודי העצמאי עד לכיבוש העיר ע"י הצבא הגרמני בשנת 1915. מכאן ואילך באה תקופה חדשה בחינוך היהודי העצמאי, שסימנו — ברובו — בית הספר העממי המודרני בלשונות עברית ויידיש. בתי־ספר אלה היו מטיפוסים שונים, לפי הארגונים המפלגתיים־הציבוריים שייסדו אותם ודאגו להחזקתם ולקיומם. על אחד מהם, „בית־ספר לבנות", שכעבור שנים הוסב שמו ל„תל־חי" — יסופר כאן.

בית־ספר לבנות

מבחינה היסטורית כרונולוגית היה הוא בכור בתי־הספר העממיים בפינסק, גם הגדול שבהם. הוא עבר גלגולים אחדים עד אשר עוצבה דמותו ונעשה לבסוף אב־טיפוס לזרם חינוכי מיוחד בחינוך היהודי בפולין. נוסד בשנת 1909 ע"י „חברת מפיצי השכלה בישראל" בפטרבורג, לפי יוזמת „חברת נשים לצדקה" בפינסק. שמו הרשמי היה: „דינסקויה יבריסקויה אוצ'ילישצה" (בית־ספר יהודי לבנות). ואילו בלשון העם נקרא „לאה פייגעלעס שולע" (בית־הספר של לאה פיגלה), על שם בעלת הדירה בה שכן בית־הספר. המקורות הכספיים לקיום היו: תמיכה קבועה של „חברת מפיצי השכלה בישראל", תמיכה מסויימת של ה„אופראבה" (העיריה), שכר־לימוד, וכנראה גם עזרה של „חברת נשים לצדקה".

תחילה היו בו ארבע כיתות. לאחר זמן נוספו שתי מכינות. שפת הלימודים היתה רוסית. תשע שעות בשבוע הוקדשו ללימודים עבריים, בתוכם תולדות ישראל. מספר התלמידות נע בין מאתיים לשלוש מאות. לא עבר זמן רב וציונים חדרו להנהלה ולחבר־המורים. רוח חדשה החלה מנשבת בו, והסתמנו שינויים מהותיים בתכנית הלימודים ובמגמה החינוכית. מפנה כולט יותר בא בתקופת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה, כאשר פינסק נותקה מהמרכז היהודי ברוסיה, ובודדה גם מפולין ויהודיה, בשל מצב המצור ששרר בעיר, באין לצאת ממנה ואין לבוא אליה, והיתה נתונה לכוחותיה היא בלבד.

באותם ימים עלה בעיר כוח ציבורי חדש, הלא הם „צעירי ציון", שעיקר פעולתם היתה בשדה החינוך, התרבות וההסברה הציונית. הללו קיבלו עליהם את הדאגה לבית־הספר ואת הנהלתו, והתמידו בזה בכל תקופת שלטון פולין בעיר, הפעם כמפלגת „פועלי־ציון (צ.ס.)".

בית־הספר בתקופת הכיבוש

בתקופת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה, היה זה בית־הספר היציב היחידי בעיר. הלימודים לא פסקו אף ליום אחד. בתוך העוני והרעב הגדול, ועם ההפצצות המרובות וסכנת הנפשות המתמדת, עמדו המורים על משמרתם בבית־הספר, והעבודה היתה עבודת קודש: שמירת על נפש הילד, טיפוח אמונה ותקוה לימים אחרים טובים יותר שבוא יבואו, והקניית ערכי תורה וחיים. בבית־הספר נתחוללה מהפכה הן בשפת ההוראה, והן בתכנית הלימודים ובתכנם. היה זה בית־הספר העברי, הציוני והחילוני המובהק בעיר.

אך לא רק זה בלבד. בית־הספר היה אז לא רק בית־אולפנא לתלמידים, ולא רק אולם להתכנסות צעירים. לרבים שימש „מקדש מעט" בתוך ים הצרות בעיר המורעבת והמתנוונת מחמת השיעבוד ותנאי המצור. לכאן היו מתלקטים אנשים צעירים, אשר זעזועי הימים ההם הביאום לחיפושי דרכים ופתרונים להם לעצמם ולבני דורם. כאן היו נערכות אסיפות ודיונים וויכוחים על גורל העם היהודי, על ציונות וסוציאליזם, על ימים באים. כאן נבטה תורת חיים אשר לימים היה ביטויה הארגוני „צעירי ציון". רוח אחת ריחפה בכתלי הבית הזה, בשבת ילדים על ספסלי־הלימודים בימות החול, ובהתכנס בני־תשתורת בשבתות ובחגים לתהות על דרכי חיים. רוח אחת זו היא שנסכה כוח ותקוה לאלה ולאלה, וקשרם אהדדי.

מ„בית־ספר לבנות" ל„תל־חי"

בתקופת שלטונה של פולין בין שתי מלחמות העולם, החלה תקופה חדשה גם בשדה החינוך. קמו בתי־ספר עממיים שלשון ההוראה בהם היתה יידיש, קמו גימנסיה עברית ובית־ספר עממי עברי מיסודה של „תרבות", קמו בתי־ספר פולניים ממלכתיים לילדים יהודים, וגימנסיה פולנית ממלכתית. נתגבשו טיפוסים שונים של בתי־ספר יהודיים. „בית־ספר לבנות" שינה שמו ל„תל־חי" וקיבל את דמותו המיוחדת. בגלגולי שמותיו מקופלים בזעיר־אנפין פרקים בתולדות החינוך היהודי ברוסיה ובפולין.

בעיות, לבטים, הישגים

ארבע בעיות עיקריות העסיקו את בית־הספר הזה מאז עבר לידי פועלי ציון (צ.ס.). ואלה הן: התוכן האידיאולוגי והמגמה החינוכית, שפת הלימודים, דרכי הוראה, אמצעי קיום. כל בעיה כשלעצמה וכולן יחד העמידו לא אחת את בית־הספר ואת עסקניו במצבים קשים, עד אשר נמצאה הדרך לפתרונות, לפי רוח המפלגה ולפי היכולת והתנאים בימים ההם.

התוכן האידיאולוגי והחינוכי

ההתפתחות האידיאולוגית של צעירי־ציון, מחוג צעירים בהסתדרות הציונית למפלגה ציונית־סוציאליסטית, באה לידי ביטוי קודם־כל בבתי־הספר שברשותם. המגמה היתה חינוך ברוח הציונות הסוציאליסטית. כלומר, חינוך יהודי לאומי וציוני, טיפוח ערכים סוציאליסטיים כפי שהובנו אז, חינוך להגשמה חלוצית בארץ־ישראל לפי דרכה של הקבוצה ע"ש קדושי פינסק, לימים גבת; חינוך למאבק על שחרור לאומי וסוציאלי של העם היהודי. גם מצד מרבית ההורים, הורי התלמידים, לא נתגלתה התנגדות לרוח זו בבית־הספר. אולם הציונים הכלליים לא יכלו כמובן להשלים לאורך ימים עם העובדה, שבפינסק, עיר ואם בישראל ובציונות יהיה החינוך המודרני נתון בידי מפלגות השמאל, ואפילו החינוך הציוני והעברי לא יהיה בהשפעתם. בשנת 1922 הוקמה הגימנסיה העברית* ושלוש שנים לאחר מכן הוקם בית־ספר עממי עברי בשם „מדרשה תרבות". בין היוזמים להקמת בית־הספר העממי היו חלק מההורים שבניהם למדו ב„תל־חי", והם — ההורים — לא היו מרוצים מהרוח בבית־הספר. רק חלק קטן מהילדים עזבו את „תל־חי", והכיתות היו מלאות וגדושות תלמידים.

שפת הלימודים

שאלת שפת הלימודים העסיקה זמן רב את מורי בית־הספר, את עסקני החינוך ואת כל חברי המפלגה. כמו בכל פולין כן גם בפינסק סער ריב השפות, שחצה את הציבור היהודי לשני מחנות: מחנה העברית ומחנה היידיש. בריב זה שולבו דעות ואמונות החורגות מתחומי לשון ונוגעות בבעיות יסוד, כגון ציונות ולא־ציונות, סוציאליזם או אנטי־סוציאליזם, וכל שמשתמע מכך. צעירי־ציון בראשית הופעתם בציבוריות היהודית נקטו בדרך של עבריות שלמה. בתי־הספר שהיו ברשותם התנהלו על טהרת העברית. אולם לאחר מכן התחיל שינוי יחס ליידיש וראיתה כנכס לאומי, שיש להילחם עליו בפנים ובחוץ. יידיש וספרותה הוכנסו לתוך תכנית הלימודים. ומאוחר יותר, באה חלוקה מסויימת בין שתי הלשונות: בכיתות הנמוכות של בית־הספר, עד כיתה רביעית התנהלו כל הלימודים ביידיש, עברית נלמדה בתור שפה במידה מספקת. מכאן ואילך היתה עברית לשון ההוראה של כל הלימודים ההומניסטיים והריאליים (פרט כמובן ללשון הפולנית, ספרותה והיסטוריה של פולין). יידיש וספרותה נלמדו בשיעור נכבד עד תום הלימודים.

---

* ראי ואמיתי יעקב ברזילי, אחרי קריאת כה"י, העיר לי, כדלקמן: „המייסדים של הגימנסיה העברית לא היו הציונים הכלליים, אלא קבוצת חברים „צעירי־ציון", וכך גם המורים הראשונים. בין המייסדים והמורים היו א. מאירוביץ, לובצקי, ז. ליבנה, רבינוביץ, פרנקל, ויעקב ברזילי. „הקמנו ועד הורים — כולם היו ציונים כלליים. מלכתחילה היחסים היו הוגנים מאוד... הם התחילו להתערב ואח"כ לקחו את הרסן בידיהם. הזמינו מורים ומנהל אחד". „לאחר שנודע להם, כי לפני האחד במאי דיברו מורים „על חשיבות חג הפועל", הם פיטרו חלק מהמורים... אשר לא בא לעבודה ביום זה וגם הפגין ברחובות". ותיתי לו שהעמיד לידי את דבר ראשיתה של הגימנסיה על דיוקה.

מבנה זה של מערכת הלימודים והחלוקה הנ"ל ללשון הלימודים, שנתקבלה כפשרה בסניף המפלגה בפינסק, היה בהם הגיון פדגוגי מסויים: שפת הדיבור היא שפת הלימודים, ההתפתחות והמחשבה לילדים בגיל צעיר, ובד בבד עם זה נעשית הכנה שיטתית למעבר לשפה בלתי־מדוברת בכיתות הגבוהות. אולם דרך זו לא הזדהתה בשלמות עם החלטות המפלגה בפולין על הצטרפות לציש"א **. בשעתו אף התנהל משא־ומתן עם ציש"א על הכנסת „תל־חי" לרשת בתי־הספר שלה, בתנאי של אוטונומיה חינוכית מסויימת: מעבר אטי והדרגי ליידיש, לימוד עברית (לשון, ספרות, תנ"ך) במידה גדושה, וטיפוח רוח ארץ־ישראלית וחלוצית בבית־הספר. המשא־ומתן לא הביא לתוצאות. באי־כח ציש"א לא קיבלו את התנאים, ובית־הספר נשאר כשהיה. ויצויין כאן, כי סניף המפלגה כולו בפינסק ומרכז המפלגה בורשה גילו תבונה ואחריות ושמרו על בית־הספר כמו שהוא שלא ישונה ולא ייסגע, ועשו במיטב יכולתם לקיומו ולקידומו.

„תל־חי" קבע עובדה חדשה: בית־ספר עברי־יידישי. ואכן, האוירה בבית־הספר רוויה היתה חיבה ומסירות לשתי הלשונות גם יחד ולערכים שטופחו. מבלי דעת הנצו כאן ניצנים ראשונים לטיפוס חדש של בית־ספר עממי יהודי, ציוני וסוציאליסטי. ואמנם, כעבור שנים הוקמה בפולין הסתדרות „שול־קולט", אשר אמרה לסלול דרך חדשה בחינוך, כש„תל־חי" בפינסק משמש לה דוגמה ומופת.

דרכי הוראה

מורי בית־הספר, רובם היו צעירים לימים ומחוסרי נסיון והכשרה. המורים ללימודים הכלליים (טבע, חשבון, גיאוגרפיה, היסטוריה) היו בוגרי גימנסיות או סטודנטים שמחמת שנות המלחמה ומלחמת האזרחים ברוסיה לא השלימו חוק לימודיהם באוניברסיטאות, רחוקים היו מלימודי יהדות ומחוסרי נסיון פידגוגי. ואילו המורים ללימודים העבריים, רובם, היו מחוסרי השכלה כללית במידה מספקת. אלה ואלה — בלשון ימינו — מורים בלתי מוסמכים, אשר ההתלהבות מפצה את אי־הידיעה, ההתמכרות ליעוד מכפרת על חוסר ההכשרה, והאהבה הגדולה למפעל מכסה על כל ה„פשעים". כך קם בארץ־ישראל כפר עברי בידי לא־חקלאים, וכך קם בפולין כולה, ובתוכה בפינסק — בית־הספר החדש בידי לא־מורים. המורים הללו התחילו בהוראה ובחינוך בזמנים קשים, לאשר בפינסק היה רעב ללחם וערגה למקצת שקט ומרגוע, והמשיכו בעבודתם בתקופת „סער והסתערות" בעולם החינוך. בגופם ובנפשם נתנסו יחד עם הניכיהם בנסיונות השנים ההן, יחד חלמו על חיים אחרים, יחד צמחו וסללו דרכים לעצמם ולאחרים. על כן נתקשרו אלה לאלה ונתעלו יחדיו.

המטרה היתה „בית־ספר עמלני". המהפכה ברוסיה העלתה או את האידיאה הזאת, והיא כבשה לבות מתנכים צעירים בכל אתר ואתר. החלה אימפרוביזציה גדולה ושינוי ערכים. נדמה היה אז, כי הדור ההוא מצווה על שינוי סדרי בראשית בחינוך ובהוראה, ואף גם יכול יוכל, אם יקדיש עצמו לכך.

** צענטראלע יידישע שול ארגאניזאציע, כלומר — הסתדרות מרכזית של בתי־הספר ביידיש.

ולא רק המורים, כל חברי המפלגה והנוער עקבו בחרדה ובתפילה ובאמונה אחר המתהווה בכתלי בית־הספר. כי בית־הספר היה להם הביטוי התמציתי לייחוד דרכם בציונות הסוציאליסטית ולהישגיהם הממשיים העיקריים. הזדהות זאת של המפלגה ובית־הספר בנתה את שניהם. אולם לא בנקל ניתן היה לחולל את המפנה הנכסף. כי למעשה בודדים ומבודדים היו מורי „תל־חי", באין עצה ותבונה של יודעי דבר. לא היתה זיקה לשום הסתדרות חינוך בפולין. עם „תרבות" היה זמן מה קשר רופף, ואף הוא ניתק בשל היחס השלילי הטוטאלי של הסתדרות זו ליידיש ולספרותה. לציש"א לא הצטרפו מפני שברובה היתה שטופה התנגדות, אם לא למעלה מזה, לעברית ולציונות. הסתדרות חינוך ציונית־סוציאליסטית, המטפחת יחס אהבה לשתי השפות, נוצרה רק בשנות השלושים. צריך היה איפוא לינוק מכל המקורות בלי קשר אירגוני מחייב, ומתוך אמונה בצדקת הדרך לפתור שאלות פידגוגיות, ולמצוא דרכים לשיטות חדשות בלימודים. ספרי לימוד לילדים המתחנכים על רעיון העבודה, ארץ־ישראל, קיבוץ וסוציאליזם — לא היו, לא בעברית ולא ביידיש. הכל צריך היה להתחיל מבראשית. וייתכן, שדוקא משום ההתמודדות עם הקשיים, ובשל הראשוניות שבדבר — היתה הרמה הפידגוגית בבית־הספר גבוהה למדי. והוא שימש מופת ודוגמה לאחרים. מכאן, מ„תל־חי", באה יוזמה לשכלולים ולחידושים. לכאן היו מתכנסים מורי בתי־הספר של ה„בונד" ופועלי־ציון שמאל לשבת־מורים־ומחנכים־יחד לדון בבעיות ולטכס עצה בכל עניני חינוך והוראה. היה זה מקרה יחיד בכל פולין בתקופה ההיא.

המלחמה על זכות הקיום

השלטונות הפולניים הביטו בעין רעה על בתי־הספר היהודיים בכלל, וביחוד על אותם שבגלילות הספר. עצם קיומם של בתי־ספר אלה היה בניגוד לתפיסה הממלכתית שלהם. המגמה שלהם היתה פולוניזציה מירבית, בכדי לטשטש, מבחינה לשונית לפחות, את ההרכב הלאומי של תושבי גלילות־הספר. דבר זה נעשה בדרכים שונות: העברת פולנים רבים ככל האפשר לאזורי הגבול, העדפת פולנים בתחומי משק וכלכלה, הקמת בתי־ספר פולניים ממלכתיים לילדי המיעוטים, במקרה דידן — לילדי יהודים, לחנכם לפטריוטיזם פולני ולדיבור פולני. הפתעה לא נעימה לפולנים היתה העובדה, כי בראשית התבססות השלטון הפולני, כל בתי־הספר העממיים ושני בתי־ספר למלאכה, שיעורי־ערב, סיפריות — היו בידי מפלגות השמאל היהודיות (פועלי־ציון ימין, פועלי־ציון שמאל, בונד), הנלחמות בתוקף נגד הפולוניזציה מאונס, נגד אפליה לאומית, ודוגלות — בגיוונים שונים — בסוציאליזם. ניתכו גזרות על בתי־הספר שלא יכלו לעמוד בהן. מהמורים נדרשו תעודות אזרחות פולנית, תעודות כשרות פוליטית, השכלה תיכונית ומקצועית פידגוגית, ידיעת השפה הפולנית וספרותה בדרגה של בית־ספר תיכון, הכנסת השפה הפולנית כשפת הלימוד של המקצועות הכלליים.

המעמד החוקי של בתי־הספר האלה היה מעמד של **בתי־ספר פרטיים**, אשר כל החובות והדרישות הפידגוגיות חלות עליהם, אולם הם אינם נהנים מזכויות בתי־הספר הממלכתיים או המוניציפליים (לימוד חינם, מבנים של

הממשלה או העיריה), פרט לזה שהתלמידים נחשבים כממלאי חובת הלימוד הנהוגה במדינה. שנה שנה צריך היה לחדש את הרשיון לפתיחת בית־הספר ואף פעם לא היה בטחון שהרשיון יינתן. ונימוקים לכך היו למכביר: דירה ש„אינה מתאימה מבחינה היגיינית־סניטרית", פגמים בתעודות המורים, וכיוצא באלה תואנות ודרישות. אמנם חלק מן הגזירות הומתקו, או שהשכילו להמתיקן בדרכים שונות, ולאו דוקא על טהרת הכשרות והמוסר, אך שרירות־לב השלטונות והנסיה הבולטת לחסל את בתי־הספר האלה ולהחליפם ב„שבתובקי"*, הצריכו עמידה מתמדת על המשמר בכדי לסכל את הגזירות. בנידון זה דומה היה מצבו של „תל־חי" לשאר בתי־הספר בעיר. לא כן בשאלות אמצעי הקיום. בזה היה הבדל בין „תל־חי" לבתי־הספר של „בונד" ופועלי־ציון שמאל.

אמצעי קיום

בתי־הספר העממיים בפינסק, בראשית שנות העשרים, התקיימו בעיקר הודות לעזרת יהודי אמריקה באמצעות הג'וינט, ובמקצת באמצעות הפיפלס־רליף (ועד עזרה של פועלים יהודים). העזרה היתה בצורת הקצבות כספיות לצרכי בתי־הספר ובמתן לבוש וצרכי מזון לתלמידים. אולם עזרת הג'וינט הלכה ופחתה, עד שבשנת 1923 נפסקה לגמרי, וזה פגע קשה דוקא במוסדות החינוך של צעירי־ציון, ובתוכם „תל־חי". בית־הספר של „בונד" וכן של פועלי־ציון שמאל קיבלו עזרה ישירה מהפיפלס־רליף, ואילו „תל־חי" נשאר ללא תומכים ועוזרים. נוסף לזה בשריפה שפרצה עלה באש בית־הספר כולו על הציוד שבו, וצריך היה לבנות הכל מחדש, כשהמקור לכך הוא שכר־הלימוד והתנדבות חברים. הילדים וההורים אמנם קשורים היו לבית־הספר, אך הם בלבד לא יכלו לקיים אותו והמצב היה קשה.

הד למצב אנו מוצאים בהעתק של מכתב־תוכיר שנשלח מטעם הנהלת בתי־הספר של צעירי־ציון לחברים יוצאי פינסק וחניכי המפלגה שהיגרו לארצות־הברית**. והנה קטעים אחדים על „בית־הספר לבנות", הוא „תל־חי":

„— — — בבית־הספר 6 כיתות, ובהן 270 תלמידים. השנה נפתחה בפינסק גימנסיה עברית. חששנו שהיא תפגע בבית־הספר שלנו, באשר יש לה אמצעים למכביר ואנשים לפעולה. אמנם מספר ניכר של ילדים עברו לשם, אולם לא רק שדבר זה לא פגע, אלא להיפך — השנה נתווספו לבית־הספר ילדים רבים. האימון בבית־הספר הזה גדול, והורים מהשכבות העממיות משלמים אצלנו שכר־לימוד גבוה יותר מאשר בבתי־הספר העממיים האחרים בעיר. עזבו אותנו בני אמידים, אשר „גימנסיה" ומדי־גימנסיה קוסמים להם מאוד, ובית־הספר שלנו מלא ונדוש (ההדגשה במקור — המעתיק) בני עם, אותם שלא ילכו לגימנסיות ושבשבילם נוצר בית־הספר העממי. ואף כי בית־הספר

---

* כינוי לבתי־הספר הפולניים לילדים יהודים ששבתו מלימודים בשבתות ובחגים היהודיים. בבתי־ספר אלה שקדו לתת חינוך פולני פטריוטי ולחנך אזרחים לויאליים למדינה.

** המכתב נכתב. כנראה, בסוף שנת הלימודים 1922—1923. לפי כל הסימנים (סגנון, כתב), חיבר אותו הרשל פינסקי, לימים ממייסדי קיבוץ גבת.

שלנו הוא על רמה פדגוגית גבוהה, הרי שומה עלינו לשכללו ולשפרו שיהיה מופת ודוגמה. ולזה נחוצים אמצעים כספיים. המצב החמרי של האוכלוסיה הוא קשה. היוקר עולה מיום ליום. ערך המטבע הפולני יורד ויורד. שער דולר אחד הגיע כבר לשלושים אלף מרק ויותר. חוסר העבודה גדול. מרבית בעלי־המלאכה ופועליהם הם מחוסרי עבודה. לא מזמן נשרף בית־החרושת לגפרורים, וכמה מאות פועלים נשארו ללא עבודה, בשלימות או למחצה. ואלה שעובדים, שכר־העבודה שלהם הוא שכר־רעב, שלושה־ארבעה אלפים מרק ליום. זה פגע גם בסוחרים הזעירים, באשר כוח־הקניה של האוכלוסיה העובדת פחת, ומשבר כללי מורגש בעיר.

„— — — בני העשירים לומדים בגימנסיות העברית, הפולנית והפולנית־רוסית (בית־הספר הריאלי לשעבר — המעתיק), ואילו אצלנו לומדים בני עניים, ומכאן תבינו מה מצבו החמרי של בית־הספר.

„— — — בית־הספר שלנו מלא ילדים, למרות ששכר־הלימוד הוא כפליים מאשר בבתי־הספר העממיים האחרים. אולם, עם הרצון הטוב של ההורים, אין שכר־הלימוד יכול להדביק את היוקר המאמיר ואת ערך המטבע הפוחת והולך מיום ליום. בראשית שנת הלימודים הזאת קיבל מורה שלנו 25 אלף מרק לשעה חדשית, ואילו בראשון לדצמבר — 40 אלף, ומינואר צריך לתת 70 אלף. ז.א. פי־שלושה מאשר בחודש ספטמבר. ואפילו במשכורת זו אין מצבו החמרי של העובד בבית־הספר מגיע למצבו של פועל שאינו מחוסר עבודה, או למצבו של עוזר בחנות. את שכר־הלימוד אין להעלות. יום יום פונים אלינו הורים לשחררם לגמרי משכר־הלימוד, או באופן חלקי, ולרגל המצב בעיר נענינו למרבית הפניות. החודש פחתה ההכנסה משכר־הלימוד של הורים פועלי בית־החרושת לגפרורים בסכום של 400 אלף מרק, באשר אין ביכולתם לשלם. המורים לא קיבלו את משכורתם מאז חודש נובמבר, ועתה כבר סוף ינואר".

„מצב בתי־הספר העממיים של „בונד" ופועלי־ציון שמאל לא היה טוב יותר, ואולי עוד גרוע יותר, אלא שהם מקבלים כספים ממרכז הסתדרות החינוך שלהם (צישי"א) ומ„פיפלס־רליף" באמריקה. זה האחרון נותן עזרה כספית למוסדות פועלים בפולין, ובתי־הספר של „הבונד" ושל פועלי־ציון שמאל נהנים מתמיכה הגונה. מצבם איפוא טוב יותר, והם יכולים לקבל שכר־לימוד גמוך יותר, ובתי־הספר שלנו, אשר אותם בני פועלים ובעלי־מלאכה לומדים בהם, אינם נהנים מתמיכת ה„פיפלס־רליף" *.

„— — — עליכם לפנות ל„פיפלס־רליף", שגם פועלי ציון (ימין) הקרובים לנו משתתפים בו, ולספר להם על בתי־הספר שלנו העבריים־היידישים, שאינם פחות סוציאליסטים, ובהם לומדים אותם הילדים הפרולוטאריים, ואסור שתהיה הפליה בין ילדי פועלים".

כך היה המצב לאמיתו. לא רק מאמצים אינטלקטואליים ופידגוגיים נדרשו לבנין טיפוס חדש של בית־ספר שלא היה מקובל בחינוך היהודי החילוני, אלא מצוקה כספית מתמדת שחייבה מאמצים רבים בכדי לקיים אותו. אחרי השרשה נחלצו הורי התלמידים ונתנו הלוואות לשיקומו. פעם אחת

---

* היו מקרים שילדי משפחה אחת, חלק למדו ב„תל־חי", וחלק בבית־הספר של צישי"א — ילד אחד נמצא ראוי לתמיכה, ושני — אסור בתמיכה.

ויחידה נתקבל סכום לא גדול מחברים בחוץ־לארץ. בסוף שנות העשרים ניתנה במשך שנים אחדות הקצבה חדשית מטעם העיריה. המקור העיקרי להכנסה היה שכר־הלימוד ומפעלים למען בית־הספר: „ימי־פרח", הצגות ילדים, התנדבות חברים, והגרעונות היו גדולים. ויצויין, ראשונים לקבל משכורתם היו תמיד מורים שאינם חברי המפלגה, ואילו מורים חברי המפלגה היו מקבלים את משכורתם באיחור של כמה חדשים, ולא תמיד את המשכורת המלאה, והכל למען החזק מעמד איך־שהוא ולהמשיך.

„תל־חי" בנוף פינסק

בית־הספר הזה היה בזמנו אחד מגילויי התרבות החשובים בעיר. הוא ינק ממאווי מהפכה שפיעמו בלבות מטפחיו, ובעצם היותו סייע לחולל מהפכה במושגי חינוך וחיים. משכנות העוני, רחובות בעלי־העגלות והסבלים מלאו שירת ילדים. תלמידי בית־הספר הביאו לבתיהם הדלים, אולי לראשונה, ומירות חדשות וצלילי מנדולינות. מלאכת־יד, ציורים, מעשי־רקמה, פרחים, אספים בוטניים — החלו לקשט את קירות הבתים הרעועים. ועל כולם — ההצגות. נוסף לחשבון הפרוזאי להשגת סכומים נוספים לכיסוי הגרעונות, נהפכו ההצגות למאורעות חרבות בעיר. הצגות אופירות של ילדים, באלטים ותפאורות מרהיבות עין — העידו על חיי רוח ועל יכולת לא שיערום החורים, קהל הצופים ואף גם הילדים עצמם. ואמנם שירי האופרות האלה נהפכו ל„שלאגרים" (להיטים) שהושרו שנים רבות בפי ילדים ומבוגרים. נוסף לכך נערכו תערוכות הילדים בציור, כיור, ריקמה ועבודות שבכתב. כל הפעלתנות הנעימה בבית־הספר חינכה קהל הורים ועסקנים והמוני חברים שהתחממו לאורו. אכן, ראשון היה „תל־חי" בעיר שהקנה לא רק לימודים, אלא גם ערכי אמנות, נגינה, שירה, ציור, הצגות. ממנו למדו וכן עשו אח"כ שאר בתי־הספר בעיר. ראשונות זו בכל התחומים, שכרה לעושיה היה רב והיא שעמדה לו בכל שנות קיומו.

המורים

שותפים רבים היו ל„תל־חי" שעשאוהו למה שנהיה. אך עמודי התוך היו המורים, שעבודתם היתה להם יעוד, תפקיד חיים, טעם חיים. מהם שהתמידו עשרות שנים עד לקץ המר, מהם שהורו רק שנים מספר. בתוכם אחדים שלימדו גם בבתי־הספר של „הבונד" ופועלי־ציון שמאל, והם חברים למפלגות אלה. אך כולם ראו זכות לעצמם להיות בין מורי „תל־חי", ואיש איש העניק לו את מיטב יכולתו. כמו ראשונים לסלילת דרך בכל תחום שהוא, כן גם פה, תוך כדי עשיה חלוצית ראשונית צמחו אישים רבי־פעלים ודמויות מחנכות, וכל אחד מהם ראוי לציון ולהערכה. יש מהם שהלכו בדרך כל האדם, יש שנספו יחד עם כל יהודי פינסק, ויש החיים עמנו בארץ ובחוץ־לארץ. אזכיר כאן, לפחות שמות המורים אשר אתם ובמחיצתם עבדתי בהוראה שנים לא מעטות ב„תל־חי". ואלה הם: אברהם מאירוביץ, משה קוטניק, צבי ולודבסקי, צבי אביבי (רזניק), מלך בקלצ'וק, זכרונם לברכה ולתהילה. והנספים בשואה: חוה ספיש, מרל גרמן, רישקה פלדמן, יוסף צ'סלר, משה־חיים רוזניק (מחר הלוי). וייבדלו לחיים: זלטקה רוזמן (תל־אביב), יעקב ברזילי (ת"א), זאב

לבנה (לרמן; ת"א), אברהם גוברמן (רמת־הכובש), לובצקי, לונסקי, רבקה רוזמן, א. ויינר־ישראלי, ועוד ועוד ששמותיהם נשמטו מזכרוני. ויש להזכיר גם את המזכירים והעסקנים שנשאו את העול הכספי על שכמם ועשו כמיטב יכולתם להאדרת ביה"ס, ואלה הם: צבי רבינוביץ (חיפה), איסר בריסקי (ת"א), יעקב ריטרמן (נספה בשואה), ישראל גודינר (ארה"ב), פסח פיקץ (ת"א), ברוך כצמן ז"ל. זו חבורה של מורים ועסקנים שפעלם צרור ב„תל־חי" ושמור בלב החניכים עד היום הזה.

גלגולי שמות

„ז'נסקויה יברייסקויה אוצ'ילישצה", „בית־ספר לבנות", „תל־חי" — שלושה שמות שלושה גלגולים. בגלגולים אלה מקופלים בזעיר־אנפין פרקים בתולדות החינוך היהודי ברוסיה ובפולין בטרם שואה. הויכוח המר בקרב היהודים על דמות בית־הספר, לשונו ומגמתו נסתיים באורח טרגי. אלה ואלה עלו יחדיו בלהבות והיו לאפר. במרחק של זמן ומקום, ואחרי ככלות הכל, נראים הדברים באור אחר. הרבה מרץ בוזבז, הרבה ריב העכיר את החיים, אולם בתי־הספר בפינסק היו הפרק המזהיר ביותר בחיי התרבות בעיר, ובתוכם — „תל־חי".

תניכי „תל־חי" של כל המחזורים, רובם עלו לארץ. בהיפגשם כאן, ניצתת אש בעיניים. ולא רק געגועים לימי ילדות ונעורים, אלא משום שבית־הספר הזה העניק להם אמונה באדם ובעצמם, והוציאם מעמק הבכא לדרך חיים, וזכות זו שמורה לו לעד.

תוספת לתולדות ביה"ס „תל־חי" בפינסק

באחד הימים הופיעו בפינסק ד"ר ישראל רובין, מפקח בתי הספר מטעם „ציש"א" (ארגון מרכזי לבתי הספר היידישאיים) וברל לוקר זכרונם לברכה. הח"מ הרשל פינסקי ז"ל וארקע ווינער (א. ישראלי) יבדל לחיים ארוכים, הציעו להזמין את שני האורחים לישיבת הנהלת בתי־הספר של צ"צ־הקורטוריום (לצ"צ היו בעיר 3 בתי־ספר יסודיים ובי"ס למלאכה). בישיבה הדיע הח' לוקר, שמרכז המפלגה החליט להכניס את בתי הספר של המפלגה לרשת „ציש"א". ישראל רובין, אשר מדי ביקוריו בפינסק היה גם מבקר בבתי הספר שלנו, פיו היה מלא תשבחות והיה תמיד מסיים במשאלה לזכות לקבל את ביה"ס „תל־חי" לרשת „ציש"א". אנו, מורי בית־הספר „תל־חי" היינו שואבים עידוד מהחוזרים הפדגוגיים של ציש"א. בבתי־הספר שלנו היו מורים משני הזרמים: האחד, הזרם האידישאי, אשר שאף להכנס למרכז „ציש"א" והשני דגל בשיטה הדואליסטית, שהיתה קיימת כל השנים בבי"ס זה. שלש הכיתות הראשונות בלימודים התנהלו אך ורק ביידיש. כיתה ד' היתה כיתת מעבר: כמה מקצועות כמו גיאוגרפיה והיסטוריה עברו לעברית, שעורי

טבע וחשבון התנהלו ביידיש. הכיתות האחרונות נלמדו בעברית ויידיש כשפת לימודים שניה. התוצאה: בוגרי ביה"ס שלטו בשתי השפות. המאחד את המורים משני הזרמים היה החינוך לערכים הציוניים־סוציאליסטיים. חינוך לציונות היה נשע זר ב„ציש"א".

בשעת הדיון הסוער בשאלת הכניסה ל„ציש"א" התבטא אחד המורים — קנאי לשיטה הדואליסטית ומתנגד חריף לבתי־הספר האנטי־ציוניים, שרק על גופו תקום האינטגרציה ל„ציש"א". הישיבה נגמרה ברוח טובה מתוך הסכם, שבית־הספר יקיים קשרים ידידותיים עם „ציש"א".

מענינת עובדה נוספת: לאחר הדברים הנ"ל יצא ברל לוקר לארה"ב ואח"כ לארץ־ישראל. כעבור שנה הוא חזר לפולין ובא לביקור לפינסק, שהיתה אהובה עליו. בישיבה הוא סיפר על משבר היידיש בארה"ב, על ה„פארווערטס", המאבד מדי שנה בשנה קוראים. הוא גם סיפר עד כמה חשובה העברית בארץ, שהיא מלכדת את עולי כל התפוצות (בינינו היו גם חברים אשר האמינו שיש לטפח את היידיש גם בארץ. הח. מ. קיבל ממנו מחמאה על עמדתו התקיפה).

גם הסופר שלום אש, אשר ביקר אז בפינסק, לפי הזמנת צ"צ אמר לח. מ., שהיה היו"ר של הכינוס הזה, שברל לוקר סיפר לו על המאבק שלנו והוא גם הצטרף למרכז החדש של בתי הספר „שול־קולט", שאליו הצטרפו כל בתי־הספר של תנועת העבודה הציונית.

י. ברזילי

א י ב נ ו ב ק ה *

לזכר בני חנוך ז"ל

עיירה יהודית זעירה, בצידו של כפר אוקראיני גדול. כשישים משפחות חיו בעיירה זו, שכללה רחובות צרים אחדים, שהצטלבו זה בזה. במרכזה נמצא השוק, שבימי הירידים שקק במידה יתירה. בימים רגילים התנהל בו מסחר זעיר בין התנוונים היהודים ובין האיכרים מהכפרים הסמוכים לעיירה. כשליש מיהודי העיירה היו בעלי מלאכה: חייטים, סנדלרים, נפח אחד, בורסקאי אחד, זגג אחד ושואב־מים אחד. וגם מלמדים אחדים. בעלי המלאכה ואף התנוונים ברובם חיו חיי עוני, כי האיכרים היו דלי אמצעים וההתחרות בין התנוונים היתה גדולה. בעלי המלאכה קיבלו שכר מועט תמורת עבודתם. היה בית כנסת אחד בעיירה, שנוסח התפילה בו היה של חסידי האדמו"רים לבית סבורסקי. בשבתות היה בית־הכנסת מלא מפה לפה; בימות החול היה בו רק מנין בתפילות שחרית, מנחה ומעריב.

רוב המלמדים היו מלמדי דרדקי, ביניהם הצטיין אחד המלמדים ביחסו העדין לילדים. שמו היה רבי מאיר אומנסקי, כשם הרבי המוסלא המתואר ב„ספית" של ח.נ. ביאליק. מקודם לימד לנערים גדולים תנ"ך ותלמוד, אולם לעת זקנתו — משום חולשתו הגופנית — היה למלמד דרדקי. הצטיין ביחסו הלבבי לתלמידיו. הוא לימד אותם לא רק לימודים עיוניים בלבד, אלא גם העסיק אותם במשחקים מלבבים, כגון משחקי חנוכת בסביבון, „הפרה העיוורת" וכדומה. הוא טען שלא יתן לבניו להיות לסוחרים ושיתקיימו על חשבונם של האיכרים הגויים, אלא יחנך אותם שיתפרנסו מיגיע כפיהם. ואמנם אחד מבניו היה לזגג. הוא היה משכיל בצנעה. לאחר פטירתו מצאו בעלית דירתו ספרי הגות וספרות יפה כמו שירי אלחריזי ו„מסתרי פאריס" בתרגום קלמן שולמן.

המלמד השני רבי פסח סטנובסקי היה מלמד לנערים גדולים. היה בעל ידיעות מרובות בדקדוק הלשון העברית והיקנה לתלמידיו את הדקדוק העברי לפי ספרי י.ח. סביוב ו„הסגנון העברי" של י. קרינסקי. הוא לימד את התנ"ך לפי פירושו של המלבי"ם. כמו־כן המריץ את תלמידיו לקרוא את ספרי אברהם מאפו, פרץ סמולנסקין וסיפורי אז"ר. הוא ידע להכניס לחדר המתוקן שלו כל ספר עברי חדש, שנראה לו כיעיל. תלמידיו רכשו בחדר המתוקן שלו ידיעה יסודית בלשון העברית ודקדוקה. ידם של התלמידים לא השיגה לרכוש ספרים עבריים, שמחירם היה רב יחסית. ונוצרה אגודת תלמידים שיסדו קופה משותפת לצורך זה. כמו־כן החתים את התלמידים על העתון לילדים לא. לובושיצקי „הכוכב הקטן". הוא אף ניסה להקנות לתלמידיו את הלשון הארמית ששלט בה שליטה מלאה. הוא לא הירבה ללמד גמרא, אבל לימד בענין יתר את המשניות עם הפירוש של ר' עובדיה מברטנורא. הוא חתם על „הצפירה" ומדי פעם בפעם מסר לתלמידיו מהמתרחש בארץ־ישראל. מהראוי לציין, כי עיירה זעירה זו העלתה בימי העליה השניה את אחד מצעיריה, בלוגולוב, ובימי העליה השלישית כמה עשרות מצעיריה וצעירותיה, ביניהם ממתישבי מטולה, כפר חסידים וכפר ויתקין ויש לייחס השפעת המלמד הנ"ל על עליה זו.

בסמוך לעיירה עמד בית־חרושת לסוכר מיסודו של זקס. פקידי ביהח"ר גרו בעיירה ויזמו הקמת „תלמוד תורה" מתוקן לילדי העניים. לימדו בו חשבון, גאוגרפיה ורוסית, נוסף ללימודים העבריים ולימודי קודש, שלמדו הנערים האלה בחדרים השונים. יצויין עוד, כי אחדים מבני העוני שבעיירה, כמו בנו של שואב המים, שעניו היה מחריד, הפכו בשעתם לקומוניסטים נלהבים. בימי מלחמת האזרחים פלשו לעיירה כנופיות של פטליורה, ודניקין וטבחו רבים מבני העיירה. ואלה שנמלטו מהמוות נטשו לגמרי את העיירה, ואיכרי הכפר הסמוך השתכנו בבתיהם. בית־הכנסת של העיירה הפך לצרכניה ממשלתית.

---

* העיירה נמצאה במחוז ז'יטומיר, פלך וולין.

רשימות ביבליוגרפיות

ש ר ש י ס *)

בספר שלפנינו חתר המחבר להעלות את דמויותיהם של האישים, אשר האצילו עליו מאורם ומרוחם; ואם כי, לפי הערתו בפתיחה לספר, לא שמר על הזרחם כרוחם, אך הם שעמדו לנגד עיניו בכל התפוכות הזמנים, ובעיקר, בחתירתו לשיבה אל המקור היהודי הנאמן; מכולם למד הלכות תורה והליכות חיים, והם אשר עיצבו, במישרין ובעקיפין, את תפיסת־עולמו הציונית־הסוציאליסטית. ותוך כדי רשימת רשמיו האישיים על מוריו ועל מחנכיו, פורש המחבר לעיני הקוראים יריעה נרחבה של חיי הרוח ברוסיה בשלהי המאה הי"ט ובראשית המאה הכ', אורח חיים יהודי מושרש מדורות, שהיה ואיננו עוד.

בראשית הספר דן המחבר באבות משפחתו, שחייהם היו לו ל„מעיין מים חיים", שהדריכו אותו במישרין לקראת גתיב חיים של יהודי „כשר" ואדם ישר ותם.

הסבא, ידו בכל, היה חסיד, אשר לא עלה על דעתו, שבשר־ודם מותר לו ואפשר לא להרהר אחרי מעשה הבורא: מה אדם כי ישפוט את הטוב והרע של הכוחות העליונים!

המפרנסת היתה אשתו, שהביאה סחורות מן העיר ומכרה אותן בהקפה לגויים בכפר, והוא, הסבא, היה עוזר כנגדה במידה מועטה ביותר, כי היה שקוע ב„ענייני": בעולם הרוחני, שהוא חי בו: התפילה בקלויז, השיחה ו„לחיים" עם החסידים, הנסיעה אל הרבי לימים נוראים, לשהות במחיצתו ולשמוע בעצתו, אכן את רוב ימיו, לרבות לילות החורף, הקדיש ללימודי הגמרא. דרך לימודו היה בשקט, יותר „אמירה" מאשר לימודה, ללא ניגון וללא תנועת־גוף, אך הוא לא המשיך ב„אמירה", כל עוד לא היה מחוור לו כל דבר קשה, והרבה לעיין במפרשים וליישב כל פירכה. וכך מסכם המחבר את השפעתו של הסבא עליו: „כאשר למדנו יחד לאורו הקלוש של נר קטן או פתילת נפט, רעבים למחצה, וקור החורף חודר לעצמות, הרגשתי סביבי אור גדול, השופע ועולה ממדרגותו של הסבא, וניצוצות־אור אלה האירו לי, לא אחת, בשעות חשיכה ורשעות — אור בחיי"...

אחרי כן באים בספר הרשמים על אביו־„מורן", כהדגשת המחבר, אביו היה מורה בכעין „חדר מתוקן", וכל יום היה שבע רוגז במאבקו על דרכי חינוך חדשים, בשיטת לימוד זו שילב בלימוד הנביאים פרקי היסטוריה מימי הבית הראשון, והקדיש זמן לניתוח הפסוקים מבחינת בניינים ולניתוח המלים מבחינת שרשן. הוא הכניס צעירים תחת כנפי הציונות, באמצעות חומר קריאה עברי, כגון ספרי א. מאפו.

אכן אביו, הקנה לו את המאור שבחסידות ואת יסוד האמת שבדת ישראל; גם נטע בלבו את האהבה ללשון העברית, לספר העברי, וגם את כיסופי הגאולה לציון.

מכאן עובר המחבר לישיבה ולמלמדיה, תוך תיאור חיוני של הלימוד בצורתא והעצבות שבניגון, וכן מעצב המחבר דמויות של אנשי קומה, תלמידי־החכמים ובעלי־נפש, שפתחו לפניו בימי בחרותו שערי תורה, והורו לו דרכי עצמאות במחשבה; והוא, המחבר, במשך כל חייו נשא את נפשו לחירות האדם ולחירות־המחשבה, שהיו יסוד חיים למחנכיו אלה. ראויה לציון מיוחד דמותו של ר' מרדכי, שהיתה חמימות רבה בדרך לימודו, או תורה, ויחד עם זאת גדולה היתה תביעתו לריכוז המחשבה בשעת הלימוד. בשיחות המוסר שלו היה חוצב להבות אש.

---

*) „מורי ומחנכי" (זכרונות, רשמים, חוויות) מאת יוסף שפירא. הוצאת „גתיב".

במדור „מורים־פותחי שערים" מספר המחבר על פגישותיו כחניך עם המורה שמואל שרירא, שפתח לפניו את הנקודות של הספרות העברית העתיקה מ„הספרים החיצוניים" ועד לפילון ועד לפלוויוס, ועם ד"ר צבי ויסלבסקי, שהקנה לו את „הכוזרי" ואת ספרי הרמב"ם. המחבר מציין לשבח את עומק ידיעתם, את בהירות הביטוי שלהם ומידגשת במיוחד חריפותו של ויסלבסקי. ואכן שני האישים האלה בהופעתם הנסערת, כאשר נתקלו בנושא של שיבת־ציון, חרשו בנפשו של המחבר חרישה עמוקה, שליוותה אותו אחרי כן בשנות נדודיו באמריקה ואימצה את רוחו — להנתקות מארץ האפשרויות הגדולות ולעליה לארץ־האבות.

בהמשך הדברים, מוסר המחבר רשמים מפעילויותיו בארה"ב ובמערב־אירופה עם חכמי ישראל, ועוד תוך תיאור בהיר של הסביבה, שהוא נכבד כשלעצמו, מתוארות דמויות רבות עניין. מזדקרת מתוכן דמותו של בן־ציון הלפר, שהיה פרופ' בארה"ב ללשונות המזרח ולספרות התלמוד, שהקדיש את מיטב זמנו הפנוי ממחקר ומהוראה, לחוגים של תלמידים עבריים, כדי לקרבם לתרבות ישראל, ועם כל זאת שלא היה גבול לשקידתו במחקר, השכיל לעורר בצעירים רבים וטובים את ההתעניינות בספרות העברית ובמחקרה, ומילט אותם מן הנהייה אחרי שדות זרים.

בסוף הספר באות רשימות המחבר, לפי הזכרון, המשקפות את הפעולה הציונית־צבורית בעיר מולדתו סקבירה באוקראינה בשנים הראשונות של המהפכה, עד שעלה דכורת הייבסקי והקומוניסטי, על הציונות ועל העברית ועל החיים היהודיים בכלל. רשימות אלה קשורות אמנם לעיר אחת בלבד, אולם הן משקפות את ההווי הציוני והציבורי ואת יחס המפלגות ברחוב היהודי בערי אוקראינה ובעיירותיה בימי הסער והדחף של המהפכה, בבחינת פרט הבא ללמד על הכלל.

יוסף שחי־לבן

י ק א ט ר י נ ו ס ל א ב *)

היהודים השתקעו ביקאטרינוסלאב עם ראשית יסודה של העיר במחצית השנית של המאה הי"ח. יהודי אוקראינה המערבית וליטא עסקו בעיר במסחר, בסחר עצים ובעיקר במלאכה. ה„קהל" דאג למוסדות הקהילה והכנסותיו באו ממכס הבשר. עם מהפכת אוקטובר איבדו היהודים או מקורות פרנסתם, לרגל האיסור על מסחר ותיווך.

בימי ה„נא"פ" הוטב מצבם של היהודים, אולם הרעב בדרום רוסיה בשנות 21־22 פגע קשות בישוב היהודי. בימי השואה נפלו כ־200,000 יהודים מידי הנאצים וגרורותיהם. עם שחרור העיר מידי הגרמנים נתרקמו שוב חיים יהודיים בעיר. עתה חיים בה 52.800 יהודים. רובם אינטליגנציה, אקדמאים ובעלי־מלאכה ומקצתם פועלים.

העיר שימשה מרכז לתנועה הציונית ברוסיה. עוד בשנת תרמ"ד (1884) נוסדה בה אגודה של „חובבי ציון" ומאז לא פסקו בה אגודות ציוניות מכל המינים.

בספר באים זכרונותיהם של ד"ר ש. לוין, א. ל. לוינסקי, דוד ברגלסון, אברהם שלונסקי וילח"א — ד"ר ישראל קלויזנר, אהרון בקר, ד"ר יעקב קוסטרינסקי, ד"ר צבי הרכבי ואחרים.

רבות ענין הן הרשימות על ההגנה בעיר בשנות 1905 וב־1917־1919. על פעולות הנוער הציוני מספרים בענין יתר אברהם מילשטיין ואהרון בקר. יותר לי להביא את דברי א. שלונסקי ושיחתו עם עורכי הספר. א. שלונסקי למד בגימנסיה היהודית, שעברה מוילנה בראשותו של פ. כהן, מבחינה פורמאלית היתה זו גימנסיה צארית

---

*) ספר יקאטרינוסלאב־דנפרופטרובסק, העורכים הרב ד"ר צבי הרכבי ויעקב גולדבורט. הוצאת ארגון יוצאי העיר, תשל"ב.

שביחה, אבל היתה בה מגמה יהודית לאומית, ואפילו רוח ציונית. עם מהפכת 1917 גברה הפעילות הציונית בקרב תלמידי הגימנסיה והנוער בעיר.

יש לציין את דברי א. שלונסקי על ימיו האחרונים של המשורר שמואל הלקין: „יום אחד אמרתי לש. הלקין, אין עתיד לעברית בארץ הזאת. עתידה הוא — באי", ועליך לבחור: או לעשות כמונו וכמו למדן, ולעלות עלית־חלוצים לא"י, או להשתקע ביידיש, שהמשכה גם הוא לוטה בערפל. לימים סיפר לי משורר אידי חשוב, כי ש. הלקין, שהוגלה לוורקוטה, אמר לו בימי חייו האחרונים, אחרי הריהבליטאציה: עוד חלום אחד יש לי — להפגש שוב עם שלונסקי ולהכות על חטא ולהתוודות לפניו עד כמה צדק הוא אז, וכמה טעיתי וחטאתי אני".

תצויינה לשבח הרשימות על האישים, שפעלו בעיר הזו, מהם המנהיגים הציוניים הדגולים: מנחם אוסישקין, ד"ר שמריהו לוין, המחנך המחונן סנחס שיפמן (בן־סירה), המנהיג של תנועת העובדים בא"י והשר במדינת ישראל — ישראל אידלסון (בן־יהודה). הרשימות רוויות ברובן בטוב־טעם.

תצויינה לטובה גם הרשימות במדור „נעדרים", מהם אישים שפעלו בעיר בשדה התרבות העברית ובתנועת התחיה, ומהם אישים שזכו לעלות לא"י ולפעול בה. בתוך הרשימות האלה משולבים שירי הנגיה רייכמן, שהכיר את האישים בא"י וראה אותם בפעלם למען הישוב.

יסומן גם המדור „חיי תורה", המכיל רשימות על רבני העיר, בהם הרב יהודה לייב לוין ז"ל, שכיהן לאחר מכן במוסקבה כראש הישיבה, כיו"ר המועצה של בית"ד הגדול וכרבו.

מקיפה היא הרשימה על הישיבה בעיר, שאחדים מתלמידיה הגיעו ארצה. לציון מיוחד ראויות הרשימות על הרב לוי יצחק שניאורסון ז"ל, אבי האדמו"ר ר' מנחם מנדל מלובאוויטש ועל רבי חיים עוזר גרודזנסקי — רבן של בני הגולה.

לא קל היה לעורכים להוציא ספר זכרון לקהילתם: א) חסר היה חומר היסטורי ארכיוני, וביחוד בנוגע לתקופה שבין שתי מלחמות העולם. ב) עולי העיר היו פעילים בחיי הישוב העברי בארץ, ולא גילו עניין יתר בחיי עיר־מוצאם. עם זאת השכילו העורכים להוציא ספר זכרון לקהילתם, מהצעירות ברחבי רוסיה, שהיתה לעיר ואם בישראל.

המעיין בספר ימצא תמונה נאמנה מחיי הקהילה בעיר זו, מההווי שבה, מהאישים שפעלו בה, ומהבעיות שיהודי העיר התלבטו בהן בתקופות שונות.

יוסף שהילבן

כ ת ב י ם מ ן ה ס ו ג ר *)

בספר שלפנינו כונסו דברים מפרי עטו של המורה והסופר חיים דוד רוזנשטיין (אבן־שושן), שעשה כל ימיו בגולת רוסיה, במינסק ובה נפטר בכ' באדר תרצ"ה, על סף עלייתו לארץ, שנשא אליה את נפשו מנעוריו.

כל חייו היו קודש לעברית ולהפצת הלשון; הוא פעל כמחנכם של שני דורות על טהרת לשוננו ותרבותנו — מתוך ידיעה מקצועית, מסירות נפש והשפעה קיימת. והוא אף פעל כמספר, כפובליציסטן וכמשורר ואף כמחבר ספרי־עזר לתלמידים.

את שלושת בניו שלח חלוצים לפניו: שנים לשדה, לקיבוץ, ואחד לבי"ס להוראת. בנו צבי ז"ל היה עסקן בתנועת א"י העובדת בגולה ובארץ. בנו שלמה הוא

*) „כתבים" מאת חיים דוד רוזנשטיין (אבן־שושן), הוצאת „קרית ספר", תשל"ג.

חבר קיבוץ שדה נחום בעמק ואוחז בעט סופר. ובנו אברהם הוא הבלשן, מחבר המילון הידוע והמקובל.

ואכן משקל יתר נודע לספרות היפה שב„כתבים", לסיפורים, לאגדות ולשירים.

המבחן הנאמן ביותר לכל יצירה — הוא הזמן, אם אינו מכהה את צבעיה באותה נסורת אפורה של ימים חולפים — סימן יפה לה; הוזי אומר שספונים בה גרעינים שלא יבולו. כשאנו פוקדים, לפרקים, יצירות הידועות לנו משכבר הימים, ושוב מתפעם לבנו באותן ההרגשות, שתקפונו עם הקריאה הראשונה, אין ספק, שהיצירה עמדה במבחן הזמן ונארגה במסכת היצירה, שאינה חולפת במרוצת העתיד.

הרגשה כזו היתה בי עתה גם בשעת קריאה אחרונה בסיפורי המהפכה של ח.ד. רוזנשטיין: „פסח אנוסים" ו„בת הדיין", שתיארו את שנות המהפכה הבולשביקית על שידודה את מערכות החיים היהודיים, על התנכלויותיה לחיי הרוח בקהילות ישראל ע"י הייבסקציות למיניהן, על הרדיפות והנגישות של כל גילוי המורשת היהודית הלאומית.

תוגה עמוקה, אם כי עצורה, מפרנסת את תיאורי ליל הסדר במשפחת יהודקין, שנספח למפלגה השלטת, כדי למלט את בני ביתו מרעב. הוא נתבע ליטול חלק בלילה זה בהילולה, שיתקלסו בה במנהגי ישראל המקודשים. אין הוא עוצר כוח לגבור על מוסר כליותיו, עם כל מאמציו הנפשיים להוזדהות עם אנוסי ספרד; הוא חומק מן ההילולא, כי לערוך בביתו בחשאי את הסדר — לשמחת אשתו והאם הזקנה. מתח דרמתי זה מתלווה לתיאור המומנט, בו נשמע מבחוץ קולו הגס של השכן הבולשביק, שארב לו, כאשר הרגיש „בהכנותיה של הצדקנית שלו", של אשתו. „נתבדח יהודקין, פניו אורו, חיוך של נחת ריחף על שפתיו, ועם כל דיבור ודיבור הרצק בו גל חדש של חדווה ועוז, וקולו הלך הלוך ונעים, הלוך וצהול בנעימה המקובלת: „ותתן לנו... מועדים לשמחה" ח־ח־ח־חגים סלסל פתאום קול גס מאחורי החלון. נתחלחל יהודקין, נתהמם, וקולו נפסק מיד. נזדעזעו הנשים והחווירו, כולם הכירו את הקול, קול כמורקביץ"... („פסח אנוסים").

והמיית נפש עמוקה, סחרידה בכנות החוייה עולה מתוך הסיפור „בת הדיין", המתאר את שברון נפשותיהם של הדיין והדיינית הזקנים, לאחר שבתם היחידה והנאה נתפתתה לאהבתו של בולשביק יהודי, קל דעת וקשוח־לב, והרתה לו, בלי חופה וקידושין. ונימה לירית רבת־תוגה ממלאת את תיאור הפגישה של הבת עם הבולשביק, שזנח אותה לאנחות, לאחר שמסרה את התינוק לידי אביה לשם ברית המילה: — איים, איפה הם הפראים? הגידי מיד! — איני יודעת. — אם לא תדעי לך, איני רוצה לדעת אותך עוד, מנוולת!... הוא רקק ויצא בחרי־אף.

באותו ערב הזמין ארקאדי פאבלוביץ את חבריו אל המשתה אשר הכין בעזרת צ'יביקובה — לשמוח אתו, על שנפטר מצרתה של „הרבנית עם בנה יחד" („בת הדיין").

בשני הסיפורים האלה מורגשים פרפורי הלב והרוח של ח.ד. רוזנשטיין על היחס העויין של המפלגה הבולשביקית ושל שלוחותיה היהודיות לעצמיות ההיסטורית שלנו, על כפירתם הגמורה של הבולשביקים היהודים בגדלות הירושה שלנו.

ברשימותיו: „מעשה נערות", „גדולים וקטנים בפורים", „החטא ועגשו", מתאר המחבר את חלקת החיים הצחיחה של הילד היהודי בגולה, ועם זאת — גם על הדפים הקודרים האלה השרה המחבר חן ומשובת־נפש, ומתוך העננים, המעיבים את אופק חייו של הילד מזדקרת גם קרני ילדי נהרת: „הקטנים עושים את שלהם, הם מכים ומכים את המן בכל פעם, בהישמע שמו מפי הקורא, ומכיוון שבאו לכלל כעס באו גם לכלל שעות: והרבה מכות חגם הומטרו גם על איש יהודי — על מרדכי" („גדולים וקטנים בפורים").

נימה סוציאלית מרדנית מזעזעת הרשימה „עמל ואבן", המתארת את לבטי הרוכל

היהודי המסכן המיטלטל בעגלתו הרתומה לסוסתו הדלה ליריד שבעיירה הסמוכה: „בכבדות הזיזה „פעומה" את העגלה והתנהלה לאט־לאט; — השם עמהם! ירוצו להם כמשוגעים! אני לא אלאה את בהמתי, צער בעלי־חיים. בעזרת השם אגיע־עד בוקר, התנחם הניד לייב" („עמל ואבן"). המוטיב הסוציאלי ממלא גם את ההומרסקה, המהולה בעצב: „בשביל ישראל".

במסותיו הביקורתיות על הספרות באידית ברוסיה הסובייטית ואף במסותיו על ספרותנו העברית טבוע חותם של המזיגה הנאה של תרבות־המערב ומשנתה־היהדית, שהיתה לקו ולמשקולת בכל עבודתו הספרותית. במסותיו אנו נכנסים לאווירה בקורתית חמה, תוססת, כמעט סובייקטיבית ובהיכנסו למחיצתם של סופרים, שהיה לו אליהם יחס אישי, מיוחד, זעות בכתיבתו נימות לירליות. כן הן שתי מסותיו על יכנה"ז: „אין הוא מתגדר בזו, שקוראים לה פסיכולוגיה בלע"ז. הרי יספר לנו סיפורים מן החיים היום־יומיים של התגוננים ועוזריהם, על המלמדים ועוזריהם, והללו בחייהם היום־יומיים אין בטבעם כלל לכסות על מחשבותיהם ויכנה"ז הבקי ויודע שיחם ושיגם אשר יראה וישמע מפיהם, אותו יספר בדיוק ובאופן בולט, וממילא אנו מבינים את הפסיכולוגיה שלהם, ואם עמקות אין בסיפורי יכנה"ז, לעומת זאת יש בהם לבביות ופשטות עממית במידה מרובה, סופר עממי הוא — בכל משמעותן של המלים האלה" („יכנה"ז — מספר עממי").

ועם כל הסתייגותו העמוקה מהלך־רוחם של המשוררים האידיים הסובייטיים, על התנכרותם למורשתנו הלאומית ולתרבותנו העברית, הוא מעריך את שירתם. הערכה אובייקטיבית, שהיא מאפלת ומהנה כאחת, כן הם דבריו על שירתו של איזי כאריק: „אותו הפטיש של אבא ואותו זוג הידיים הכבירות — הן הן מקור שירתו, שירת הידיים והכוח, הן הן שנתנו דבריהן בפי שירתו. באותה היד השלוחה לירמיהו — „לנתוש ולנתוץ ולהאביד ולהרוס". כל עיקר חשיבותן של הידיים לפי כאריק — שאפשר לחולל בהן מהפכה, וכל עיקרה של המהפכה — אינה — לפי כאריק — אלא הנקמה, מולדת השנאה, שנאת החלש את התקיף". אולם יש שהידיים ממלאות גם תפקיד אחר לגבי כאריק, בפואמה „לחם", המדברת בהתישבות היתודים על הקרקע, הידיים אינן כבר „לנתוש ולנתוץ" כידיים בפואמה „בצות פינסק", אלא לבנות ולנטוע. יש וגם האדמה עקשנית היא, ואת יבולה צריך „לעקור ממנה". ניכרת אצלו „רדיפה אחרי מבטאים פשוטים המוניים, — — — ואשר דווקא משום זה לשונו נראית יפה — — — ומצלצולה הניגוני לא ייגרע" („איזי כאריק")

וכן הם דבריו על שירתו של איציק פפר: „היא בת השעה והרגע, פזיזה ועליזה. היא המונית, פשוטה וערומה מכל אותם המזמוטים והקישוטים האימאג'מים של דוד הופשטיין, קוויטקו, פרץ מארקיש — שיסנין ובלוק היו להם למורי־דרך. ה„דיבורים היחפים" של פפר הביאו בשעתו לידי פולמוס חריף. יש האומרים לעשות את הפשטות והבהירות של פפר למורת־דרך ולשיטה לכל המשוררים, אבל לשווא. כי כשם שאין פפר יכול להתלבש בלבוש הלירי האמנותי של הופשטיין, או בציוריות הנפלאה של מרקיש, כך אין האחרונים יכולים להתערטל כפפר". („איציק פפר").

כבדי משקל הם דבריו על סיפורו של ד. ברגלסון — „מידת הדין": „גדול כוחו של ברגלסון להמית אנשים חיים ולעמוד על גבם של העומדים למיתה, לחוש כל זעזועיה של נשמתם המטורפת ולספר הכול בשוויון־נפש. גדול כוחו — לצלול לתוך מעמקי הנפש של הנמסרים להריגה, ולתת צורה מוחשית ובולטת לאימת המוות, אשר תבעתם. אין בכל סיפורו מומנט אחד של קורת רוח, על שמחת הנפש, והריהו עוסק במהפכה, וזו היתה כה עשירה בנצחונות, בשירת הכדורים, שכל כך התפעלו ממנה משוררי התקופה" („מידת הדין של ברגלסון").

רונשטיין השקיע את מיטב כוחותיו בשדה ההוראה העברית והקריב לא מעט מכשרונו הספרותי. עוד לא הוארה בספרותנו הטרגדיה של „מורה־סופר", השורף את נפשו ומפיר את הגחלים ואפר יחד בין כתלי בתי־האולפנא. ודאי שגם בתים אלה זקוקים ליוצרים ולפייטנים משלהם, וכל המערה מרוחו היוצרת לתוך „בית היוצר

של נשמת האומה" — הריהו מבורך, ומי יקפח שכרו. אפס לא מעט מסופרינו צמצמו את שכינת יצירתם והשחו את כנפי בת־שירתם בשל אותו „בית היוצר". גם ח.ד. רוזנשטיין המספר והמשורר הרך והעדין הערה את מיטב עסיסיו לתוך רוזנשטיין המחנך, הוא הרביץ תורה בבתים רבים והעמיד תלמידים הגונים, אולם מפעלו החשוב היה דבר ייסודו עם תבריו את ה„חדר המתוקן" במינסק, שהיה מיוסד על השיטה הטבעית, על דרכי לימוד פדגוגיים בצירוף לימודים כלליים. קמו ל„חדר המתוקן" יריבים קיצוניים מחוגי השמרנים והאדוקים.

ועם כל נאמנותו של ח.ד. רוזנשטיין ל„חדר המתוקן" הוא כותב בלבביות עמוקה על ה„חדר" המסורתי: „מי יודע, אולי אפיסת החדרים היא הסיבה להתבוללות הנפרזה שבין אחינו במערב אירופה, ולהיפך — קיומם — ערובה להשתמרות רוחנו בעצם תומה" („על חדרים ומלמדים"). ובשני מאמרים — „התורה ומחזיקיה" ו„על הישיבות" הוא כותב ביראת כבוד על הישיבות, עם כל ידיעתו את הקוים השליליים שבישיבות בעתו: „העבודה הזאת לכם היא, הנאורים הלאומיים: עליכם לדאוג להשכלת תופשי התורה, להביא אור וסדרים בישיבות. פה כר נרחב לפניכם לעבוד ולעשות. — — — מוטב לכם לתקן פרצות הבתים הרעועים ולחזק דבקיהם, עד שאתם הולכים ועוסקים לברוא בריאה חדשה, יש מאין, לבנות בניינים חדשים".

רב הענין הוא מאמרו „חשבון עגום", שבו מתריע המחבר על אזלת ידה של התנועה הציונית בשדה החינוך והתרבות העבריים. יצויין עוד לשבח מאמרו „אחיות לנו גדולות" על חינוכן של הבנות בעמנו בגולה, מאמר רווי רגש רב וכן.

ויבואו כאן דבריהם של המביאים לדפוס: „עם שהדברים טבועים ברובם בחותם זמנם, כשהלהט הפובלציסטי הפועם בהם מאז — אין לו אחיזה עוד בהוויית ימינו, לא ראינו היתר לעצמנו לשנות ממטבע שטבע המחבר: נראה לנו, כי הקורא והמעיין, שייזקק להם, ייטיב מתוך כך לעמוד על אווירת הימים ההם וייטצא נשכר בהכרת הרקע ההיסטורי להוויה היהודית בימים עברו".

יוסף שהי־לבן

יעקב בר־מדות

במאבק על חינוך עברי־ציוני

ארבעים שנה עברו מאז היה המחבר מורה ומתנך באותו מוסד מפואר לחינוך ותרבות במטרופולין של ווהלין, בעיר רובנה, ומתוך געגועים של אהבה והוקרה למפעל, לפעיליו ומפעיליו, רחש לבו דבר טוב להנציחם בספר זכרון *).

מר מנחם גלרטר הקדיש הרבה מזמנו ומרצו, חקר ומצא, ריכז ידיעות ותעודות, דלה מזכרונותיו ומחוויותיו באותן השנים והעלה מתהום הנשייה, מיין וסידר, כתב וערך עד אשר ברך על המוגמר והוציא לרשות הרבים ספר, רצוף אהבה להוראה, הוקרה לעמיתיו המורים וחיבה יתירה לשומעי לקחו בזמנו — לגידולים שגידל בתנאי מאבק מר על קיום הגימנסיה העברית „תרבות" באוירה של התנכרות מצד השלטונות העוינים ובימי מצוקה חמרית ומדינית של ההורים ועסקני „תרבות".

בעשרים העמודים הראשונים תיאור המצב בפולין בשנים 1919—1939, המשמש רקע למצוקת היהודים ולמאמציהם המרובים להתגבר על הקשיים, להקנות תורה ודעת לילדיהם ולחנכם ברוח הלאומיות והציונות.

הגמנסיה העברית „תרבות" נוסדה כאשר ברובנה שלטו הפולנים. אנו קוראים בספר: „פתיחת הגימנסיה נערכה ברוב פאר והדר, והונח היסוד לאחד ממוסדות החינוך החשובים ביותר בווהלין. בגמר שנת הלימודים נהפכה הקערה על פיה. הבולשביקים חזרו וכבשו את רובנה וסכנה ריחפה על קיומה של הגימנסיה העברית. אבל שלטון הבולשביקים לא ארך ימים רבים, ואחרי שלושה חדשים נאלצו לנטוש את רובנה. בראשית שנת הלימודים נכבשה רובנה שוב ע"י הפולנים והגימנסיה „תרבות" נפתחה במועדה הקבוע לשנת הלימודים 1919" (עמוד 55).

במרוצת כל שנות קיומה של הגימנסיה נמשך המאבק עם השלטונות על הכרה בזכויותיה ובתעודות הבגרות שלה למען יוכלו הרוצים בכך להמשיך את לימודיהם באוניברסיטה ולא יאלצו תלמידי המחלקות הגבוהות לעבור לגימנסיות שיש להן זכויות פומביות (עמוד 76). „תכפו התערבויותיהם של השלטונות בגימנסיה, אך מנהלה ד"ר יששכר רייס בתבונתו כי רבה השכיל להדפן, להחלץ מהן או למעט אותן. עינם היתה פקוחה על מספר השעות המוקדשות למקצועות היהדות, ולפי שלא יכולנו לחיות בגזרותיהם הרעות, חדשות לבקרים, עשה המנהל „להסוסים" שונים בלוח השעות ובלבד שלא יבולע למקצועות היהדות ולרוח העברית של הגימנסיה" (עמוד 81). מספר התלמידים הלך וגדל משנה לשנה. מ־88 תלמידים בשנת הלימודים 1919—1920 עד ל־295 בשנת הלימודים 32—1931.

שפע של ידיעות מפי מנהלים מורים ותלמידים שעלו ארצה והסתדרו בכל שסתי החיים המדעיים, התרבותיים המדיניים והכלכליים. כן מסופר על בקורי המשוררים ח. נ. ביאליק ושאול טשרניחובסקי בגמנסיה וקבלות הפנים הנרגשות והנלהבות שנערכו לכבודם.

„בשנת תרצ"ד חגג הצבור היהודי ברובנה את חגה של הגמנסיה בחגוכת ביתה המפואר, חדרים נאים, אולמות מרווחים להתעמלות, למעבדות, לסדנאות וכו'. בעלון של תלמידי הגמנסיה „ימינו" כתבה המערכת בין השאר: „בשעה שרוחות ההתבוללות והטמיעה הלאומית מנשבות ברחוב היהודי, בשעה שמכל פינה פינה מתנקשים במפעל שגרכש ע"י עבודה מפרכת ובשעה שהדור הצעיר צמא למלה עברית החיה — באנו לחסן ולהגביר את מפעלנו, הקימונו מבצר איתן לרוח הלאומית ולתרבות העברית. הבית החדש ישמש לנו ערובה שעבודתנו הרבה במשך שנים אינה לריק" (עמוד 110).

---

*) מ. גלרטר, הגימנסיה העברית „תרבות" ברובנה, ירושלים, תשל"ד.

על קצה הטראגי של הגמנסיה מובא מסרי עטו של אחד מחניכיה במחזור האחרון „לבל ישכחו הדברים מלבנו ומלב הדורות הבאים":

„עם פלישת הבולשביקים לפולין ב־1939, הופיע אדם שהציג את עצמו בשם בריטבה, ואתו מנהל פוליטי („פוליטרוק") בשם סלוצקי ופקודה בידם למסור להם את הנהלת הגמנסיה. לא היתה ברירה — הם נעשו ראשי המוסד. ראשית מעשיהם היתה לבטל את שפת ההוראה העברית ולהחליפה ביידיש. תכנית הלימודים שונתה לגמרי. המנהל הפוליטי החל לגייס נוער קומוניסטי מבין חניכי הגמנסיה וגם הצליח למשוך כספר ילדים לתנועת ה„קומסומול" אך הרוב הגדול של התלמידים נשאר נאמן לרוח הציונות בתקוה שהתנאים ישתנו. ביוני 1941 פרצה המלחמה בין הרוסים לבין הגרמנים. רובנה וסביבתה נפלו בידי הגרמנים. רק אחדים מהמורים הצליחו להימלט על נפשם. רובם נשארו והובלו להשמדה. חזרתי לרובנה מהפארטיזנים ב־1945 ויחד עם עוד מספר חברים שהגיחו מן היערות וממקומות סתר — ביקשנו את עברנו שנכחד... בנין הגמנסיה שנפגע במלחמת עמד שומם; לא נשארו ממנו אלא כתלים בוכים על עולם מלא שחרב בידי זרים ויופי שגז ונעלם ללא שוב" (עמודים 69—71).

א. י. ברור

לדמותו של הרשלה אוסטרופולר בנוסח גליציה

ב„העבר" כרך י"ט, עמ' 208—211, דן ז. איגרת בשתי דמויות מן העיירה הוהלינית אוסטרופוליה, שהיו לאגדה בפי העם. דומני שהאספקלריה אינה שווה בכל הארצות שבהן נפוצו האגדות.

הדמות הראשונה היא המקובל ר' שמשון, מקדושי הטבת בשנת ת"ח. פרט חשוב השמיט המחבר, המובא ב„שם הגדולים" לרבי חיים יוסף דוד אזולאי: „והיה לו מגיד". בערך של רבי יוסף קארו, בעל ה„שולחן ערוך", מסביר חיד"א: „וזכה למגיד, המלאך הדובר בו, כמפורש בספר, מגיד מישרים". האגדה מייחסת גילוי אליהו לצדיקים רבים עד קרוב לדורנו; לא כן לימוד תורת הנסתר, רזי דאוריתא, בקביעות מפי מלאך־מגיד בכל לילה או בלילות מסוימים בשבוע. לכך זכו רק בודדים במשך הדורות. דומני שבסיפורי החסידים על צדיקיהם אין אף אחד, אפילו הבעש"ט, שמייחסים לו לימוד מפי מלאך־מגיד.

האישיות השניה, ששמה נפוץ בחוגים רחבים יותר משמו של ר' שמשון, הוא הירשלה אוסטרופולר, הלץ והבדחן. מר איגרת קורא לו ר' הירשלה. זוהי הפעם הראשונה שאני קורא תוספת תואר ר' (רבי) לאיש זה, אשר על בדיחותיו ומעשי קונדס שלו התענגו דורות אחדים. שמעתי עליו בשנתים או בשלוש השנים האחרונות למאה שעברה בעיר קולומיאה בדרום־מזרח גליציה. הרושם שנשאר במוחי שונה הוא בהחלט מזה המתקבל מעטו של מר איגרת. לפי דבריו, הנכונים ללא ספק, היה הירשלה מעין בדחן החצר לרבי ברוך ממז'בוז', נכדו של הבעש"ט, שישב על כסאו בעירו, ודעת החסידים היתה גוחה כביכול מן הלץ, כי ידע לגרש עצבות מלב הצדיק הזה ומלב אחרים, וכוונתו לשם שמים היתה. לא כן היתה דמותו בקולומיאה, עיר של „עמך" במלוא מובן המלה. שם נחשב לבדחן נע ונד ללא פרנסה קבועה, מזמין את עצמו לסעודות מצוה, כדי לזכות במנת בשר נאה וכוסית יי"ש, ולהשמיע דרך אגב כמה מ„חכמותיו"קונדסאותיו.

והנה סיפור אחד: בא לו הירשלה, בלתי מוזמן, לסעודת חתונה דשנה וישב בראש המסובים, על־יד הרב. עזות פנים היתה לו, כמובן, כלכל לץ־ברחן, לא הורידוהו שלא לבלבל את השמחה, וכדי שישמח את המסובים בבדיחותיו. הגישו לרב מנת צלי עוף גדולת ושמנה, ולהירשלה — מנה צנועה, יותר עצמות מאשר בשר. חייך האורח הבלתי־קרוא והכירו שכניו בשולחן שיש לו מה להגיד: אמרו לו: „ספר, רבי הירשלה, מה קרה לך, ספר ונשמע". פתח הלץ את פיו וכה אמר: „בדרכי מאוסטרופוליה הנה נזדמנו לי שלושה חברים, רב בעל כרס, רוח (שד) רוזת ותרנגול־הודו. הגענו לנהר. אני והרוח יכולנו לעבור בו בנקל ברגלנו, לא כן הרבי והתרנגול המנופח. מה לעשות? לא נעזוב חברים בדרך. תפס הרוח את הרב (כאפס דער רוח דעם רב), ואני — את ה„אינדיק" (תרנגול ההודו), וכך עברנו". להמחשת הסעולה העביר הירשלה את קערת הרב לעצמו, וקערתו — לרב...

היתה בגליציה דמות דומה לזו של הירשלה, מתוצרת מקומית, פרויים (אפרים) גריידינגר, בן העיירה גריידיק (גרודק — בפולנית) מדרום־מערב ללבוב. לפי הספורים הרבים עליו היה גם יותר ו„שגץ" (שקץ, עז־פנים) יותר מהירשלה. נראה שסיפורים

עליו עברו במרוצת הזמן להירשלה, וכן להיפך, נוסח הירשלה הושפע בגליציה מדמותו של „פרויים", שהיה פופולארי יותר, ואף פתגמים נוצרו על יסוד הסיפורים עליו. על הירשלה מספר איגרת, שלעת זקנתו היו בו הרהורי תשובה וחרדה לפני עמדו במשפט של בית דין של מעלה. לא כן פרויים, הוא התלוצץ אף על ערש מותו. הגישו לו שזיף מתולע (א ווערדיקע פלאם). לשם מה לך זה? —שאלוהו והוא ענה: בעולם הבא ילקוני (מען וועט מיך שמייסן) ולא אדע היכן הקץ, ולכשיגיעו לשזיף זה אדע שזהו הסוף. מכאן פתגם גליצאי: הגיע כבר לשזיף המתולע, (ער האלט שוין ביי דער ווערמדיקער פלוים), כלומר — בא הקץ לתעלוליו.

מן הראוי להעלות על הגליון את דמותו של הירשלה כפי שנראה בארצות שונות, שאליהן הגיע שמעו. בכך השלכה מעניינית לאופי הפולקלור היהודי באותן הארצות.

עקיבא בן־עזרא

מכתב אל הדומה הרביעית ברוסיה

(על המכתב וכותבו)

בעיירה אנטופוליה (פלך גרודנא), עיירת מולדתי, התגורר ר' שמואל הסופר (ר' שמואל דער סופר), ובשם משפחתו פיסצקי לא נודע. כל אנשי העיירה והסביבה הכירו את ר' שמואל בשל האומנות שלו, כי היה סופר סת"ם. ורק מעטים מאד הכירו את האיש החלש הזה, בעל הקומה הנמוכה אשר זקנו השחור ירד על־פי מידותיו, אבל בעל רוח עז לו, המוכן ליהרג על כבוד עמו, ושלא הבחין בין מפלגה למפלגה כשהדבר היה קשור בהגנה עצמית[1].

עוד בהיותו צעיר, בשנת תרמ"ח, כאשר התחילו להעמיד קערות בערב יום כיפור למען ארץ־ישראל הנבנית — היה שמואל פיסצקי בין הפעילים באנטופול לטובת בנין הארץ[2].

והנה באו ימי הזעם ליהודי רוסיה: עלילת הדם בקיוב (משפט ביליס), גירוש יהודים מכפרים בפלך צ'רניגוב, איסור על רכישת נכסי דלא ניידי מחוץ לתחום המושב, גירוש חמש מאות יהודים מן היריד בנידני־נובגורוד ועוד. כל אלה נגעו ללבו של ר' שמואל שלנו, והוא החליט לשלוח מכתב־מחאה אל חברי הדומה (הפרלמנט הרוסי) בפטרבורג, ולהוכיח על פניהם על חטאם שלא יכופר, הנותנים יד לפושעים והם נושאים בעוון הגזרות הניתכות על ראשי היהודים ברוסיה.

קודם כל הוא נמלך בדעתו של הרב משה ברמן, רבה של העיירה[3]. כפי הנראה הסכים הרב לשליחת המכתב הזה. ופה נתעוררה שאלה: כיצד לשלוח את המכתב הזה? אולי יוודעו שם שולחו ומקומו — ואז לא ינקה ר' שמואל ויחייב את ראשו למלכות. הוחלט שישלח את המכתב לפינטשה[4] היושב בניו־יורק, והלה ישלח אותו לדומה שבפטרבורג. ופייטל[5] ישב וכתב על מעטפה את כתבתו של אחיו פינטשה והמכתב נשלח.

כשקיבל פינטשה את המכתב, חייך על תמימותו של ר' שמואל הסופר והניחו במגרה. ור' שמואל חיכה לביטול הגזירות הרעות. ובמקום ביטולן — עוד הוסיפו לצרור את היהודים. ופוריישקביץ', מרקוב השני וזמיסלובסקי קוראים לפוגרומים מעל בימת הדומה, וגזירות אדמיניסטרטיביות והגבלות נוספות על ידי הדומה והסנט מתווספות מדי יום ביומו. ור' שמואל הסופר אינו מוצא מנוחה. הוא רועש ומרעיש ודברי זעמו נודעו לממשלה. ובאחד הימים שלחה הממשלה חוקרים לחקור את ר' שמואל הסופר, כי כן לא יעשה בממשלת הצאר.

---

1) ראה ד"ר מאיר קלעצקי, „אנטופול", עמ' 521. ח"א. תשל"ב.
2) עיין „המליץ", גל' 22, יום ה', כ"ה תשרי, תרמ"ח. וגם בגל' 232.
3) עיין יצחק מאיר, „העבר", ספר י"ט, עמ' 16. אלול, תשל"ב.
4) ע"ד ר' משה ברמן עיין פ. ליכט, „אנטופול", עמ' 78.
5) ע"ד פינטשה, בן הרב משה ברמן. — עיין סאלאמאן קאהאן, „אנטופול", עמ' 615—618.
6) עיין ע. בן־עזרא, „אנטופול", עמ' 315.

וסוף־סוף יצא ר׳ שמואל הסופר נקי מלהיות בוגד במלכות והרפו ממנו. „הכל תלוי במזל", אפילו מכתב של ר׳ שמואל הסופר מעיירת אנטופוליה. והנה, התעורר בלבות אנשי אנטופוליה רעיון הוצאת הספר „אנטופול", כדי להנציח את זכר העיירה ואנשיה. אז נזכר פינטשה במכתבו של ר׳ שמואל אל הדומה בפטרבורג, והוא שלח לי את תצלום המכתב, בצירוף מכתבו הפרטי אל פינטשה, שנכתב ב„לשון קודש" ובכתב רהוט, שבו הוא מבקש שישלח אותו אל הדומה בפטרבורג. מתוך המכתב הזה אנו למדים שהמכתב הנדון נכתב בשנת תרע״ב (1912) ובחודש ניסן, שבו נגאלו אבותינו ממצרים.

המכתב כתוב באידית פשוטה, לשון אשר היתה שגורה בפי ר׳ שמואל הסופר, ובה יכול להביע את רגשי לבבו, דברים היוצאים מן הלב (ואולי יכנסו אל הלב).

המכתב הנ״ל כתוב באותיות סת״ם, והכתיב הוא מימי שמ״ר וא. מ. דיק. ובצורה זו עתיד היה להופיע בספר „אנטופול", והמכתב הפרטי אל פינטשה אבד. את המכתב תרגמתי לעברית וקוראי „העבר" יסתפקו רק במכתב ההיסטורי הזה של ר׳ שמואל הסופר, שיהיה עד נוסף לצרות הצרורות שסבלו אחינו בממשלת רוסיה הצארית והלוואי שלא ישובו עוד.

מכתב אל הדומה

אמריקה. לפי חשבוננו, חודש ניסן, החודש שלפנים בו נגאלו אבותינו משונאיהם. ותקותנו היא שגם בקרוב בימינו נגאל.

אתם האדונים הנכבדים! נבחרי ארץ רוסיה כדי להיועץ על־דבר מחדלי הארץ ולסדר ולתקן על־פי חוקי האנושיות והיושר. אני מבקש את סליחתכם, ולא לכעוס עלי, ולא על עמי, בני ישראל הקדושים, בשל דברי אשר אכתוב כאן, בלב מלא כאב — אליכם אדונים אהובים! לא אוכל נשוא את שועת עמי, עם ישראל, אשר רוסיה לוחצת אותם. לכן, אני צריך לשוחח אתכם, אדונים אהובים, על־דבר מצב היהודים. מי הם היהודים, ומי הוא מגנם, מי רואה אותם, ומי רואה בענים, ומי דורש את דמם. ואיזה קשר יש לכם ליהודים? הלא עשו ויעקב אחים הם משנים קדמוניות! ימאז ומעולם דרש את דמנו משופכי דם ישראל. דם תחת דם! כבוד תחת כבוד!

ליהודים יש ה׳ בשמים, היחידי שברא את העולם, והוא מנהיגה בעינים פקוחות. והוא רואה פועל כל אחד ואחד, הן לטוב והן לרע, הן של יחיד והן של עם כולו! בין שהוא חוטא בין אדם למקום, ובין שהוא חוטא בין אדם לחברו — הוא משלם בידו החזקה, או בעצמו או על ידי שליחיו: באש, במים, בברקים, ברעמים וברד. לא יחון אף אחד. הכל הוא שומע והכל הוא רואה. לכן ידוע תדעו, אנשי רוסיה, אלה ההופרים שוחה ליהודים, כדי ללחוץ אותם ולשלול מהם זכויות האדם, ולשטות את המון העם להרוג ולבוז, וכי ליהודים יש צרך בדם נוצרים. הלא ליהודים אסורה אפילו טיפת דם (של ביצה), כידוע לכם!

להוי ידוע לכם, אלהי ישראל, צור ישראל, לא ימחל לרוסיה על שפיכת טיפת דם אחת של יהודי! כמו אז בנקמו ממצרים. כי בדבר אשר זדו עליהם — אבדו! הם השליכו היאורה את ילדי ישראל ורצחו יהודים — הרג את בכוריהם ואת

רודפיהם טבע בים. וכן נקם משונאי ישראל אשר בבבל, פרס, מדי, יון, סנחריב, עמלק, ספרד, פורטוגל, עברו על תולדותיהם והכל תמצאו.

וכן אמר על אדום וגם עליכם על ידי נביאינו. בקשו ותמצאו הכל בתרגום רוסי. וכן אנו סומכים על ההבטחה הטובה לנו, בני ה', שתבוא בקרוב, ישועה טובה ליהודים ורעה לשונאינו. ה' לא יפיל מדברו, כחוט השערה. לכן, ידוע תדע רוסיה איך לכבד את היהודים ולא לשלול מכם כל זכויות האדם. הבוז לרוסיה! כי יש בכם אנשים בעלי רגשות עדינים ובעלי שכל אנושי השוכחים כל דבר!

זכרו נא את נקם ה', את נקמת דם היהודים השפוך, בקישינוב, אודיסא ועוד מקומות, על־ידי הנמלה — יפאן, אשר בשכל האנושי אי אפשר להשיג, כי ליפאן היה ערך קטן לגבי רוסיה. אבל דם קישינוב נקם אדוני האדונים על־ידי הנמלה — יפאן.

אני, כותב המכתב הזה, אינו אדם חפשי מדת. אני בעל זקן ופאות, ואני עובד את ה' עד כמה שאפשר לי. מתפלל, לומד. אני יודע שיהודי צריך לכבד את דיני המלכות, אשר בתוכה הוא יושב. וכן לכל ממשלה אשר בארץ. כי הקדוש־ברוך־הוא מלא כל הארץ כבודו, ועינו פקוחה על הכל ורואה כל דבר. והממשלה אשר חוטאת כנגדו וכנגד בניו, ככתוב: „בנים אתם לה' אלקיכם" (ד"ב י"ד, א') הרי הוא שולח על הממשלה הזאת, אפילו על אחדים ממנה, את ידו החזקה לנקום את נקמתו, בפרט את נקמת בניו, בני ישראל.

בתורה שלנו, אתם קוראים אותנו אחים. יעקב ועשו אחים היו, בני יצחק אבינו הזקן, הבן של אברהם. ועל ידי נביאינו הקדושים כתוב לאמר: „הלא אח עשו ליעקב" (מלאכי א', ב'), וסוף פסוק הוא: „ואהב את יעקב". (שם). „ואת עשו שנאתי. ואשים את הריו שממה, ואת נחלתו לתנות מדבר" (שם, ג'). וזה לכם, כי לוחצים אתם את היהודים אחיכם, בני יעקב. ועוד כתוב בתורה הקדושה, כי נקום יקום ה' את הדם הנקי, רק בדם השופכים את דמי ישראל. למה ישללו מיהודי רוסיה זכויות אדם? בזה — אסור ליהודי לסחור, וכאן אסור לו לשבת, ופה אסור לו ללכת, ופה אסור לו לעמוד. אבל לעבוד בצבא — מותר לו בכל ארץ רוסיה. וכאשר הוא רק סיים את ימי צבאו אומרים לו: „לך, זיד אתה!" כמה דם שפכו היהודים למען אדמת רוסיה, ואחרי ככלות הכל אסור לו לקנות חצר בארץ זו, וישיבה בכפר אסורה לו.

איפה יסתתרו שונאי ישראל מפני אלהי ישראל, אדון העולם? הוא מלא כל הארץ כבודו. בעיניו הפקוחות הוא רואה הכל, ושומע הכל. והוא בכל אסיפותיכם לשמוע מה תדברו על דבר היהודים, בניו. הוא לא ינום ולא ישן. הוא רואה כל דבר בעולם. גומל לאיש חסד כמפעלו. נותן לרשע רע כרשעתו, בפרט לעושי רע לבניו היהודים.

דמעות רבות תשפכנה מעיני הכפריים כאשר תגרשו אותם מכפריהם, מחצריהם ומיערותיהם. דם יזל מעיני כל יהודי, והארץ לא תשתה דם. ולארץ אשר בה נשפך דם ישראל — רק בדם השופכים תנקה! — כה אמר ה' על־ידי נביאיו הקדושים.

לכן, ידוע תדעו את הכל כאשר תדברו ביהודים ואיך ללחוץ אותם.

עד יש לי הרבה לדבר אליכם, אדונים אהובים, אבל עלי לסיים, כי אחד מכאן, מאמריקה, נוסע לרוסיה, על ידו אשלח את המכתב הזה.

שלום לכם, בעלי לב רחמניים, ליהודים ולאחיכם! וה' יביט על רוסיה בלב מלא רחמים ועינים רחמניות! שלום! שלום!

אמעריקא בא מוכז מידן מאהייב כאן : דער מקהייב ווען מידן זאיינען
היימער מיך וועלן זיא מויס גילוייסע ווערן מין גיכין
מיר פון מלכים גילוייסע גיוואלטן פון זוייערע דרוקער . זיא מלכים מין

פיר הויכגעשטיגענע הערון מויסגעקליבענע פון רוסיטער למגד . צוא בתרעטן זיך
וועגען דיא פעלערון פון דער למד מון מלעס פין מרדינען מוים פעליין מען רעכט
מלכון . מענזליך מיט מרוב קלייד . בעת מיך ניט נעמען כפר מם מוט . ניט צוא
צוריקען מוים . מון מוים גלענצן נפציין מוזער הניילאע פֶּלֶך מידן צוא
ליב פֶּלייגע רויד וֶעם מיך וועל דָּא בריבון מיט כּלען פיל הלרץ דריקונג צוא מין
ליבע הערון . מיך קען שוין ניט פיר מרגען דעם ניטרייף פון מיין נפציין מידן וואס
רוסלאנד דריקט זוייט . דרום כוז מיך זאל דורך רייזדן מיט מיין ליבע הערון וועגען
דער פֶּלייגער פֶּלאגע . מער מיז זוייער בעזיצער . וועד קוקט מוים זייט . וועד זוכט זוייער קַרְיוּדָע . וועד כָּמְנָט מוים פיר זוייער בלוט . מון וֶעם
גיהערט פיר צוא מידן דאך ברידער פון ליבוב יָן יאקב מיט עזו . מון וויא ער הלט
ביז יַעֲצָט בא מידָּשע בלוט פֶּר גיסער מוים גימאטע בלוט פֶּר בלוט הערע פֶּר
הערע . פידון המבון פַּ נֶעט מיך היימוד דער מוינצִיבֶּר וֶעם הָּמָּס בָּא זָאקון דִּיא
וועלט . מון פירט מיר יעצט מיך מיט פֶּפיע מוינון . ער זָהָט וועם יִדְעֶרד טוט .
פֶּלי גוטעס . פֶּלי מלכטעס . פֶּלי מוינ פֶּרזאכן פֶּלי פַּ גלענצער פֶּלֶך . וועד
אם פֶּר קרימט דיא גוטע וועד פֶּלי מוינער צום צוזיטון . צללע
ער פֶּ מיט זָאטיקער המנד . פֶּלי מלון . פֶּלי דורך זאיינע פֶּמֶלגנצעס
דורך פֶּלייער וועסער . דורך בלייבן מון דונערון דורך הָּמָּל . ער זוינקט
ניט קיינעם . ער הָּרט מלעס ער זהעט מלעס . דרום זאלון רוסיע מעכטון וויא
ליב פון הָּלֶּ וויל דריקן מיך זאל דיא קיין מון הָּ טָּיילן זוייט ;

וועט דער הער גָּט קוקון מוים רוסלאנד
מיט דער בלוטריקיט מוילון מון הלרץ הָּדוייט ;

על בנימין אליאב

(ריגה, ה' באייר תרס"ט — ירושלים, ח' באב תשל"ד)

בנימין אליאב היה אינטלקטואל במלוא מובנה היפה של המלה ובעצם חייו, הגותו ומעשיו, היה עדות חיה ונפלאה עד כמה יכול אדם למזג בתוכו את מיטב האינטלקט, החכמה והחשיבה הצרופה עם עצמת הרגש, כמיהת הלב וכשרון המעשה.

אולי השם והמושג אינטלקטואל, שהוא שאול מתרבות המערב איננו מקיף מדי להסברת אישיותו של בנימין אליאב. יתכן והשם הישן והמיושן של „איש האינטליגנציה העובדת", מושג שמקורו במזרח אירופה, מתאים וקולע הרבה יותר לבנימין אליאב.

את השכלתו הרחבה ועם זה העמוקה מאד, תופעה כל כך נדירה, שאב בנימין מנעוריו משלושה מקורות וכמעט בו זמנית: מעולמה הרוחני הגדול של היהדות, מהטוב והיפה שבצוויליזציה המערב אירופית ומהתרבות והספרות הרוסית.

בנימין אליאב, שנולד בראשית המאה (1909) בריגא, בשעה שהארצות הבלטיות היו תחת שלטון הצאריזם, נדד עם משפחתו בסוף מלחמת העולם הראשונה לגרמניה וחזר ללטביה העצמאית עד עליתו לארץ ישראל ב־1925.

הארצות הבלטיות, ובעיקר לטביה וריגא היו מאז ומתמיד ובעיקר בתקופה הסוערת ורבת התהפוכות של נעוריו מקום מפגש, הן של אלימות והן של הפריה הדדית, בין התרבות המערב־אירופית ובעיקר הגרמנית ובין התרבות הרוסית. ורבים מבני האינטליגנציה היהודית בארצות אלה הצליחו ליצור סימביוזה מיוחדת במינה בין זהותם היהודית שהיתה איתנה ומעוגנת בעומק מקורותיה ובין מיטב הערכים, ההגות, הספרות והשירה העולמיים ששאבו ישר ממקורם.

בנימין הצעיר נדלק לציונות בילדותו. עולה לארץ ישראל ב־1925 כמעט בכוח, תוך מאבק ממושך של שנים עם הוריו, ומתחיל ללמוד בבית הספר הריאלי בחיפה, כשהוא מביא אתו כבר מטען לא קטן של תרבות יהודית ועולמית שספג בגולה.

העקשנות שבה נאבק בנימין עם הוריו על עליתו לארץ, מתוך להט ואמונה בציונות והגשמתה, מבליטה כבר אז קו אופי שילך ויתבלט באישיותו: עמידה עקשנית על עקרונות בהם הוא מאמין ומלחמה עליהם ללא הרפות. עקשנות זאת ומאבק על אמיתותיו תעלה לו במחיר כבד מאד במשך חייו בעתיד.

ביגתיים מתכונן בנימין הבית"רי הצעיר שהוקסם מאישיותו הזוהרת של זאב ז'בוטינסקי עוד בריגא, בלימודים ובטיולים לארכה ולרחבה של הארץ, מתבשם מנופיה ומתאהב בה אהבת נעורים ראשונה שלא תעזוב אותו כל חייו.

הוא מנסה כבר באותה תקופה, ליצור מזיגה בין רעיונותיו המדיניים של רבו ז'בוטינסקי, בהם דבק בכל חום לבו, ובין ההגשמה החלוצית של ארץ ישראל העובדת. היא וקבוצת חבריה, אנשי תנועת בית"ר, כפי שהוא מציינם „רעבים ללחם ולעבודה". שובדים בשדות בנימינה ובפרדסי פתח־תקוה ומגשימים את צוו העבודה העברית בגופם.

בסוף שנות העשרים עולה ודורך כוכבו של בנימין כאחד המנהיגים הצעירים והמוהירים בתנועה הרוויזיוניסטית. הוא יוצא לאירופה לפעולה ציבורית המשולבת בהמשך לימודיו ומסיים באוניברסיטת וינא את חוק לימודיו בקבלו תואר דוקטור. עבודת הדוקטוראט שלו דנה בתנועה הלאומית האוקראינית ברוסיה במאה ה־י"ט.

ב־1932, והוא רק בן עשרים ושלוש, מתמנה בנימין כמזכיר כללי של שלטון בית"ר ועובד במחיצת ז'בוטינסקי בפריז במשך שלוש שנים.

לאחר נשואיו חוזר בנימין ב־1935, לארץ ישראל ותוך מאורעות 1936—1939 שנות המאבק, נאסר פעמים מספר על ידי הבריטים וישב בכלא עכו ובלטרון.

בסוף מלחמת העולם השניה, עם התגלות אימת השואה ולאחר מות ז'בוטינסקי, מחליט בנימין בנפשו כי עליו לעשות תפנית בחייו הפוליטיים ולהתקרב, כשהוא ממשיך לדגול באקטיביזם נגד שלטון הבריטים, לתנועת העבודה. גם במעבר זה שעלה לו ביסורים לא מעטים ובמאבק עם כמה מחבריו הקרובים ביותר בולטת שוב המיזגה של רציונליזם־ראיה מפוכחת והערכת מצב בהירה, המביאה אותו למסקנה כי עליו להיות במחנה הפוליטי המרכזי המוביל ליעד הגדול של הגשמה בציונות — הקמת המדינה היהודית.

לאחר קום המדינה מתבלט בנימין אליאב כפובליציסט ופרשן מדיני בחסד.

ידידים ויריבים (ואלה היו לו רבים, כי בעטו החד ובסגנונו הפשוט אך הבחיר כבדולח, חשף, גילה והראה תופעות בחיי המדינה הצעירה ובדרכיה שלא נעמו למטייחים למיניהם) למדו להעריך ולכבד את כשרון הכתיבה והניתוח בהם התברך.

מראשית שנות החמישים נרתם לשרות החוץ של ישראל ועשה כמה שנים בבואנוס איירס, כשהוא מוסיף על האוצר התרבותי והלינגוויסטי העשיר בו התברך גם את השפה הספרדית.

מציוד בכלים מיוחדים אלה של אינטלקט מזהיר, שליטה מצוינת בשפות אירופה החשובות, נסיון פובליציסטי ומעשי עשיר מגיע ב. א. באמצע שנות החמישים לסף של מפעל חייו הגדול, המאבק למען יהודי ברית המועצות, הצלתם ועליתם לישראל. הוא מתחיל ב„סבולה ראסה" כמעט מושלמת. אפילו בישראל מועטים המתעניינים בבעיה (ורבים בכלל אינם יודעים כי קיימת בעיה. ואפילו בין הקרובים לנושא יש השואלים עצמם האומנם קיימת בעיה?). יהודי העולם החפשי אינם יודעים כמעט ולא כלום על יהודי ברית המועצות ודעת הקהל העולמית היא קרקע בתולה לגמרי. איש לא כתב על הנושא, איש לא דיבר, איש לא זעק.

הוא רואה את הבעיה כגושא ציוני־יהודי ואוניברסלי ממדריגה עליונה בשבילו. ברור לו, כי מבחנה של הציונות קשור ביכולתה לעורר מחדש, בתנאים כמעט בלתי אפשריים, את הציונות בברית המועצות. ברור לו, כי גורל העם היהודי כרוך בבעיה ובהכרח לחבר לגזע העם היהודי ענף כה גדול, שהיה כה חיוני ושעתה נראה כיבש ונושר.

הוא רואה בבעית יהודי בריה"מ עוד בשנות החמישים, בעיה שמימדיה הם עולמיים ושהיא עשויה להיות מאמץ להידברות תוך מאבק בין מעצמות־העל.

ומתוך שלמות מצפונית והכרתית זאת בחשיבות הענין שבו הוא יעסוק מעתה יותר מתריסר שנים הוא משליך עצמו לעבודה בכל להט מרצו.

הוא עובר בעצמו את גלויות היהודים בעולם, קושר קשרים עם ראשי הארגונים בכל אחת מהן. מתוודע למנהיגים יהודים ולא יהודים בתוך השמאל, הימין והמרכז של המערכות הפוליטיות והתשלובות הספרותיות והעתונאיות. מקסים ורוכש בניתוחיו המזהירים ובאינטלקט שלו את שומעיו ויוצר רקמה כמעט בינלאומית של היכרויות.

הוא מקים צוות של אנשים ההולכים אחריו לארצות העולם, כל אחד מתאים לארץ או לגוש הארצות בהן הוא עובד. וכולם מנגנים בניצוח שרביטו של בנימין במקל נועם של אלפי סגישות, מברקים ומכתבים הוא קשור לנושא של הצוות הזה ואתו מעגל מתרחב וחולך של יהודים ולא יהודים. הוא מדליק לענין עוד ועוד מדורות ברחבי העולם, יותר עדויות, יותר מאמרים, יותר תמונות מופיעים בקצב הולך וגדל בכלי התקשורת הבינלאומיים.

הוא אינו בז ליום קטנות בנושא יהודי ברית המועצות, עוד פגישה, עוד הרצאה, עוד שיחה, עוד מאמר, עוד הפגנה. כל פרוטה ופרוטה כזאת מצטרפת למאה, וממאות לאלפים ורבבות.

הוא יודע, כי זהו תהליך ממושך ואטי. הוא יודע, כי יתכן מאד ולא הוא יקצר את היבול של השדה הצהיב והענק אותו הוא חורש וזורע ומרסס ומשקה בכל כוחו יום יום לילה ללא לאות תוך נסיעות בלתי פוסקות מארץ לארץ ומיבשת ליבשת.

הוא מבקר ב־1960 בברית המועצות כדי להתרשם ישירות. הוא מתרגש עד דמעות מפגישותיו עם יהודים בבתי הכנסת, בבתי מלון, בתיאטרון, ברכבת ובמטוסים. הוא חוזר כשמצבריו מלאים אז יותר אנרגיה לקידום הנושא.

הוא יודע היטב, כי עיקר המאמץ היהודי הבינלאומי הוא בארצות הברית וכי שם עשוי להחתך גורל המאבק. הוא עובר בשליחות המדינה לניו־יורק ומשקיע בחזית עיקרית זאת את מלוא מאמציו, מבלי שחבריו ירפו ממאמציהם ביתר חלקי העולם.

בשנות חייו האחרונות זכה וראה בראשית הגשמת חלומו ובעלות מאה אלף היהודים הראשונים מברית המועצות לישראל. הוא יכול היה לכאורה לשמוח ולהיות מאושר, כי הנה הניב העץ אשר שתל פרי. כי בעית יהודי ברית המועצות אמנם הסכה בעיה בינלאומית וגידונה בין נשיאי מעצמות העל, כי התעוררה תנועה ציונית מחודשת בין יהודי ברית המועצות וכי העם היהודי בתפוצות התאחד כולו בנישא הצלת יהודי בריה"מ, אך שמחתו של א. ב., שכבר היה חולה בשנותיו האחרונות, לא היתה שלמה. הוא ראה את חומרת בעיות הקליטה של העליה הזאת ועוד יותר החל לדאוג למצבה המדיני, המוסרי והחברתי של המדינה הקולטת אותם — של ישראל.

לאחר מלחמת ששת הימים החל בנימין, שכוחו הפיזי כבר לא היה עמו, לחוש כי ישראל כפי שהוא רצה לראות אותה: מדינת מוסר יהודית הממזגת ערכים יהודיים ואוניברסליים של צדק ושוויון „יורדת מהפסים" במישורי חיים רבים.

לו, לבנימין, איש בית"ר, מתלמידיו של ז'בוטינסקי, לו לבנימין שנאבק נגד עוול ואי־צדק הנעשה למיעוט היהודי בברית המועצות, דווקא לו חרה היטב על הרוח של „אני ואפסי עוד" שהשתררה בישראל לאחר נצחון ששת הימים, על הראוותנות הריקה שאין לה כיסוי, על המטריאליזם הגס בחברה ועל יחס הבוז לערבים.

יותר מכל הזדעזע מהעוורון הנורא מול בעית הערבים הפלשתינאים והאטימות להבין, כי בבעיה זאת ובפתרונה נעוץ שורש הסכסוך האיום לתוכו נקלענו וכי בעיה זאת הנה המפתח להמשך חיינו כציונים ויהודים, כי היא כרוכה בערכי היסוד של המוסר וכי כבר עליהם ניסינו להשתית את חברתנו ומדינתנו, וכי, כפי שהוא הגדיר זאת, זאת היא בעיה פנימית שלנו ולא רק של הפלשתינאים והערבים והעולם.

בשלב מוקדם מאד, לאחר ששת הימים דרש, כי נבהיר מול עצמנו, הערבים והעולם, כי אנו נהיה מוכנים תמורת שלום עם הערבים לפתרונות של פשרה מרחיקה לכת וכי עלינו להכיר בזכות ההגדרה העצמית של הערבים הפלשתינאים ובזכותם האלמנטרית למדינה בצידנו.

את הטלית של ארץ ישראל הגדולה עליה לחם בילדותו, אותה עבר לארכה ולרחבה בנעוריו ועליה לחם ונאבק כל ימיו, היה מוכן לחלק עם עוד עם היישב בה.

את המאבק הזה, שאותו ראה כמאבק על נפשה של הציונות, הצליח לעשות רק בצורה חלקית. גופו כבר כרע תחת מהלומות החולי, היסורים הכאבים בהם הוכה. אך בשארית כוחותיו הנפשיים כתב כמה מאמרים נפלאים בנושא הסכסוך היהודי ערבי, שערכם עומד עד היום וישהיו ציוני דרך לממשיכי דרכו המדינית. מאמרים אלה שנכתבו בתוך אותו מוח צלול ובהיר עד אותו איזמל ניתוח חד כיהלום ומתוך אותו ניסוח ממורט כחרב. אך הם נכתבו על ידי אדם שכוחו הגופני כבר לא היה עמו, להלחם את המלחמה הקשה והממושכת הזאת.

את שנותיו האחרונות הקדיש לעיסוק שכולו בתחום העריכה האנציקלופדית וכתיבת סדרת ערכים ומונוגרפיות ל„אנציקלופדיה יודאיקה". בה ראה מפעל אבירים לחינוך, מידע והשראה להמוני בית ישראל.

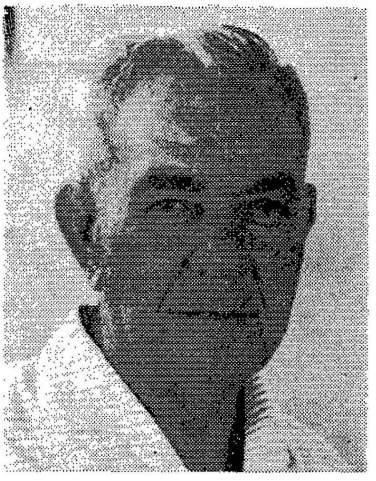
הוא כרע ונפל כשכוחו הרוחני הוא בכל עוזו, כשהוא רק באמצע דרכו בכתיבה והגות, כשהוא עדיין איננו מספיק לכנס את האוצר הבלום של חייו, מעשיו, מחשבותיו ובעיותיו. הוא לא הספיק לכרוך את אלפי מאמריו בכל נושאי חיינו ולערכם לספר, שיהיה מורה דרך לרבים.

מי יתן ויעשו זאת תלמידיו וממשיכי דרכו, אחרי מותו ויציבו בכך נר תמיד לנשמתו הזכה והטהורה ולדמותו הנפלאה, האמיצה, הגאה ורבת היסורים.

אריה אליאב

ישראל ריטוב

שרגא (פייבל) אנתוביל

ביום ז' בחשון תשל"ד — 2 בנובמבר 1973, יום העשרים ושבעה למלחמת יום־הכיפורים, ליוונו למנוחות את ש. אנתוביל, ז"ל. מעטים היינו במסע הפרידה מהאי שופרא, יקר באדם, מאמין שבמאמינים, דמות גבוהה, תרתי משמע. מעטים מבין שיירי המחנה של חברים, ידידים ומעריצים, שהיו לו לאורך חייו בגולה ובארץ, ולמעלה — עננים כבדים, המורידים דמעות ומצטרפים ללוויה.

ש. אנתוביל נולד ביום 3 בינואר 1899 באודיסה להוריו שהגיעו שמה זמן קצר לפני כן מווילנה. אביו מאיר, היה פועל־דפוס, וככל אנשי מקצוע זה ברחוב היהודי בשנים ההן, משכיל היה, מעורב בין הבריות, נוטה לשמאל הסוציאליסטי ולמחתרת האנטיצארית. תוך כך עלתה הז'נדרמריה על עקבותיו ועמדו לאסרו. משנודע הדבר למאיר ואשתו, מיהרו לברוח מהעיר. הם הרחיקו נדוד והגיעו עד לאודיסה, שם גם השתקעו. מטעמים מובנים חיפשו ומצאו מקום מגורים בסביבה לא יהודית, תוך היטמעות אטית, מרצון ומדעת, בחיי השכנים ותרבותם. כבעל־מקצוע מעולה הסתדר מאיר בנקל בעבודה ופרנסתו ניתנה לו בשפע.

באותה שכונה נוצרית נולד בנם בכורם שרגא (פייבל) ושם גדל, יחד עם אחיו ואחותו הצעירים ממנו, עד שגת־חייו העשירית לא ידע צורת אות עברית ולא טעם כלשהו ביהדות. הוא חונך על ברכי הלשון הרוסית וספרותה. היה מרבה לקרוא, ולא ספרות יפה בלבד, על אף גילו הרך, בדחף האווירה בבית ובסביבה. נמשך גם אחר ספרות חברותית־מדינית, פופולרית וגם רצינית, ביחוד זו של התנועה הסוציאליסטית־ריבולוציונרית („ס"ר"). ומי יודע דרך הרוח? אולי באותה אווירה ואותה קריאה נסללה ראשית דרכו, שגולת כותרתה היתה הציונות הסוציאליסטית־הסוערת, מגשימה ומתגשמת...

בינתיים התחילו מכרסמים בלב ההורים געגועים ל„יידישקייט", לווילנה המעטירה, עיר ואם בישראל, מבצר התורה, החכמה וההשכלה, מבצר של „עמך" — המוני יהודים עובדים ולומדים, יהודי הנשמה היתירה, שבראשם סוציאליסטים יהודיים.

פאר התנועה הסוציאליסטית... — הם התחילו לתכנן את שובם „הביתה" — לווילנה. אחלוץ של המשפחה היה שרגא־פייבל, בן העשר. הוריו שלחו אותו, ואתו את אחיו הקטן ממנו, בווילנה עוד היו סבא וסבתא שלו ואליהם כיוונו פעמיהם. הם נתקבלו בזרועות פתוחות ובאהבה רבה. הסבא היה איש אמיד, למדן, נשוא פנים ומאיר פנים ולצדו — הסבתא, עיר כנגדו. כאן נקלע שרגא כאילו לפלנטה חדשה, בה הוא נולד מחדש. ראשית דבר: הכניסו אותו ל„חדר", בו התחיל את לימודיו מא"ב. את אשר החסיר הלך והדביק ואף למעלה מזה. והנה — הנהו כבר בר־מצוה. עמוס מצוות ונושא בעולן. בתוך זה מטלטלת אותו רוחו הסוערת, כשהוא מגשש ומחפש דרכו בין צוקי ה„פרוגרמות" של אדוקים, ציונים, סוציאליסטים... — לשעה קלה הוא גם נתפס בקורי הכזב של ה„בונד", אלא שחושיו הבריאים מיהרו והוציאוהו משם. היה מעשה, אחר הפרעות ביהודי אודיסה, וד"ר שמריהו לוין, הרב־מטעם בווילנה, הספיד באספת־אבל המונית, את הקרבנות, — למעלה משלוש מאות הרוגים ואלפי פצועים, — ובדבריו זיעזע את הנאספים. מיד קפץ ועלה לבמה אחד מראשי ה„בונד" וניסה לסתור את דברי ההספד בנימוקים „מהפכניים" ובכך לטשטש רושם דבריו של ש. לוין הציוני, שמא ייצקו מים על טחנת הציונות. רבים מהקהל, ואיתם אנתוביל, הסתערו על הנואם וזרקוהו החוצה. אסיפה זאת הסעירה עד היסוד את נפשו של שרגא, מתחה קו עבה תחת עברו, היסוסיו ותיפושיו: הוא היה לציוני. עם זאת תקף אותו הצורך ללמוד ולדעת לעומק — מהו ומיהו יהודי, ללמוד לא מתוך „פרוגרמות". עזב הנער את העיר והמונה וסערותיה, נדד והגיע לבית־מדרש בירכתי וילנה, עירו של הגאון, מצא שם פרוש אחד, שמשך את ליבו והוא נמשך אחריו, ישב אתו וסיפר לו תולדות חייו ומצוקת נפשו וביקש „לגיירו", להכניסו לפרדס היהדות, החל מהשרשים. נענה לו האיש, הסתגר אתו בין כותלי בית־המדרש והיה מלמדהו יומם ולילה, כדרך הפרושים, את תורת היהדות והכמתה. בן חמש עשרה היה אז.

...עברה שנה. הוא הירבה ללמוד, לחשוב ולחשב דרכו והחליט להצטרף גלויות לתנועה הציונית: הוא ביקש ונתקבל כחבר ל„צעירי התחייה" — ארגון־נוער של תנועת „התחייה", תנועת הגשמה ציונית־חלוצית־פועלית, שעיקר מטרתה — כינון חברה עברית עובדת חפשית בארץ־ישראל. — היה זה צעד ראשון, אך רחב ומוצק ובטוח — בדרך־הבחירה שלו, בה הלך עד אחרון ימיו.

כמה וכמה מרכזים, ברחבי רוסיה, ליטא ופולין, היו ל„התחייה". זה שבווילנה היה אחד החשובים שבהם, והוא שימש סדן ראשון, עליו נוצקה ועוצבה אישיותו של אנתוביל. לא רב היה מספרם של „צעירי התחייה", גם משום שאירגונם, כדין הימים ההם, היה בלתי ליגלי ועין הבולשת פקוחה עליו והוהירות בקבלת חברים הכרחית היתה, וגם משום שלגופו של דבר החמירו, באשר רצו רק בטובים שבטובים ונאמנים שבנאמנים ורק כאלה אושרו לחברות ומאלה יצאו מנהיגים. ואנתוביל, הרף הביוגרפיה האודיסאית שלו ושירי ה„גויישקייט" שעוד היו דבוקים בו, נתקבל ועלה מיד למקום בראש. ליתר דיוק: הועלה. הוא לא רדף מימיו אחר הכבוד ואחר הכתר, אלה רדפו אחריו. יושר־הלב שלו, חכמתו, קיסמו וכל יתר מעלותיו הסגוליות. הם שהושיבוהו בראש.

וכה רואים אנו את הנער המירון באירגונו, כשהוא יושב על כסא העורך של הבטאון לנוער, ברוסית: „מולודוי איזראיל" („ישראל הצעיר") — לא חלילה מתוך דבקות העורך וחבריו בשפה זאת (אנתוביל כבר דיבר וכתב אז יידיש ווילנאית וכבר היה בן־בית בעברית), כי אם משום שכתבי־העת הציוניים ברובם היו מופיעים אז ברוסית — שפת הדיבור, הלימוד והקריאה של רוב הנזקקים להם. אמנם, לאט לאט תפסו יידיש ועברית את המקום הראוי להם, ואנתוביל היה בין רבי־העושים בכך.

לא עברו ימים מרובים, ואנתוביל עבר מ„צעירי התחייה" ו„התחייה" לתנועת „צעירי־ציון". עבר — ותפס בה מיד מקום מרכזי והיה לאחד ממנהיגיה לאורך שנות קיומה, תחילה ב„צ"צ", אח"כ — „צ"צ"ס", ומכאן — ל„פוע"צ"ס־התאחדות", בדרך ל„אחדות העבודה" — מפא"י וכו'.

לא נכנס בזה לדקויות האבחנה בין תנועות „התחייה" ו„צעירי־ציון", ששתיהן פעלו באותה שכבה של נוער לאומי־ציוני מתקדם ועמדו כמעט על אותו בסיס אידיאולוגי, אלא מאי? ב„צ"צ", תחילה במגומגם, ואח"כ במפורש, צורף הסוציאליזם לציונות; בצ"צ, מראשיתה, פיכו בעוו יצרים תנועתיים־המוניים, ומתחילתה שלטו בה רעיונות ההגשמה, החלוציות, העממיות; ב„צ"צ", עם הופעתה, ראו חרי־חוש־ועין נדעין של מפלגה ציונית־סוציאליסטית לוחמת (כל אלה אינם באים למעט כתרא־זה מיכויותיה ההיסטוריות של „התחייה" בציונות המתגשמת).

אנתוביל, צעיר הצעירים, היה מהראשונים שעמדו על כך, הוא הצטרף במלוא הכרתו וכל משקלו לתנועת „צעירי־ציון", ולמעשה היה אחד ממייסדיה־מנהיגיה.

אותן השנים התפתלו לוחמי החופש ברוסיה, ובראש וראשונה — היהודים. בייסורי הדיכוי הצאריסטי, שהגיע לשיאו אחר מהפכת 1905, ונוסף לזה, מינה הגורל לציוני רוסיה את כאבם „הפרטי" — כאב־אוגנדה, — תוכנית־האכזבה־היאוש, שהכניסה פילוג בציונות ואיימה בהריסתה.

או התהוו קבוצות אוגנדיסטים־טריטוריאליסטים, ונגדם — ציוני ציון, שבין נושאי דגלם היו „צעירי ציון". וראו: את מאמר המערכת בגליון הראשון של „ישראל הצעיר", נגד „אוגנדה", כתב שרגא אנתוביל.

שרגא הלך וגדל ומנהיגותו התרחבה והלכה אף מעל ומעבר לתחום ארגונו. לא ארכו הימים והוא היה לדמות ציונית וכלל־יהודית. בימי מלחמת־העולם הראשונה (1914—1918) כבר נמנה עם גדולי יקירי וילנה. ידו, כיוום, מארגן, פועל ומפעיל, מרצה ונואם ומדובב, היתה בכל: בארגון פועלים, נוער עובד ולומד, בעלי מלאכה, בעלי מקצועות חפשיים וכד'; בפעולות־תרבות נרחבות, כרוחב וילנה היהודית; בנשיאת עזרה להמונים מזי־מצוקה, וכמובן, בעשייה — בכל לבו ונפשו — בתוך ביתי־בתנועתו.

הגיעו ימי המלחמה. הגרמנים התקיפו והרוסים נסוגו, ועם נסיגתם עסקו במלוא כוחם בגירושם ההמוני — תוך שעות ספורות — של היהודים, אשר באזורי הלחימה, תוך נישולם מכל נכסיהם — למרחקי רוסיה. אחת התחנות הגדולות, הקרובות, בדרכם של רבבות הפליטים, היתה וילנה, וזו, כל כולה, התגייסה במהירות הבזק להגשת עזרה, בשעות עצירתן של רכבות־המשא, מובילות הפליטים, בתחנה. והעזרה: מזון ומשקה במקום, צידה לדרך, מלבושים, שמיכות וכר', ונוסף לזה דברי ניחום ועידוד, וכן, פעם בפעם, החמקת מספר פליטים והחשתם למקומות מסתור בעיר. הוקם ועד־עזרה, שלרשותו העמידו עצמם, מאות, אם לא אלפים, של מתנדבים, ובראשו עמדו אישים מטובי עסקני העיר. אחד מהם, מהפעילים ביותר, היה אנתוביל, רחב־הגרם־והלב־והחיוך המרפא. בינתיים, מתוך הפליטים, שהוחמקו מהרכבות, התהווה מחנה גדול, שצריך היה לשקמו מהלם עקירתו וגירושו — בעידום וחוסר כל, לשכנו, להלבישו, למצוא לו תעסוקה, לרפא חולין, ללמד ילדיו וכו' וכו'. ועד־העזרה עשה גדולות, והוא יצק תבנית־עזרה למופת, אשר לאורה הלכו ועדי־העזרה בהרבה ערים ועיירות לאורך קוי נדודי הפליטים. בשביל שרגא אנתוביל היה זה אחד הפרקים הגדולים בחייו, אם לא הגדול בכולם*.

ב־1915 כבשו הגרמנים את וילנה עצמה, ואוכלוסייתה, ביחוד היהודית, התנסתה, משך תקופה לא קצרה, בזלעפות רעב. ועד־העזרה, שהפך כמעט למוסד־קבע, נטל על עצמו גם את המכשלה הזאת. ושוב: אנתוביל בין ראשי העושים.

...פרקי־היסטוריה גדולים ועצומים ועתידי גורל: המלחמה, הכיבוש הגרמני, המהפכה ברוסיה, נסיגת הגרמנים, וילנה בין רוסיה, פולין, ליטא — מסביבה ותוכה, הצהרת־בלפור והמאנדאט, פריחת הציונות — על כל אגפיה, „צ"צ־ס" — כגורם מרכזי... וככל שמרבים אנו לקרוא בכרוניקות של אותם הימים, כן בהקשרים שונים ומשונים, נתקלים אנו יותר ויותר בשמה של וילנה ובשמו של ש. אנתוביל. צר המצע מהשתרע ומהעלות בזה לו רק מקצת פעולותיו ומפעלותיו ומיבצעיו באותם

---

* ר' מאמרו של ש. אנתוביל, „עם פליטי המלחמה בקיץ תרע"ה", „העבר", י"ג (תשכ"ז), עמ' 23—31.

ימי פורענויות ובשורות רעות. נסתפק, לשם הזכרה והדגמה בלבד, ב„כותרות" בודדות אחדות, בלי מוקדם ומאוחר: 1) המאבק הסוער, בהנהגת צ"צ וראשות אנתוביל, למען הקמתה של קהילה יהודית דימוקרטית בוילנה (ב־1918), מאבק שנסתיים בנצחון מלא (ואגב אורחא — אנתוביל נבחר כחבר, הצעיר ביותר, של הנהלת הקהילה, בה הוטלו עליו תפקידים ראשונים במעלה); מסעותיו החשאיים, הבלתי־ליגליים, לרוסיה הסובייטית, לשם איסוף מידע ממקור ראשון על המתרחש בה, כלומר — ברחובה היהודי, בציונות, צ"ס ו„החלוץ" וכו', ובפרט — לשם קביעת קשרים ושיטות ודרכים בשטה העליה (שהיתה חלוקה ל„עולים" ו„חלוצים") — מימונה, אירגונה, נתיבי בריחתה או הכרחתה לליטא ופולין, ומשם — לארץ־ישראל. — 2) ביקוריו התכופים בקובנה — בירת ליטא, לשם פגישות עם ראשי הקהל, להם היה מדווח על הנעשה ונשמע בווילנה וסביבתה, המנותקות מהעולם הרחב בכלל, ומרכזי היהדות בפרט, ומפיהם היה שומע ומביא אתו הביתה ידיעות אותנטיות, מעודכנות, על המתרחש ביהדות, בציונות ובארץ־ישראל. באחד הביקורים האלה, מספרת אחת ה„כרוניקות", שמע לראשונה על הצהרת־בלפור (זמן רב אחר פירסומה, — ורדיו עוד לא היה בעולם), עצם תוכנה, המאבק לפניה ואחריה ותוצאותיה, בשובו ובספרו — ותהום ותרעש כל העיר; 3) ביקוריו — ימים כלילות — בערים ובעיירות בתחומי היקפה של וילנה, אשר בכולן היה בך בית, שימש — איש מרכזי „חי", והוא מרצה ומורה ומבקר ומדריך ועוזר, גם בכספים (לא מתוך כיסו שלו, חריק, כמובן), לפי הצורך. כל ביקור שלו היתה בו משום חווייה מיוחדת; 4) האפופייה: אנתוביל ו„החלוץ", מפרקי־הזהב של תנועת־החלוץ, ולו דומייה תהילה; 5) האפופייה: אנתוביל והעלייה והעולים, מפרקי־זהב של העלייה... 6), 7), 8)... — אין ספור.

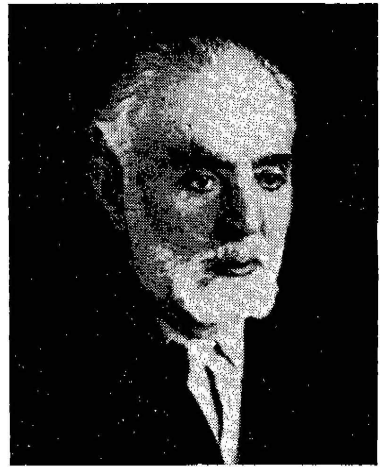
ב־1925 עלה שרגא אנתוביל ארצה, נתגשם חלומו, חזונו, נפתח פרק חדש בחיו. רבים מבני־דורו היו פותחים מניין שנות חייהם מיום עלייתם, יום בו נולדו מחדש. אף אנתוביל כך.

את צעדו הראשון על אדמת המולדת עשה ברגל ימין: הלך לעבודות בניין. ברם, לא עברו ימים מרובים, והוא נלקח אחר „כבוד": הוא הושב בכסא המוכיר של מועצת פועלי־ירושלים. היתכן, שאיש־מופת זה, מנהיג בחסד עליון ושמו הולך לפניו, יבלה ימיו בעבודה פשוטה? לא, קציץ תהיה לנו! והעבירו אותו מרגל־ימין לרגל־שמאל, והכשילוהו, ארוכים הדברים ומאד מאד דרמתיים־טרגיים. עוד נעשו מפעם לפעם נסיונות להוציאו מעניבת־הקצר של עבודה פקידותית, ותהא חשיבותה כאשר תהיה, אלא שאינה מהחומר, ממנו נלוש אנתוביל ועוצבה דמותו — והנסיונות העלו חרס. חרסים טיבם להישבר. אנתוביל לא נשבר. חזק היה מלהישבר. אך שוב לא חזרו וצמחו מחלפות ראו. אנתוביל אחר. גם באחריתו — יפה־הרות, סימלו של יושר, חברות, אהבת הבריות, נאמנות עד בלי די לצור־מחצבתו וכל המסתעף מכך והוא כה אהוב, כה מקסים בהליכותיו, בדיבורו ובשתיקתו, אך — אחר.

בהלווייה שלו, לא אחד מחבריו, עמיתיו, הקשישים, הוריד דמעות, ובכל דמעה — טיפור קורע לב.

ברוך בר־תקווה

לדמותו של הרב דוד בועזוב ז״ל

מאז 1947, שנת עלייתי ארצה מברית המועצות כאסיר ציון, שמרתי בנבכי לבי במשך 27 שנים, זכרונות על מורי ורבי וגם חברי וידידי הטוב, הרב דוד בועזוב ז״ל. לא פרסמתי דבר על האיש הדגול הזה ועל פעלו הציוני, מתוך החשש שמא זה עלול להזיק לבני משפחתו שנשארו עדיין בחיים בברית המועצות.

כעת, משעלו לא מזמן שתי בנותיו של הרב בועזוב לישראל, הגבירות פאני ופולינה בועזוב, שהן נשארו לפליטה, שריד אחרון מכל המשפחה הענפה לבית בועזוב, שכולת אומרת ציון, רואה אני חובה נפשית לעצמי להעלות מזכרונותי, ולוא בקצרה, על ידידי וחברי הטוב הרב דוד בן מנחם בועזוב ז״ל, למען ידעו ברבים בישראל וגם מבין עולי גרוזיה, מי היה האיש הגדול מאחיו, אשר אש אהבה לציון ולירושלים בערה בלבו ואשר הקריב את כל חייו ואת שלושת בניו היקרים על מזבח הפעולה הציונית בתנאי המחתרת בברית המועצות. מה גם שבימים אלה ימלאו 90 שנה להולדתו ו־70 שנה להולדת בנו הרצל הי״ד.

את הרב דוד בועזוב, מי שהיה רבם של יהודי קאווקאז ואחד המנהיגים הידועים של ציוני רוסיה, הכרתי לראשונה באודיסה בשנות השלושים. הוא בא אז אלינו במסרה להתקשר עם ציוני העיר ופעיליה בימים ההם, לשם שיתוף פעולה ציונית, לחלק את הידע על הנעשה בארץ וכן להחליף דעה ומידע על אשר נעשה בעולם הציוני הגדול.

בעת ההיא היתה הפעולה הציונית באודיסה מרוכזת בידי קבוצה לא גדולה של עסקנים ציוניים בעלי רמה אינטלקטואלית, שנשארו לפליטה מהימים הטובים ההם, כאשר אודיסה היתה עיר ואם בישראל, מרכז ציוני ורוחני חשוב. מבין אלה החברים שאפשר עתה לקרוא בשמותיהם, — מהם שזכו לעלות לארץ ומהם שלצערנו הרב ירדו ביגון שאולה במחנות ההסגר ובמקומות גזירה, — אפשר למנות את הסופרים אברהם פרימן וישראל גרינברג, המורה העברי שלמה קריצק („קהלת״), העו״ד בן־ציון שוורצמן, אלה הלכו לעולמם בנסיבות טראגיות, הד״ר יעקב לנדסמן, מוותיקי הציונים ברוסיה, שפעל בשעתו יחד עם מ.ל. ליליינבלום, מ.מ. אוסישקין

ואחרים. אגב, היתה יד ההשגחה בזה, כי בו ביום שהוצא ארונו של הד"ר י.ל. פינסקר מקברו במטרה להעלותו ארצה — נפטר הד"ר לנדסמן ז"ל והחלטנו להביאו לקבורה בקברו של הד"ר פינסקר ז"ל. עם הפעילים נמנו החברים הד"ר פנחס פלדמן שנפטר לא מזמן בתל־אביב, הוא זכה להעלות את עצמותיו של פינסקר מאודיסה הקומוניסטית לירושלים בירתנו, תוך סיכון נפשות ממש! כמו כן הפרופיסור למתמטיקה ש. ליפשיץ, מעסקני הציבור בעיר: יוסף פודים, רפאל וייזר, יוסף רבינשטיין ועוד אחרים שטרם ידוע על מר גורלם. כותב הסורים האלה היה הצעיר מכולם, סטודנט במכון לאמנות. ככה פעלנו בצוותא בצורה אקטיבית עד כמה שתנאי הזמן איפשרו לנו ולפעמים אף למעלה מזה... עמדנו בקשר הדוק עם המרכז הציוני במוסקבה, שנציגם הקבוע היה בא אלינו לעתים קרובות — הרב מרדכי חנזין, איש האשכולות וחבר יקר השופע כוח רב ויזמה. כלנו שמחנו להצטרפותו של הרב בועזוב לפעולה משותפת. הוא תרם לא מעט גם בשיחות העיוניות שהיינו מנהלים בתוכנו מפקידה לפקידה על בעיות המנסרות בחלל עולמנו הציוני, לפי מעט החומר שהגיע לידינו בדרך־לא־דרך.

אף־על־פי שקבוצת אודיסה היתה נחשבת כבעלת שאר־רוח, התבלט הרב בועזוב מהרגע הראשון שבא אלינו כאישיות מזהירה ובלתי שכיחה בימינו, בחינת „תלמיד חכם שיש בו דעה". הוא ינק את ידיעותיו הרבות והעמוקות מקרקעית הנשמה היהודית כרב־בן־רב. כאשר היה מדבר על ציון וירושלים — אש קודש נצנצה בעיניו היוקדות. הרב היה תקיף בדעותיו, בעל יזמה, מרץ־רב ומעוף, ובזה היה מקסים את כל מי שהקשיב לדבריו. הוא היה גבה־קומה, משכמו ומעלה גבוה. לא רק בגופו אלא גם ברוחו. אכן, כל תכונותיו הנפשיות ונועם הליכותיו הקנו לו דמות של מנהיג! לא פעם היינו מדברים בינינו מנין באה בימינו אלה אישיות לוחמת, עתירת השראה וברוכת־כשרון כמוהו, אם להוסיף עוד גילו הגבוה (נולד, דומני, בשנת 1883) — היה הדבר בעינינו כפלא!

אני כשלעצמי צעיר, שכל ימי הקדשתי ללימודי תורה והשכלה בכלל וכן חיבה יתירה לציון, גם אהבתי את האמנות, על כן עשה עלי רושם־רב גם חיצוניותו המקסימה, איש יפה־תואר ואציל־רוח במלוא מובן המלה. החן והקסם היו נסוכים על כל הופעתו. אפשר לומר התאהבתי בו „ממבט ראשון"... ברם, שיחק לי המזל וגם הוא משום־מה חיבב אותי מאוד אעפ"י שהוא היה הזקן שבחבורה ואני — זעירא דחבריא. ואולי דווקא משום־כך, הוא התייחס אלי כאב מסור לבנו הקטן... בכל פעם שהיה מבקר באודיסה היה מקדיש לי מזמנו היקר והיינו מטיילים ומשוחחים על ארץ־ישראל ועל התנועה הציונית ומנהיגיה. ואז היה מספר לי כיצד השכיל להשתתף בכמה קונגרסים ציוניים בבירות אירופה. אכן, פעם כאשר בא לקונגרס כציר מרוסיה, אחרי הופעתו בקונגרס ומסירת ד"ש מיהדות רוסיה בירך אותו אוסישקין ואמר: כל עוד ישנם חברים כאלה — עוד לא אלמן ישראל... הרב ב. היה יוצא ונכנס בדרך־לא־דרך על פי „נס"... היינו משוחחים תמיד בעברית אף בהברה ספרדית, שהיתה שגורה בפי. אולי זה כבש את לבו, לב יהודי־ציוני נלהב, שהיה אכול כאב ודאגה לגורל יהדות רוסיה עקב ההתבוללות האוכלת כל חלקה טובה בקרב היהודים, ובמיוחד בשורות הנוער היהודי. על כן שמח וריחב לבו לפגוש בנער מסוג שלי... אכן, אין זה אלא זכות החינוך היהודי המקורי ואהבה לארץ־ישראל שקבלתי בבית אבותי עמדה לי.

פעם אחת בלבד ביקר בבית הורי מפני החשש לבוא לבית אדמו"ר שעין הנ.ק.ו.ד. היתה פקוחה עליו. זכורני, משיצאנו מהבית חילק אתי הרב בועזוב את התרשמותו מהשיחה עם אבי זצ"ל ואמר אלי: אשריך, בני היקר, כי זכית לקבל חינוך יהודי־לאומי ואהבת ארץ־ישראל. גם אני בן רב, גם אבי רבי מנחם ז"ל ידע למזג קיום מצוות כהלכתן עם נטיות ליברליות, לאומיות וכו', למרות זאת נפל בחלקי מגיל בר־מצוה לנדוד למקומות רחוקים ולנהל מאבק קשה על השקפותי. הוא סיפר לי פעם כיצד נסע לוילנה, „ירושלים דליטא", כי חשקה נפשו בתורה וכן שאף להכיר את העולם היהודי הגדול שפניו לציון ולירושלים... „עיר מולדתי צחינוואלי — אמר — יישוב באיזור אוסייטני של קאווקאז — היתה קטנה, לא היה

לי די אויר לנשימה... אני שאפתי לצאת למרהב...". אכן, וילנה בשעתה היתה עיר ואם בישראל, מרכז יהודי גדול עם תנועות פוליטיות שונות, הן במישור המהפכני־הסוציאליסטי וכן במישור הלאומי־ציוני. לבו של הנוער הבר־מצוה דוד נמשך אחרי סערת הרוחות של הנוער הציוני. שם התגבשו השקפותיו הציוניות, בד בבד עם שקידה רבה להתעמק בתורה ובחכמת ישראל. כאשר מילא את כרסו בש"ס ופוסקים בישיבות וילנה וסלוצק חזר לקאווקאז חיד עם רעיתו רחל, שנשא אותה לאשה בעודנו בוילנה, והוא אויה למושב לו את אוני, העיירה למרגלות הרכס הקאווקאזי. שם היה לו סיכוי טוב לקבל משרת רב הקהילה בעיירה. אמנם, העיירה אוני היתה נחשבת כמקום נידח, אבל הודות למרצו הרב והיזמה המבורכת שימשה לו כ„קרש קפיצה" להפיץ את מעיינותיו חוצה. הרב בועזוב העמיד בפניו כמטרה הקמת בתי ספר לנוער, בו ירכשו בצד המקצוע בחיים גם השכלה ותרבות עברית, כמובן, ברוח הציונות.

זכורני, פעם משנזכר בשיחתו עם אבי זצ"ל, סיפר לי כמה צרות צרורות היו לו מצד הרבנים (ה„חכמים" בלשון הגרוזינים) שראו בעין רעה את הפעולה הזאת, כל זה היה בעיניהם כ„עבודה זרה" מעין „אפיקורסות". הרב של העיר הגדולה קוטאיסי, שהיתה לו השפעה עצומה על יהודי גרוזיה, קם נגדו וריכז את יתר ה„חכמים" מערים אחרות וארגנו רשת של הסתה והשמצה סביב הרב בועזוב, אך לא איש חזק בעל רצון ברזל כמו הרב בועזוב יבהל מפני המתנגדים לו ולשיטתו. כדרשו מעולה מצא דרך ומסילה ללב הנוער היהודי. הוא פנה מעיירתו הקטנה לרבני המרכזים ותבע מהם לעשות נפשות לרעיון הציוני, למתן השכלה לנוער ולחנכם ברוח התרבות וכו', ופעילותו הברוכה נשאה פרי.

זכורני, כשהתבשרנו שהמשורר אברהם קריב (קריבוריצ'קה) קיבל רשיון לעליה והוא יבקר באודיסה בדרכו לארץ, ערך הועד הציוני שלנו מסיבת פרידה חמה לכבודו, אם כי מצומצמת מאוד מחמת התנאים המיוחדים... באותו זמן ביקר באודיסה הרב בועזוב ושמחנו להשתתפותו במסיבה זו. משהגיע תורו של הרב לברך את חתן המסיבה, שילב בתוך דבריו סיפור מפורט על המבצע הנועז שתכנן להעלות קבוצות־קבוצות של יהודי גרוזיה לארץ־ישראל, וכל זה בהסכמת השלטונות מתוך הנימוק, כי יהודי גרוזיה מדברים עברית על כן יש לראות בזה היתר לעלות לארץ־ישראל כי שפתם שפת הארץ הזאת. אכן, הצליח עם הקבוצה הראשונה לעלות לא"י, שם הוא נפגש עם אוסישקין, ויצמן ואחרים ממנהיגי הציונות ויחד תיכננו עליית יהודי גרוזיה לארץ. הרב דיבר אז בלחש כזה ובהתרגשות רבה אעפ"י שכל זה היה כבר לא אקטואלי, והתכנית כולה נחלה כשלון גמור, הודות לייבסקציה שגילתה את האמת... בכל זאת עצם הסיפור הזה כאשר שמענו מפיו הקסים את כולנו והלהיב את רוחנו...

אני, כצעיר, למדתי הרבה ממנו במיוחד בסוגיא של קונספירציה, כיצד להשמר מפני המלשינים. זכורני, פעם בטיילנו על שפת הים באודיסה ניגש לקופה והזמין סירה לטיול. משהתיישבנו בתוכה אמר אלי, כשבת־צחוק קלה מסתתרת בתוך זקנקנו הלבן: נדמה, כי כאן אין כבר מה לפחד לשוחח על הנושא האהוב שלנו... אכן, היו לו המצאות מעניינות בשטח הקונספירציה...

הרב בועזוב הרבה לספר לי על בנו־בכורו הרצל, שקרא בשמו של המנהיג הדגול בנימין זאב הרצל, כיון שנולד בשנת פטירתו של הרצל. הוא שיבח אותו על כשרונותיו המצויינים כסופר וכמחזאי. בטרם מלאו לו 19 שנה כבר תירגם את „שיר השירים" לגרוזינית וזכה להרבה שבחים, שכן הוא שלט במכמני השפה העברית והגרוזינית כאחת... גם כמה ממחזותיו הועלו על במות חשובות בהצלחה רבה.

באחת הפגישות עם בנות הרב סיפרה לי הבת פאני כי הרצל אחיה התגורר במוסקבה והיא בלנינגראד. פעם בערב טילפנה אליו למלון, הוא אמר לה כי כעת יושבים אצלו שלמה מיכאלס ובנימין זוסקין ומתכננים יחד תכניות טאטרליות, בעצב חרישי הוסיפה: „זו היתה הפעם האחרונה ששמעתי את קולו בטלפון...". למחרת כאשר טלפנה למלון אמרו לה כי לא ידוע להם דבר עליו. היא מיהרה

למוסקבה, כי לבה אמר לה שיש דברים בגו... שם אמרו לה שהוא „בעלם" באותו ערב ולא ידוע דבר עליו. האחות פאני התחילה לחשוש תחילה בבתי־חולים ואחר־כך פנתה לבית הסוהר הידוע „לוביאנקה" שם „הרגיעו אותה" כי „הוא אצלנו ואנו שומרים עליו...".

בדרך־לא־דרך נודע סוף־סוף למשפחה כי ב־10 באוקטובר 1938 הוצא להורג באחד המחנות ללא עוון בכפו ועד היום לא נודע איה מקום קבורתו... כאשר המשפחה ביקשה משלטונות הנ.ק.וו.ד. את גוויתו של הרצל, לשם עריכת הלוויה, לא ניתן מבוקשה, הוא „נטמן" באורח סמלי בבית הקברות היהודי־הגרוזיני ולמצבה שעל קבר ילדה שלו צורפה תמונתו... אגב, זמן ממושך היו השלטונות עונים לבני המשפחה, כי הוא נמצא רחוק ללא זכות התכתבות... ברם, מ„עולם האמת" טרם הגיעו אי־פעם מכתבים...

מה דווה לבנו, כי בטרם מלאו לטופר־המהזאי המוכשר הרצל בועזוב 41 שנה, נותק פתיל חייו על ידי עושי המלאכה של השלטון הסובייטי.

כאשר נאסרתי בשנת 1935 עבור הפעולה הציונית במחתרת שמרתי אמונים לידידי היקר הרב בועזוב. בהיותי במתנות־ההסגר באוכטא־כצ'ורה ובמחנות אחרים בירכתי הצפון הרחוק בנתיב היסורים שלי כאסיר ציון לא הפסקתי להתענין בו ובגורלו. כל פעם שבא „אטאפ" הייתי שואל את כל אחד מהאסירים אם שמעו עליו ועל שלומו. והנה פעם סיפר לי אסיר חדש שהובא מגרוזיה למתננו, כי הרב דוד בועזוב ניזון למזות על פעילותו הציונית! זוכר אני עתה כאילו זה היה תמול שלשום, פרצתי בבכי כמו ילד קטן... זמן רב לא מצאתי מנוחה לנפשי. הייתי מספר לחברי בקבוצת העבודה („בריגדה"), עת ישבנו על יד אש המדורה במטרה לחמם את מנת הלחם („הגורבושקה") וכן את עצמותינו... מה היה האיש הזה הגדול מאחיו, בחינת מנהיג! על חכמתו ועוז רוחו וכן על המבצעים הנועזים אף בתנאי המחתרת...

אחרי תקופה ניכרת הזדמנתי באטאפ עם אסיר אחר, אף הוא מגרוזיה, והוא בישר לי את הבשורה המרגינה, הטובה, כי ידוע לו שגזר הדין להרב בועזוב הוחלף בגירוש לסיביריה השוממה... מה רבה היתה השמחה בלבי, אך פרטים נוספים לא ידעתי כל הזמן, ורק עתה, משנפגשתי פעמים מספר עם שתי האחיות בעזוב, שמעתי פרטים מזעזעים עד עומק הנפש על הטראגדיה האיומה שפקדה את כל המשפחה. ביום אחד, שני באפריל 1939 שפטו „אותו ואת בנו" גם יחד, את הבן חיים ל־5 שנות מאסר ואילו את האב לגזר דין מוות!

קל לתאר את סבלם של בני המשפחה כולה ובמיוחד מצבו של הבן חיים, כאשר הובל תחת משמר כבד לתא של בית הכלא בידעו כי לאביו מחכה ביצוע פסק־דין אכזרי כמוות! כאשר נודע למשפחה על גזר הדין, התחילה הבת הבכורה פאני, משפטנית לפי המקצוע, לספל באב בפני המוסדות העליונים במישור המשפטי ורק אחרי עמל רב כעבור חדשיים החליפו לו את גזר דין המוות בגירוש לסיביר. אכן, חדשיים ימים רצופים לשבת בתא של הנידונים למוות, כל פעם, שהשומר פנסה לפתוח את הדלת הכבדה של התא לאיזו שהיא מטרה, האסיר מתחיל לחשוב שמוציאים אותו להירג! היש סבל גדול וקשה הימנה?

כאשר יצא מבית הסוהר היה הרב בועזוב כבר שבור ורצוץ בגופו. אך עדיין איתן ברוחו. זה היה ימים ספורים לפני המלחמה הסובייטית־גרמנית. לעת ההיא חזרו הבנות פאני ופולינה וכן הבן מאיר לגרוזיה וקבלו עבודה בעיר־שדה, לאחר המלחמה עלה בידם לקבל היתר בשביל ההורים, (שכן אשתו הנאמנה הצטרפה אליו בהיותו בסיביר) לשוב לביתם. ברם בועזוב חזר מיד לפעולה ציבורית ענפה, השתתף בעצרות־אבל לקרבנות המלחמה, אירגן כספים לעזרת הנפגעים. אך הסבל הגדול שעבר עליו נתן את אותותיו, הוא חלה וב־24 באוקטובר 1947, החזיר את נשמתו הטהורה לבוראו.

הבת הבכורה פעלה רבות והצליחה להקים מצבה יפה משהם על קברו בסביליסי.

יעקב בילו (בילופולסקי) ז"ל

ביתו של ר' אפרים בילופולסקי היווה בשלהי המאה ה־19 מרכז חייה הצבוריים של העיירה האוקראינית־היהודית בויאַרקה, — היא היא „בויבריק" השלום־עליכמי, — כ־20 ק"מ דרומית־מערבית מקיוב. בנו יעקב נולד בפרוס המאה החדשה, ב־1900. ראש המשפחה, עם כל היותו יהודי מסורתי, היה איש נאור ומשכיל. לצורך פרנסתו עסק במסחר סיטוני בממדים די נרחבים, אך עיקר סיפוקו מצא בעסקי צבור בכהנו כראש הקהל של העיירה. מילדותו אפפה את הילד יאשה אוירה של עסקנות ציבורית שלא על מנת לקבל פרס, נוסח יהדות רוסיה של הימים ההם...

משחר נעוריהם הוקסמו ארבעת בניו ושתי בנותיו של ר' אפרים על ידי הרעיון הלאומי היהודי וכל מאווייהם נישאו לציון. בזכרונותיו של יעקב על בויארקה קוראים אנו: „רוב יהודי בויארקה, שדברו ביניהם אידיש (עם מלים רוסיות רבות), שלטו יפה בשפה הרוסית, קראו עתונים רוסיים שהופיעו בקיוב, והנוער לא כל שכן — רובם התחנכו על ברכי התרבות הרוסית וחלק מהם למד בגימנסיות רוסיות בקיוב, אם כי עד גיל מסוים ביקרו כולם ב'חדר' מתוקן' שבמקום. רק על סף מלחמת העולם הראשונה ובשנות המלחמה הדרה השפעת התרבות העברית תנודות להסתדרות הנוער הציונית שקמה במקום ובמרוצת הזמן התקשרה עם אנשי 'דרור' מקיוב, והיתה גם בויארקה ציונית, ראשיתה ב'חדר מתוקן'. מורנו ב'חדר' היה הרצל אייזנברג, ציוני נלהב: מדי יום ו' אחר הלמודים היה אוסף את כולנו ומקריא לפנינו את 'אהבת ציון' ו'אשמת שומרון' של מאפו, והקריאה היתה מלווה פירושים שונים וסקירות מההיסטוריה העתיקה והחדשה של ארץ־ישראל".

אכן נקשר הילד יעקב מאז קשר בל ייניתק לעברית. הדחיפה הראשונה למסירות ולנאמנות ללא סייג לתרבות העברית ולשפתה נתנה אותותיה וחזרה וליוותה אותו בדרכי חייו השונות...

ברם לאומיותם של יעקב ושל אחיו לא הצטמצמה בכמיהה מופשטת לאיזו ציון רחוקה וערטילאית, שכן עוד משנות ילדותם הם נשמו את האוירה המחיה של ה„עמך" היהודי בבואם במגע בלתי־אמצעי עם הגלריה העשירה והספונית של דמויות מקרב פשוטי העם, — שאגב שימשו דגמים ליצירותיו הנצחיות של שלום־עליכם, — על מאבקיהם הסוציאליים והלאומיים, על מלחמתם העיקשת לזכות הקיום,

על פקחותם ושגיונותם העממית היהודית, על חולשותיהם ועל גבורתם הנפשית הטרגית... היש מהר קרמה, בהכרתו של יעקב הנער, הזיקה לציון „השמימית" של מאפו עוד וגידים ולבשה צורה של ציונות עממית־מעשית אשר נושאיה הם בשר ודם — המונים של פשוטי העם ויעודה שחרורו ויישור גבו של האדם היהודי הקטן המדוכא והמושפל על ידי הרודנות הצארית והמופלה הפלייה לאומית והברתית כאחד.

בדומה לצעירים רבים מקרב המשכילים היהודיים ברוסיה, התעצבה דמותו האינטלקטואלית של יעקב הנער והעלם על רקע הרומנטיקה ההירואית של המהפכה ושל מלחמת האורחים שהתחוללו ברוסיה תוך כדי מלחמת העולם הראשונה ובעקבותיה. הקונצפציה הציונית של בני הנעורים האלה נשפעה בחוזקה בגלי הסער של המהפכה, ואכן היה בעשורת מהפכה כדי לחשל את ציוניותו ולחזקה ברעיונות ההומניזם האנושי הכללי, רעיונות שריחפו אז בחלל, עוד בפעילותו, בחוגי הנוער הציוני „עת לבנות" ולאחר מכן בארגון „דרור" שצמח מהחוגים האלה. הרגיש יעקב, בהיותו עדיין תלמיד של גימנסיה רוסית בקיוב, קירבה ואהדה לתנועת הסוציאליזם הכללי ובפרט לנוסח הרוסי הס.ר.י שלו, שהושתת על אידיאליזם הומני ועל אקטיביזם חברתי ודגל בהעלאת ערכה של האישיות הנועדת להשתחרר ולשגשג בחברה הסוציאליסטית של העתיד *.

בשנות העשרים הראשונות הסתננו רבים מפעילי „דרור", עם גלי העליה החלוצית מרוסיה, לפולין כשפניהם מועדות לארץ־ישראל. אך כמה מהם התעכבו לתקופות שונות בפולין לשם הפצת הרעיונות של תנועתם בקרב המונית של היהדות הפולנית וכן עשו גם יעקב ואחיו הבכור אברהם (מעסקניה המרכזיים של תנועת העבודה בארץ, נפטר בתל־אביב, ב־1950). בעוד ששאר בני משפחתם נתרו ברוסיה ומהם שני אחיו התאומים משה וישראל (הידוע בארץ בכינויו התנועתי הרוסי „יוזיק", מאסירי־ציון האחרונים שהותרו בשלהי שנות העשרים לעלות ארצה) והמשיכו לפעול עוד משך שנים במחתרת הציונית, להאסר ולהכלא לתקופות ארוכות. משה אף הוחזק שנים רבות בבתי סוהר ולבסוף ניספה ב־1939, במחנה עבודה סטאליני בו שרדו תנאים בלתי אנושיים. אף האחות הצעירה, אוה, נאסרה ובשנות כליאתה בפוליטאיזולטור הכירה שם צעיר, אף הוא אסיר־ציון, ונישאה לו. (בעצם הכנתה לדפוס של רשימה זו הגיעה הידיעה על פטירתה בברית־המועצות — יהי זכרה ברוך). יעקב שהה בתקופה ראשונה בפלך וולין ושם הכיר בודולכוגוב שליד רובנו את אשתו לעתיד, חיה, לבית מילמייסטר, ונשא אותה לאשה ב־1924.

פעילי „דרור" שהגיעו לפולין מעריה של אוקראינה ורוסיה לא יכלו שלא להתרשם עד כדי התרגשות עמוקה בשעת המפגש הישיר והמאלף עם המונית של היהדות הפולנית התוססת על שכבותיה ועל פלגיה וזה על אף שלילתם את עצם ההתעסקות הצבורית בעניני הגולה.

בעיות מאבקיה של היהדות הפולנית על זכות קיומה בקרב המדינה הפולנית והחברה הפיאודלית למחצה של „האומה השליטה", אי אפשר היה שלא תתייצבנה במרכז הגותו של יעקב לצידה של הפרובלמטיקה של ארץ־ישראל העובדת. בעיקר הצטיינו הכתות ששלטו בפולין על גוויניהן בדהיקת רגליהם של בני המיעוטים הלאומיים ובהשפלתם ובפרט של היהודים. ואכן לא בכדי הוסיף יעקב לראות — ואף שנים רבות לאחר עלותו ארצה — במנהיגה העשוי ללא חת של היהדות הפולנית שעמד בכבוד ובגאוה וללא פשרה נגד השלטון האנטישמי, ביצחק גרינבוים, — אישיות סגולה, דוגמה ומופת למנהיגה של תנועה עממית־לאומית.

יעקב שקע בעבודה יום־יומית אפורה לעתים, בקרב המונים אלה למען הקרנות הציוניות ומשך שנים עבד מטעם המרכז הוורשאי של קרן היסוד. אך בעיקר ראה את יעודו בפעולה תנועתית מתגדבת של „דרור" וכן בעבודתו להפצת החינוך העברי והעברית מטעם המרכז של „תרבות" בכהנו שנים אחדות במשרת המנהל של האיזור

---

* ראה רשימתו של י. בילו „תנועת 'דרור' ברוסיה ובפולין", „העבר" י"ב (תשכ"ה), עמ' 90—101.

הוורשאי של המוסד הזה אשר הקים רשת ענפה של בתי ספר על דרגותיהם ומפעלי תרבות עברית שונים בעריה ובעיירותיה של פולין.

והנה, ב־1926 התאחדו בפולין שתי המפלגות הציוניות הסוציאליסטיות פועלי־ציון (ימין) עם צ.ס. צעירי־ציון, החברים של ארגוני „דרור", שבינתיים הוקמו בערי פולין, הצטרפו ברובם המכריע למפלגה המאוחדת החדשה. באותם הימים עבר על יעקב משבר רעיוני־נפש בקשר לכורח שכפה על עצמו להפרד מחבריו בשל אי־יכולתו להצטרף למפלגה המאוחדת מפאת זיקתה לאידיש כשפת הוראה בבתי־ספר יהודיים בפולין והשתתפותה הפעילה ברשתות של בתי הספר האידישאיים אשר הושפעו בעיקר על ידי גורמי צבור אנטי־ציוניים כגון ה„בונד". והרי בשנים ההן לבש ה„קולטורקאמפף" ברחוב היהודי שבין מצדדי העברית והאידיש צורות קיצוניות ביותר וקיבל ממדים מעל ומעבר לכל פרופורציה רציונלית... יעקב, שמטבעו היה איש השלמות העקיבה החד־סיטרית, לא היה מסוגל לפשרה ובפרט בתחום התרבות העברית לה שמר אמונים מאז שנות ילדותו. הוא הצטרף, אפוא, לאחר לבטים קשים, לפלג המתון של צעירי־ציון שנשאר מחוץ לאיחוד — למפלגת ה„התאחדות" שהיתה קשורה ל„הפועל הצעיר" — והתנחם בכך שאף במפלגה זו יש מקום לבעלי השקפות סוציאליסטיות מובהקות והראייה לכך חיים ארלוזורוב וחסידיו... ואכן היה משך שנים חבר המרכז של ה„התאחדות" בפולין, השתתף במוסדותיה ונשלח מטעמה כציר לקונגרסים ציוניים.

ימי הקונגרס הציוני בז'ניבה, בקיץ 1939, בו השתתף יעקב, עברו תחת המורעקה של שואת המלחמה העולמית העומדת כבר בשער ותוך חרדה לגורלה של יהדות אירופה ובפרט של היהדות הפולנית. יעקב ואחיו אברהם הספיקו להזור לפולין, כבר בימי הקרבות הנואשים של הצבא הפולני עם הרייכסווור, ההפצצות מהאוויר וההרס הרבתי של וורשה. ואז התחילו נדודיהם עם משפחותיהם בתקוה למצוא אפשרות להבקיע טריז כלשהו לעלייתם ארצה. ואכן, לאחר נדודים ממושכים נמצאה הזדמנות גדירה לעזוב את פולין ושתי המשפחות הצליחו להגיע באפריל 1940 לארץ־ישראל, לאחר שהות מסוימת בווילנה שנמסרה לשלטון ליטאי.

דרכי קליטתו של יעקב בארץ והסתגלותו לחברה הארצישראלית לא היו סוגות בשושנים. אף שהיה מועד לקשיים בהם עשוי להתקל עולה חדש — עסקן צבורי מהגולה, הרי ייתכן ולא העריך אל נכונה את אופיים ואת עומקם. עוד מחינוכו התנועתי בריסיה, פעמו בקרבו דחפי סלידה לביורוקרטיה על גילוייה והרי העבודה היחידה לצורך הקיום, שניתן היה להשיגה ואף זו בדרך כלל באופן ארעי, היתה עבודה משרדית השנואה עליו. את נחמתו היחידה קיווה למצוא בעסקנותו הצבורית במפלגת פועלי ארץ־ישראל, אך גם כאן לא רווח נחת. לעתים מזומנות מתח בקורת על התופעות שהיו לדידו סטיות אידאיות של הנהגת ההסתדרות והמפלגה מההלכה הטהורה של תנועת העבודה הציונית.

בקיץ 1952 נשלח יעקב כנציגה של הלשכה הראשית של קרן היסוד למקסיקו ומשך ארבעת חודשי פעילותו בקרב היהדות המקסיקנית הצליח, על ידי הופעותיו הפומביות ומאמריו בעתונות היהודית המקומית, לחזק את תודעתה הלאומית ולתגבר את זיקתה למדינת ישראל הצעירה. שליחותו זו היה בה כדי להחזירו לעבודתו הצבורית הציונית בסגנון הימים עברו של עסקנותו בפולין, לרעננו ולעודדו. והרי מדברי פרידתו מהיישוב היהודי הזה: „...שוב מצאתיכם אחי מווילנה, ממינסק, מקיוב, מוורשה... הזכרתם לי שוב על ידי עממיותכם שהבאתם מבתיכם הישנים, את תדמיתה של יהדות אוקראינה, פולין וליטא אשר לאסוננו המר נעלמה לנצח...".

וכך חלפו שנים ועם קום המדינה חל בצבוריות הישראלית שינוי במושגים ובגישות. לא תמיד עיכל יעקב את השינויים בקלות. הוא חש כאב עם היסולו של הפלמ"ח ושל זרם העובדים בחינוך. לבסוף הגיעו הדברים לידי פרישתו מ„מפלגת פועלי ארץ ישראל" והצטרפותו, לאחר תקופת מעבר, ל„אחדות העבודה". אך גם במסגרת החדשה הזו לא גילה מוצא לחיפושי הדרך בתחום המדיני והחברתי וספקותיו לא יושבו.

בשנים אלו הידבה יעקב להשתהף בעתונות ובכתבי־העת התנועתיים והכלליים ולהרצות לא רק בכינוסים מפלגתיים אלא בעיקר במעברות ובמקומות העבודה על נושאים מדיניים, חברתיים ותרבותיים כלליים מטעם המפלגה ומועצת פועלי תל־אביב ומעט הסיפוק שמצא בא לו מהמגע הישיר הזה עם הפועלים והעולים החדשים בני העדות השונות.

כל חייו רדף יעקב אחרי השלמות. אך השלמות, כאותה הצפור הכחולה, מכנו והלאה... אינדיווידואליסטן ושונא פשרות גם עם עצמו היה, אך בעל נפש יפה ולב טהור. שבע תמרורים, אך זכה לראות בחייו מדינה משוחררת עצמאית ולוחמת, לגדל משפחה ציונית ולהקבר באדמת המולדת. עם הסתלקותו הלך אחד המהמירים האחרונים של תנועת העבודה, אחד מאלה שאיכפת להם...

מי יתן, חבר יקר, ויתגשם חלום חייך ולו במעט ותשכיל חברתנו המתבוססת עדיין בדמי לידתה לא לבזבז עוד את הערכים הנצחיים שהונחו ביסודה!

יהא זכרך ברוך!

מרדכי ברגר

אברהם גולומב

לדמותו של ד"ר צבי ברוק

אחרי גמרי את „הקורסים הפדגוגיים" בגרודנה בשנת 1909 תחת הנהלתו של א. כהנשטם נכנסתי להוראה ב„חלמוד תורה מתוקן" בעיר ויטבסק. ת"ת מתוקן מאי משמע? ידועה דמותו של הת"ת הוותיק בעיירות ישראל — חדר או מספר חדרים לילדי העניים שאין ביכולתם לשלם שכר לימוד. והמלמדים היו מן הגרועים. בקיצור, חינוך עני לילדי עניים. ואילו ה„מתוקן" היה כבר בית־ספר, בו לימדו לימודים כלליים ולימודי קודש, כבכל בתי הספר היהודיים בימים ההם, אלא ריח העוני היה נודף ממנו, והאמידים מאנו לשלוח את בניהם לבית ספר שכזה. בת"ת זה נבחרו מפקחים חדשים, כלומר גבאים. מהם רופא אחד אדוק שהיה מתפלל בכל יום, ולא היה כותב בשבת, אע"פ שלנסוע קיבל היתר מאת הרבנים, משום פקוח נפש, אלא לרישום הרפואות היה נוסע עמו בחור לא־יהודי. הרופא השני בוועד המפקחים היה הציוני הידוע צבי בן יעקב ברוק, עליו אני רוצה לספר מעט מזכרונותי.

על דלת ביתו היה שלט קטנטן ועליו השם בעברית, „ד"ר צבי בן יעקב ברוק". אבל בדרך כלל קראו לו מכירוי, כנהוג ברוסית, גריגורי יאקבליוויץ', דירתו היתה די גדולה, בת כמה חדרים, אבל לעיתים קרובות לא היה מוצא לו מקום לעצמו, כי בחדרים התקיימו ישיבות של כל מיני חבורות, וועדים, מועצות וכדומה. לא פעם היה הוזר הביתה בערב והוא עייף וצריך היה להתחנן, שיפנו לו מקום לנוח קצת. היה רווק ולא דאג לחיצוניותו. כל בוקר היה ביתו מתמלא חולים, שהיו ממתינים בחדר האורחים, ועל שולחן עגול קטנטן ליד הדלת היה מונח בכריכה יפה „שיר מזמור לד"ר ברוק" מאת קהילת הומל, כתוב בידי הסופר מרדכי בן הלל הכוהן, בנוסח של פרקי תהלים. את השיר הגישו לו בעזבו את העיר הומל והיה כתוב על גבי קלף. את תוכן המגילה אין אני זוכר, אע"פ שהיה לי די זמן ללמדן בעל־פה, בשעה שישבתי שם בבוקר אחד בתור חולה וחכיתי לתורי. כשפתח את הדלת וראני, ונודע לו שגם אני בין החולים, אמר לי „אתה תחכה גא עד שאגמור". בשבתי שמעתי לא פעם געדותיו של הרופא בצעקו לחולה „איך האב אייך דאך געזאגט איר זאלט מיר זאגן יא, ניט אוי")... והחולה מתחנן... וכשנכנסתי לבסוף גם אני, אמר לי: קודם תתן לי לנוח קצת, הן כל ענייי העיר באים אלי. אחרי כן כשבדקני ושמע ממני את פרשת מחלתי, אמר לי:

— היית אצל הרופא ש.? כן. הוא אמר לך לעשות כך וכך ורשם לך כל הרפואות האלה. כן? כן. — עניתי. ושוב הוא — „חכם שכמותו, ואיך תוכל אתה בתדרך לסדר את כל זה? מי יעזור לך? חלב? למה לך חלב? הן גם אני איני שותה חלב. בשר עוף? — נכון מאוד, בוודאי טובה היא תרנגולת. אבל מי יכין לך כל זה? הוי, הרופאים הטובים הללו הם יודעים רק מה שכתוב בסידור שלהם. שמע נא, תקח לך מגבת, תסדרה סביב הבטן בלילות, אל תאכל כל מאכל חריף". ועוד כמה עצות יעץ לי, „ואם כל זאת לא יועיל, אז תחזור אלי בעוד שבועיים ונרפא אותך לפי הכתוב בתורה"...

---

*) הרי אמרתי לך שתאמר לי „כן" ולא „אוי".

פעם, בלכתי הביתה מבית הספר, השיגתני עגלת החולה בה נסע ברוק מביקור לביקור, והיום יום חורף עז וקר, והוא בגלוי ראש, בלי מגבעת הפרוה שלו, הידועה בכל העיר.

— ד"ר! אמרתי לו, היכן הכובע, הלא כל כך קר?

— טוב שראיתיך, בוא, תשב עמי יחד, כל כך משעמם יחידי, ועלי לנסוע תמיד אל החולים העניים מקצה העיר עד לקצה השני, מפרבר לפרבר. היכן יגורו העניים שלי? היום אני יחידי, משעמם, תסע עמדי, רק שני בקורים נשארו לי...

— ד"ר, אבל אני רעב וגם עיף.

— אה, אין דבר...

כיצד אפשר לסרב? נסעתי. ספור ארוך על המגבעת. בבוקר, מספר הוא יצאתי מחבית לביקור הראשון. כמובן מצאתי בית של עני מרוד, אין לחם ואין כל, הילד חולה ובבית אין כל. מילא, לא על התשלום דברתי, אבל נחוץ לקנות רפואות, נחוץ משהו בבית. והאנשים מתבישים, מתנצלים, שאין להם, מה לשלם. ואני כיסי עדיין ריק, יצאתי מביתי בלי כסף, מה לעשות? האשה בוכה, הבעל מגרד בראשו, ואני גם אני עומד ואינני יודע מה לעשות. אמרתי להם: אל תבכו, קחו את המגבעת שלי, תעבטו אותה, תמשכנה אצל מלווה, תקבלו רובלים אחדים, תקנו את הרפואות בבית מרקחת של ברנשטין, שם יתנו לכם בזול. אני רושם כאן. אחרי כן תודיעו לי היכן המגבעת ואני אפדה אותה... ואני כבר התרגלתי כך, בלי הכובע. תאמין, כבר לא קר לי...

בדרך הוא מסביר לעגלון לאן לנסוע והעגלון שותק כל הדרך בלי להוציא הגה. אמר לי ברוק, בודאי העגלון הוא גוי. הם יודעים, שלעגלון יהודי אני משלם יותר. כשחזרנו, הוא פטר את העגלון והנה הוא יהודי...

— איר זייט א ייד? טא וואס זשע שווייגט איר *)?

— תסלח לי, — ענה הלז — אני חרש קצת. הוסיף לו רובל וקבל שלל של ברכות. פעם באה אמו לבקרו מהומל. והיא מתחננת:

— הירשע, גיי עסן, עס ווערט קאלט **)... געד בה ואמר:

שם הבית מלא חולים, הם סובלים מכאובים, ואני אשב לי לאכול במנוחה? כך את רוצה? הניחה לו אמו...

עוד בחייו היה האיש נושא לאגדות בתור ריפא עממי. עליז, אוהב בדיחות עממיות מחבב ומבדח את הבריות. עם כל זה היה ציוני אדוק, היה מורשה של חברת חובבי ציון עוד לפני הרצל ידידו. אחד המעטים שהסכים לבקורו של הרצל ברוסיה אחרי הפוגרום בקישינוב. הוא נבחר לחבר הדומה הראשונה, ואחרי פינורה על ידי הממשלה השתתף גם באספת ויבורג והחתם על המחאה שנתפרסמה ואיבד בגלל זאת את הזכות להיבחר לדומה השניה. על כך לא אהב לדבר כלל, תמיד היה מעביר את השיחה לנושא אחר. בחיי הציבור בעיר היה פעיל מאד. נוסף לפיקוח בת"ת, היה יושב ראש לחברת הספרות, שהיתה קימת בפטרבורג וסניפים לה בערי רוסיה. היה עז וחריף בוויכוחים, ביחוד כנגד הבונד והמתבוללים. זכורני מקרה אחד, כשבא לאספת החברה הנ"ל יהודי אחד, סופר בלתי ידוע ברוסית, והתחיל משבח ומפאר את היהודים ואת עם ישראל בכלל, על שמרם את תרבותם ועל שאינם „מחליפים את

---

*) אתה יהודי? למה אתה שותק?

**) לך לאכול, הרי מתקרר.

הדינר" (אינם משתמדים) וכו וכו' והנה, קם אחריו יושב הראש ברוק וחלק לו מנה הגונה: „את הקומפלימנטים שלך תשאיר בשביל עלמות עדינות, ואנו זקוקים לעובדים פשוטים, שאינם משנים את שמם (שם הסופר היה אוקוניעוו) ואינם משנים את לשונם, לשון עמם ועוד ועוד בנוסח זה.. מובן שהסופר ההוא לא הוסיף לבוא. בחברה היה ברוק, איש־שיחה נעים, מחבב צעירים. כמה פעמים בלינו במסעדות „על חשבון הרופא". הגיע לעיר תיאטרון יהודי. זה היה בימי סתיו קר. והתיאטרון לא מצא לו מקום אלא בגן (תיאטרון קיץ). הקהל היה יושב במעילים. ברוק לא ויתר אפילו על הצגה אחת. כל ערב היה מבקר שם ותמיד היה מצרף אליו מישהו מהצעירים. היה מזמין את המשחקים אל ביתו. ברוק אהב ללמוד תמיד, אהב מאד את שירי ביאליק. ערב אחד הזמינני לבוא אליו, כי מצא בשירי ביאליק מלים שפירושן נעלם ממנו. אז עוד לא הופיעו תרגומי ז'בוטינסקי (לרוסית) ושוואַרץ (ליידיש). הספריה שלו היתה די גדולה, והיתה פרוצה לכל דכפין.

בשנת 1912 עזבתי את ויטבסק ושוב לא נפגשתי עם האדם הדגול הזה. ידעתי כי לוקח לצבא בזמן המלחמה הראשונה, אחר כך עלה ארצה אבל חזר לאירופה, ובשנת 1922 מת ערירי. הניח אחריו רק את שמו הטוב ברחוב בתל־אביב הנושא את שמו.

הרב יעקב ברמן ז"ל

(תר"ל"ח—תשל"ד — 1878—1974)

הרב יעקב ברמן ז"ל, שזכה לאריכות־ימים מופלגת, לאורך שלשה דורות (כל דור, לפי מנין חז"ל — כשלשים שנה), ולראות בעיניו את ראשית התגשמותו של חזון־הדורות (תקופת ישראל במדינתו המחודשת) — היה סמל „היהודי היפה" גם בדמותו החיצונית. הדור־פנים, ישר־קומה, מטופח ומגוהץ, עינים חיות המפיקות פקחות וחן יהודי, כולו אומר כבוד והדר, הכחשה חיה לקריקטורות האנטישמיות שבכל הדורות, שהיו מציגים טפוס נאלח ומגושם, מוקצה מחמת מיאוס, ענוד „מגן דוד", ליתר זיהוי.

הוא נולד בתרל"ח — 1878 בסאלאנט פלך קובנה שבליטא, חניך ישיבת טלז, בה היה מכונה „העילוי מסאלאנט". בגיל רך הוסמך לרבנות על־ידי גאוני־התורה המפורסמים שבדור, ר' מאיר אטלס ור' יצחק־יעקב ריינס ועוד רבנים בעלי־מוניטין. תורת המשפטים למד אחר כך באוניברסיטאות פטרבורג ואודיסה. בזמן לימודיו בפטרבורג (1906—1907) היה ממניחי היסוד ל„אקדמיה למדעי היהדות" על־שם הבארון גינצבורג.

הופעות ראשונות בתנועה הציונית

הופעותיו הראשונות בתנועה הציונית היו: בועידת ציוני רוסיה במינסק (תרס"ב—1902) ובועידה הראשונה של תנועת המזרחי בלידא (תרס"ג—1903). בועידת לידא הרצה על מצב ה„ישיבות" ברוסיה, הרצאה שקדמה ליסוד „ישיבת לידא" בהנהלתו של הרב י. י. ריינס, שבה למדו תורה וגם לימודים כלליים, ובה שררה רוח הציונות הדתית־לאומית (למורת רוחם של האדוקים השמרנים, מתנגדי הציונות „הדוחקת את הקץ").

הוראה וניהול ב„ישיבת אודיסה"

בגלל רבגוניותו האינטלקטואלית היה הרב ברמן אישיות מבוקשת במקומות רבים. בשנים תרס"ז—תרס"ח (1907—1908) כיהן בהוראה ב„ישיבת אודיסה" (בשמה הרשמי

„בית מדרש גבוה לתורת ישראל"), מיסודו ובהנהלתו של הרב חיים טשרנוביץ (הידוע בשמו הספרותי „רב צעיר" במחקריו התלמודיים). בין מורי המוסד היו כמה סופרים וחכמים מאבות הספרות העברית החדשה, בהם: ח. נ. ביאליק (ספרות ודקדוק), ד"ר יוסף קלוזנר (תנ"ך והיסטוריה של בית שני), הרב חייט טשרנוביץ (מבוא התלמוד ותולדות הפוסקים), ד"ר א. ש. קמנצקי (חקר המקרא ומדעי המזרח). החזן המהולל וחוקר המוסיקה העברית פנחס מינקובטקי היה מורה לחקר המוסיקה.

בתרס"ט — 1909, כיהן הרב ברמן תקופה מסוימת כמנהל ה„ישיבה" במקום הרב טשרנוביץ, שיצא לברלין לשם השתלמות.

בגלל חילוקי דעות עם כמה מורים, על דרכי ההוראה של המקרא (לפי „בקורת המקרא" של חכמי הגויים, ולא לפי מסורת ישראל), פרש הרב ברמן מן ה„ישיבה" ועבר לכהן כרבה של העיר ברדיטשוב, בה כיהן מתר"ע עד תרפ"א, שנת עליתו לארץ־ישראל.

רבה של העיר ברדיטשוב „ירושלים דוהלין"

ברדיטשוב — עיר ואם בישראל, „ירושלים דוהלין", שאוכלוסיתה היהודית הגיעה לשש רבבות, ובה למעלה מאתיים בתי כנסיות ומדרשות, היתה עיר יהודית למופת באוקראינה, והרב ברמן מצא בה כר נרחב לעבודה צבורית, חינוכית־תרבותית וגם חברתית־סוציאלית. תשומת־לב מיוחדת הקדיש להפצת ערכי יהדות בין הנוער היהודי, שארבו לו בימים ההם פיתויי־רחוב רבים שהזמן גרמם.

בזמן מלחמת־העולם הראשונה ותבוסת הצבא הרוסי בכמה חזיתות, היו גירושים ונדודים של עיירות יהודיות שלימות ממחוזות־הספר שבליטא ובגליציה (שהצבא הרוסי פלש אליה), וברדיטשוב, הסמוכה לגבול אוסטריה, נעשתה מקום־מעבר לפליטים המגורשים היהודים, בדרך למקום גלותם במרכז רוסיה. יהודי ברדיטשוב, ובראשם הרב ברמן, נחלצו לעזרת אחיהם המגורשים והמיואשים בעירום ובחוסר כל. הרב ברמן פקד על עבודת העזרה. בקסם אישיותו ושתדלנותו (והרי הוא שלט בלשונות הדרושות למשא־ומתן עם השלטונות), הציל יהודים לקוחים־למוות, שטפלו עליהם אשמות־שוא בטחוניות כביכול.

את מעשי ההצלה של היהודים המשיך הרב ברמן בכל התמורות שחלו בממשלים (והרי בימי המהפכות, מלחמות הפרטיזנים ברוסיה לאחר מלחמת־העולם הראשונה, נתחלפו חדשים לבקרים המימשלים באוקראינה, מימשל מימשל וגזירותיו ומעשי־רישעתו).

רב צבאי ראשי ודרגת „סגן אלוף"

בזמן המימשל הדימוקרטי ברוסיה (ממשלת קרנסקי), שלאחר „מהפכת פברואר", ומתן שוויון־זכויות ליהודים, נתכוננה גם רבנות צבאית ראשית והרב יעקב ברמן נתמנה לרב ראשי של החזית הצבאית הדרומית־מזרחית. מינויו של הרב ברמן ביוני 1917 לרב צבאי ראשי, בדרגת „סגן אלוף", היה בו מאורע חשוב בחיי היהודים ברוסיה, אחד מסימני החירות הלאומית — אמנם רק לזמן קצר בלבד, עד התבססותו של המשטר הבולשביסטי והמשכת הדיכוי הלאומי של היהדות הרוסית.

גם בתפקידו כרב צבאי ראשי, — שטוראים היו חולקים לו כבוד ומצדיעים לפניו, כמקובל בצבא — פעל הרב ברמן הרבה, ומילא תפקידים ממדרגה ראשונה בעידוד חיילים יהודים פצועים שהיו מאושפזים בבתי־חולים, ובקשירת קשר עם משפחותיהם ב„עורף". גם לחיילים השבויים היהודים מצבאות האויב דאג הרב הצבאי: אספקת טליתות־ותפילין וסידורי־תפילה, וכן ספרי קריאה בעברית ובאידיש, וכן קביעת תפילת בצבור, אספקת מאכלים כשרים, ועוד.

בשנות מלחמת האזרחים

בימי המימשלים של „אוקראינה העצמאית" — תחילה של ממשלת ההטמאן סקורופאדסקי, בחסות הכובשים הגרמנים, ואחר כך בימי שלטונו של הצורר פטלורה,

שלטון שהיה טבול בדמם של רבבות יהודים שנטבחו על־ידי כנופיותיו, — רבו פעולות ההצלה והמגן של הרב ברמן אצל השלטונות. בכנסיה הלאומית הראשונה (האחרונה) של הקהילות היהודיות באוקראינה, שנתכנסה בקיוב, במשך ששה ימים, בסוף אוקטובר ותחילת נובמבר 1918, עמד הרב ברמן בראש ה„גוש" של הארגונים הדתיים שהתלכדו בשם „אחדות", ומילא תפקיד נכבד באותה כנסיה, שנועדה לגבש את „האבטונומיה הלאומית" ליהודים, שהשלטונות הכריזו עליה. ה„גוש" הדתי הזה, שתמך ברוב ההחלטות שהציעו הסיעות הציוניות שהשתתפו בכנסיה (בהן: תביעות הכנסיה לועידת־השלום שעמדה להתכנס לאחר מלחמת־העולם „להחזיר לעם ישראל את ארץ מולדתו ההיסטורית", שנכבשה מידי התורכים), וכן החלטות על שמירת הצביון הלאומי של הקהילות ועדיפות הלשון העברית בבתי־הספר היהודים המוחזקים על־ידי הקהילות — קבעו את דמותה של „האבטונומיה הלאומית" של יהדות אוקראינה, למורת רוחם של אנשי ה„בונד" ויתר הבוגדנים היהודים שהשתתפו באותה כנסיה... בכל ההחלטות רב היה חלקו של הרב ברמן — שהיה חבר הנשיאות של הכנסיה, וכן נבחר למוסד הקבוע העליון, שעליו הוטל הטיפול בעניני האבטונומיה הלאומית (השם הרשמי של המוסד היה „הועד הפועל הלאומי של יהודי אוקראינה"), שלא האריך ימים, כשם שלא האריכה ימים „הריפובליקה הלאומית" של אוקראינה.

הרב ברמן בארץ־ישראל

תקופה חדשה בחייו של הרב ברמן התחילה בתרפ"א (1921), עם עליתו לארץ־ישראל. כאן בארץ הקדיש את עצמו, בכל כשרון הארגון שלו ורוחב־דעתו לחינוך הדתי־הלאומי של הדור הצעיר, עתידה של האומה. תחילה — כמנהל בתי־הספר „נצח ישראל" בפתח־תקוה (בשנים תרפ"ב—תרפ"ד), ואחר כך (מתרפ"ה עד תש"ד) כמפקח ראשי על בתי־הספר של זרם המזרחי וכסגן־מנהל מחלקת החינוך של המוסדות הלאומיים. בתקופת כהונתו כמפקח ראשי וכסגן־מנהל, גדלה רשת החינוך של הזרם הדתי־לאומי פ י ע ש ר ה.

בהזדמנויות שונות לא משך הרב ברמן את ידו גם מפעולה סוציאלית, שנתנסה בה בחוץ־לארץ. בזמן מאורעות־הדמים בסביבות ירושלים בתרפ"ט—1929, יסד את ועד העזרה לפליטי ח ב ר ו ן ולנפגעים אחרים.

כשליחות התנועה הציונית לתפוצות ישראל

כאחד מראשוני התנועה הציונית, כיהן במשך שנים רבות כחבר הועד הפועל הציוני ובשליחותה, וכן ביקר בשליחות הסתדרות המזרחי שעמד בראשה בארץ־ישראל (בשנים תש"ו—תש"ח), בכמה מארצות אירופה, בארצות־הברית ובארצות אמריקה הלטינית, השתתף בועידות ציוניות בארצות הנ"ל והביא את דבר ארץ־ישראל החדשה ליהודי התפוצות.

מיסד מכון ללימודי היהדות

בתש"י — 1958, יסד הרב ברמן בירושלים — באישורו של ז. שזר, שר החינוך בימים ההם (ואחר כך — הנשיא השלישי של מדינת ישראל), מכון תורני־פדגוגי להכשרת מורים למקצועות שונים ובעיקר ללימודי היהדות. את המכון הזה העביר בתשכ"ד לעיר רחובות, בה קבע את מושבו לעת זקנה. במכון זה, המסונף לישיבה התיכונית „הדרום", הורחבה תכנית הלימודים, ומאות תלמידים שקיבלו שם את הכשרתם, משמשים כמורים בבתי־ספר יסודיים ועל־יסודיים ברחבי הארץ וגם בחוץ־לארץ.

ספרי לימוד ועזר בהלכה

לברכה מיוחדת ראויים ספריו של הרב יעקב ברמן לנוער ולעם. אלה הם „יין ישן בכלי חדש", כמה מהלכות־היסוד, הנוגעות לאורח־חייו של אדם מישראל, הגיש הרב ברמן בסגנון משופר וברוח הזמן. ספרונו הראשון „פרקי שולחן ערוך" (הוצאת

„אמנות", תר"ץ), שנערך על־פי „קיצור שולחן ערוך", של הרב שלמה גאנצפריד, שנעשה לספר־עם מקובל בכל תפוצות ישראל, וזכה לעשרות מהדורות ולעיבודים רבים. מקוצרים ומוארכים. בניסוחו של הרב ברמן יש מזיגה נאה של הלכה והיגיאנה. בעוד שהרב גאנצפריד מדגיש בפרטי־פרטים, את הצד ההלכתי — למשל — שבנקיון הגוף קודם תפילת שחרית, מדגיש הרב ברמן את הצד ה ה י ג י א נ י. הרי כמה שורות מן הפרק החמישי של החוברת „פרקי שולחן ערוך", ששמו „הנקיון":

„כשם שהאדם מצווה על נקיון גופו מבחוץ, כך הוא מצווה על נקיון גופו מבפנים. ולא עוד אלא שבריאותו של אדם ורפואתו תלויה בו. והזהירה התורה על רפואת הגוף ועל בריאותו, כמו שנאמר „ונשמרתם מאד לנפשותיכם" (דברים ו', ט"ו), ואומר „אשר יעשה אדם וחי בהם" (ויקרא י"ד, ה')".

ובהסברה מתנכת מנוסחים גם דברי ההלכה למצוות ציצית ותפילין לפרטיהן. בהרצאה מלבבת ובדברי־נועם מרצה הרב ברמן גם בספרו „הלכה לעם" (הוצאת א. ציוני, תל־אביב, תשכ"ד) על „חגים וזמנים, צומות, תשובה וימים נוראים" — „הלכות מוסברות ומבוארות על־פי המקורות, וסדורות מחדש למקרא העם ולמורה עם תלמיד". אף כאן ניתנות ההלכות, שהן בטבען חמורות־פנים, בצורה ערבה ומושכת־את־הלב.

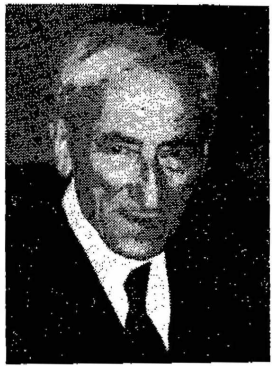
ספרונו של הרב ברמן „תורת המדינה" (יצא בסיוע „מוסד הרב קוק", ירושלים, תש"ד), הוא מחידושי הזמן. ההלכה היהודית עתיקת־היומין קיימה את עם ישראל בכל הדורות ובכל הגלויות. אבל בקיום מצוות „התלויות בארץ" הלה הפסקה ממושכת. עם התחדשות הישוב היהודי בארץ־ישראל, ובפרט עם התחדשות המדינה בימינו, ניתנה אפשרות ליהודי שומר־מצוה לשום ולקם הרבה מן המצוות התלויות במוסד מלבד מצוות כלליות (הנוגעות לחקלאות ועוד), יש הרבה מצוות התלויות במוסד המדינה עצמו, מהן „הלכות היסטוריות" בלבד, כגון בנין בית־הבחירה, סנהדרין, ועוד), ומהן הלכות היכולות לשמש דוגמה להנהגת המדינה גם בימינו, כגון תקציבים ומסים, חובת גיוס, שופטים ופקידים, בריתות וחוזים בינלאומיים, יחסי מלחמה ועוד.

הרב יעקב ברמן לא היה היחיד, שעסק, מאז קום המדינה, בהלכות מדינה, אבל כשנתו ברורה, והרבה יש לנו ללמוד מתורת המדינה ויהודית הקדומה שהוא מזכיר לנו בספרו. דומה, כי בספרו „תורת המדינה" מצא הרב הישיש, שוכה לאריכות־ימים מופלגת (בן צ"ו), גמול רב לפעילותו במשך עשרות שנים בתנועת התחיה הלאומית ובחינוך הדתי־לאומי.

בל' בניסן תשל"ד (22.4.74) השיב הרב ברמן את רוחו לאלהים, ומצא את מנוחתו בעיר־המדע ר ח ו ב ו ת, שבה טמון גם הנשיא ה ר א ש ו ן למדינת־ישראל המחודשת.

א. שמואלי

המהנדס יצחק וילנצ'וק ז"ל

מפעם לפעם עוזבים אותנו אלה, אשר היינו קשורים עמהם בימי נעורינו. בסוף דצמבר 1974 נפטר בתל־אביב בגיל 80 המהנדס יצחק בן יעקב וילנצ'וק. חבר ורע מימי היותנו סטודנטים בפטרוגראד בשנות מלחמת העולם הראשונה וימי המהפכה 1917.

יצחק וילנצ'וק נולד ב־1894 בעיר בריאנסק, מרכז תעשיה כבדה בפלך אוריול ברוסיה המרכזית. מחוץ לתחום המושב. בגמרו את בית־הספר התיכון הצליח להכנס לפוליטכניקום בפטרוגראד. באותם זמנים, צריך היה בחור יהודי להיות תלמיד מצוין, כדי לזכות להתקבל לבית ספר גבוה בעיר הבירה.

למרות היות עיר מולדתו מרוחקת ממרכזי היהדות, נעשה וילנצ'וק לציוני עוד בגיל צעיר, והיה פעיל בשורות הנוער הציוני ולאהבת נעורים זו נשאר נאמן עד יומו האחרון.

בתחילת שנת 1915 יסד יצחק וילנצ'וק, ביחד עם כמה סטודנטים מבתי ספר גבוהים אחרים, את ארגון הסטודנטים הציונים „החבר". זכיתי גם אני להיות בקבוצה הזאת. התעוררות הרגש הלאומי בזמן המלחמה כתוצאה מגרושם האכזרי של המוני היהודים מהשטחים הקרובים לחזית המערבית על ידי הגנרל יאנושקביץ, עוזרו של הנסיך הגדול ניקולאי ניקולאיביץ, מצד אחד, כניסת תורכיה למלחמה והתקוות להטבה בתנאי עליה ובנין ארץ־ישראל אחרי כריתת השלום בעתיד, מצד שני, נתנו דחיפה להתעניינות בציונות אצל ההמונים וביחוד אצל הנוער היהודי.

הקבוצה המיסדת של „החבר" נעשתה למרכז כל־רוסי עם סניפים ברוב הערים האקדמאיות והתחלנו להוציא לאור בטאון משלנו בשם „יברייסקי סטודנט" (הסטודנט העברי). יצחק וילנצ'וק השתתף בכל הישיבות והועידות של „החבר", לחם בעד הרעיונות שלנו במתנגדי הציונות לסוגיהם (אסימילטורים, בונדאים, אידישיסטים, „כיימיסטים", ס"ס וכו'). למרות היותו עמוס לימודים לא החסיר ישיבות, ואני זוכר אותו כשהוסיע בלילות חורף קשים בפטרוגראד לישיבה שלנו עם ספרים, מחברות וסרגל שרטוט גדול.

בהיותו בעל הגיון בריא ושכל ישר והשקפות ברורות ומבוססות, לא אהב וילנצ'וק את הפתוס המלאכותי, את המליצות הארוכות ואת הפלפול. היה לו כשרון ניסוח קולע ומדויק.

כל אחד מחברי הקבוצה שעמדה בראש „החבר" בא אל הציונות ובין אותה לפי דרכו. יצחק וילנצ'וק מצא תמיד את הדרך להבליט את מה שמאחד את כולנו,

להסיק את המסקנה המעשית. הסעיף הראשון של המצע שנתקבל בועידת „החבר" הראשונה, הבלתי ליגלית שנתקיימה במוסקבה, קבע בתור מטרת „החבר": „להכין קדרים (שורות) של נוער בעל חינוך לאומי והשכלה ציונית בשביל עבודה מעשית בא"י ולשרות העם". יצחק וילנצ'וק קיבל את הדברים האלה כנר לרגליו ונשאר נאמן להם עד יומו האחרון.

אחרי המהפכה נתגבשו וקבלו צורות ארגוניות זרמים רעיוניים שונים בציונות הרוסית. וילנצ'וק הצטרף לתנועת צעירי־ציון־התאחדות, התמסר לעבודה בה והיה מראשי דבריה. בזמן מאסרי הציונים בלנינגראד, נאסר וילנצ'וק, נידון לשלוש שנים של גלות ונשלח למקום נידח בצפון מזרח של רוסיה האירופאית, לאוסטסיסולסק, שהיה מרוחק מתחנת רכבת הקרובה מאות קילומטרים, זאת היתה התקופה שאסירי ציון אחרי המשפט היו ברובם מקבלים מהממשלה החלפת גלות בהיתר לעזוב את גבולות ססס"ר ולעלות ארצה. וילנצ'וק, כנראה בגלל מעמדו הבולט במפלגתו, שהיה ידוע לשלטונות, לא זכה בהחלפה זו. אחרי חדשים מועטים החליט לברוח מהגלות וביצע את המעשה הנועז בעזרת אשתו וחבריו שהיו בחופש. את פרטי הבריחה תאר וילנצ'וק במאמרו בקובץ „נפתולי דור" א' (תל־אביב, תש"ח). כחצי שנה אחרי הבריחה עוד נשאר ברוסיה והמשיך להיות פעיל במחתרת, עד שהצליח לעזוב את רוסיה. השתתף בועידה העולמית של החלוץ בדנציג ב־1926 שם נפגש לראשונה עם בן גוריון ואהרונוביץ. ב־1927 עלה לארץ חלומותיו.

עבודתו הראשונה בארץ בתור מהנדס היתה בהקמת תחנת החשמל על שפת הירדן — השלב הראשון לאלקטרופיקציה של הארץ לפי תכניתו הנועזת של פנחס רוטנברג. אפשר לתאר מה היו רגשותיו של המנוח, אשר בא מרוסיה הסובייטית, ארץ עשירה ורחבת ידיים, ששם דברו עדין ב־1926 על דניפרוסטרוי ואלקטרופיקציה, והוא זכה כבר לעבוד בבנינה של תחנה אלקטרוהידראולית על נהר קטן וצר בארץ קטנטונת.

אחרי בנין תחנת רוטנברג, מלא יצחק וילנצ'וק תפקידים חשובים אחרים בבנין הארץ, ביחוד באלה הקשורים במשק המים. עמד בראש מפעל המים הארצי, אשר נתאחד אח"כ עם „מקורות". מלא תפקיד חלוצי ביסוד התעשיה הצבאית שלנו, לפי הזמנתו האישית של בן גוריון. היה יו"ר הנהלת מחצבי ישראל. כושר עבודה, ידיעות רחבות, תפישה מהירה, דייקנות ומשמעת עמדו לו במילוי תפקידיו המרובים במקצועו. ביחד עם זה נשא וילנצ'וק בעולם של תפקידים ציבוריים חשובים, היה יו"ר אגודת המהנדסים והארכיטקטים, היה חבר מועצת עירית ת"א, היה חבר הקורטוריום של הטכניון החיפאי וגם עזר להתאקלמות עולים חדשים.

בחייו הפרטיים היה חבר טוב ורע נאמן. היה בעל חוש הומור וסקפסיס, בלי סנטימנטליות חיצונית בהליכותיו, הארגשי בו את טוב ללב ואת הנכונות לו בלי סנטימנטליות חיצונית בהליכותיו, הירגשת בו את טוב הלב ואת הנכונות לעזור לכל הפונה אליו.

השתתף עם ותיקי ציוני רוסיה בארץ בהוצאת 2 קבצי „קציר" לתולדות הציונות ברוסיה ושל הספר „התנועה הציונית ברוסיה" מאת יצחק מאור.

ישעיהו פכזנר

מרדכי ניישטט

ארכיון של קהילות לטביה ואסטוניה

רעיון טוב הגו כמה מיוצאי לטביה בישראל, והוא — להקים ארכיון היסטורי של קהילות לטביה ואסטוניה. דומה שהרעיון נולד בבחינת מצוה גוררת מצוה. המעשה הגבון הראשון היה בכך, שבקשתם להציב יד ושם ליהודי ארצות אלו ולקהילותיהן, לא נטו היוזמים להקים בתל־אביב בנין גדול או קטן למטרה האמורה. בית מעין זה באחת הערים הגדולות עלול היה, חלילה, על פי הנסיון, לעמוד בלתי־מנוצל וריק ללא תוכן ורוח חיים. חוששני שכבר היו דברים מעולם וד"ל. הנהלת איגוד יוצאי לטביה ואסטוניה החליטה לעומת זה בשעתו להציב זכר לקהילות שנכרתו ע"י השתלטות במוסד חי ורב־תועלת, כגון המרכז הקהילתי רב־הפנים שמטעם המועצה האיזורית חוף השרון שליד קיבוץ שפיים (בו מצויה מראשית ימיו קבוצה נכבדה של יוצאי לטביה).

הגדרנו את המשימה אשר לפנינו בזו הלשון: לאתר, לאסוף, לרכז, למיין, לתייק, לקטלג ולאכסן במקום המיועד כל חומר היסטורי הנוגע לתולדות יהדי לטביה ואסטוניה על קהילותיהן מאז היווסדן ועד חורבן בשואה בימי מלחמת העולם השניה, עד בכלל. משימה מקיפה מעין זו מתחלקת מטבע הדברים לכמה וכמה מישורים. נציגה אחדים מהם:

לאתר ולהשיג את העתונים וכתבי־העת שהופיעו בקהילות הגדולות או לפחות את תצלומיהם; להשיג ולרכז את כל הספרים והמחקרים על תולדות קהילות לטביה ואסטוניה וכן ליזום כתיבת מונוגרפיות על קהילות שונות; לערוך רשימה קטלוגית ולנסות להשיג את כל הספרים שהופיעו בקהילות על נושאים יהודיים בשפות שונות, ובעיקר בעברית ויידיש, וכן את כל אותם הספרים שמחבריהם חיו את חייהם ויצרו בקהילות לטביה ואסטוניה או שהם מיוצאי הקהילות; לפי המתוכנן יהוו מאות ספרים אלה ובהם ספרי קודש וכתבי רבנים, ספרי בלטריסטיקה ושירה, ספרי מחקר, פולמוס פוליטי ומפלגתי, ספריה מיוחדת למעיין ולחוקר.

להלן יש בדעתנו לאתר ולקבל לרשותנו למשמרת בארכיון את עזבונותיהם האישיים של אישי ציבור או אנשי־עט מיוצאי לטביה ואסטוניה שעלו ונפטרו בארץ (ואולי גם בחו"ל) — הומר המכיל תעודות היסטוריות בעלות ערך ואשר אם לא ייאספו מידי היורשים עלולות הן לרדת לטמיון, כפי שקרה, לצערנו, בעשרות מקרים ידועים ושלא נודעו.

עוד יש בדעתנו לערוך ראיונות מוקלטים עם אישי ציבור, מחנכים, רבנים ואנשי־רוח יוצאי לטביה ואסטוניה, שהיו פעילים במישורים השונים בשעתו בקהילות על מנת שזכרונותיהם יוכלו לשמש חומר עבור החוקרים בעתיד. כמו כן נערוך כרטסת של כל האישים שיצרו בקהילות בכל מישור שהוא בכל התקופות — כולל אלה שמוצאם וביתם גידולם בלבד היו בלטביה או באסטוניה. בעתונות העברית שהופיעה במזרח אירופה עד מלחמת העולם הראשונה מצויות מאות כתבות מקהילות השונות, איתורו, צילומו וריכוזו של חומר זה יספקו את צרכי החוקרים המבקשים נתונים על עברן של קהילות גדולות וקטנות יותר.

עריכת מ י פ ו י הקהילות — זהו נושא שאנו מייחסים לו חשיבות מרובה. במה דברים אמורים? הקהילות הגדולות כגון ריגה, טאלין, דווינסק, ליבוי, רזיצה — לא תישכחנה גם אם לא נוסיף לאגור חומר על עברן. אך היו ונתקיימו ונכרתו בשואה עשרות קהילות זעירות בנות 20—50 משפחות, ששרדו מהן בודדים, אודים מוצלים מאש השואה; אם לא נאגור עדויות עליהן וכל חומר שעדיין אפשר לאתרו — עלול זכרן של קהילות אלו לסוף בעוד דור. וחובה עלינו להצילן מתהום הנשיה להציב יד ושם לה, לקודשיהן (בתי־כנסת וכו') וליחודיהן באיזכור ורישום משפחותיהן אחת לאחת.

האם יהיו הארכיון והספריה שלידו בשימוש התשובה לשאלת זו מהווה אבן־בוחן להצדקתו של המעשה שאנו טורחים בביצועו. והתשובה היא חיובית. המפעל בתור אגף של מרכז קהילתי פעיל ובי"ס אזורי, שבין כתליהם באים יומיים מאות תלמידים ובני נוער, יהיה פתוח לכול, אם לביקור בפינת התצוגה, אם להתיחדות עם יהודי התפוצות ואם לעיון ולמחקר למען תלמידים ושוחרי דעת. אשר ללימוד ומחקר והכנת עבודות בכתב על קהילות ואישיהן — עוד תועלינה הצעות בבוא היום.

הועדה לריכוז חומר מפי עולי ברית המועצות

עם גילויי ההתעוררות הציונית והלאומית בקרב יהדות ברית־המועצות בשנים האחרונות, אחרי דיכוי טוטאלי והתכחשות לערכי הלאומיות והתרבות העברית במשך תקופה למעלה מיובל שנים ע"י השלטונות הסובייטיים ועם קילוחי העליה משם הכרוכים במאמצים מרובים, סבל רב והקרבה מתוך יסורים נפשיים וגופניים עילאיים. התארגנה ע"י מערכת „העבר" ועדה מיוחדת בראשותו של מר יצחק מר[אס] — יו"ר התאחדות עולי ברית־המועצות בישראל, שמתפקידה להביא לידי ביטוי ספרותי והיסטורי את הנם והפלא שחלו בדורנו זה ולציין מתוך סיפוק רב, כי קם דור חדש בכרית־המועצות, דור של יהודים שאינם מפחדים מן המשטר הטוטאלי ומוכן להילחם על חירותו לעלות לישראל.

הועדה ניגשה לפעולותיה הארגוניות: הוציאה שאלונים למראיינים, שיופצו בין העולים הנ"ל, בעברית, יידיש ורוסית, מתוך מגמה לפרסם קבצים מיוחדים בשם „מפי עולים". כמו־כן קיבלה מערכת „העבר" לשם מטרה זו תיבורים מטעם המרכז לתיעוד יהדות מזרח אירופה. שע"י האוניברסיטה העברית בירושלים, בנושא „דרכי לישראל — עבודות של עולים מבריה"מ".

מהראוי לציין את יחסו האדיב של חבר הנהלת הסוכנות היהודית וגזברה מר א"ל דולצין, שהנתו אחיעזר ואחיסמך והתומך בפעלנו זה בנאמנות ובהבנה לתופעה זו שהתרחשה לעם ישראל בדורנו זה בקרב יהדות ברית־המועצות, שבמידה מסויימת נואשנו ממנה. ועלינו — על הישוב בישראל ועל כנסת ישראל בעולם כולו לקדמה בברכה ובהערכה עילאית כדברי הנביא ישעיהו: „ואמרת בלבבך מי ילד לי את אלה ואני שכולה וגלמודה ושורה ואלה מי גידל"...

(הערה למאמרו של צ. הרכבי „נסיון סרק של ליטון היידיש בברית המועצות").

לאחר הדפסת המאמר התברר לנו, כי ד"ר × הנזכר שם (עמ' 83, הערה 1) הוא ד"ר ל. זאמנהוף, יוצר שפת האספרנטו, שעסק כעיסוק צדדי גם בפילולוגיה של שפת יידיש.

המערכת

מפתחות „העבר" א'-כ' *)

א. לפי הענינים

א ג ר ו ת

אברמוביץ, שלום יעקב (מנדלי מו"ס)
2 אגרות אל אחד העם: ג' 143-145 (1)
לבתו חנה אברמוביץ: ט' 174-175 (2)

אופישקין, מנחם
כ"ד אגרות אל י. אייזנשטאדט-ברזלי: י"ב 29-50 (3)
13 אגרות אל ח. נ. ביאליק: י"ב 50-57 (4)
2 אגרות אל מ. דיזנגוף: י"ב 58 (5)
8 אגרות אל ח. וייצמן: י"ב 59-65 (6)

אחד העם
למנדלי מו"ס: ג' 143-144 (7)
אגרות אל א. דרויאנוב: ה' 159-160; 162-163 (8)
לש. דובנוב: ה' 160 (9)
למ. סמילנסקי: ה' 160-161 (10)
אגרות אל מ. בן-הלל הכהן: ה' 161-163 (11)
לי. ח. רבניצקי: ה' 162 (12)

אנ-סקי, שלמה
למ. בן-עמי: ט' 173-174 (13)
3 אגרות לח. נ. ביאליק: י"א 88-91 (14)
2 אגרות לח. נ. ביאליק: ט"ו 300-303 (15)
10 אגרות לרוזה מונסזון: י"א 92-105 (16)
21 אגרות לרוזה מונסזון: ט"ז 205-229 (17)

גורקי, מקסים (חתום: א. פישקוב):
2 אגרות לל. יפה ג' 122-123 (18)

גינצבורג, דוד
להרב מ. נ. ירושלימסקי: ו' מול עמ' 132 (19)
להרב מ. נ. ירושלימסקי: י"ד 212-213 (20)

דובנוב, שמעון
למ. אונגרפלד: ט' 169 (21)
לא. אטינגן: ט' 173 (22)
לפרופ' א. אלבוגן. ח' 157 (23)
לח. נ. ביאליק (1903): א' 18-19 (24)
10 אגרות לח. נ. ביאליק: ח' 109-111, 161 (25)
לח. נ. ביאליק: ט' 169 (26)
5 אגרות למ. בן-עמי: ט' 170-172 (27)
לנ. ברודסקי (בנארי): ח' 118 (28)
לסוניה ונ. באנרי: ח' 118-119 (29)
לאב. גולדברג: ח' 158-159 (30)
לפרופ' א. גולקוביץ מטארטו: ח' 164 (31)
4 אגרות לרוזה גינוסר: ח' 120-123 (32)
למ. דודזון (בית-דוד): ח' 123 (33)
3 אגרות למ. דיזנגוף: ח' 125-126 (34)
לב"צ דינבורג-דינור: ח' 127 (35)
13 אגרות לש. א. הורודצקי: ח' 127-134 (36)
להוצאת „הספר": ח' 160 (37)
לועד המרכזי של ההסתדרות הציונית (פטרוגרד): ח' 153 (38)
לועדת התרבות של הסתדרות העובדים העברית בת"א: ח' 145 (39)
לועידה העולמית השניה של „החלוץ" (ברלין, 1923): ח' 157 (40)
ברכה ליובל „החלוץ" (1928): ח' 161 (41)
לועידת אגודת הסטודנטים היהודים מ-הו"ל בגרמניה: ח' 158 (42)
לחבורת מורים ועסקנים בטאלין: ח' 164 (43)
ל„חברא קדישא" בריגה: ח' 162 (44)
למערכת „יודישה רונדשאו": ח' 163 (45)
ליט"א: ח' 159-160 (46)
8 אגרות למ. בן הלל הכהן: ח' 134-144 (47)
לדוד כהנא: ט' 166 (48)
לו. לאצקי-ברטולדי: ח' 160-161 (49)
לו. לנין: ח' 155-156 (50)
לסטאניסלב מאצקיביטש: ח' 162-163 (51)
למועצת הקהילה היהודית בפטרוגרד: ח' 153-154 (52)
3 אגרות למנדלי מו"ס (ש"י אברמוביץ): ט' 167-169 (53)

*) סודרו ונערכו ע"י א. אהרוני.

לה. סליוזברג: ח' 161־162 (54)
5 אגרות לד. פסמניק: ח' 141־143 (55)
לנת פרילוצקי: ח' 159 (56)
לל. צניציפר (רפאלי): ח' 144 (57)
2 אגרות לאליעזר צ'ריקובר: ט' 172־173 (58)
למערכת קובץ היובל לנ. בירנבוים: ח' 158 (59)
2 אגרות לקומיסריון החוץ במוסקבה: ח' 154־156 (60)
לו. ראדלוב: ח' 153 (61)
לז. רביגוביץ ול. היילפרין: ח' 145 (62)
2 אגרות לי. ח. רבניצקי: ח' 110־111; 116 (63)
לר. שוחט (עורך „הרמה"):ח ' 164־165 (64)
לח. ג. שפירא: ח' 165 (65)

דינור־דינבורג, בן־ציון

אל אגודת הסופרים בישראל: כ' 37 (66)
לי. אריכא: כ' 38 (67)
5 אגרות לח. נ. ביאליק: כ' 30־36 (68)
2 אגרות לא. י. בראוור: כ' 38־39 (69)
לאשר ברש: כ' 40 (70)
ללאה גולדברג: כ' 40 (71)
לאפרים דוידזון: כ' 40־41 (72)
לש. א. הורודצקי: כ' 41־42 (73)
לש. הלקין: כ' 42־43 (74)
למ. וילנסקי: כ' 43־44 (75)
ליוחנן טברסקי: כ' 44־45 (76)
לא. טרטקובר: כ' 45 (77)
לש. צמח: כ' 46 (78)
לג. שופמן: כ' 46־47 (79)
לד. שמעוני: כ' 47 (80)

הילולא, משה

לעורך „המליץ": י"ד 217 (81)

הרכבי, אברהם אליהו

לק. ז. ויסוצקי (ואחד העם): ג' 146־147 (82)

וילנסקי, יהודה לייב ניסן

ז' מכתבים למרכז „בני משה": י"ד 202־209 (83)

חיוג, מ.

ח' אגרות לאברהם קריב: י"ח 263־279 (84)
ז' אגרות לאברהם קריב: י"ט 238־270 (85)

טברסקי, יוחנן

לח. נ. ביאליק: ט"ו 303־304 (86)

טורגנייב, איוואן

לי. סורקין: ב' 110 (87)

יפה, לייב

אל מקסים גורקי: ג' 122 (88)

כהן, ארולף (מכיר יק"א בפטרבורג)

2 אגרות להרב מ. נ. ירושלימסקי: י"ד 213־214 (89)

כין, בן־ציון

2 אגרות לח. נ. ביאליק: ו' 22־24 (90)

לילינבלום, משה לייב

לפרופ' ה. שפירא: י"ז 234־235 (91)
לא. קמינקא: י"ז 235־236 (92)

מאפו, אברהם

לי. ל. מאנדעלשטאם: ה' 154־155 (93)
למתתיהו אחיו: ה' 156 (94)
לא. ב. וולף: ה' 156 (95)

מגיד, דוד

2 אגרות לש. בובר: כ' 130־131 (96)
לא. שבדרון: כ' 131־134 (97)

מגיד־שטיינשניידר, הלל נח

לש. בובר: כ' 128־130 (98)

ניסנבוים, יצחק

3 מכתבים למ. הילולא: י"ד 218־219 (99)

סורקין, יוסף

לא. טורגנייב: ב' 106־107 (99א)

פיינברג, דוד

2 אגרות להרב מ. נ. ירושלימסקי: י"ד 214 (100)

פין, שמואל יוסף

אל י. ל. גורדון: י"ד 117 (101)

פרוזור, משה הכהן

10 אגרות לי. ל. גורדון: ט' 178־193 (102)
36 אגרות לי. ל. גורדון: י"א 131־178 (103)

צדרבוים, אלכסנדר

7 אגרות לי. ג. חישין (חג"י): ב' 145־156 (104)
7 אגרות לי. ג. חישין (חג"י): ג' 152־159 (105)

קוריבקוב (קאראבקאוו), הלל:

למשה הילולא: י"ד 219 (106)

קנטור, יהודה לייב

13 אגרות לד. פרישמן: ד' 136־150 (107)

רבניצקי, יהושע חנא

3 אגרות לאחד העם: ג' 148־151 (108)

שילמן, קלמן
3 אגרות לשלום־עליכם: ב' 142־143 (109)
שלום עליכם
2 מכתבים לעורך „המליץ" (בענין קלמן שולמאן): ב' 143־144 (110)

א י ש י ם
(לפי א"ב של שמות האישים)

אביגל (בויגל), מ. א.: ז' 27 (111)
ט"ז 102, 104, 106־107 (112)
אבינועם־גרוסמן, ראובן: כ' מול עמ' 282 [ת] (113)
אבן־שמואל (קויפמן) יהודה: י"ד 272 [ת] (114)
י"ד 373 (115)
ר' אברהם יהושע העשיל (האדמו"ר מאפטא): י"ח 79 (116)
אברמוביץ אריה: 314 [ת] (117)
י"ה 314־315 (118)
אברמוביץ זאב: י"ח 118 [ת] (119)
י"ט 274־278 (120)
אברמוביץ, ש. י. (מנדלי מו"ס):
י"א מול עמ' 104 [ת] (121)
ט"ז 261 (122)
ט"ו 261 [ת] (123)
262—267 (124)
אברמסון, שכנא (ציר הדומה השנתה):
ז' מול עמ' 65 [ת] (125)
אגילי ישי': ט"ז 90 [ת] (126)
ט"ז 90־96 (127)
אהרונוב, שניאור: ט"ו מול עמ' 48 [ת] (128)
אהרינסון, גריגורי: ט"ו 305 [ת] (129)
ט"ו 305־307 (130)
אהרונסון, מאיר: י"ב מול עמ' 81 [ת] (130א)
אהרונסון, נחום (פסל): י"ז 248 (131)
אורבוך, פסח: ט"ו 279־280 (132)
אזמטרזונורפסקי, משה: ג' 111 (133)
[ת] ז' מול עמ' 64 (133א)
אזמטרינסקי, משה מאיר: ה' 126 (134)
אופרשקין, מנחם
א' 66 (135)
י"ב 3 [ת] (136)
י"ב מול עמ' 17 [ת] (137)
י"ב 3־28 (138)
י"ב 29 (139)
י"ב 50־52 (140)
י"ב 59 (141)
י"ד 82־84 (142)
ט"ו מול עמ' 32 [ת] (143)
אופטושו, יוסף
י"א 31־32 (144)
אורון־אורחזב, שמואל: י"ח 317 [ת] (145)
י"ח 317 (146)
אזרוסזכ, מרגי דימטרוביץ: ה' 74־84 (147)
אוריצקי, מ.: ט"ו מול עמ' 32 [ת] (148)
אירשאנסקי, אליהו: ג' 111 (149)
כ' 49 [ת] (150)
כ' 49־61 (151)
אחד העם: ב' 91־92 (152)
ג' 143־151 (152א)
אטינגר, חיים: כ' מול עמ' 10 [ת] (153)
אטינגר, רחל: י"ח מול עמ' 289 [ת] (154)
אטינגר, שלמה: י"ג 110 (155)
אינגאטיים, ניקולאי פאוולוביץ:
ט' 86־87 (156)
ט' 87־88 (157)
י' 5־82 (158)
אינם, חנוך, הרב: ג' 89 (159)
אידלסון, אברהם (בן דוד):
א' 150 (159א)
ב' 32־33 (159ב)
י"ד מול עמ' 33 [ת] (160)
י"ד 47־49, 76־77 (161)
ט"ו מול עמ' 32 [ת] (162)
אדדר הוד: ט"ו 160 (163)
איזראילזון, יעקב: ו' 89 (164)
ז' 18־19, 23 (165)
י"ג מול עמ' 160 [ת] (166)
איטקין, חיים ליב, הרב: ג' 89 מול עמ' 94 [ת] (167)
(167א)
ו' מול עמ' 128 [ת] (167ב)
אייזנשטדט, יוסף: י"ג 196־197 (168)
אייזנשטדט, משה אליעזר:
ט' 144־145 (168א)
י"ד 159 [ת] (169)
י"ד 159 (170)
ט"ו מול עמ' 48 [ת] (171)
אייזנשטדט, שמואל:
ט"ו מול עמ' 176 [ת] (172)
אייבנבאום, יעקב: י"ג 109־110 (173)

אכפלרוד, פ.: ט"ו מול עמ' 32 [ת] (174)
אלטמן, מנשה: ג' 60 [ת] (175)
ג' 60-61 (176)
אלטמן, שלום: ה' 169 [ת] (177)
ה' 169-170 (178)
י"ז 12, 19 (179)
אליאסברג, אהרן: י"ז 276-277 (180)
אליאסברג, יעקב: י"ז 277-278 (181)
אליאסברג, משה-חיים:
י"ז 275-276 (182)
אליאסברג, משפחה (פינסק): י"ז 274-278 (183)
אליאסברג, שמואל: י"ז 276 (184)
ר' אליהו מווילנה (הגר"א):
א' 109-114 (185)
ב' 122-129 (186)
אלייניקוב, מיכאל:
י"ב מול עמ' 81 [ת] (187)
י"ד מול עמ' 33 [ת] (187א)
ט"ו מול עמ' 32 [ת] (188)
אלישבע-פיהל-בסקי (יליזאבטה דירקובה) (189)
אלישיב, יצחק אשר: ג' 137-138 (190)
כ' מול עמ' 234 [ת] (191)
אלמי (שעפס), א. ח.: י"א 36 (192)
אלתרמן, יצחק: ט"ו מול עמ' 48 [ת] (193)
ט"ז 104 (194)
אנדרס, יצחק: ה' 126 (195)
אנטוקולסקי, מ.: ב' 105-106 (196)
כ' 163-164 (197)
אנטוקולסקי, משה שמעון הכהן (כמש"ה):
י"ד 135-136 (198)
אניפולסקי: ז' 168 [ת] (199)
אנ-סקי, שלמה: י"א 53-54 (200)
י"א 55-59 (201)
י"א 60-67 (202)
י"א 68-74 (203)
י"א 75-81 (204)
י"א מול עמ' 64 [ת] (205)
י"א מול עמ' 65 [ת] (206)
י"א מול עמ' 104 [ת] (207)
אנתוביל, שרגא: י"ג מול עמ' 32 [ת] (208)
אסף שמחה: ב' 117 [ת] (209)
ב' 117-118 (210)
אסתרמן, יהודה (אריה) לייב: י"ד 205-206 (211)
אפרויקין, ישראל: ז' 25, 27 212
אפשטיין, זלמן: ז' 163 [ת] (213)
ט"ו 156 (214)
אפשטיין, יצחק: ז' 163 [ת] (215)
אריאל (פרשר), יוסף: ט"ז 17 [ת] (216)
ט"ז 17 (217)
י"ז 123 (218)
אריכא, יוסף: כ' מול עמ' 282 [ת] (219)
ארפניוב, ק. ק.: ה' 96-99 (220)
אשכול, לוי: ט"ז א-ד (221)
ט"ז א' [ת] (222)
ט"ז ג' [ת] (223)
ט"ז ד' [ת] (224)

באבקוב, אריה:
י"ד מול עמ' 33 [ת]; (225)
45 (226)
באלין, שניאור (ממייסדי תנועת „עם עולם"): י' 128-129, 134 (227)
י"א 116 [ת] (228)
י"א 116-117 (229)
באקונין, מיכאיל: ט' 41-48 (430)
ט"ו 23 (312)
בארו, נח: ט"ו 130-132 (232)
י"ח 118 [ת] (233)
בארישנסקי, רפאל מרדכי, הרב:
י"ט 113-116 (234)
בוכה, מנדל: כ' 289 [ת] (235)
כ' 289-290 (236)
בוגוראז-טאן, ולאדימיר: ט"ז 182 (237)
בוגרוב (בהרב), גריגורי: ז' 73 (238)
ט' 13-14 (239)
בוגרוב, דמיטרי: ו' 73-75 (240)
בוגרשוב-כוהנר, חיים:
י"ב מול עמ' 17 [ת] (241)
בוכמיל, יהושע: ט"ז 23-26 (242)
י"ז 81 [ת] (243)
י"ז 181-206 (244)
בוכמיל, שושנה: י"ז 181 [ת] (245)
י"ז 181-206 (246)
בולגאריין, פ. ו.: כ' 145-148 (247)
בוכמש, מאיר (ציר הדומה הרביעית): ז' מול עמ' 65 [ת] (248)
84-85 (249)
בוקאל, מוניה (אהרן): ממייסדי תנועת „עם-עולם": י' 128-129, 134 (250)
י"א 116-117 (251)
בוהוכוב, דוב: א' 151-157 (252)
י"ד 67-68 (253)

בורשטיין, (ברונשטיין): מנחם: ג' 89 (254)
מול עמ' 94 [ת] (254א)
ו' מול עמ' 128 [ת] (254ב)
ביאליק, ח. נ.:
א' 14־17 (255)
18־19 (255א)
66 (256)
י"א 77־80 (257)
מול עמ' 104 [ת] (258)
י"ד 182־184 (259)
ט"ו 194־195 (260)
ט"ז 56־57 (261)
168־173 (262)
י"ז 121 (263)
י"ח 170־173 (264)
176־182 (265)
כ' מול עמ' 10 [ת] (266)
ביחובסקי, אריה: י"ח 315 [ת] (267)
315־316 (288)
כ' מול עמ' 234 [ת] (269)
235 (270)
ביילי־בולוצקיה, בעלאבלאצקאיא:
י"ח 92־99 (271)
ביליק, מנדל: כ' 195־228 (272)
ביק, יצחק, הרב: ג' 89 (273)
מול עמ' 94 [ת] (273א)
ו' מול עמ' 128 [ת] (273ב)
בכרך, נפתלי הערץ: י"ז 177־178 (274)
בלאנק, ראובן: י"ב מול עמ' 81 [ת] (274א)
בלבן, מאיר: ח' מול עמ' 81 [ת] (275)
בלוך, יוסף יהודה ליב, הרב:
י"ב מול עמ' 144 [ת] (276)
בלוך, שלמה זאב (וולף): י"ג 111 (277)
בלוך, שמשון הלוי: י"ג 111 (278)
בלום, בנימין זאב: י"ח 193 [ת] (278א)
י"ח 103 (279)
בלמן, מרדכי: י"ב מול עמ' 81 [ת] (279א)
בלקובסקי, צבי: כ' 229־230, 235 (280)
מול עמ' 234 [ת] (281)
בלקינד, ישראל: א' 136־140 (282)
י' 155־156 (283)
156 [ת] (284)
בן־אור (אזריובסקי) אהרון:
כ' 287 [ת] (285)
287־288 (286)
288 (286א)
בן־אליעזר (א. עמנואל) מ.: ט"ו מול עמ' 176 [ת] (287)
בן־גוריון, דוד:
כ' א'־ו' (288)
כ' א' [ת] (289)
כ' ב' [ת] (290)
כ' ה' [ת] (291)
בן־ישי, א. ז.: ט"ו מול עמ' 176 [ת] (292)
בן־מאיר (רביצובין), יעקב: י"ז 121 (293)
בן־עמי, מרדכי: ט' 160 [ת] (294)
160־164 (295)
בן־צבי, יצחק: ג' 3 [ת] (296)
3־5 (297)
י' 3 [ת] (298)
3־4 (299)
בנדטסון, מנחם מאנוש: ה' 123־124 (300)
בעל מחשבת (אלישיב, איזידור־ישראל):
ג' 120־122 (301)
בר־יהודה, (אידלסון), ישראל: י"ב מול עמ' 81 [ת] (301א)
בר לוי (ויסמן), יצחק אייזיק: י"ט 292 [ת] (302)
292־293 (303)
בר־רב־האי (בורובוי), דוד:
ט"ז 19 (304)
בראגין, אברהם: ט"ז 123 (305)
בראנסדון, ליאונטי:
ה' מול עמ' 8 [ת] (306)
ו' מול עמ' 64 [ת] (307)
י"ב 191 [ת] (308)
191־198 (309)
ט"ו מול עמ' 32 [ת] (310)
ברגלסון, דוד: י"ט 200־201 (311)
ברגר, הירצל: י"ד 277 (312)
ברנר, יצחק:
י"ב מול עמ' 81 [ת] (313)
י"ד מול עמ' 48 [ת] (313א)
67 (314)
277 (315)
ברוז'סקי, לב: ג, 89 (316)
ברוידס, אברהם: כ' מול עמ' 282 [ת] (316א)
ברוימן, יעקב (מעפקני צעירי ציון בקרמניץ): י"א מול עמ' 65 [ת] (317)
ברוך, י. ל.: ח' מול עמ' 80 [ת] (318)
ר' ברוך משקלוב: ד' 77־81 (319)

ברוצקוס, יוליום:
א' 133 [ת] (320)
144־145 (321)
י"ד 42 (322)
מול עמ' 49 [ת] (323)
ט"ו מול עמ' 33 [ת] (324)
ברוצקוס־גפשטיין, וירה:
י"ד מול עמ' 33 [ת] (325)
58־59 (326)
ברוק, צבי:
ה' מול עמ' 8 [ת] (327)
ו' מול עמ' 64 [ת] (328)
ברי"ט, יעקב ("ר' יעקב קאוונער"):
ט"ו 254־258 (329)
בריגר, אליעזר, ממשתתפי "העם"):
ט"ז 156 (330)
בריוסר, ז.: י"ח 118 [ת] (331)
בריינין, ראובן: ב' 92־93 (332)
בריל, יוסף (איו"ב ממינסק):
י"ד 14 (333)
152 (334)
בריליאנט, דורה: ה' 113־115 (335)
ברלין, חיים (אחי הנצי"ב):
י"ח מול עמ' 288 [ת] (336)
ברלין, נפתלי צבי: הנצי"ב הרב:
י"ד 167־172 (337)
ברמן, יעקב: ט' 101 [ת] (338)
ט"ז 99־100 (339)
ברנשטיין, ישראל: י"ד 114 (340)
ברנשטיין, נתן (מעורכי "ציון" הרוסי):
ד' מול עמ' 112 [ת] (341)
ברנשטין־כהן, יעקב:
ט"ו מול עמ' 33 [ת] (342)
ברספלפקי, שלמה:
י"ב מול עמ' 81 [ת] (342א)
ברסקי, נפתלי הריץ: ט"ו 123־124 (343)
ברץ, הרמן: י"ג מול עמ' 160 [ת] (344)
ברקוביץ, י. ד.: י"ד 287 (345)
ט"ז 151 (346)
ברשאדסקי, מרגיט: כ' 62 [ת] (347)
62־71 (348)

גאפנוב, בוריס: ט"ו 202 (349)
גוגול, נ. ו.: כ' 148־153 (350)
גוטלובר, אברהם בר (אב"ג):
י"ג מול עמ' 160 [ת] (351)
י"ד מול עמ' 112 [ת] (352)
149־151 (353)

גוטמן, יהושע:
י' מול עמ' 203 [ת] (354)
כ' מול עמ' 282 [ת] (355)
גולאק (גאלאקו), ראש כנופיה אוקראי־
נית): י"ז 124־126 (356)
גולדברג, בירים:
ט"ו מול עמ' 32 [ת] (357)
גולדברג (יכנה"ז), ישעיהו ניסן הכהן:
י"ג מול עמ' 160 [ת] (358)
161 (359)
גולדברג, פעדיה:
כ' 229־232, 234־235 (360)
מול עמ' 234 [ת] (361)
גולדברג, ע"ד:
י"ב מול עמ' 81 [ת] (361א)
גולדברג, שלמה: י"ד 182 (362)
גולדפאדן, אברהם: ט' 11־12 (363)
י"ד 147 (364)
גולדשטיין, אלכסנדר:
י"ב מול עמ' 81 [ת] (365)
י"ד 3 [ת] (365א)
מול עמ' 32 [ת] (366)
מול עמ' 33 [ת] (367)
מול עמ' 64 [ת] (368)
מול עמ' 65 [ת] (369)
מול עמ' 80 [ת] (370)
88־90 (371)
90־91 (372)
91־92 (373)
93־100 (374)
ט"ו מול עמ' 33 [ת] (375)
גולדשטיין, ראיסה (אחות א. גולדשטיין):
י"ד מול עמ' 32 [ת] (376)
גולדשמיד, א. י.
י"א מול עמ' 104 [ת] (377)
גולובצ'יק, שרה: ט' 113 [ת] (378)
113־126 (379)
משפחת גילודין־קורנגולד:
ט' מול עמ' 128 [ת] (380)
מול עמ' 129 (תצלום תעודת הענקת
תואר אזרח נכבד לדורותיו למשפחת
גולודין) (381)
גולומב אברהם: ט"ז 107 (382)
גולן, שמחה: י"א 179 (383)
גולני, איתמר: ט"ו 91־92 (383א)
גוז־אריה (פיקנגור), יצחק:
י"א מול עמ' 65 [ת] (384)
גורביץ, אברהם:
י"ב מול עמ' 81 [61] (384א)

גורביץ, גריגורי (גרשון באראנס):
י"ג מול עמ' 160 (385)
161 (386)
גורביץ, דוב: ט"ז 97 (387)
גורביץ, יוסף (אוסיפ): ה' 127 (388)
גורדון, אליעזר, הרב:
ב' 34-45 (389)
י"ב 134-147 (390)
מול עמ' 144 [ת] (391)
גורדון, י. ל.: ד' 34 (392)
ט' 9-10 (393)
י"ד 106, 116-118 (394)
ט"ו 260 [ת] (395)
260-261 (396)
י"ז 265-266 (397)
גורדון, מיכל:
י"ג מול עמ' 160 [ת] (398)
גורדונוב, אליעזר:
ט"ז 97, 100 (399)
גורדין, זלמן: ט"ו 87 [ת] (400)
87 (401)
גורן-גרינבלאט, נתן:
ד' 159 [ת] (402)
159-160 (403)
ח' מול עמ' 172 [ת] (404)
ט"ו מול עמ' 176 [ת] (405)
י"ז 108 (406)
גזרקי, מקסים: ג' 120-123 (407)
גימטמן, יצחק: י"ז 9-11 (408)
גילדנבלט, חיים דוד, (ציר הועידה הציונית השביעית מדוברובנה): י"ב מול עמ' 80 [ת] (409)
גינצבורג, אלברט שמעונוביץ:
ז' 16-17 (410)
גינצבורג, אליהו (פסל):
ו' 98-99 (411)
גינצבורג, אנה: ו' מול ע' 152 [ת] (412)
גינצבורג דוד (הבארון):
ג' 89 (413)
מול עמ' 94 [ת] (413א)
ו' 77-85: (413ב)
86-87: (414)
88-100: (415)
101-108: (416)
109-111: (417)
112-114: (418)
128-129 (419)
מול עמ' 128 [ת] (419א)
130-132 (420)
מול עמ' 152 [ת] (421)
152-165 (422)
מול עמ' 153 [ת] (423)
י"ז 75 (424)
גינצבורג, הוראץ (הבארון):
ו' מול עמ' 52 [ת] (425)
גינצבורג, מאטילדה:
ו' מול עמ' 153 [ת] (426)
גלבר, נ. כ.: י"ד 195 [ת] (427)
195-197 (428)
גליבטר, יצחק: י"ג 115 (429)
גליבטר, פייבל: י"ג 109 (430)
גליבטר, צבי-הירש: י"ג 108-109 (431)
גליקין, משה: א' 150 (432)
י"ד מול עמ' 33 [ת] (432א)
גליקסברג, חיים: י"ח 222 [ת] (433)
222-223 (434)
גליקסברג, ש. י. הרב:
י"ב 148 [ת] (435)
148-150 (436)
י"ט 120-126 (437)
גליקסון, מלכה (מאשה):
י"ב 212 [ת] (438)
212-213 (439)
גליקסון, משה:
ט"ו מול עמ' 176 [ת] (440)
גלנט, אוליא ולדימירוביץ: ז' 18-19 (441)
גמן (הסן), יולי: י"א 129-130 (442)
כ' 72-79 (443)
גפשטיין, שלמה:
י"ב מול עמ' 81 [ת] (444)
י"ד מול עמ' 33 [ת] (444א)
37-39 (445)
גראדובסקי, אלכסנדר: ה' 94-95 (446)
גראדובסקי, גריגורי: ה' 95-96 (447)
גראדובסקי, ניקולאי: ה' 92-94 (448)
גראנובסקי, אלכסנדר (מנהל ה„גוסט"— התיאטרון הממלכתי היהודי):
ט"ז 21-23, 30, 35-39 (450)
גראנובסקי, יאשה (יעקב):
ט"ז 21-23.30, 35-39 (450)
גראנובסקי, משה: ט"ז 21-22.43 (451)
כ' מול עמ' 10 [ת] (452)
גרודזנסקי, חיים עזר, הרב: ג' 89 (453)
מול עמ' 94 [ת] (453א)
ו' מול עמ' 128 [ת] (545)
גרודזנסקי, י.:
י"א מול עמ' 104 [ת] (454א)

גרוזנברג, אומקר: י״ד 87 ((455)
ט״ו מול עמ׳ 32 [ת] (456)
י״ז 26 (457)
כ׳ 214, 220 (458)
גרויסארט, י. ד., הרב: ג׳ 89 (459)
גרויסארט, י. ל., הרב: ט״ו 42 (460)
מול עמ׳ 48 [ת] (460א)
גרויסארט, משה צבי:
ג׳ מול עמ׳ 94 [ת] (461)
ו׳ מול עמ׳ 128 [ת] (461א)
גרינבוים, יצחק: ג׳ 8 [ת] (462)
11־8 (463)
י״ב מול עמ׳ 81 [ת] (463א)
י״ד מול עמ׳ 33 [ת] (464)
ט״ו מול עמ׳ 32 [ת] (465)
158 (466)
גרינברג, חיים: ז׳ 21 (467)
ט״ו מול עמ׳ 48 [ת] (468)
ט״ז 106 (469)
גרינפס, דב, הרב: י״ז 178 (470)
גרנות (גראנובסקי), אברהם:
ט״ז 22־25, 28 (471)
גרצקוב, משה: י״ח 113 [ת] (472)
115־114 (473)
גרשונובין, י. (ראש עירית מריאמפול):
ט״ו 308־309 (474)
י״ט 92־94 (475)
גרשטיין, יונה עקיבא: י״ז 176 (476)
גרשנזון, (בריסקמאן), אלי:
י״ח 114 [ת] (477)
114־115, 119 (478)
גרשנזון, מיכאל: ט״ז 164 [ת] (479)
179־164 (480)

דאן, לדיה: ז׳ 194־196 (481)
דאן (הורוביץ), פ.:
ט״ו מול עמ׳ 32 [ת] (482)
דובזיץ, א״ר:
י״ג מול עמ׳ 160 [ת] (483)
דיבין, מרדכי: י״ד 250 [ת] (484)
261־250 (485)
דובנוב, אהדה:
ח׳ מול עמ׳ 105 [ת] (486)
מול עמ׳ 172 [ת] (487)
דובנוב, בן־ציון (סבו של ההיסטוריון):
ח׳ 97־98 (488)
דובנוב, בנימין:
ח׳ מול עמ׳ 105 [ת] (489)
105 (490)
דזמנוב, יואב: ח׳ 33־34, 102־105 (491)
מול עמ׳ 105 [ת] (492)
דובנוב, מאיר יעקב (אבי ההיסטוריון):
ח׳ 98 (493)
מול עמ׳ 105 [ת] (494)
דובנוב, משפחה: ח׳ 97־100 (495)
101־105 (496)
דובנוב, נחמן: ח׳ מול עמ׳ 105 [ת] (497)
105 (498)
דובנוב, שמעון:
ב׳ 212־116 (499)
ו׳ מול עמ׳ 88 [ת] (500)
ח׳ מול עמ׳ 2 [ת] (502)
92־93 (501)
3־9 (503)
10־16 (504)
17־21 (505)
22־25 (506)
26־29 (507))
30־31 (508)
32־42 (509)
43־59 (510)
60־64 (511)
65־67 (512)
68־72 (513)
73־80 (514)
מול עמ׳ 105 [ת] (515)
119־120 (516)
145 (517)
מול עמ׳ 172 [ת] (517א)
ט׳ 165 (518)
י״ד 76 (519)
דוניקוב, ה. א.:
י׳ 200 (520)
ט״ז 106 (520א)
דובקין, אליהו:
י״ב מול עמ׳ 81 [ת] (521)
דובקין, לוי: ט״ז 28 (521א)
דוד (מפקד ההגנה העצמית בחאבנו):
י״ז 102־103 (522)
דוידזון, אלחנן: י״ד 205־206 (522א)
דוידסון, מנחם מנדל (איש גרודנה):
ה׳ 124־126 (523)
דזליצקי, מ. מ.: ט׳ 10, 15 (524)
דוסטוייבסקי, פ. מ.: כ׳ 164־175 (525)
דורדז׳קה, יוסף חיים: ט״ז 247־252 (526)
מול עמ׳ 252 [ת] (526א)
מול עמ׳ 252 [ת] (527)
דיזנגוף, מאיר: ח׳ 124־125 (528)

י"ב 57־58 (528א)
י"ד 279 [ת] (529)
280־279 (530)
דיימידוב, פ. פ.: ה' 90־92 (531)
דימנשטיין, שמעון: ט"ו 216 [ת] (532)
239־216 (533)
242־240 (534)
דינבורג, בלה (אחות ב"צ דינור): כ' מול עמ' 10 [ת] (535)
דינה (בתו של שאול קארלינר): י"ז (536)
דינור, בלה: כ' מול עמ' 10 [ת] (537)
דינור־דינבורג, בן־ציון: ב' 116 (538)
ז' 183־1889 (539)
ט' 194־201 (540)
י"א 3 [ת] (541)
3־6 (542)
ט"ז 104, 107 (543)
כ' 3 [ת] (544)
3־13 (545)
14־16 (546)
17־20 (547)
21־29 (548)
מול עמ' 10 [ת] (549)
דינור, ישעיהו: כ' מול עמ' 10 [ת] (550)
44 (551)
דינזון יעקב: י"א מול 64 [ת] (552)
דיסקין, רפאל יהושע זליג, הרב: י"ח 309 [ת] (553)
312־309 (554)
דיסקין, שמעון משה, הרב: ל' 170 [ת] (555)
176־170 (556)
דיק, אייזיק מאיר: י"א 28־29 (557)
דמבו, (מפוניבז'): י"ג מול עמ' 32 [ת] (558)
דראגומנוב, מיכאיל: ט' 48־54 (559)
דרואנוב, א. א.: ט"ז 57־58 (560)
כ' מול עמ' 10 [ת] (561)
דרייזנשטוק, אריה לייב: י"ט 182 (562)

האלפרן, בני (ברנארד): י"ז מול עמ' 255 [ת] (563)
258־259 (564)
האלפרן, גיאורג (גד): י"ז 259 (565)
האלפרין, יוסף (מפינסק): י"ז מול עמ' 255 [ת] (566)
258 (567)
האלפרן, משפחה (פינסק): י"ז 258־259 (568)
הארשגלאס, א.: י"ד מול עמ' 33 [ת] (569)
הופשטיין, דוד: ט"ז 106 (570)
הורביץ, (חבר המועצה המזקדמת לה־כנת ה־עידה הכללית של יהודי רוסיה, פטרוגרד, יולי 1917): י"ב מול עמ' 81 [ת] (571)
הורוויץ, אליעזר ליפמן: י"ג 62 (571א)
הורביץ, כנימן: י"ז 247 (572)
הורביץ, ח. ד.: ה' 149 [ת] (572א)
151־149 (572ב)
הורוויץ, יהודה בן מרדכי הלוי: ה' 122 (573)
הורביץ, יהושע אריה: כ' 232, 236 (574)
מול עמ' 234 [ת] (575)
הורביץ, ששכר ז"ב (ששכר בערש): ה' 124 (576)
הורוין, נתן: ז' 23 (577)
הורביץ, שלום: י"ז 178 (578)
הורודצקי, ש. א.: ט' 137 [ת] (579)
139־137 (580)
הורנשטיין, דוד: ט"ז 14־15 (581)
הילינגמן, יהושע: ג' 134־135 (582)
כ' 230 (583)
הילינגמן, מרדכי: כ' 230 (584)
הילפרין, יוסף, הרב: ג' 89 (585)
מול עמ' 94 [ת] (586)
ו' מול עמ' 128 [ת] (586א)
הילולא, משה: י"ד 215־216 (587)
הירש, יעקב (מכוהילב): י"ט 78־80 (588)
הלמן, י"מ: כ' 279 (589)
מול עמ' 282 [ת] (590)
הלפרט, אלתר: י"ח מול עמ' 288 [ת] (591)
הלפרין, יחיאל: ט"ו מול עמ' 48 [ת] (592)
הלפרן־פרוג'ינין, מרים: י"ג מול עמ' 32 [ת] (593)
הלקין, שמואל: י"ז 245־246 (594)
הלר, יחיאל: ט' 9־10 (595)
הן, אפתר: ט"ז 105 (596)
הן, יחזקאל: ז' 21, 27 (597)
ט"ז 105 (598)
המן, יולים: ר' גמן, יולי.
הפטמן, יוסף: ג' 132־133 (599)

הר־אבן, יעקב:
כ׳ מול עמ׳ 282 [ת] (600)
הרדר, משה (מאיפודי תנועת „עם עו־
לם״): י׳ 128־129, 134 (601)
י״א 116־117 (602)
הרכבי, אברהם אליהו: ו׳ 89 (603)
ט״ז 277 (604)
הרכבי, משפחה: ב׳ 158 (605)
הרכבי, צבי: י״ט 291 (606)
הרכבי־כץ, שרה: י״ד 284 [ת] (607)
284 (608)
הרמן, ניניה: כ׳ 279 (609)
מול עמ׳ 282 [ת] (610)
הרצברג־פרנקל, ליאו: י״א 27־29 (611)
הרצל, בנימין זאב: א׳ 13־14 (612)
ג׳ 12־19 (613)
20־21 (614)
הרצפלד אברהם: י״א 127 (615)

וואהל, משה הלוי, הרב: י״ג 115־117 (616)

ויגודפקי, יעקב:
י״א מול עמ׳ 104 [ת] (617)
י״ג 29־31 (617א)
וידרוביץ, אפרים:
כ׳ מול עמ׳ 10 [ת] (618)
וילנסקי, מיכאל:
כ׳ מול עמ׳ 10 [ת] (619)
וינטרויב (קשמן), שלמה:
י״ח 244־258 (620)
ויינרייך, מכס:
י״א מול עמ׳ 104 [ת] (621)
ויינשלבוים, אלחנן־דב: י״ז 178 (622)
וייסביין, מישה (מיקישה): ט״ז 15 (123)
וייסבלט, מנחם נחום, הרב:
ט״ז 257־260 (624)
וייסבלט, מרדכי דוב, הרב:
ט״ז 257־260 (625)
וייסברג, יצחק יעקב:
י״ג 158־159 (626)
מול עמ׳ 160 [ת] (626א)
וויטלסקי, צבי:
י׳ מול עמ׳ 203 [ת] (627)
ט״ז 128 (628)
ט״ז 59 (629)
י״ט 272־273 (630)
כ׳ מול עמ׳ 10 [ת] (631)
מול עמ׳ 282 [ת] (632)

ויסמן, (עמינד״ב), דוד:
ט״ז מול עמ׳ 176 [ת] (633)
ט״ז 270 [ת] (634)
270־272 (635)
ויסנברג, שמעון (עוי״ד):
י״ד 35־36 (636)
וייצמן, חיים:
י״ד מול עמ׳ 80 [ת] (637)
י״ז 272 (638)
וויל־מושקין־ישחט, מאניה: י״ד 67 (639)
וילנסקי, יהודה לייב נימן: (640)
י״ב מול עמ׳ 81 [ת]
י״ג 134־149 (640א)
מול עמ׳ 144 [ת] (641)
י״ד 202 (642)
וילנצ׳וק, יצחק:
י״ג מול עמ׳ 32 [ת] (643)
וינאבר, מאקסים: ג׳ 48־49 (644)
ה׳ מול עמ׳ 8 [ת] (645)
ז׳ מול עמ׳ 64 [ת] (646)
י״ד 75־76 (647)
ט״ו 203 [ת] (648)
203־207 (649)
י״ז 30 (650)
וינר, שמואל: ו׳ 90 (651)
וירשובסקי, א.:
י״א מול עמ׳ 104 [ת] (652)
וישניאק־רובשוב, זיוה אוסיפובנה:
י״ג מול עמ׳ 32 [ת] (653)
וישניצר, מ.:
ד׳ עמ׳ 151 [ת] (654)
151־158 (655)
ו׳ מול עמ׳ 88 [ת] (656)
כ׳ 101 [ת] (657)
101־108; (658)
303־326 (659)
וישניצר־פרנשטיין, רחל: ד׳ 157 (660)
וולודרשקי (משה׳לה גולדשטין), משה:
י״ט 217־219 (661)
וליקובסקי, שמעון יחיאל:
ט״ז 147־148 (662)
וולמן, ישראל מאיר: י״ד 142־152 (663)
וולפסון, דוד: ה׳ 69־73 (664)
וולפסון, ישראל זאב:
ט״ז 267 [ת] (665)
267־269 (666)
וולפסון, צפורה (גננת):
י״ד מול עמ׳ 80 [ת] (666א)

וונגרובה, פאולינה: י"ד 191־192 (667)
וונרמאר, ראובן: י"א 118 [ת] (668)
י"א 118־122 (669)
וסס, בנימין:
ט"ז 262־265 (670)
וסרמן, יעקב: י"ז 122 (671)
ורטהיים, נח: ט"ז 105 (672)
וורטמן, יעקב (ר' יענקלה), הרב:
י"ז 238 (673)
ורמל, שמואל: י"ח 5 (674)
ורניק, שבתי (מוילנה):
י"ג מול עמ' 32 [ת] (675)
ורשבסקי (זוארשאוסקי), מארק:
י"ג 159 (676)
מול עמ' 160 [ת] (677)

זאבושין, ישראל: י"ג 107־108 (678)
זבוטינסקי, זאב: א' 145־150 (679)
י"ד מול עמ' 33 [ת] (679א)
49־51 (680)
ט"ז 27 (681)
זבולבסקי, יחיאל זאב: י"ח 243 (682)
זיידנמן, ארנולד:
י"ד מול עמ' 33 [ת] (683)
45 (684)
זילברברב, משה: ז' 16, 22 (685)
ט"ו מול עמ' 49 [ת] (686)
זינוביב, ג.: ט"ו מול עמ' 32 [ת] (687)
זלאטופולסקי, הלל: ג' 55־59 (688)
ט"ו מול עמ' 32 [ת] (689)
174, 192־194 (690)
זלאטופולסקי, ויזה:
י"ג מול עמ' 32 [ת] (691)
זלאטקין, מנחם מנדל: ט' 140 [ת] (692)
140 (693)
י"ב 214 (694)
זליקין, זאב: י"ב 90־91 (695)
מול עמ' 96 [ת] (696)
זלקינד, אלכסנדר, ד"ר: י"ד 76 (699)
זלצמן, שלמה:
א' 150 (697)
י"ד 46 (697א)
מול עמ' 49 [ת] (698)
זלקינד, יוסף:
י"ד מול עמ' 48 [ת] (700)
67 (701)
זלקינד, נחמה, (נאדיז'דה):
י"ד מול עמ' 48 [ת] (702)
67 (703)

זקש"ש, מרדכי (מרכוס): י"ד 35 (704)
מול עמ' 49 [ת] (705)
זרומבל, יעקב: ז' 189־191 (706)
י"ח 118 [ת] (707)
זרזבסקי, אברהם: ו' 94 (708)

זבולסון, דניאל: ו' 89 (709)
י"ד 80־81 (710)
חורגין, מ. ח.:
י"ד מול עמ' 48 [ת] (711)
66 (712)
חורתזיצקי, ישראל: ג' 89 (713)
חזנוביץ, יוסף: י"ד 72־73 (714)
חיוג, מ.: י"ח 259 [ת] (715)
259־262 (716)
262 [ת] (717)
חיימוביץ, אברהם, הרב: ג' 89 (718)
חלד, יהודית: ה' 152 [ת] (719)
152 (720)
חן, מנחם מנדל, הרב: ג' 87, 90 (721)
מול עמ' 94 [ת] (722)
ו' מול עמ' 128 [ת] (722א)
י' 177 [ת] (723)
177־182 (724)
חריף, אליעזר, הרב: ג' 89 (725)
חת, נחום: ט"ז 24, 30 (726)

טארלה, יבגני: י"ד 80 (727)
טביוב, י. ח.: ט"ז 141 [ת] (728)
141־163 (729)
טברסקי, יחזקאל: ט"ו 310 [ת] (730)
310־311 (731)
כ' מול עמ' 282 [ת] (732)
טורגניב, איוואן: ב' 105־111 (733)
כ' 153־164) (734)
טיומקין, זאב (זלדימיר): ג' 89 (735)
מול עמ' 94 [ת] (736)
ו' מול עמ' 128 [ת] (736א)
ט"ו מול עמ' 33 [ת] (737)
ט"ז 101 (738)
טייטל, יעקב: ג' 111 (739)
ט' 157־158 (740)
טננבוים, מ. צ. הרב: ג' 89 (741)
טפליצקי, יעקב: ט"ו 156 (742)
טפר, קוליא: י"ד 67 (743)
טרויב, אברהם שמעון, הרב: י"א 134 (744)
י"ד 109־112 (745)

מרומפלדור, יוסף: י' 212 (746)
ט"ו 64-65 (747)
ט"ז 4 (748)
ז"י 108 (749)
י"ט 168-173 (750)
מרוצקי, ל.: ט"ו מול עמ' 32 [ת] (751)
מריוזש, יוסף אלוהו:
ח' מול עמ' 80 [ת] (752)
י"ד מול עמ' 112 [ת] (753)
138 (754)
מריוזש, ישראל: ט"ז 28 (755)
מרנופול, יואחים (חיים):
ב' 63-66 (755א)
משמקים, אברהם: ז' 168 [ת] (756)
משרנא, שלום יונה: ט"ו מול עמ' 48 (757)
ט"ז 104 (158)
משרנוביץ, שמואל: ט"ו 175-177 (759)
מול עמ' 176 [ת] (760)
משרניהובסקי, שאול: ט"ז 239 (761)
כ' מול עמ' 10 [ת] (762)

נאמטוב, מרדכי (מרקוס):
י"א 7-26 (763)
מול עמ' 16 [ת] (764)
מול עמ' 17 [ת] (765)
י"ג 210-222 (766)
נהל"ל, ר' לוין יהודה ליב:
נודוביץ, ש. (הצייר):
י"א מול עמ' 65 [ת] (767)
נוזאקוב, ס. נ.: ג' 103-106 (768)
נובלסון, ולאדימיר: י"ח 162-165 (769)
נולוס, צבי (גרינגרי):
ה' מול עמ' 8 [ת] (770)
ז' מול עמ' 64 [ת] (771)
ר' יוסף בן אליהו: ב' 73-85 (772)
נכנה"ז ר' גולדברג, ישעיהו נחמן הכהן:
נמצולסקי, פנחס: ט' 143-144 (773)
נעאית-בן-צבי, רחל: י"ח 199 [ת] (774)
נובמסקי, שמואל: י"ד 36 (775)
מול עמ' 49 [ת] (776)
נסקי חיים (פימה): ט"ז 38-39 (777)
נעקבי (נענקלביץ), שלמה:
ט"ז 40 (778)
י"ז 122 (779)
נעקבסון, בנימין (ולדימיר):
ה' מול עמ' 8 [ת] (780)
ז' מול עמ' 64 [ת] (780א)

י"ב מול עמ' 81 [ת] (781)
יפה, אדולף: ט"ז 25-26 (782)
י"ז 207 [ת] (783)
207-216 (784)
יפה, בצלאל: י"ד מול עמ' 33 [ת] (785)
יפה, ליב:
י"א מול עמ' 104 [ת] (786)
י"ד מול עמ' 33 [ת] (787)
ט"ו מול עמ' 32 [ת] (788)
ירבלום, מרדכי:
י"ב מול עמ' 81 [ת] (788א)
ירושלימסקי, מ. נ. הרב: ג' 89 (789)
מול עמ' 94 [ת] (790)
ו' מול עמ' 128 [ת] (790א)
י"ד 210 [ת] (791)
211-212 (792)
ירושלימסקי, שמשון דוב:
ג' מול עמ' 94 [ת] (793)
ו' מול עמ' 128 [ת] (793א)
ר' ישראל האדמו"ר (רוזין-סאריגורה):
י"ח 72-78 (794)

כהן, אהרן (בן חיים):
י"ח מול עמ' 288 [ת] (795)
מול עמ' 289 [ת] (796)
כהן, בנדט:
י"ח מול עמ' 288 [ת] (797)
מול עמ' 289 [ת] (798)
300 (799)
כהן, ברוך-תנחום:
י"ח מול עמ' 288 [ת] (800)
מול עמ' 289 [ת] (801)
כהן, דוד (בן חיים):
י"ח מול עמ' 288 [ת] (802)
מול עמ' 289 [ת] (803)
301 [ת] (804)
301-302 (805)
כהן, דוד (איש שפולה):
ט"ו 57 (806)
מול עמ' 64 (תצלומי אישורים) (807)
מול עמ' 65 (תצלום אישור) (808)
ט"ז 278 (809)
כהן, זינה (לבית גולדין):
י"ח מול עמ' 288 [ת] (810)
כהן, זלמן מאיר (מלובני): י"ז 176 (811)
כהן, חיים וביתו: י" ח287-308 (812)
מול עמ' 288 [ת] (813)
איל היוחסין מול עמ' 304 (814)

כהן, יעקב (בן כרוך־תנחום):
י״ח מול עמ׳ 288 [ת] (815)
כהן, ישראל:
כ׳ מול עמ׳ 282 [ת] (816)
כהן, מלכה:
י״ח מול עמ׳ 288 [ת] (817)
הכהן, מרדכי בן הלל: ט״ז 143 (818)
כהן, פנחס (בן חיים):
י״ח מול עמ׳ 288 [ת] (819)
מול עמ׳ 289 [ת] (820)
כהן, רוזה (אשת כרוך־תנחום):
י״ח מול עמ׳ 288 [ת] (821)
כהן, שמואל (רזקה מלובני):
י״ז 176 (822)
כהנא, אברהם: ז׳ 18־19 (823)
ט״ז 104 (824)
כהנוביץ, יל״ג: ב׳ 157 (825)
כהנמן, יוסף, הרב: י״ג 39־40 (826)
170־171 (827)
כהנמן, ליב (אבי הרב יוסף כהנמן):
י״ג 169־171 (828)
כהנשאם, אהרן: ז׳ 21 (829)
ט״ז 47 (830)
מול עמ׳ 48 [ת] (830א)
ט״ז 102־103 (831)
כמלי, אלכסנדר (משה):
י״ט 294 [ת] (832)
294־295 (833)
כמניה, (זילברבוים, לבית פאמפילוב):
ה׳ 104 (834)
105 [ת] (835)
כץ, בן־ציון:
ד׳ 151 [ת] (836)
ו׳ 4 (837)
5־8 (838)
מול עמ׳ 8 [ת] (839)
9־11 (840)
12־13 (841)
13־16 (842)
16־17 (843)
17־19 (843א)
19־20 (844)
20־21 (844א)
22־23 (845)
ט״ו מול עמ׳ 176 [ת] (845א)
כץ, מאיר שמחה הכהן, הרב:
ג׳ 89 (846)
מול עמ׳ 94 [ת] (846א)
כרמיה, א.: ד׳ 24־25 (847)
כרפס, משה: ה׳ 130 (847א)
כשדאי, צבי: י״ג 199 (848)
לאברוב, פ.: ט׳ 54־61 (849)
לאפין, אפתר: ה׳ 112־113 (850)
114 [ת] (851)
לאצקי־ברתולדי, זאב: ז׳ 25־26 (852)
ח׳ מול עמ׳ 172 [ת] (852א)
י״ב מול עמ׳ 81 [ת] (853)
ט״ו מול עמ׳ 49 [ת] (853א)
לאריין, יו. (לוריא, מיכאל אלכסנדרוביץ):
ט״ז 119 (854)
י״ח 151 [ת] (855)
151־161 (856)
לב, רוזה: י״ד מול עמ׳ 33 [ת] (857)
לבלר, ישראל בן משה (מפקד ההגנה העצמית בצ׳רנוביל): י״ז 110־114 (858)
לבנדה, י. ל.: י׳ 157 [ת] (859)
י״א 30 (860)
י״ד 155־156 (861)
לבנזון, אדם הכהן: י״ד 108־109 (862)
לדרוורגר, ראובן: י״ב 178 [ת] (863)
178־179 (864)
לובושיצקי, אהרן:
ח׳ מול עמ׳ 80 [ת] (865)
לוזינסקי, שמואל:
י״ב מול עמ׳ 81 [ת] (865א)
לוויזון, לויבוש (לודוויג): י״ג 113 (866)
לוין, (וילנה):
י״א מול עמ׳ 104 [ת] (867)
לוין, דוד: ז׳ 27 (868)
ט״ז 105־106 (869)
לוין, וולף: י״ז 255 (870)
מול עמ׳ 271 [ת] (871)
לוין, זלמן. י״ז 254 (872)
לוין (יהל״ל), יהודה ליב:
ז׳ 23 (873)
ט׳ 11 (874)
י״א 35 (875)
י״ג 158־159 (876)
מול עמ׳ 160 [ת] (877)
י״ד 147 (878)
לוין, מאיר: י״ז 255־256 (879)
לוין, משה־יצחק:
י״ז 254־255 (880)
מול עמ׳ 271 [ת] (881)
לוין, משפחה (פינסק):
י״ז 253־256 (882)

לוין, עמנואל: ט' 78־79 (882א)
לוין, שמריהו:
ה' מול עמ' 8 [ת] (883)
ז' מול עמ' 64 [ת] (884)
לוין־רוקח, גרי־אשר („גודיע"): י"ד 185 [ת] (885)
185־190 (886)
י"ז 257־258 (887)
לוינסקי, ישראל: ו' 60 [ת] (888)
לויצקר, א.: ט"ז 116 (889)
לויתן (לויטאן), יצחק: י"ח 20 (890)
י"ט 99 [ת] (891)
99־100 (892)
לובמבורג, רוזה: י"ג 113 (893)
לוון, נפרטים: ד' 24 (894)
לונסקי, חייקל:
י"א מול עמ' 104 [ת] (895)
לוריא, אהרן: י"ז 265־267 (896)
מול עמ' 270 [ת] (897)
לוריא, אידל: י"ז 271־272 (898)
לוריא, אלכסנדר: י"ז 263־264 (899)
לוריא, אנטון: י"ז 254, 263 (900)
לוריא, גריגורי (גבריאל):
י"ז מול עמ' 254 [ת] (901)
267־270 (902)
לוריא, דוד: י"ז 273 (903)
לוריא, חיה: י"ז 256־257 (904)
מול עמ' 271 [ת] (905)
לוריא, ליאופולד (בן אהרן):
י"ז 271 (906)
לוריא, ליאזפולר (ליפא, בן משה):
י"ז מול עמ' 255 [ת] (907)
262־263 (908)
לוריא, משה, (פינסק):
י"ז מול עמ' 254 [ת] (909)
מול עמ' 255 [ת] (910)
259־262 (911)
לוריא, משפחה (פינסק):
י"ב 180־190 (912)
י"ז 259־274 (913)
מול עמ' 270 (ת. פועלי ביח"ר לוריא) (914)
לוריא, פאשה: י"ז 270 (915)
לוריא, פאול (שמואל): י"ז 263 (916)
לוריא, ראשל (רחל): ה' 104־112 (917)
113 [ת] (918)
לוריא, שאול: י"ז 272־273 (919)
לוריא, שלמה זלמן:
י"ג מול עמ' 161 [ת] (920)
לזרסון, מתתיהו (מאכס): ט"ז 176 (921)
ליבקה, שלמה (מוסה־כח של גדודי ההגנה העצמית בגורודניה ופנובסק):
י"ז 124־128 (922)
ליבר־גולדמן, מ.: ט"ו מול עמ' 32 (923)
37 (924)
ליברמן, אהרן: א' 158 (925)
ליזרוביץ, י. א. (איזידור ליז):
ט' 106 (926)
ט"ו 146 (927)
ביז עמ' 176 [ת] (928)
ליטאי, אהרן: י"ד 173 [ת] (929)
ט"ו מול עמ' 176 [ת] (930)
177 (931)
כ' מול עמ' 10 [ת] (932)
ליטבק, אברהם (חיים יעקב הלפאנר):
ו' 61־64 (933)
ז' 16, 24־25 (934)
ליטבקוב, משה: ז' 16־17, 24־25 (935)
ט"ז 107 (936)
ליינר, גרשון חנוך (הניך, האדמו"ר מראדזין): י"ב 209־210 (937)
ליינר, יעקב, (האדמו"ר מראדזין):
י"ב 209־210 (938)
ליינר, מרדכי יוסף (האדמו"ר מראדזין):
ג' 89 (939)
ליכטנפלד, גבריאל יהודה:
י"ג 112 (940)
ט"ז 140 (941)
ליכטנשטיין, מ.:
כ' מול עמ' 10 [ת] (942)
לילינבלום, משה לייב: 115־132 (943)
י"א 139, 146־148, 151 (944)
י"ז 233 [ת] (945)
233־234 (946)
לימנובסקי, מיכאל: ט"ז 23 (947)
לתצקי, יצחק יואל:
י"ג מול עמ' 161 [ת] (948)
ליפיצקי, אליעזר: ט"ו 251־252 (949)
ליפר־שקלרפקי, מלכה: ט"ז 106 (950)
למדן, יצחק: ג' 131־132 (951)
לנדאו, אדולף: י"א 48־49 (952)
לנדוי, חיים יעקב: ג' 89 (953)
מול עמ' 94 [ת] (953א)
לפיצקי, מנדל: ט"ז 87־96 (954)
96 [ת] (955)
לקרט, הירש: א' 6־7 (956)
י"ג 223 (957)
לרמונטוב, מ. י.: כ' 140־144 (958)

לרנר, יעקב (מפינסק־לובני):
י״ז 176־177 (959)
לשצינסקי, יעקב: ד׳ 16, 26־27 (960)
י״ג 200 [ת] (961)
י״ג 200־206 (962)
ט״ז 107 (963)
כ׳ 109 [ת] (964)
109־116 (965)

המאירי, אביגדור: ט״ז 59 (966)
כ׳ מול עמ׳ 10 [ת] (966א)
מאכלין־בלום, רחל: י״ח 103 [ת] (167)
מכנו, נפטור: י״ז 34־43 (968)
44־46 (969)
מאגדלשטאם, מאכס (עמנואל):
ד׳ 56 [ת] (970)
56־76 (971)
ה׳ 44־68 (972)
י״ג 158 (973)
ט״ז 271 (974)
מאפו, אברהם: ד׳ 21 (975)
ה׳ 153־154 (976)
ט״ו 259 [ת] (977)
259־260 (978)
מאפו, מתתיהו: ד׳ 24־25 (979)
מאצטט, גריגורי: ג׳ 109־110 (980)
מארמוב, יולי: ז׳ 194־196 (981)
195 [ת] (982)
ט״ו מול עמ׳ 32 [ת] (983)
מארקון, חיים ליב: י״ד 137־141 (984)
מארקיש, פרץ: ט״ז 106 (985)
מארקל־מיזסזון, מרים:
י״א 136־138 (986)
מגיד, דוד: כ׳ 117 [ת] (987)
117־120 (988)
מגיד־שטיינשניידר, הלל נח:
כ׳ 128 [ת] (989)
מגן, דוד יצחק, הרב:
י״ד 233־234 (990)
מדיובסקי, אליעזר משה, הרב:
ג׳ 89 (991)
מול עמ׳ 94 [ת] (992)
ו׳ מול עמ׳ 128 [ת] (992א)
מזליה, שמריהו ליב, הרב: ג׳ 89 (993)
י״ז 177 (993א)
מדם, ולדימיר: י״ד 67 (994)
מוגילבסקי, צבי: י״ז 122 (995)
מוהליבר, יוסף:
ט״ו מול עמ׳ 48 [ת] (996)

מונטפיורי, משה: ד׳ 25 (997)
מונציק־מרגלית, אליהו:
ט״ו מול עמ׳ 48 [ת] (998)
ט״ז 7 (999)
מומנזון, ב״צ:
י״ב מול עמ׳ 17 [ת] (1000)
מוסקליק, יעקב (יענקל זוראוויצער),
הרב: י״ז 179־180 (1001)
מוראדוב, גרשם: ט״ז 5־6 ((1002)
מרבסקי, אברהם:
י״א מול עמ׳ 104 [ת] (1003)
מורגנשטרן, יצחק זליג, הארמו״ר:
ג׳ 89 (1004)
מוא״ה, אריה: ג׳ 135־136 (1005)
מוא״ה, יעקב, הרב: ג׳ 89 (1006)
מול עמ׳ 94 [ת] (1007)
ו׳ מול עמ׳ 128 [ת] (1007א)
י״ד 247־249 (1008)
ט״ו מול עמ׳ 33 [ת] (1009)
י״ח 66 [ת] (1010)
66־68 (1011)
מוור, משה: ג׳ 87, 90 (1012)
מול עמ׳ 94 [ת] (1013)
ו׳ מול עמ׳ 128 [ת] (1013א)
י״ג 159 (1014)
מזלון, אביגיל:
כ׳ מול עמ׳ 282 [ת] (1014א)
מזלון, יבניאל:
כ׳ מול עמ׳ 282 [ת] (1015)
מזלון־קרופניק, לנדה:
כ׳ מול עמ׳ 282 [ת] (1016)
מיידאנסקי, מיכל: ה׳ 130 (1017)
מיזיל, נחמן: י״ג 163 [ת] (1018)
165־163 (1019)
מיזל, אליהו חיים, הרב: י״ד 215־218 (1020)
מיזלש, דב בער, הרב:
י״א מול עמ׳ 16 [ת] (1021)
מול עמ׳ 17 [ת] (1022)
י״ג 210־222 (1023)
מימון, אליהו:
ט״ו מול עמ׳ 176 [ת] (1024)
מיכאלס (וופסי), שלמה: ט״ז 110 (1025)
מיכלי, ב. י.: כ׳ מול עמ׳ 282 [ת] (1026)
מילר, אריה ליב: ה׳ 127 (1027)
מילר, ישראל דוד: ה׳ 127 (1028)
מינור, אומיס:
ט״ו מול עמ׳ 32 [ת] (1029)

מינור ז. הרב: י"ח 32 (1030)
מינקובסקי, פנחס:
כ' מול עמ' 10 [ת] (1030א)
מירנבורג, דוד:
ח' עמ' 144 [ת] (1031)
146-144 (1032)
י' 189-190, 199-200 (1033)
מלמד, זליג: ז' 22, 25 (1034)
ממונטוב (נצינ מינסטריון הפנים):
ג' מול עמ' 94 [ת] (1034א)
ו' מול עמ' 128 [ת] (1035)
מנדלברג, אברגדור (וקטור):
ז' מול עמ' 65 [ת] (1035א)
מנדלקרן, שלמה:
י"ד מול עמ' 112 [ת] (1036)
148 (1037)
מעמשיק, הירש: י"ז 85 (1038)
מרגליות, ח. ז.: (1039)
ט' 186 (1040)
י"א 137 (1041)
ט"ו 254 (1042)
מרגולין, יהושע ("הדור יהושע"):
ט"ז 105 (1043)
מרגולין, יוליוס:
י"ט 296 [ת] (1044)
297-296 (1045)
מרגולין, משה: א 144 (1046)
י"ד 42 (1046א)
ר' מרדכי (מוטלי), אבי השושילתא
מצ'רנוביל: י"ח 70-71 (1047)
מרכוס, מנחם, הרב: ג' 89 (1048)
מול עמ' 94 [ת] (1049)
מרמינסקי-מרום, ישראל:
ט"ו מול עמ' 48 [ת] (1050)
מרקוז, יצחק דב: ו' 94 (1051)
משכיל, לאותן, משפחה: ב' 158 (1052)

נארסון, ס.: ט' 82 [ת] (1053)
83-82 (1054)
ט"ז 167 (1055)
נדל, מ. (ריגה):
ח' מול עמ' 172 [ת] (1056)
נובומייסקי, משה:
ח' 169 [ת] (1057)
172-169 (1058)
נובופלסקי, מרדכי (פסל): י"ז 175 (1059)
נובק, שמואל-מילי: ט"ו 200 (1060)
נוחומוון, אברהמקה (מאשטרופוליה):
י"ט 215-217 (1061)
נופך, יהודה זאב:
י"ד מול עמ' 48 [ת] (1062)
67-66 (1063)
נופך, יצחק: י"ד 33, 36-37 (1064)
מול עמ' 48 [ת] (1065)
נורוק, מרדכי: ג' 139 [ת] (1066)
140-139 (1067)
ט' 96 [ת] (1068)
י"ב מול עמ' 81 [ת] (1068א)
ט"ו 42 (1069)
מול עמ' 48 [ת] (1070)
נחשון (קיפר), משה: ט"ז 104 (1071)
ניגר, שמואל:
י"א מול עמ' 104 [ת] (1072)
ניידין, יצחק:
ט"ו מול עמ' 32 [ת] (1073)
ניימאנזוין ("הניץ"), נפתלי יהודה:
י"ג 112 (1074)
ניימוער, אברהם: ט"ז 240 (1075)
ניסלובין, לזר:
ז' מול עמ' 65 [ת] (1076)
75 (1077)
ניסנבוים, יצחק: י"ד 216 (1078)
ניר-רפאלקס, נחום: ז' 192-194 (1079)
י"ב מול עמ' 81 [ת] (1079א)
י"ח 118 [ת] (1080)
נפומניאשצ'י, דינה:
י"ג מול עמ' 32 [ת] (1081)
ר' נתן מנימרוב (מזכירו ופופרו של
ר' נחמן מברצלב): י"ח 80-84 (1082)
נתנסון, לודויג:
י"א מול עמ' 16 [ת] (1083)

סאלטיקוב-שצ'דרין, מ.:
ג' 106-109 (1084)
סאפוז'ניקוב, מאיר (ממפקדי ההגנה ה'
עצמית בחאבנו): י"ז 104-105 (1084א)
סברדלוב, יעקב:
ט"ו 208 [ת] (1085)
210-208 (1086)
215-211 (1087)
סגלוביץ, ז.:
י"א מול עמ' 104 [ת] (1088)
סובול, מרדכי:
כ' מול עמ' 10 [ת] (1089)
סובל (סאבעל), זלמן: י"ג 112 (1090)
סוויט, גרשון:
ט"ז 273 [ת] (1091)
277-273 (1092)

סולוביצ'יק חיים, הרב: ג' 90 (1093)
סולוביצ'יק (סולאלי), מ.:
י"ד מול עמ' 33 [ת] (1094)
37־38 (1095)
סולובייצ'יק, עמנואל:
ו' מול עמ' 112 [ת] (1096)
סולוביצ'יק (זמיר), שמעון זימל:
ט"ז 97 (1097)
סולודוחה, יהודה:
ג' מול עמ' 94 [ת] (1098)
י"א 128 [ת] (1099)
128־129 (1100)
סוסנובסקי, ישראל ברוך:
ט"ז 88־96 (1101)
96 [ת] (1102)
סוקולוב, נחום:
י"ד מול עמ' 65 [ת] (1103)
סוריה, ניקולאי: א' 143־149 (1104)
י"ד 42־43 (1105)
סורקין, יוסף: ב' 106־111 (1106)
ג' 124 (1107)
סטארקובה, קלבדיה: ט"ז 202 (1108)
סטוליפין, פוזמר: ז' 72־77 (1109)
סימאטרצקי, אריה: ט"ז 193 (1109א)
ט"ז 58־60 (1110)
כ' מול עמ' 10 [ת] (1111)
סימקין, מישה (כנר):
י"ז 175־176 (1112)
סיני, חיים צבי: י"ד 229 (1113)
230 [ת] (1114)
סיפטר, משה: ט"ז 107־108 (1115)
סיקו, מ.: ט"ז 59־80 (1116)
סירקין, מ. ג.:
י"ג מול עמ' 161 [ת] (1117)
162 (1118)
ט"ו מול עמ' 33 [ת] (1119)
ט"ז 103 (1120)
סלאמש, דוד שלמה, הרב:
ה' 29־43 (1121)
סלתימסקי, חיים זליג (חז"ס):
ט' 107־112 (1122)
112 [ת] (1123)
סלוצקי, אבא: י"ח 242־243 (1124)
סלוצקי, דוב־בער: י"ז 90 (1125)
סלושץ, נחום.
י"ד 281 [ת] (1126)
281־282 (1127)
סלויזברג, ה.: ג' 89 (1128)
מול עמ' 94 [ת] (1128א)
ו' מול עמ' 88 [ת] (1129)
מול עמ' 128 [ת] (1129א)
י"ד 76 (1130)
ט"ו מול עמ' 32 [ת] (1131)
סמולנסקין, פרץ: ד' 37־40 (1132)
ט' 14־15 (1133)
י"א 28־30 1134
י"ב 211 (1135)
סמולנסקי, יעקב:
י"ח 318 [ת] (1136)
318־320 (1137)
ספיר, יוסף:
כ' מול עמ' 10 [ת] (1138)
ספיר, ליאון: ג' 89 (1139)
מול עמ' 94 [ת] (1140)
ו' מול עמ' 128 [ת] (1140א)
ספקטור, מרדכי:
י"ג מול עמ' 161 [ת] (1141)
ט"ז 73־74 (1142)
ספרני אלכסנדרוביץ, הנספיר הגדול:
י"ח 30־34 (1143)

עזגן, יצחק:
כ' מול עמ' 282 [ת] (1144)

פאלי, שמריל (ספרני פאזולוביץ):
ה' 130 (1145)
פאלן, שר הפלך הוילנאי:
ז' 91־95 (1145א)
פאפובר, א. עו"ד: ג' 112 (1146)
פאלקנזון, ישששכר בר: י"ג 108 (1147)
פאפירנה, אברהם יעקב:
י"ד 105־107, 147־148 (1148)
מול עמ' 112 [ת] (1149)
פוליאקוב, לזר: ג' 89 (1150)
מול עמ' 94 [ת] (1151)
ו' מול עמ' 128 [ת] (1152)
פוליאקוב, שמאל: ד' 30־31 (1152א)
פולתקובסקי, משה:
י"ג מול עמ' 161 [ת] (1153)
פולתקובסקי, שמואל, הרב:
ג' 90 (1154)
מול עמ' 94 [ת] (1155)
ו' מול עמ' 128 [ת] (1155א)
פומפיאנסקי, אהרון אליהו:
י"ד 133 (1156)
154 (1157)
פונידלר, שמואל, הרב:
י"ב מול עמ' 114 [ת] (1158)

פורס, ה.:
ה' מול עמ' 172 [ת] (1159)
פרשקין, א. פ.: כ' 135-139 (1160)
פשליחדה, סמיון: י"ז 5-26; (1161)
33-34 (1162)
132-135 (1163)
פטרסיליה, אכרהם: ט"ו 156 (1164)
י"ט 232 (1164א)
פיאלקוב, חיים:
ז' 22, 24, 26 (1165)
ט"ו 47 (1166)
פיהרר, אהרן: ז' 23 (1167)
פיינרברג, מ. ו.: י"ז 167-169 (1168)
168 [ת] (1169)
פיינגרג-אמרי, רחל:
כ' 291 [ת] (1170)
291-293 (1171)
פיינברג, דוד: ד' 20 (1172)
פיינשטיין, אליהו, הרב: ג' 89 (1173)
פין, שמואל יוסף: י"ג 59 (1174)
י"ג 62-67 (1175)
מול עמ' 64 [ת] (1176)
י"ד 105-141 (1177)
פינס, דן: י"ז 245-246 (1178)
פינס, יחיאל מיכל:
י"ד מול עמ' 112 [ת] (1179)
113, 121 (1180)
פינספקר, י. ל.:
ד' מול עמ' 112 [ת] (1181)
113 (1182)
פינקלשטיין, רפאל (מנמרוב):
ו' 65-68 (1183)
פיסרכסקי-ספריאל, ישעיהו:
י"ב 90-98 (1184)
מול עמ' 96 [ת] (1185)
פישלזון, אפרים: י"ג 112 (1186)
פלדמן, פנחס:
כ' 294 [ת] (1187)
294-299 (1188)
פלדמן, שלמה: כ' 230 (1189)
מול עמ' 234 [ת] (1190)
פלדמן-ברזילי, אסתר:
י"ט 298 [ת] (1191)
298-300 (1192)
פלווה, ויאצ'סלאב:
א' 7, 13-14 (1193)
ג' 12-19 (1194)
ה' 74-84 (1195)
ו' 38-59 (1196)
י"ז 137-150 (1196א)
פלטוניקוב, (נציג מיניסטריון הפנים):
ג' מול עמ' 94 [ת] (1197)
ו' מול עמ' 1828 [ת] (1197א)
פן, אבל: ב' 136 (1198)
פסטרנק, ליאוניד: ט"ו 197-198 (1199)
פסמניק, דניאל: י"ד 46 (1200)
מול עמ' 49 [ת] (1201)
פסקובסקי, מ. ל.: ג' 101-103 (1202)
פראנק, יעקב: ב' 139-141 (1203)
פראנק, יעקב אליהו (מקרפלאבקה):
י"ט 31 (1204)
80-82 (1205)
פרוג, ש.: א' 147 (1206)
ט' 8-9 (1207)
82 [ת] (1208)
84-85 (1209)
י"א מול עמ' 104 [ת] (1210)
פרוזר, משה: ט' 176-178 (1211)
פריבורוטסקי, (שערי), דוד (מפקד ההגנה
העצמית ברוזין): י"ז 116 (1212)
פרידברג, א. ש.: (הר-שלום):
ה' 126 (1213)
פריידלנדר, ישראל:
ח' מול עמ' 80 [ת] (1214)
פרידמן, נפתלי:
ז' מול עמ' 65 [ת] (1215)
פרידנשטיין, ש. א.: ה' 127 (1216)
פרישמן, דוד:
ד' מול עמ' 134 [ת] (1217)
עמ' 134-137 (1218)
ט"ו 157 (1219)
189-192 (1220)
מול עמ' 192 [ת] (1221)
פרלוב, ישראל (ה„ינוקא") האדמו"ר
ממטולין: י"ט 165-167 (1222)
פרלמן, פילים: ג' 89 (1223)
מול עמ' 94 [ת] (1224)
פרלמוך, יוסף: י"ד 40 (1225)
מול עמ' 49 [ת] (1226)
פרנקל, ס. (ציר הדומה הראשונה):
ד' מול עמ' 64 [ת] (1227)
פרנקל, קלמן: ג' 89 (1228)
מול עמ' 94 [ת] (1229)
ו' מול עמ' 128 [ת] (1229א)
פרסין, יוסף: ג' 57-59 (1230)
פרסין, שושנה: ג' 57-59 (1231)
ט"ו 143 (1232)
192-194 (1233)

242־241 (1234)
פרסקה, דניאל: ג׳ 141 [ת] (1235)
142־141 (1236)
פרץ, י. ל.:
י״א מול עמ׳ 64 [ת] (1237)
י״ג 117־98 (1238)
ט״ז 140־131 (1239)

צדיקוב, יצחק מנחם:
י״א מול עמ׳ 105 (1240)
צדיקוב, שלום בצלאל:
י״א מול עמ׳ 105 [ת] (1241)
111־106 (1242)
צדרבוים (״ארז״), אלכסנדר:
ב׳ 146־145 (1243)
ז׳ 195 [ת] (1244)
196־195 (1245)
י״א 152־151 (1246)
י״ג 111־110 (1247)
צדרבוים, יוסף צירלס (אבי אלכסנדר צדרבוים): י״ג 110־109 (1248)
צוויפל, אליעזר צבי הכהן:
י״א 166 (1249)
י״ג מול עמ׳ 161 [ת] (1250)
י״ד מול עמ׳ 112 [ת] (1251)
צוקרמן, אליעזר: י״ג 161 (1252)
צטלין, מיכאל: י״ג 223 (1253)
ציטרזק, ש. ל.:
י״א מול עמ׳ 104 [ת] (1254)
ציטלין, משה:
י״ד מול עמ׳ 33 [ת] (1255)
45 (1256)
צינברג, ישראל:
כ׳ 80 [ת] (1257)
100־80 (1258)
צ׳צ׳רין, בוריס: ה׳ 103־99 (1259)
צירלסון, י. ל. הרב:
ג׳ 87, 90־89 (1260)
מול עמ׳ 94 [ת] (1261)
ו׳ מול עמ׳ 128 [ת] (1261א)
צ׳לנוב, יחיאל:
ט״ו מול עמ׳ 32 [ת] (1262)
צמח, שלמה: ט״ז 61־58 (1263)
צ׳מיסקי, אלכסנדר: ט״ז 123 (1264)
צפתי (צפתמן), י. ל.: ט״ו 156 (1265)
ט״ט 243 (1265א)
צ׳רבתנקס, פ. (ציר הדומה הראשונה):
ז׳ מול עמ׳ 64 [ת] (1266)
צ׳ריקובר, אליהו: ז׳ 20, 22, 27 (1267)
ח׳ מול עמ׳ 172 [ת] (1268)
צ׳ריקובר, צבי: ט״ז 97 (1269)
צ׳ריקובר, רבקה:
ח׳ מול עמ׳ 172 [ת] (1270)
צ׳רניאק, יוסף:
י״ט 157 [ת] (1271)
158־157 (1272)
צ׳רניחוב, יוסף:
י״ב מול עמ׳ 81 [ת] (1273)
צ׳רקסקי, אברהם: ו׳ 69־68 (1273א)

קאהאן, אב:
י׳ 136־135, 143־142 (1274)
קאופמן, אברהם: י״ג 192 [ת] (1275)
193־192 (1276)
קאהנבסקי, מיכאל (שר פלך מהמילום):
י״ט 78־74 (1277)
קאלינין, מיכאל: ט״ז 122־121 (1278)
קאמינסקי, משה:
י״ג 152, 161־160 (1279)
מול עמ׳ 161 [ת] (1280)
קאמנסקאיה, אסתר רחל:
י״ד 82־81 (1281)
קאמינר, יצחק: ט׳ 13־12 (1282)
י״ג 156־152 (1283)
מול עמ׳ 161 [ת] (1284)
קאן סנחם:
י״א מול עמ׳ 104 [ת] (1285)
קאסל, ישראל: י״ד 67 (1285א)
קארלין, אריה:
ה׳ 147 [ת] (1286)
148־147 (1287)
ו׳ מול עמ׳ 88 [ת] (1288)
95 (1289)
קארלינר, שאול: י״ו 254־253 (1290)
קבק, א. א.: י״א 31־30 (1291)
קוכנר, אברהם אורי: י״ד 110־107 (1292)
קווירזפסקי, חיים:
י״א 112 [ת] (1293)
115־112 (1294)
קוטיק, יחזקאל: י״א 34־33 (1295)
קוינן, דוד: ז׳ 24־22 (1296)
קוויטקו, ליב: ט״ז 106 (1297)
קויפמאן, אהרן (ארקאדי):
ה׳ 123־122 (1298)
י״ג 65 (1299)
קויפמן, אליעזר:
י״ד עמ׳ 272 [ת] (1300)
קויפמן, האדי: י״ד 272 [ת] (1201)

קויפמן, חיים: י״ד 272 [ת] (1302)
קויפמן, יחזקאל:
י׳ מול עמ׳ 203 [ת] (1303)
כ׳ מול עמ׳ 282 [ת] (1304)
קויפמן, משה: י״ד 272 [ת] (1305)
קויפמן, עמיה: י״ד 272 [ת] (1306)
קויפמן, שמואל: י״ד 271־273 (1307)
272 [ת] (1308)
קוסארז׳בסקי, יאן: ט׳ 26־37 (1309)
קולודניצקי, וולודימיר (מפקד גדוד סיצ׳יוויקים בחמלניק): י״ז 24־25 (1310)
י״ח 327 (1311)
קוניקוב, דוד: י״ד 40־41 (1312)
קופרמן, יוסף: י״ב 91 (1313)
מול עמ׳ 96 [ת] (1314)
קופרניק, מ. א.: ג׳ 112 (1315)
קורוכקוב, (קאריאבקאוו):
י״ד 215, 217 (1316)
קורזוין־פיושרובסקיה פאולינה:
ג׳ 12־19 (1317)
קורולנקו, ולאדימיר: י״ט 83־98 (1318)
קיזוין, שלמה:
י״ב מול עמ׳ 81 [ת] (1319)
י״ח 118 [ת] (1319א)
קימלמן, י.:
כ׳ מול עמ׳ 282 [ת] (1320)
קינדרפרוינד, אריה לייב:
י״ג 111, 114־115 (1321)
קיסלהוף, י. (הקומפוזיטור):
י״א מול עמ׳ 65 [ת] (1322)
קלאצ׳קו, סמיון: י״ד 191־194 (1323)
קלוזנר, יוסף: ג׳ 6 [ת] (1324)
6־7 (1325)
ז׳ 149 [ת] (1326)
149־155 (1327)
קלויזנר, ישראל:
י״ג 181 [ת] (1328)
181־185 (1329)
186־191 (רשימה ביבליוגרפית) (1330)
קליאצקו, (מזיכלי):
י״ג מול עמ׳ 32 [ת] ((1231)
קליבנוב, יעקב: י״ד 45־46 (1332)
מול עמ׳ 49 [ת] (1333)
282 [ת] (1334)
282־283 (1335)
קליתמן, משה: ג׳ 89 (1336)
קלייצמן, משה:
י״ב מול עמ׳ 81 [ת] (1337)
ט״ו מול עמ׳ 176 [ת] (1337א)
ט״ז 41־42 (1338)
כ׳ מול עמ׳ 10 [ת] (1339)
קלמנוביץ, ז.: ז׳ 17, 26־27 (1340)
ח׳ מול עמ׳ 80 [ת] (1341)
קלמנוביץ, שמואל, ער״ד:
י״ב מול עמ׳ 81 [ת] (1342)
קלמנסון, אלתנן:
י״ג מול עמ׳ 161 [ת] (1343)
קמנים, ל.:
ט״ו מול עמ׳ 32 [ת] (1344)
קמצקי, א. ש.: ו׳ 94 (1345)
קנדז׳רסקי, ראובן:
י״ב מול עמ׳ 81 [ת] (1345א)
קנטור, י. ל.:
ד׳, 133־135 (1346)
מול עמ׳ 134 [ת] (1347)
י״ד 113־114, 138־139 (1348)
ט״ו 164 (1349)
קפלן, אברהם:
י״ב מול עמ׳ 81 [ת] (1350)
י״ד מול עמ׳ 48 [ת] (1351)
67 (1352)
קפלן, אליעזר:
ט״ו מול עמ׳ 48 [ת] (1353)
קפלנוביץ, דן:
י״א מול עמ׳ 104 [ת] (1354)
קצנלנבוגן, חיים יהודה ליב:
י״ד 131־135 (1355)
קצנלנבוגן, צבי הירש:
י״ג מול עמ׳ 64 [ת] (1356)
קצנלסון, י. ל. (בוקי בן יגלי):
ד׳ מול עמ׳ 134 [ת] (1357)
ו׳ מול עמ׳ 88 [ת] (1358)
91־92 (1359)
קצנלסון, ניסן: ג׳ 15־16, 18 (1360)
ה׳ מול עמ׳ 8 [ת] (1361)
ז׳ מול עמ׳ 65 [ת] (1362)
י״ב מול עמ׳ 81 [ת] (1362א)
קראמשטיק, יצחק, המשיח:
י״א מול עמ׳ 16 [ת] (1363)
קראנצביהלר, אייזיק (מלומד גרמני):
ט״ו 252 (1364)
קראסני, גריגורי:
י״ב מול עמ׳ 81 [ת] (1364א)
קרוא, ברוך:
ד׳ 151 [ת] (1365)
ח׳ מול עמ׳ 80 [ת] (1366)
י׳ מול עמ׳ 203 [ת] (1367)

י"ט 3 [ת] (1368)
3-4 (1369)
כ' 273-275 (1370)
276-285 (1371)
מול עמ' 282 [ת] (1372)
285-286 (1373)
קרוא, בתיה:
כ' מול עמ' 282 [ת] (1374)
קרזל, גיטה:
י"ג מול עמ' 32 [ת] (1375)
קרופניק, התדה:
כ' מול עמ' 282 [ת] (1376)
קרופניק, חיים אהרן:
כ' מול עמ' 282 [ת] (1377)
קרופניק, יעקב:
כ' מול עמ' 282 [ת] (1378)
קריב, (קריבורושקה), אברהם:
ט"ו 156 (1379)
קריינין, מאיר:
י"ב מול עמ' 81 [ת] (1380)
ז' 25 (1380א)
י"ד 76 (1381)
קרימסקי, אנאטנגל איבטימוביץ',
ז' 18-21 (1382)
קרמר-וינאבר, ו.: (בתו של מ. וינאבר):
ט"ז 278 (1383)
קרני, יהודה: ט"ז 52 [ת] (1384)
52-53 (1385)
קרפס, מ.: ג' 87, 90 (1386)

ראפעם, משה: ט"ז 107 (1387)
י"ז 22 (1388)
רבוצקי, אברהם:
י"ב מול עמ' 81 [ת] (1389)
ט"ו מול עמ' 49 [ת] (1389א)
י"ז 217 [ת] (1390)
217-228 (1391)
רבינוביץ, אסתר (יוסף): ב' 63-71 (1392)
רבינוביץ, אליעזר-יוסף, הרב:
ג' 89 (1393)
רבינוביץ, זינה:
ט"ו מול עמ' 176 [ת] (1394)
רבינוביץ, יצחק: כ' 230 (1395)
מול עמ' 234 [ת] (1395א)
רבינוביץ, יצחק, יעקב, הרב:
ג' 89 (1396)
מול עמ' 94 [ת] (1397)
ו' מול עמ' 128 [ת] (1397א)
רבינוביץ, לזר (צייר הדומה הראשתה):
ז' מול עמ' 65 [ת] (1398)
רבינוביץ, שמואל (פינסק):
י"ז 258 (1399)
רבינוביץ-טיסמר, אסתר: ט"ז 106 (1400)
רבניצקי, י. ח.:
י"א מול עמ' 104 [ת] (1401)
י"ג מול עמ' 161 [ת] (1402)
כ' מול עמ' 10 [ת] (1403)
רגיתסקי, פנינה: ז' 20 (1404)
רובינשטיין, ראובן: י"ט 279-280 (1405)
כ' 232 (1406)
רודנסקי, מ.:
י"ב מול עמ' 80 [ת] (1407)
רוזוב, ישראל: א' 149-150 (1408)
י"ד מול עמ' עמ' 33 [ת] (1409)
מול עמ' 49 [ת] (1410)
53-57 (1411)
רוזוב, שרה:
י"ד מול עמ' 33 [ת] (1412)
מול עמ' 49 [ת] (1413)
53-58 (1414)
רוזנבוים, י.:
י"א מול עמ' 104 [ת] (1415)
רוזנבוים, שמשון:
ה' מול עמ' 8 [ת] (1416)
ז' מול עמ' 65 [ת] (1417)
י"ד מול עמ' 48 [ת] (1418)
66 (1419)
רוזנבלום, יהושע מרדכי:
י"ב 155 [ת] (1420)
155 (1421)
רוזנבלט, משה: ט"ז 106 (1422)
רוזנברג, אליהו:
י"ח מול עמ' 288 [ת] (1423)
רוזנברג, זינה:
י"ח מול עמ' 288 [ת] (1424)
רוזנברג, מרים:
י"ח מול עמ' 289 [ת] (1425)
רוזנטל, אליעזר דוד:
י"ז 83 [ת] (1426)
83-84 (1427)
רוזנטל, יוסף: (מוסקבה):
ט"ו 156 (1428)
רוזנטל, ניסן: י"ח 321 [ת] (1429)
321-323 (1330)
322 [ת] (1431)
רוזנשטיין, א. ר.: ג' 138 (1432)
רוטנברג, פנחס:
ט"ו מול עמ' 32 [ת] (1433)
רוקח, השע: י"ז 257 (1434)

מול עמ' 271 [ת] (1435)
רזיאל (רזנסון), מרדכי:
ר' 192-193 (1436)
רזניק, יעקב: י"ט 301 [ת] (1437)
302-301 (1438)
ריבולוב, מנחם:
ט"ו מול עמ' 176 [ת] (1439)
ריבלין, מנחם: כ' 231 (1440)
מול עמ' 234 (1441)
ריינס, אלימלך, ד"ר:
י"ג מול עמ' 32 [ת] (1442)
ריינס, זבריה, (מוילנה):
י"ג מול עמ' 32 [ת] (1443)
ריינס, רבקה, (מוילנה):
י"ג מול עמ' 32 [ת] (1444)
רייפמן, יעקב: ט"ז 131-140 (1445)
132 [ת] (1446)
ר' רפאל מברשיד (האדמו"ר):
א' 102-109 (1447)
רפאלוביץ, יצחק יואל, הרב:
ג' 89 (1448)
מול עמ' 94 [ת] (1449)
ו' מול עמ' 128 [ת] (1449א)
רפלסקי, מ.: ט"ז 113-115 (1450)
רפפורט, אלכסנדר שבתי:
י"ד 35 (1451)
מול עמ' 49 [ת] (1452)

שאצקס, משה אהרן: י"ג 156-157 (1453)
שבד, צמח:
י"א מול עמ' 104 [ת] (1454)
שניב (גומלסקי), שמואל:
י"ד 285 [ת] (1455)
285-287 (1456)
שוואריץ, שלמה:
י"ז 292 [ת] (1457)
292-293 (1458)
שוחטמן, ברוך: ה' 133-135 (1459)
136 [ת] (1460)
136-137 (1461)
138-140 (1462)
140-141 (1463)
141-143 (1464)
שוירף, סוניה: י"ז 289 [ת] (1465)
289-290 (1466)
שולמן, אליעזר: ט"ז 159-160 (1467)
י"ז 157 (1468)
מול עמ' 161 [ת] (1469)
שילמן, ב.: י"ב 134 (1470)

שור, משה: ח' מול עמ' 81 [ת] (1471)
שזר, זלמן: ז' 3 [ת] (1472)
3-5 (1473)
ש' 202-203 (1474)
מול עמ' 203 [ת] (1475)
ט"ז ד' [ת] (1476)
י"ז 1 [ת] (1477)
1-2 (1478)
כ' מול עמ' 282 [ת] (1479)
שטיבל, אברהם יוסף: ט"ז 189-192 (1480)
מול עמ' 192 [ת] (1481)
שטיינברג, אהרן:
ח' מול עמ' 80 [ת] (1482)
שטיינברג, יצחק נחמן:
ט"ז 243 [ת] (1483)
243-250 (1484)
שטיינמן, אליעזר: ט"ז מול עמ' 176 [ת] (1485)
ט"ז 59 (1486)
שטיף, נחום: ז' 24-27 (1487)
ח' מול עמ' 80 [ת] (1488)
שטראשון, מתתיהו:
י"ג מול עמ' 64 [ת] (1489)
שטרן, אברהם יעקב:
ט' 107-112 (1490)
112 [ת] (1491)
שטרנברג, ליב:
ט"ז 182 [ת] (1492)
182-191 (1493)
שיפר, יצחק:
ח' מול עמ' 81 [ת] (1494)
שיפר, פייבל: י"ג 111 (1495)
שכטמן, יוסף: ט"ז 19-21, 28 (1496)
77 (1497)
י"ח 324 [ת] (1498)
324-326 (1499)
שכנוביץ, נחום: י"ז 291 [ת] (1500)
291 (1501)
שלגונוב, ניקולאי: י"ג 118-133 (1502)
שלום עליכם (שלום רבינוביץ):
י"ג 150 [ת] (1503)
150-162 (1504)
„שמואל'קע השומר" (פינסק):
י"ז 262 (1505)
מול עמ' 270 [ת] (1506)
שמעון בן וולף: י"ט 54-73 (1507)
שמעתי, דוד:
ט"ז מול עמ' 176 [ת] (1508)

177־178 (1509)
כ׳ מול עמ׳ 282 [ת] (1510)
שנדריי, מ.:
ח׳ מול עמ׳ 80 [ת] (1511)
ר׳ שניאור זלמן מלאדי (בעל ה„תניא"):
א׳ מול עמ׳ 100 [ת] (1512)
שניאורסון, יצחק: ג׳ 89 (1513)
מול עמ׳ 94 [ת] (1514)
ר׳ מול עמ׳ 128 [ת] (1514א)
ט״ז 255־257 (1515)
שניאורסון, לוי יצחק, הרב:
ה׳ 130 (1516)
י״ז 177 (1517)
שניאורסון, מנחם מנדל (בעל „צמח צדק"): א׳ מול עמ׳ 100 [ת] (1518)
שניאורסון, פישל: ו׳ 25 [ת] (1519)
25 (1520)
26־27 (1521)
27 (1522)
27־29 (1523)
29־30 (1524)
30 (1525)
30־31 (1526)
31־37 (1527)
ז׳ 23 (1528)
ט״ז 107 (1529)
שניאורסון, פנחס: ט״ז 96 (1530)
שניאורסון, שלום דוב הא־רמו״ר:
ג׳ 87, 90 (1531)
שניאורסון („שבילי"), שמואל:
ט״ז 12, 14־15 (1532)
שניאורסון, שמריהו נח: ג׳ 89 (1533)
שניאורסון, שניאור זלמן (הרב מהומל):
א׳ מול עמ׳ 100 [ת] (1534)
שנירדר, בצלאל:
י״א מול עמ׳ 104 [ת] (1535)
שנקר, מרדכי:
י״ג 207 [ת] (1536)
207־209 (1537)
שסטוב, ליב:
י״ד 198 [ת] (1538)
198־201 (1539)
י״ז 229־232 (1540)
שפטל, מיכאל (ציר הדומה הראשונה):
ז׳ מול עמ׳ 65 [ת] (1541)
שפיזהנדלר, אברהם: ט״ו 312 [ת] (1542)
312 (1543)
שפיל (אמאמאן אוקראיני):
י״ז 170־172 (1544)
שפירא, אליהו (אבי אשר־קונסטנטין):
ה׳ 125 (1545)
שפירא, אשר (אב״א־קונסטנטין):
ה׳ 125־126 (1546)
שפירא, י. (ציר הדומה השניה):
ז׳ מול עמ׳ 65 [ת] (1547)
שפירא, יעקב ישראל, הרב:
י״ז 177 (1548)
שפירא, ליאון מ.: י״ז 283־286 (1549)
שפירא, מאיר פיבל:
ט״ו 170, 186 (1550)
שפירא, שרה (מחברת השיר, „אל פל ואל מצר"): ט״ו 146 (151)
שין־אנין, מ.:
י״ב מול עמ׳ 81 [ת] (1551א)
שקופ, שמעון, הרב: י״ב 135 (1552)
מול עמ׳ 144 [ת] (1553)
שקלירסקי, גדליה: ט״ז 105 (1554)
שריר, יעקב: כ׳ 300 [ת] (1555)
300־302 (1556)
שרירא (שרייאר), שמואל:
ט״ו 127־128 (1557)
שרמשטיין, צבי: י״ט 271 [ת] (1558)
271 (1559)
שרשבסקי, צבי הכהן („יעבץ ישרץ שד עשק"): ט׳ 142 (1560)
י״ד מול עמ׳ 112 [ת] (1561)
140 (1562)
שרתוק, יעקב: י״ב 211 [ת] (1563)
211 (1564)

תורן, חיים:
כ׳ מול עמ׳ 282 [ת] (1565)
תלמי (מבילנסקי), לאה: ט״ז 105 (1566)
תלמי (מבילנסקי), משה:
ט״ז 105 (1567)

בקורת ספרים (לפי שם הספר)

„אבטוביבליוגרפיה" לצבי הרכבי
ירושלים, תשי״ל: י״ט 291 (1568)
(ע״י י. סלוצקי)
„אהרן ליבערמאנס בריוו"
(מכתבי אהרן ליברמאן) מאת קלמן מרמר, (ניו־יורק, 1951):
א׳ 158 (ע״י י. טברסקי) (1569)
„בהתעורר עם", העליה הראשונה מרומיה לישראל קלויזנר, ירושלים תשכ״ב:
י׳ 204־206 (ע״י י. סלוצקי) (1570)

„בזכותם, דמויות מן הפנקס", ת"א, תשכ"ה ליצחק נימצובין:
ט"ז 265־266 (ע"י ב. קרוא): (1571)

„בחבלי כליה" (יהודי רוסיה בשואה הנאצית 1941־1943) לכ. וסט:
י"ד 262־266
(ע"י י. ברוילי) (1572)

„בימי מלחמה ומהפכה" לכ"צ דינור, ירושלים תשכ"א:
ט' 194־201 (ע"י א. גורדין) (1573)

„בלעטער פון א לעבן", „עלי חיים"
לי. זרובבל, ת"א, תשט"ז (ביידיש בעברית, ת"א, תשי"ד:
ז' 189־191 (ע"י ז. אברמוביץ (1574)

„במעגלי הדומה" ליצחק גנוז (ת"א 1971):
י"ט 283־284 (ע"י א. מנור) (1575)

„בעולם ששקע", זכרונות ורשומות מדרך חיים לב"צ דינור, ירושלים תשי"ח: ז' 183־189
(ע"י א. גורדין) (1576)

„גאון יעקב", ספר האחים הרבנים רמ"ן ורמ"ד ברבי יעקב וויסבלט, ת"א תשכ"ח:
ט"ז 257־260 (ע"י י. גוראלי), (1577)

„דברי ימי ישראל, דורות אחרונים" לפר' רפאל מאהלר, כרך שני, ת"א 1970:
י"ח 280־283 (ע"י י. סלוצקי (1578)

„די יידישע ווידערשטאנד־באוועגונג אין פוילן", ניו־יורק, 1967 לנ. קנטורוביץ:
ט"ז 260־262 (ע"י י. גרונטשטיין)
(1579)

„הם היו רבים" פארטיזנים יהודיים בברית־המועצות במלחמת העולם השניה, ת"א 1968, בעריכת בנימין ומט: (ע"י מ. דבורז'צקי)
ט"ז 262־265 (1580)

„ועידת ציוני רוסיה בסונסק, אלול תרמ"ב", ירושלים 1963 למ. נורוק:
י"ב 204־205 (ע"י י. סלוצקי) (1581)

„זאב אברמוביץ ומורשתו" הוצאת י. ל. פרץ, ת"א 1971 (בעריכת
ל. טרנופולר): י"ט 274־278
(ע"י י. שה־לבן) (1582)

„זכרונות", ת"א, תשט"ו
לשמואל קויפמן:
י"ד 271־273 (ע"י ב. קרוא) (1583)

„חיי בסיביריה" (אנגלית)
למ. נוב־מיסקי, לונדון, 1957:
ה' 167 (ע"י ב. קרוא) (1584)

„החלוץ במערכה" (לזכר האב והמורה יוסף אייזנשטט: י"ג 196־197
(ע"י ש. אורון) (1585)

„יהדות לטביה" (ספר־זכרון ליהודי לטביה): ב' 159־160
(ע"י י. מאור) (1586)

„יהודי רוסיה בימי הצארים והסוביטים" (אנגלית), ניו־יורק, 1964
לפרופ' סאלו בארון:
י"ב 201־204 (ע"י י. סלוצקי) (1587)

„יידן אין אמעריקע" (יידיש), ניו־יורק, 1961:
י' 206־209 (ע"י י. סלוצקי) (1588)

„לחקר משפחות" לצבי הרכבי, ירושלים, תשי"ג:
ב' 158 (ע"י ב"צ כץ) (1589)

„לודא, עיר שהרית ימי עלומי",
כפר־סבא, תשכ"ד ליוסף יחדלביץ:
י"ב 205־206 (ע"י י. סלוצקי) (1590)

„לעבן און קאמף פון יידן אין צאריזשן רוסלאנד", פריז, 1968,
ליצחק שניאורסון (יידיש):
ט"ז 255־257 (ע"י י. סלוצקי) (1591)

„מארטוב והקרובים אליו (רוסית),
ניו־יורק, 1959 ז' 194־197
(ע"י י. סלוצקי) (1592)

„מהומל ועד תל־אביב"
לזלמ"ג כהנוביץ, ת"א, תשי"ג:
ב' 157 (ע"י ב"צ כץ) (1593)

„מהצאר הלבן עד הארום"
ליאן קוכארז'בסקי (פולנית)
ט' 26־37 (ע"י י. גרינבוים) (1594)

„מספקבה, רח' ניקישסקי 9" ללאה ליין (רפאלי־צנציפר):
י"ט 285־289 (ע"י ד. וולחונסקי) (1595)

„מזלוטופיל עד גבעתיים"
שלמה גולדשטיין, גבעתיים, תשכ"ד:
י"ז 287־288 (ע"י י. שה־לבן) (1596)

„מזקאמוביץ עד באזל", ירושלים, תשכ"ה
לישראל קלויזנר: י"ג 194־196
(ע"י ב. קרוא) (1597)

„מתופת אל תופת"
מיפורה של צביה וילדשטיין,
מאת לאה צרי:
י"ט 281־282 (ע"י ב. בר־תקוה) (1598)

„נחלת צבי" (פעלו הספרותי של ד"ר צ. ווייסלבסקי (בעריכת ג. אלקושי):
י"ט 272־273 (ע"י י. שה־לבן) (1599)
„סטאדושטש", ת"א, 1961:
י"א 126־127 (ע"י י. סלוצקי) (1600)
„ספר הרצל ברנר", ת"א, תשכ"ו:
י"ד 227 (ע"י י. סלוצקי) (1601)
ספר „זווהל", ת"א, 1962:
י"א 124 (ע"י י. סלוצקי) (1602)
„ספר חיר" כרך 3, (רוסית) לשמעון דובנוב, ניו־יורק, 1957: ה' 166
(ע"י ב. קרוא) (1603)
„ספר יזכור לקהילת סרנר", ת"א, 1961:
י"א 125 (ע"י י. סלוצקי) (1604)
„ספר על היהדות הרוסית" (רוסית), ניו־יורק:
ז' 197־199 (ע"י ב. קרוא) (1605)
„ספר על היהדות הרוסית" (רוסית), כרך 2 ניו יורק 1968:
י"ז 281־282 (לצ. רודי) (1606)
„ספר קדריץ", ת"א 1959:
י"א 123־125 (ע"י י. סלוצקי) (1607)
„ספר ראובן רובינשטיין" בעריכת אברהם לים: י"ט 279־280
(ע"י מ. אלישיב) (1608)
„ספר שרפשטיין":
י"ט 271 (ע"י ב. קרוא) (1609)
„העתונות היהודית־רוסית בתקופה הי"פ"
לי. פלוצקי, ירושלים, תשל"א:
י"ח 284־286 (ע"י ב. קרוא) (1610)
„פאר־שוונדענע יידישע ישובים", (יידיש)
כואנום איירס, 1963, לנחום קנטורוביץ:
י"ד 275־276 (ע"י ש. אורון) (1611)
פנקס קרינקי בעריכת דוב רבין, ת"א 1970: י"ט 290־291
(ע"י י. סלוצקי) (1612)
„פרקי חיים", לב. ניר־רפאלקס, ת"א, תשי"ח: ז' 192־194
(ע"י י. סלוצקי) (1613)
„פרקים בתולדות יהדות לאשביה", ת"א 1965 למנדל בוכה: י"ד 273־275
(ע"י י. מאור) (1614)
פרקים בתולדות „צעירי־ציון"—צ.פ. ת"א 1964 לישראל ריטוב:
י"ד 266־271 (ע"י מ. אלישיב) (1615)
„קמינין־פתולפק וסביבתה", ת"א תשכ"ה: י"ג 197־199
(ע"י י. סלוצקי) (1616)

„קצירה", קובץ לקורות התנועה הציונית ברוסיה, תל־אביב, 1964:
י"ב 206־207 (ע"י ב. קרוא) (1617)
„שאלת היהודים בתנועה הליברלית והמהפכנית ברוסיה (1890—1914)",
ירושלים 1964 ליצחק מאור:
י"ב 199־201 (ע"י י. סלוצקי) (1618)
„שדות ולב", ת"א, 1962:
י"א 127 (ע"י י. סלוצקי) (1619)
„שומרי הגחלת" („דברי תורה מאת רבני ברית המעצות וארצות הדימוקרטיה העממית), ניו־יורק, תשכ"ו:
י"ד 278 (ע"י י. סלוצקי) (1620)
„שפולה" (מסכת חיי היהודים בעיירה) חיפה, 1965 לדוד כהן: י"ג 199
(ע"י ב. קרוא) (1621)

הגנה עצמית

אמציהי א. ועוד [כרוז] לכל חברי ההגנה ופעיליה ברוסיה ואוקראינה:
ב' 160 (1622)
אהרוני, א. סקירה מקומות למדור פרעות והגנה עצמית באוקראינה:
י"ז 136 (1623)
ארזי עזריאל, פרעות והגנה בזוהיל:
ט"ז 253־254 (1624)
אלבינגר, מרדכי ישעיהו, ראשיתה של „הפלוגה היהודית הלוחמת" באודיסה:
י"ז 121־123 (1625)
ארז, יהודה, ההגנה העצמית היהודית ברוסיה בשנות 1903—1905:
ד' 82־94 (1626)
הורביץ, בן־ציון, ההגנה העצמית בצ'רנוביל: י"ז 110־114 (1627)

ליבס, מ.
ההגנה העצמית בחאבנו (1919־1920):
י"ז 102־107 (1628)
ליובקין, שלמה
2 תעודות לתולדות ההגנה העצמית ה־יהודית באוקראינה: י"ז 124־128 (1629)

סלוצקי, דב־בער
ההגנה העצמית באוקראינה:
י"ז 90־101 (1630)
סלוצקי, י.
תעודות לתולדות ההגנה העצמית היהודית באוקראינה: י"ז 128־131 (1631)
פינס, דן
ההגנה העצמית ברוסיה (1919־1920):
י"ז 108־109 (1632)

רפפורט, ברל
ההגנה העצמית ברוז'ין: י"ז 115-119 (1633)

אודיסה:
י"ז מול עמ' 78 [ת] (1634)
123-121 (1635)

אולגינסקאיה רודניא (כפר):
י"ז 111 (1636)

גדוד ההגנה העצמית באחת העיירות בי אוקראינה:
י"ז מול עמ' 63 ...ת] (1637)
אורייל: י"ז 108 (1638)
איבנקובו: י"ז 110-111 (1639)

בוהופלב:
י"ז מול עמ' 78 [ת] (1640)

גורודישצה:
י"ז מול עמ' 79 [ת] (1641)
130 (1642)

גורודניה (פלך צ'רניגוב):
י"ז 124-128 (1643)
הומל: ד' 87-88 (1644)
וצ'אראשה: י"ז 118 (1645)
זוהיל: ט"ז 253-254 (1646)
זלאטופול: י"ז 129-130 (1647)
חאבנו: י"ז 102-107 (1648)
חמלניק: י"ז 170-172 (1649)
ייקטרינופלב: י"ז 108-109 (1650)
מונאסטיריישץ': י"ח 205-221 (1651)
מליטופול: ד' 93 (1651א)
י"ט 168-173 (1652)
סמבלוב: י"ז מול עמ' 79 [ת] (1652א)

סמוליאן (פלך מוהילב):
ד' 89-90 (1653)
סמילה: י"ז 128-130 (1654)
סנובסק: י"ז 124-127 (1655)
פוצ'אפ: י"ז 108-109 (1656)
צ'רנוביל: י"ז 110-114 (1657)
צ'רקאסי: י"ז 130 (1658)
קורסון: י"ז מול עמ' 79 [ת] (1659)
רוזין: י"ז 115-119 (1660)
רוקיטנה (פלך קיוב): י"ז 120 (1661)

זכרונות

איגנאטייב, אלכסי,
זכרונות בן-אחיו של י. איגנאטייב:
ט' 87-88 (1662)

איזרת, זאב,
פרקי זכרונות: י"ז 159-174 (1663)

אזריזנשטאדט, משה אליעזר
ישיבת וולוז'ין (מזכרונות ימי נעורי):
י"ד 159-172 (1664)

אליאסברג, יעקב, (בית לוריא):
י"ב 180-190 (1665)

אסף, שמחה,
שנות הלימודים שלי בישיבת טלז:
ב' 34-45 (1666)

אריאל, יוסף: בכלא ובגולה (זכרונות של ציוני רוסי): ט"ז 17-51 (1667)

בובה, מנדל,
מוסקבה, — ערב מהפכת פברואר 1917 ולאחריה ט"ו 99-108 (1668)

בוקשטיין, יעקב,
פרקי זכרונות מברדיטשוב:
ז' 156-158 (1669)
כיצד עליתי ארצה מבריה-המועצות:
ו' 183-187 (1670)
קטעי זכרונות, ילדותי: י"ג 172-180 (1671)

בורוכוב, ליובה
זכרונות על דוב בורוכוב: א' 151-157 (1672)

בן-ישר, א. ז.
פרקי אוקראינה: י"ח 166-182 (1673)

בר-חיים, עמנואל
נעורים ברומני: י"ט 136-146 (1674)

ברוצקוס, יוליוס
במחיצת „בני ציון" במוסקבה:
א' 133-135 (1675)
הסטודנטים היהודים באוניברסיטה המוסקבאית: י"ח 63-65 (1676)

בריפקה, איסר
בכפר בפולסיה: י"ט 158-167 (1677)

גולדשטיין, אלכסנדר
פרקי זכרונות: י"ד 3-87 (1678)

גורביץ, יהושע השל
בימי הכיבוש הגרמני בוילנה ובסביבותיה 1915—1918: י"ג 37-40 (1679)

גילוץ, מנחם
מימי ועידת מינסק: י"ד 280 (1680)

גליקסברג, שמעון יעקב הלוי
חמש שנים במינסק: י"ב 150-154 (1681)
מזריטש עיר מולדתי: י"ח 224-231 (1682)

גפשטיין, שלמה
ראשית ה„ראזסוויט" (זכרונות):
א' 141-150 (1683)

גריגבוים, יצחק
ימי פטרוגראד שלי (קטעי זכרונות):
ב' 23-33 (1684)
ג' 27-40 (1685)

דינור, בן-ציון
ב„מרכז הקיובי": ד' 15-28 (1686)

דיסקין, יהושע זליג
בימי המהפכה ברוסיה:
ט"ז 97-101 (1687)

מקרבנות משטרו של סטאלין:
י"ז 175-180 (1688)

הלפרין-פרוג'ינין, מרים
ב„פלוגה לרפואה ולתזונה" מפטרוגראד:
י"ג 31-36 (1689)

עבודת אוז"ה בפלך מינסק בשנות 1916—1918: ט"ו 292-299 (1690)

וילנסקי, יהודה לייב ניסן
פרקים מחיי הצבוריים:
ט"ו 268-291 (1691

וישניצר, נאורק
תקופת פטרבורג: ג' 41-50 (1692)

ורדי, דוד, מקצת זכרונות:
ו' 13-16 (1693)

זיו, בן-ציון
זכרונות מישיבת לידה: ט"ז 81-84 (1694)

חמיז, פסח
פליטי ליטא במקומות גירושם:
י"ג 10-15 (1695)

כהן, דוד
בצבא ובמהפכה: ט"ו 59-79 (1696)

כהן, דוד [הרב]
זכרונות: ו' 86-87 (1697)

כץ, ב"צ
יהדות רוסיה לפני חמישים שנה„
א' 5-17 (1698)

לוינזון, ליפמן
בשעת מבחן: י"ג 15-22 (1698א)

ליבנה (לרמן), זאב
לפני יובל שנים בקיוב:
ט"ז 102-108 (1699)

ליטאי, אהרן
בן-כפר שבא לכרך: י"ד 173-184 (1700)

מונוסזון-אטינגר, רוזה
זכרונות על ש. אנסקי:
י"א 60-67 (1701)

מרגוליות, חייב זאב: ט"ו 255-258 (1702)

נורוק, מרדכי
גירוש היהודים מפלכי המערב ברוסיה במלחמת העולם הראשונה:
ה' 85-89 (1703)

סלאפטש, דוד שלמה
תולדות חיי: ה' 29-43 (1704)

פבזנר, ישעיהו
המבחן הגדול (על הועידה הציונית הכל-רוסית השביעית של 1917):
ט"ו 109-112 (1705)

פיינברג, דוד זכרונות: ד' 21-36 (1706)

צ'רניאק, יוסף
בשבילי התרבות של עיירתי:
י"ט 147-156 (1707)

קאופמן, אברהם
במהפכה ולאחריה (מחיי היהודים במנג'וריה ובמזרח הרחוק בשנת 1917):
ט"ו 113-115 (1708)

קופילוביץ, דוד
עיני ראו את המהפכה: ט"ו 96-98 (1709)

קופילוביץ, חיים שלמה
בעורף ובחזית: ט"ו 80-86 (1710)

קליוטש, משה מזכרונות איש מינסק:
י"ט 233-237 (1711)

קפלן, מרדכי
מתקופת מלחמת-העולם הראשונה:
ט"ו 308-309 (1712)

קרני, יהודה
מעבר הדניסטר: ט"ז 52-80 (1713)

רוזנבלום, יהושע מרדכי
קטעי זכרונות ורשימות:
י"ב 155-165 (1714)

מחיי הרבנים ברוזות שקדמתנו:
י"ב 208-210 (1714א)

רוזנטל, ניסן (א. בן-דוב):
בין יהודים הרריים:
ט"ז 230-237 (1715)

רוזנטל-שנוידרמן, אפתר
לראשונה — פנים אל פנים עם רשת החינוך הסובייטי-יהודי:
י"ח 85-102 (1716)

שולמן, ב.
הרוח המהפכנית בישיבות (טלז ושאדוב בשנות 1906—1909):
י"ב 134-147 (1717)

שוור, זלמן

רבותינו בבית מדרשו של ברון גינצבורג:
ו' 88-100 (1718)
מכל מלמדי: ז' 136-148 (1719)

חברות

טורטל, חסיה
תנועת „עם עולם": י' 124-143 (1720)
יק"א
לתולדותיה של חברת יק"א ברוסיה
(ארבעה מכתבים):
י"ד 210-214 (1721)
לבבי (באביצקי), יעקב
אויט־געזעגרד: ט"ז 118-130 (1722)
לויטאן, יצחק אייזיק
החברות היהודיות ברוסיה:
ד' 95-103 (1723)
ז' 123-135 (1724)
י"ד 236-246 (1725)
ליבנה (ליברמן), צבי
עם אחד משרידי „עם־עולם"
[באליה שניאור] י"א 116-117 (1726)
סמולנסקין, פרץ
תזכיר לאליאנס הישראלית:
ד' 40-46 (1727)
ה' 18-28 (1728)
קלויזנר, ישראל
מבוא לתזכירו של פרץ סמולנסקין
לחברת „כל ישראל חברים":
ד' 37-40 (1729)

חיבת ציון וציונות

אייזנשטאדט, שמואל
יובל הועידה הציונית במינסק:
ט' 104-105 (1730)
הועידה השביעית של ציוני רוסיה:
ט"ו 149-151 (1731)
הועידה השניה של צעירי ציון
(פטרוגראד 1917):
ט"ו 151-155 (1732)
אלישיב, מרדכי
לתולדות תנועת צ.ס. (על הספר „פרקים
בתולדות „צעירי־ציון" לי. ריטוב):
י"ד 266-271 (1733)
אריאל, יוסף
בשורת הצהרת בלפור באודיסה:
ט"ו 116-120 (1734)
בכלא ובגולה (זכרונות של ציוני רוסי):
ט"ז 17-51 (1735)
ביסה, מנדל
מוסקבה — ערב מהפכת פברואר 1917
ולאחריה: ט"ו 99-108 (1736)
בילו (ביאלופולסקי), יעקב
תנועת „דרור" ברוסיה ובפולין:
י"ב 90-101 (1737)
חברי הפדרציה „דרור" מרוסיה
(ורשה 1922): י"ב 99 [ת] (1738)
בלום, בנימין זאב
ממגילת פועלי־ציון בברית־המועצות:
י"ח 103-123 (1739)
ברוצקוס, יוליוס
במחיצת „בני ציון" במוסקבה:
א' 133-135 (1740)
ברמן, יעקב
הפלא של ועידת מינסק:
ט' 101-104 (1741)
גולדבורט, יעקב
הלשכה המרכזית לציוני רוסיה
1921—1924: כ' 229-236 (1742)
גורן, נתן
וילנה לעיני הרצל: ג' 20-21 (1743)
גילרן, מנחם
מימי ועידת מינסק: י"ד 280 (1744)
גלבר, נתן מיכאל
ראשית תנועת הסטודנטים הציוניים
ברוסיה בשנים 1882—1891:
ב' 46-60 (1745)
ביקורו של ד"ר הרצל בפטרבורג:
ג' 12-19 (1746)
אגודת הסטודנטים היהודים הרוסים
הראשונה בברלין: ד' 47-55 (1747)
השתדלות דוד וולפסון להכרה חוקית
בהסתדרות הציונית ברוסיה:
ה' 69-73 (1748)
גפשטיין, שלמה
ראשית ה„ראזסוויט": א' 141-150 (1749)
גרינבוים, יצחק
יובל שנשכח (חמישים שנה לועידת
חלסינגפורס): ה' 11-17 (1750)
הורכין, אמנון: בי"ל ברוסיה
א' 136-140 (1751)
ב' 119-121 (1752)
הלפרין, חיים
„החלוץ" ברוסיה: ט"ז 3-6 (1753)
וילנסקי, יהודה לייב ניסן
מכתבים למרכז „בני משה":
י"ד 202-209 (1754)

וסט, בנימין
החלוץ הרוסי בנפתוליו:
ט"ו 7-16 (1755)
זכאי, דוד
ימי מינסק [ששים שנה לועידת מינסק]:
ט' 94-95 (1756)
זלאטקין, מנדל
חיבת־ציון בעיר רוסטוב על נהר דון:
ט' 140-145 (1757)
זליקסון אליעזר
השחר — אגודת סטודנטים יהודיים
בריגה: כ' 237-242 (1758)
238 [ת] (1759)
כהן, דוד (ער"ד)
ראשיתו של „החלוץ": ועידת „החלוץ"
בפטרוגרד: ט"ו 75-76 (1760)
[ליורזכין, יצחק אליעזר]
כרוזם של בני־הישיבות [בועידת
מינסק]: ט"ו 106 (1761)
ליפשיץ, חיים
לתולדות הדרשה וההטפה לחיבת־ציון
ברוסיה: י' 170-176 (1762)
נורוק, מרדכי
פרשת ועידת מינסק: ט' 96-100 (1763)
פלוצקי, יהודה
באגודת חובבי־ציון בקיוב:
ד' 70-73 (1764)
הקונגרס הציוני הכל־רוסי הראשון
במינסק [למ. נורוק]: י"ב 204-205
(1765)
סמולנסקין, פרץ
תזכיר לאליאנס הישראלית:
ד' 40-46 (1766)
תכנית עליה לארץ־ישראל:
ה' 18-28 (1767)
עזרוני, יקותיאל
לתולדות ועידה אחת (ועידת „צעירי־
ציון" המכינה, לודז', סוכות תרע"א
(1910):
י"ט 174-199 (1768)
פבזנר, יהשעיהו
המבחן הגדול (על הועידה הציונית הכל־
רוסית השביעית של 1917):
ט"ו 109-112 (1769)
קלויזנר, ישראל
מבוא לתזכירו של פרץ סמולנסקין
לחברת „כל ישראל חברים":
ד' 37-40 (1770)
שמעון דובנוב ותנועת „חיבת ציון":
ח' 32-42 (1771)
קרוא, כריך
לקורות התנועה הציונית ברוסיה
(„קציר"", קובץ לקורות התנועה
הציונית ברוסיה, ת"א, 1964):
י"ב 206-207 (1772)
„מקאטוביץ עד באזל" (לד"ר ישראל
קלויזנר): י"ג 194-196 (1773)
רפאל, (צנציפר), אריה
האגודה „חירות ישראל" [הארקוב]:
ט' 89-93 (1774)
שפירא, יוסף
ציונות בימי מהפכה [בסקבירה]:
ט"ו 121-133 (1775)
שפירא, שמואל
יתומי קישינוב — מבשרי העליה השניה:
י' 155-156 (1776)
שרת, משה
ביל"ו בוינה (מסיפורי אבא):
י"ב 211 (1777)
ועידת ציוני רוסיה במינסק 1902:
י"ב 204-205 (1778)
ועידת חלפינגפורס (1906):
י"ד 77-78 (1779)
הועידה הששית של ציוני רוסיה
[מוסקבה, אוגוסט 1915]:
ט"ו 141-142 (1780)
הועידה השביעית של ההפתדרות
הציונית ברוסיה (1917):
ג' 34-40 (1781)
הועידה השלישית של ציוני סיביר
ואוראל בטומסק (11/1918):
ח' 174 [ת] (1782)
„צעירי ציון"
עסקני „צעירי־ציון" [ברוסיה]:
ט"ו מול עמ' 48 [ת] (1783)
„צעירי־ציון" ברוסיה:
(הקונפרנציה הארצית),
מוסקבה 7/5/1918—2):
ט"ו 158-160 (1784)
מועצת „צעירי ציון" השלישית
באוקראינה, (27.1.1919):
(27/1/1919):
ט"ו 160 (1785)
י"ז 165-167 (1786)
„בני־משה": י"ב 10-11 (1787)
„החלוץ"

ועידת „התלוץ" בפטרוגרד (6/1/1919):
ט"ו 75-76 (1788)
„עזרא", אגודת בעלי־המלאכה הציונים בפטרבורג: י"ד 39-40 (1789)
„קצירי", קובץ לקורות התנועה הציונית ברוסיה:
ת"א, 1964: י"ב 206-207 (1790)
לודז'
התנועה הציונית בלודז':
י"ט 178-181 (1791)
מוסקבה, אגודת „בני־ציון":
י"ב 7-8 (1792)

חינוך, תרבות ותיאטרון

אהרוני, יעקב
בית הספר העברי בסאראטוב:
ט' 150-159 (1793)
י' 188-201 (1794)
איזנשטאדט, משה אליעזר
ישיבת וולוז'ין (מזכרונות ימי נעורי):
י"ד 159-172 (1795)
איזנשטאדט, שמואל
לתולדות הציבוריות והתרבות העברית ברוסיה בתחילת המאה העשרים:
ט"ו 134-162 (1796)
אפה, שמחה
שנות הלימודים שלי בישיבת טלז:
ב' 34-45 (1797)
בן־פורת, י.
ישיבת לובבין בימי המהפכה:
כ' 243-244 (1798)
גרינבוים, אברהם
התיאטרון האידי ברוסיה הסובייטית בשנות העשרים: ט"ז 109-117 (1799)
דינור, בן־ציון
התכנית להקמת בית־ספר גבוה למדעי היהדות בפטרוגרד בשנות 1916—1917
וגורלה: ו' 133-151 (1800)
המרכז התרבותי בקיוב:
ז' 15-28 (1801)
„הבימה": ט"ו 145 (1802)
וויכרט, מיכאל
הצגת הבכורה של „הדיבוק":
י"א 82-87 (1803)
ורדי, דוד
ש. אנ־סקי ו„הדיבוק" שלו:
י"א 75-81 (1804)
זין, בן־ציון
זכרונות מישיבת לידה:
ט"ז 81-84 (1805)
חברת „חובבי שפת עברי":
ט"ו 142-144 (1806)
הישיבה האודיסאית:
ז' 150-153 (1807)
כ' מול עמ' 282 [ת] קבוצת תלמידי־הישיבה האודיסאית תרס"ט] (1808)
[ליזרוביץ, יצחק אליעזר]
כרוזם של בני־הישיבות (בועדת מינסק):
ט' 106 (1809)
ליבנה (לרמן), זאב
בית המדרש למורים של „תרבות" בקיוב:
ט"ז 102-104 (1810)
הגימנסיה העברית „תרבות" בקיוב:
ט"ז 104-105 (1811)
הסמינר למורים באידיש (מטעם ה„קולטור־ליגע בקיוב):
ט"ז 107 (1812)
מלוצקי, יהודה
בית המדרש לרבנים בווילנה: ז' 29-48 (1813)
פרנק, מ. צ. החדר המתוקן ברציצה:
ט"ז 85-96 (1814)
הקורסים הפדגוגיים העבריים בגרודנה:
ט"ז 102-103 (1814א)
(1815) 243
רוזנטל־שנוידרמן, אכתר
לראשונה — פנים אל פנים עם רשת החינוך הסובייטי־יהודי:
י"ח 85-102 (1816)
שוחט עזריאל
התנועה העברית בפינסק:
י"ב 121-133 (1817)
שולמן, ב.
הרוח המהפכנית בישיבות (טלז ושאדוב בשנות 1906—1909):
י"ב 134-147 (1818)
שזר, זלמן
רבותינו בבית מדרשו של ברון גינצבורג:
ו' 88-100 (1819)
מכל מלמדי: ז' 136-148 (1820)
אגודת „עבריה" במיקולינץ
כ' 257 [ת] (1820א)
החלטת הקהל בקלינקוביץ
(על רכישת השפה העברית ללשון הדבור של העם): ט"ז 250-252 (1821)
חברת „המשפט העברי":
ט"ו 146-147 (1822)

„קולטור ליגה" באוקראינה„
ז' 21-22, 24-25 (1823)
ט"ז 106-107 (1823א)
תרבות — חברה לחינוך ולתרבות עברית ועידת „תרבות" במוסקבה:
י' 198-200 (1824)
ט"ז 144-148 1825
„תרבות" באוקראינה:
ז' 21-22 (1826)
„תרבות", חברה לחינוך ולתרבות עברית בדוברובנה:
י"ב מול עמ' 80 [ת] (1826א)

ה ס י ד ו ת

הוברמן, נחמן
האדמו"ר ר' רפאל מברשיד:
א' 102-109 (1827)
זר־שפר, צבי
ליובוויץ, עיר מושב אדמו"רי חב"ד:
ב' 86-93 (1828)
כאהלר, רפאל
זרמים בחסידות אוקראינה בתקופת הריאקציה האירופית (1815—1848):
י"ח 69-84 (1829)
רבינוביץ, זאב Chassidiana:
ח' 68-72 (1830)
שניאורסון, פישל
איש מפי איש:
א' 94-102 (1831)
המלשינות הגדולה על החסידים בשנת 1881 בסטארודוב:
ג' 125-130 (1832)
ד' 104-111 (1832א)

היחסים עם השלטונות וההברה הרוסית והפולנית
אטינגר, שמואל
היסודות והמגמות בעצוב מדיניותו של השלטון הרוסי כלפי היהודים עם חלוקת פולין: (1833)
ירושלמי, ש. ד.
ועדות וועידות הרבנים ברוסיה:
ג' 86-94 (1834)
מול עמ' 94 [ת] (1834ב)
ו' מול עמ' 128 [ת] (1835)
כץ, כ"צ
הפרלמנט הראשון ברוסיה — הדומה הממלכתית: ה' 3-10 (1836)
מאור, יצחק
הליברלים הרוסים במאה ה־19 ושאלת היהודים: ג' 95-110 (1837)
ה' 90-103 (1838)
יהודי רוסיה בימי „הדומות":
ז' 49-90 (1839)
מישקינסקי, משה
על עמדתה של התנועה המהפכנית הרוסית לגבי היהודים בשנות ה־70 של המאה ה־19: ט' 38-66 (1840)
תיקונים ומילואים: י' 212-213 (1841)
סלוצקי, יהודה
דיוני מועצת המיניסטרים הרוסית בביטול תחום המושב ליהודים (1915):
י"ג 41-58 (1842)
פינקוס, בנימין
בתי־המשפט ביידיש בברית־המועצות
י"ח 124-150 (1842א)
שוחטמן, ברוך
גורקי והחברה הרוסית למלחמה באנטישמיות: ג' 120-123 (1843)
האחוה הפולנית־היהודית (ב־1863):
י"א 7-8 (1843א)
מול עמ' 17 [ת] (1843ב)

כ ל כ ל ה

גנקין, ב.
היהודים במקצוע המשפט ברוסיה הצארית: ה' 111-115 (1844)
בהן, דוד. בעלי מלאכה בשפולה:
ז' 170-176 (1845)
לשצינסקי, י.
הרקע הכלכלי של תחום המושב ליהודים ברוסיה: א' 31-44 (1846)
מורשת היהדות ברוסיה מלפני המשטר הסובייטי: ו' 11-19 (1847)
מצב יהודי אוקראינה בסוף המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט:
ז' 6-14 (1848)
קירזון ירוחם
תעשית סת"ם בדוברובנה:
י"ט 224-227 (1848א)

מהפכות 1917

אטינגר, שמואל
היהודים ברוסיה בפרוץ מהפכת פברואר [1917]„ ט"ז 20-31 (1849)
אלטשולר, מ.
הנסיון לארגן כינוס כלל־יהודי ברוסיה

אחר המהפכה: י"ב 75־89 (1850)
מול עמ' 80 [ת] המועצה להכנת הועידה הכללית של יהודי רוסיה) (1851)
ברמן, יעקב
רבנות צבאית ברוסיה:
ט"ו 56־58 (1852)
ט"ז 278 (1852א)
גורדין, זלמן
התארגנות החיילים היהודים בראשית המהפכה הרוסית: ט"ו 87־95 (1853)
דינור, ב"צ „מפברואר עד אוקטובר"
[1917] ט"ז 319 (1854)
יודפת, אריה
הדת היהודית ברוסיה בשנים הראשונות של השלטון הסובייטי (1917—1923)
י"ט 101־119 (1854א)
פלוצקי, יהודה
יהדות רוסיה בשנת המהפכה 1917:
ט"ז 32־55 (1855)
מול עמ' 49 (ת. הפגנה יהודית בעיירה באוקראינה לרגל מהפכת פברואר) (1856)
כרוז הועד המרכזי של ציוני רוסיה עם פרוץ מהפכת פברואר [1917]:
ט"ו מול עמ' 16 (1857)
כרוז „החברי" ו„צעירי ציון" במוסקבה עם פרוץ מהפכת פברואר 1917):
ט"ו מול עמ' 16 (1858)
כנ"ל [ביידיש] מול עמ' 16 (1859)
כרוז החרדים לבחירות למינוס היהודי הכלי־רוסי, קיץ (1917):
ט"ו מול עמ' 17 (1860)
רשימת „אחדות" לבחירות הכנסיה היתודית הכללית:
ט"ו מול עמ' 48 (1861)
שער הדקלרצי' של „מסרת וחרות"
ט"ו מול עמ' 48 (1862)
רשימת המועמדים הציונים לכנוס היהודי הכלי־רוסי בניים השלישי, מחוזת המערבית:
ט"ו מול עמ' 80 (1863)

ס פ ר ו ת

אלטבאואר, משה
מרד 1863 בספרות ובפולקלור היהודי:
י"א 27־36 (1864)
בן־ישי, א. ז.
ספרות ועתונות עברית ברוסיה בתקופת המהפכה ואחריה: ט"ו 163־202 (1864א)
בריימן, שלמה
פולמוס התיקונים בדת בספרות העברית:
א' 115־132 (1865)
לדמותו של היהודי בספרות הרוסית של המאה ה־19: כ' 135־175 (1865א)
ליטאי, א.
ה„יריד" הספרותי־העברי הגדול במוסקבה: ג' 51־59 (1866)
קלויזנר, ישראל
הפרעות ברוסיה בראשית שנות השמונים בשירה ובסיפור: ט' 7־15 (1867)
אגודת הסופרים העברים במוסקבה:
ט"ו 156־157 (1868)
„הביבליותיקה הגדולה": ט"ו 165־166 (נוסדה בוורשה ב־1910) (1869)
הביבליותיקה העברית (ווירשה)
ט"ו 165־166 (1870)
הוצאת אברהם יוסף שטיבל:
ט"ו 189־192 (1871)
הוצאת „אמנות": ט"ו 192־194 (1972)
הוצ' „ספרות" (מוסקבה):
ט"ו 170 (1973)
ספרית „אחינועד" (לבני הנעורים), מוסקבה: ט"ו 196־197 (1874)
„פאלקס פארלאג",
חברה להוצאת ספרים באידיש (קיוב, 1918): ז' 25־27 (1875)

ע ת ו נ ו ת

אלקושי, ג.
העתונות העברית בווילנה במאה ה־19:
י"ג 59־97 (1876)
י"ד 105־152 (1876א)
גפשטיין, ש.
ראשית ה„ראזסוויט" (רוסית, פטרבורג):
א' 141־150 (1877)
הנוביץ, גרשון
„צלצלי־שמע" — שנת 1923:
151־158 (1878)
158 [ת] (1879)
כץ, ב"צ
יובל העתונות העברית היומית המחודשת: ב' 5־25 (1880)
70 שנה לצאת העתון היומי העברי הראשון [היום]: ד' 133־135 (1881)
פלוצקי, יהודה
ה„דיין", (רוסית, אודיסה 1869—1971):
י"א 37־52 (1882)

התוספת הרוסית ל„הכרמל":
י"ד 153־158 (1883)
155 [ת] (1884)
קרוא, ברוך
הד פרעות שנות השמונים בעתונות העברית: ט' 3־6 (1885)
שוחטמן, פרוך
ה„ראזסוויט" הראשון (רוסית, אודיסה 1860—1861): ב' 61־71 (1886)
„ציון" (רוסית, אודיסה, 1861—1862):
ד' 112־132 (1887)
מול עמ' 112 [ת] (1888)
העתנות היהודית ברוסיה [הסופיושית]:
י"ח מול עמ' 40 [ת] (1888א)
עתוני בתי־חרושת:
י"ח מול עמ' 41 [ת] (1889)
„אחדות"
(הוצאת הועד המרכזי של ההסתדרות „אחדות"), קיוב 1918—1919:
ט"ו 196 (1889א)
„אמנות"
(קובץ מוקדש לאמנות ולבקורת ספרותית (בתכנון): ט"ו מול עמ' 177 [ת]
(1890)
193, 197 (1891)
„ארץ" (אודיסה 1919):
ט"ו 188־189 (1892)
„בין הזמנים" (הוצאת „תרבות"), חארקוב 1918: ט"ו 196 (1893)
„בראשית" (מוסקבה־לנינגרד), ברלין, 1926: ט"ו 199־200 (1894)
„ברקאי" (שבועון) אודיסה:
ט"ו 195 (1895)
ט"ז 56 (1896)
י"ז 88 (1896א)
„הגורן" ט' 137־139 (1897)
„הגינה" (דו־ירחון לגן־הילדים העברי להלכה ולמעשה), אודיסה, 1917—1918: ט"ו 196 (1898)
„דרור" (פעמיים בחודש), קיוב 1917:
י"ב 94 (1899)
ט"ו 196 (1900)
„הד העם" (מוסקבה, 1920):
ב' 21־22 (1901)
ט"ו 185־186 (1902)
„הזמן": א' 9־10 (1903)
ב' 8־22 (1904)
ט"ו 166־167 (1905)
„החבר" (עתון יומי לילדים):
ט"ז 149־150 (1906)
„החיים" (וילנה 1920) בעריכת ש. ל. ציטרון: ט"ו 167 (1907)
„החיים" (שבועון בפטרוגרד), בעריכת ב"צ כץ: ט"ו 168 (1908)
„חרות ישראל" (כרוניקה של אגודת חרות ישראל) (רוסית, חארקוב 1883): ט' מול עמ' 17 [ת] (1909)
89־93 (1910)
„טריבונה" (רוסית): ט"ו 124־125 (1911)
„יגדיל תורה" (מאספים תורניים לדברי תורה ופלפולים בהלכה, למעשה 2 חוברות) בוברויסק: ט"ו 199 (1912)
„היום": ב' 6־7 (1913)
ד' מול עמ' 134 [ת] (1913א)
ט"ו 164 (1914)
„הכוכבים"
י"ד 142־152 (1915)
143 [ת] (1916)
„כנסת" (בעריכת ח. נ. ביאליק):
ט"ו 188, 194־195 (1917)
„הכרמל" השפועי:
י"ג מול עמ' 65 [ת] (1918)
97־66 (1919)
י"ד 105־122 (1920)
„הכרמל" החדשי: י"ד 122־142 (1921)
123 [ת] (1922)
„המזרח" (ירחון פדגוגי), קיוב 1917
ט"ו 196 (1923)
„מכבי" (כתב־עת מצויר לעניני החינוך הגופני, אודיסה 1918: ט"ו 196 (1924)
„מעת לעת" (וילנה) בעריכת ש.ל.ציטרון:
ט"ו 167 (1925)
„מושאות" (בעריכת ד"ר מ. גליקסון):
ט"ו 188 (1926)
„המשפט העברי": ט"ו 188 (1927)
„העבר" (בעריכת שאול גינצבורג):
ט"ו 164, 189 (1928)
מול עמ' 192 [ת] (1929)
„העבר" [המחודש בת"א]
א' 3—4 (1930)
„העברי", קיוב 1917
(בעריכת משה רוזנבלאט):
ט"ו 196 (1930א)
„העולם": ט"ו 167 (1931)

„עולמנו" (בעריכת ד"ר מ. גליקסון):
ט"ו 189 (1932)
„העם" מוסקבה: ט"ו 145־146 (1933)
„העם" השבועון: ט"ו 170־173 (1934)
„העם" היומי: ט"ו 173־184 (1935)
מול עמ' 176 [ת] (1936)
„העם" (וילנה) שבועון מטעם המזרחי:
ט"ו 167 (1937)
„ערד אן פריהיים:
ט"ו 159־160 (1938)
„עת לבנות" (רוסית, קיוב):
י"ב 91־93 (1939)
עתונות עברית בממפרים ברופיה במשך 80 שנה (1841—1919):
ט"ו 200־201 (1940)
„פעטראגראדער טאגעבלאט":
ב' 27־28 (1941)
ט"ו 158 (1942)
פרחי צפון:
י"ג 61־66 (1643)
מול עמ' 65 [ת] (1944)
„פריינד": א' 9־10 (1945)
„הצופה" (וארשה 1903):
א' 9־10 (1946)
ב' 7־8 (1947)
„צפון" (קובץ מתוכנן במוסקבה ב־1919):
ט"ו 157 (1948)
„צלצלי שמע", חרקוב 1923:
ט"ו 199 (1949)
„הצפירה": א' 10 (1950)
ב' 5־7 (1951)
ט"ו 166־167 (1952)
„קדימה" (מאסף מוקדש לפילוסופיה ולמדע הריליגיה) קיוב, 1920:
ט"ו 196 (1953)
„הקדם" (פטרבורג): ט"ו 164 (1954)
„ראזסוויט" (פטרבורג), רוסית):
י"ד מול עמ' 33 (ת. המערכת) (1955)
53־42 (1956)
„רשומות" (בעריכת א. דרויאנוב):
ט"ו 188 (1957)
„שאלות היום" (וילנה) בעריכת מ. ב. שניידר: ט"ו 167 (1958)
„השבוע" (וילנה) בעריכת ל. יפה:
ט"ו 167 (1959)
„השחר" (שבועון), קיוב 1918—1919:
ט"ו 196 (1960)
„שחרית" (עיתון מוקדש לענייני הצעירים הלאומיים בתפוצות הגולה):
ט"ו 136־137 (1961)
„השלוח": ט"ו 167־168 (1962)
„השפה" (פטרוגרד): ט"ו 164 (1963)
„שפתנו": ט"ו 147־148 (1964)
188 (1965)
„שתילים" ט"ו מול עמ' 177 (1966)
187־188, 193 (1967)
„התקופה"
ט"ו 186־187, 191־192 (1968)
„תרבות" (ידיעות הועד המרכזי של „תרבות"), קיוב, 1918
ט"ו 196 (1969)

פרעות, גזירות ועלילות

פרעות שנות השמונים („הסופות בנגב"):
ב' 105־111 (1970)
ט' 3־6 (1971)
7־15 (1972)
16־25 (1973)
מול עמ' 16 (מפה) (1974)
67־77 (1975)
78־81 (1976)
י' 83־105 („קול מבאלטע") ((1977)
144־149 (1977א)
מול עמ' 144 (מפה) (1978)
י"ג 118־133 (1979)
פרעות קישינב (1903)
א' 11־17 (1980)
18־30 (1981)
מול עמ' 20 (תצלומים) (1982)
ב' 3־4 (1983)
130־135 (1984)
136 (1985)
מול עמ' 136 [ת] (1986)
ד' 83־85 (1987)
ה' 150־154 (1988)
155־156 (1989)
י"ן 137־150 (1990)
י"ט 87־88 (1991)
כ' 176־194 (1992)
פרעות שנת 1905:
ד' 3־10 (1993)
י"ד 101־104 („השותקים", על הפרעות ביהודים לא. גולדשטיין (1994)

פרעות והגנה עצמית באוקראינה (1919—1920):
יובל דמים י"ז 3־4 (1995)
26־5 (1996)
בעית האחריות לפרעות אוקראינה 27־43 (1997)
תחת שלטונו של „באַטקו" מאכנו 44־46 (1998)
רשומות מימי הדמים 47־82 (1999)
רשימות ומגילת הטבח 85־89 (2000)
כרוזו של ס. פטליורה 132־135 (2001)
מראה מקומות למדור פרעות והגנה עצמית באוקראינה 136 (2002)
רשומות מימי הדמים (המשך) י"ח 183־198 (2003)
מכתב למערכת (ז. איגרת) 327 (2003א)
כרוז הועד הפועל הלאומי של יהודי אוקראינה, קיוב כ' בשבט תרע"ט [בדבר מבול הפרעות]: י"ז עמ' 63 (2003ב)
ברגר מרדכי,
מס נרות השבת ברוסיה: י"ט 127־131 (2004)
גרשנזון, מיכאל
העם בכור האש: ט"ז 180־181 (2004א)
דובנוב, שמעון
המאה העשרים וימי הבינים: ח' 166־168 (2005)
דינור, ב"צ
תכניותיו של איגנאַטייב ל„פתרון שאלת היהודים" ויעידות נציגי הקהילות בפטרבורג: י' 5־60 (2005א)
ליברמן, חיים (המלבה"ד):
תזכיר הרבנות בוארשה [על הצעת החוק לשבות ביום א']„ י"ט 132־135 (2006)
מאור, י.
עלילת הדם בקיוב (ששים שנה למשפט בייליס): כ' 195־228 (2006א)
סלוצקי, י.
סיכום עגום י"ט 5־19 (2006ב)
תחום המושב ליהודים ברוסיה:
א' 31־44 (2006ג)
י"ט 35־53 (2007)
41 (מפה) (2007א)
אובודובקה: י"ז 79 (2008)
אולגינסקאיה רודניא (כפר):
י"ז 111 (2009)
אומאן: י"ז 49־61 (2010)
אוריול: י"ז 108 (2011)
איכנקוב: י"ז מול עמ' 94 [ת] (2012)
אלכסנדרובקה (מחוז צ'יהירין, פלך קיוב:
י"ז 62־65 (2013)
אמשטיסלאוו (מכטיסלב): (עיר נצורה):
ח' 149־152 (2014)
באלטה:
ג' 69־85 (2015)
ח' 123־124 (2015א)
י' 83־105 („קול מבאלטע", **פרעות** 1882) (2016)
ביאליסטוק: ז' 50־51 (2017)
י"ד 72־73 (2018)
ברדיצ'ב: י"ז 65־69 (2019)
הומל: ד' 87־89 (2020)
ואגאניצ'א (כפר ע"י גורודניה):
י"ז 125 (2021)
ואַרשה (פרעות 1881):
י' 106־123 (2022)
זוחיל (נובוגראד־וולינסק):
ט"ז 253־254 (2023)
חאבנו: י"ז 102־107 (2024)
חמלניק:
י"ז 79־80 י"ז 170־172 (2025)
טולצ'ין: י"ז 80־82 (2026)
טטיוב: י"ז 69־73 (2027)
טיאופיפול י"ז 19 (2028)
יאגוטין (פלך פולטאַבה): י"ז 85 (2029)
יאנובקה (בראַנובק), מחוז אודיסה:
י"ז 85־86 (2030)
יאנישפול (מחוז זיטומיר, פלך וואהלין):
י"ז 86 (2031)
יארושוב, פלך פודוליה:
י"ז 86־87 (2032)
ילישבטנרדקה (מיכילובקה), כפר, מחוז אלכסנדריה, פלך חרסון:
י"ז 87 (2033)
ילץ (יעלעץ) פלך אוריול:
י"ז 87־88 (2034)
יקאטרינופלאב: י"ז 88 (2035)
יקאטרינופול (יעקאטעריגופול), מחוז זבניגורודקה: י"ז 89 (2036)
ירושמיובקה (יערושמיובקה), כפר, פלך צ'רניגוב י"ז 89 (2037)
יריולובימט (יעריילוביטש) כפר, פלך צ'רניגוב: י"ז 89 (2038)
ליטין י"ז 170 (2039)
י"ט 228־230 (2040)
מגלין (ע"י פוצ'אפ): י"ז 109 (2041)
מליטופול: ד' 93 (2042)

סטפניץ (פלך קיוב, מחוז קאניאב):
י״ח 195 (2043)
סמוליאן: ד׳ 89־90 2044)
פאסטוב: י״ז מול עמ׳ 94 [ת] (2045)
פופלניה: י״ח 183־184 (2046)
פיאטקה: י״ח 192־195 (2047)
פשצ׳אנקה: י״ז 79 (2048)
ציהירין: י״ח 188־192 (2049)
קורסון: י״ח 196־198 (2050)
רוטמיסטרובקה (ראחמיסטריבקה):
י״ז 73־78 (2051)
ריזוקה (מחוז גורודניה): י״ז 124 (2052)
ספרי תורה וגווילין מחוללים:
י״ז מול עמ׳ 95 [ת] (2053)
פצ׳עים — קרבנות הפרעות:
י״ז מול עמ׳ 95 [ת] (2054)
גירוש מוסקבה 1891:
י״ח 3־4 (2055)
4־5 (2056)
25־34 2057)
35־54 (2058)
מול עמ׳ 40 (2058א)
55־62 (2059)
הגירוש מפלכי המערב ברוסיה במלחמת העולם השניה:
ה׳ 85־89 (2060)
י״ג 3־9 (2061)
10־15 (2062)
15־22 (2063)
23־31 (2064)
31־36 (2065)
מול עמ׳ 32 [ת] (2066)
מול עמ׳ 33 [ת] (2067)
יהודי רוסיה בשואה הנאצית 1941־1943:
י״ד 262־266 (2068)
השואה ותנועת המרי היהודי בפולין:
ט״ז 260־262 (2069)
הפארטיזנים היהודים בברית המועצות:
ט״ז 262־265 (2070)

קהילות, אזורים ועדות

אוכדוכקה: י״ז 79 (2071)
אודיסה:
א׳ 45־57 (2072)
58־64 (2073)
65־66 (2074)
י״ד 177־182 (2075)
ט״ו 116־120 (2076)
י״ז 121־123 (2077)
אומן:
ג׳ 116־119 (2078)
ט״ו 270־271 (2079)
י״ז 49־61 (2080)
אוסטרופוליה:
י״ט 208־220 (2081)
אוקראינה:
ז׳ 6־14 (2082)
ט״ו מול עמ׳ 49 (תצלום שטר הכסף האוקראיני עם כתובת ביידיש) (2082א)
50־54 (2083)
י״ח 69־84 (זרמים בחסידות אוקראינה לר׳ מאהלר (2084)
166־182 (פרקי אוקראינה לא״ז בן־ישי) (2084א)
אוריול: י״ז 108 (2085)
אחאלציך (גרוזיה):
י״ט 202־207 (2086)
אלכסנדרובקה (מחוז צ׳יהירין, פלך קיום): י״ז 62־65 (2087)
אכמשיטלאו (מסטיסלב):
ח׳ 81־100 (2088)
81 [ת] (2089)
149־152 (2090)
אניקשטי: י״ג מול עמ׳ 33 [ת] (2091)
אפטא (אופאטוב): ט״ז 132־133 (2092)
באלטה: א׳ 91 (2093)
ג׳ 60־85 (2094)
י׳ 83־105 (2095)
באר: א׳ 91 (2096)
בוברויסק: י״ג 15־22 (2097)
בויארקה („בויבעריק):
י״ג 166־168 (2098)
בוכרה: א׳ 67־73 (2099)
בוקובינה:
ט״ז 215־217 (מכתבי ש. אנ־סקי) (2099א)
ביאליסטוק:
ז׳ 50־51 (2100)
י״ד 72־73 (2101)
236־238 (תקנות) (2102)
„בני ישראל״ בהודו:
י״ד מול עמ׳ 64 [ת] (1202א)
בסרביה: ב׳ 137־138 (2103)
י״ב 102־120 (2104)
בראצלאב: א׳ 91 (2105)
י״ט 221־223 (2106)
ברדיאנסק: ט״ז 238־241 (2107)

ברדיטשוב: ז' 156-158 (2108)
ט' 137-139 (2109)
י"ז 65-69 (2110)
כ' 268-272 (2111)
ברוחי: ט' 67-77 (2112)
ברשאד: א' 91 (2113)
102-109 (2114)
גולובנבסק: א' 92 (2115)
גליציה: ח' 73-80 (2116)
י"א 101-103, 105 (מכתבי ש. אנ-סקי) (2117)
ט"ז 205-215 (מכתבי ש. אנ-סקי) (2118)
גרודנה: ר' הורודנה
דוברובנה:
ו' 70-72 (2119)
מול עמ' 72 [ת] (2120)
י"ב 4-5 (2121)
66-74 (2122)
י"ט 224-227 (2123)
דונאיבצי (דינוויץ): א' 92 (2124)
דונילביצ'י:
ט"ו מול עמ' 80 [ת] (2125)
דראזינה: א' 92 (2126)
הומל: ב' 157 (2127)
ו' 87-89 (2128)
הורודנה: (גרודנה):
ה' 116-127 (2129)
ז' 131-135 (תקנות) (2130)
ט"ז 242-244 (2131)
הרדים (יהודים הרריים בקאוקאז):
ט"ז 230-237 (2132)
וורשה: ר' 106-123 (2133)
ווילנה:
א' 6-7 (2134)
ג' 20-21 (2135)
ו' 60-64 (2136)
ז' 211 (2137)
י"א 68-74 (2138)
מול עמ' 104 [ת] (2139)
י"ג 23-31 (2140)
37-40 (2141)
59-97 (2142)
י"ד 105-152 (2143)
ויניצה: א' 92 (2144)
רצ'אראישה (ע"י רוז'ין): י"ז 118 (2145)
ורחוביקה (ורחיבקה): א' 92 (2146)
וורמס (וירמשא, וירמיזה):
ט"ו 252-253 (2147)
מול עמ' 257 [ת] (2148)
זאמושץ:
י"ג 98-117 (2149)
מול עמ' 112 [ת] (2150)
מול עמ' 113 [ת] (2151)
זוהיל (נובוגראד-וולינסק):
ז' 165-169 (2152)
י"א 124-125 (2153)
ט"ז 253-254 (2154)
זוניגורודקה:
י"ד 176-177 (2155)
238-239 (תקנות) (2156)
זיטלו:
י"ג מול עמ' 32 [ת] (2157)
מול עמ' 33 [ת] (2158)
זינקוב (דזינקוב): א' 92 (2159)
זלאטופול:
י"ז 129 (2160)
287 (2161)
חאבנו (מחוז ראדומיסל, פלך קיוב):
י"ז 102-107 (2162)
חאפלאוויץ ט' 145-149 (2163)
חאשצ'אבאטו: ו' 159 (2164)
חוטימסק: י"ט 147-156 (2165)
חומין: ב' 139-141 (2166)
חלבי (כפר בסביבת פינסק):
י"ט 159-160 (2167)
חמלניק:
י"ז 79-80 (2168)
159-174 (2169)
חרקוב: י"ז 151-157 (2170)
טאבריה (פלך): י"ט 168-173 (1271)
טולצ'ין: א' 92 (2172)
י"ז 80-82 (2173)
טומאשפול: א' 92 (2174)
טורק: י"ג 219 (2175)
טטיוב: י"ז 69-73 (2176)
טיאפופיל: י"ז 19 (2177)
טלופטי: ט"ז 214 (2178)
טרנובקה: י"ז 237-239 (2179)
טשרנוביץ: ט"ז 215-217 (2180)
טשרנוביץ זוטא: כ' 260-261 (2181)
יאגוטין (פלך פולטבה): י"ז 85 (2182)
יאלמושקוב: א' 92 (2183)
יאמפול: א' 92 (2184)
יאנובקה (באראנובקה, מחוז אודיסה):
י"ז 85-86 (2185)

יאנישפול (מחוז ז'יטומיר, פלך ווהלין):
י"ז 86 (2186)

יארושוב (פלך פודוליה):
י"ז 86-87 (2187)

יגרמולינץ (יארמולינצי):
א' 92 (2188)

ילישבטגרדקה (מיכילופקה, כפר, מחוז אלכסנדריה, פלך חרסון):
י"ז 87 (1289)

ילץ (פלך אוריול): י"ז 87-88 (2190)

יעלעץ, ר' ילץ
ילישבטגרדקה, ר' ילישבטגרדקה
יקאטערינופול, ר' יקטרינופול.
ירושמיובקה, ר' ירושמיובקה.
ירילוביטש, ר' ירילוביטש.
יקאטרינסלאב:
ה' 128-132 (2191)
י"ז 88 (2192)
108-109 (2193)
יקטרינופול (מחוז זוויניגורודקה, פלך קיוב): י"ז 89 (2194)
ירושמיובקה, (כפר, פלך צ'רניגוב):
י"ז 89 (2195)
ירילוביטש (כפר, פלך צ'רניגוב):
י"ז 89 (2196)
לאדיזן: י"ד 239-240 (2197)
לאנצקורון: א' 92 (2198)
לובני (פלך פולטבה):
י"ב 166-170 (2199)
לוחביצה (פלך פולטאבה):
י"ב 170-171 (2200)
למברג:
ב' 159-160 (2200א)
י"ד 273-275 (2200ב)
ליאליצי (אחוזה בפלך צ'רניגוב):
ט' מול עמ' 128 [ת] (2201)
134 (2202)
לידא:
י"ב 205-206 (2203)
ט"ז 192-204 (2204)
ליזקאוויץ:
ב' 86-93 (2205)
כ' 243-244 (2206)
ליזנאן: ז' 159-164 (2207)
לימא: י"ג 10-15 (2208)
י"ט 54-73 (2209)
לינין: י"ז 170 (2210)
י"ט 228-230 (2211)

ליפלאנד וקורלאנד:
י"א 118-122 (2212)
מאלין: י"ח 199-204 (2213)
מאריאמפול: ט"ו 308-309 (2214)
מגלין (ע"י פוצ'אפ): י"ז 109 (2215)
מדהילב (ע"נ דניפר):
ט"ו 251-255 (2216)
מול עמ' 256 [ת] (2217)
מול עמ' 257 [ת] (2218)
מוהילב-פודולסק: א' 92 (2219)
מזאמטוירישין: י"ח 205-221 (2220)
מוסקבה:
א' 133-135 (2221)
ג' 51-59 (2222)
ט"ו 99-108 (2223)
139-149, 155-158 (2224)
168-185 (2225)
י"ח 3-4 (2226)
5-24 (2227)
25-34 (2228)
63-65 (2229)
66-68 (2230)
י"ט 285-289 (2231)
מוקראיה-קאליגורקה:
י"ט 231-232 (2232)
מזיבוז:
א' 92 (2233)
י"ז 240-243 (2234)
241 [ת] (2235)
243 [ת] (2236)
מוריטש: י"ח 224-231 (2237)
מינסק:
ט' 94-95 (2238)
104-105 (2239)
י"ב 148-154 (2240)
158-165 (2241)
י"ד 3-27 (2242)
מול עמ' 48 [ת. עסקני מינסק] (2243)
241-240 (תקנות) (2244)
ט"ו 292-299 (2245)
מול עמ' 304 [ת] (2246)
י"ט 233-237 (2247)
מטפיאטין: י"ט 159-167 (2248)
מיקולינץ: כ' 245-259 (2249)
מליטופול:
ד' 93 (2249א)
י"ט 168-173 (2250)
מסטיסלב: ר' אבטשיפלאוו
נובר-מבינציאן: י"ג 38-40 (2250א)

נובורוסיה: ב׳ 100־104 (2251)
ניז׳ין: י״ח 232־234 (2252)
ניקולאיב: ט״ו 271־291 (2253)
נמירוב:
א׳ 92־93 (2254)
ו׳ 65־69 (2255)
סאדאגורי: ט״ז 219־221 (2256)
סאוראז: א׳ 93 (2257)
סאטאנוב:
א׳ 93 (2258)
י״ב 172־173 (2259)
173־178 (2260)
178־179 (2261)
סאראטוב:
ט׳ 152־159 (2262)
י׳ 188־201 (2263)
סארני י״א 125 (2264)
סבז: ט״ו 219 (2265)
סדלחוב (פלך פודוליה):
י״ג 172־173 (2266)
סטאוויסצ׳ה: י״א 126־127 (2267)
סטארודוב:
ג׳ 125־130 (2268)
ד׳ 104־111 (2269)
סטבלוב: י״ז מול עמ׳ 79 [ת] (2270)
סטפנין (מחוז קאניאב, פלך קיוב):
י״ח 195 (2271)
סיבירה: ב׳ 94־99 (2272)
סין:
י״ג 192־193 (התפוצה הסינית) (2273)
ט״ו 113־115 (היהודים במנג׳וריה
ובמזרח הרחוק) (2274)
סיני (מושבה): י״ד 229־235 (2275)
סלונים (פלאנים):
ז׳ 123־131 (תקנות) (2276)
י״ד מול עמ׳ 65 [ת] (2277)
סמוליאן (פלך מוהילב): ד׳ 89־90 (2278)
סמילה: י״ז 128־130 (2279)
סנופסק: י״ו 124־127 (2280)
סניאטין: ט״ז 214־215 (2281)
סניטקוב: א׳ 93 (2282)
סקאלאט (עיר בגליציה המזרחית):
ט״ז 205־209 (2283)
סקבירה: ט״ו 121־133 (2284)
סאסטוב: י״ז מול עמ׳ 94 [ת] (2285)
סודוולוצ׳יסק (עיר בגליציה המזרחית):
205־209 (2286)
סודולה היהודית: א׳ 91־93 (2287)
סופלנאסטוויה: ז׳ 177־182 (2288)

סופלניה (מחוז סקבירה, פלך קיוב):
י״ח 183־188 (2289)
סוצ׳ם:
י״ז 108־109 (2290)
244־246 (2291)
סטרבורג:
ד׳ 26־36 (2292)
י״ד 27־62 (2293)
מול עמ׳ 49 (תצלומי עסקני פטרבורג)
(2294)
סיאטקה (מחוז ז׳יטומיר, פלך וחלין):
י״ח 192־195 (2295)
סינסק:
י״ב 121־133 (2296)
180־190 (2297)
י״ד 185־194 (2298)
י״ז 252־280 (2299)
סרוסקורוב: א׳ 93 (2300)
סריאסלאב: י״ד 220־228 (2301)
סשצאנקה (פלך פודוליה): י״ז 79 (2302)
צ׳יהירין: י״ח 188־192 (2303)
צ׳רנואוסטרוב: א׳ 93 (2304)
צ׳רנוביל:
ט׳ 113־126 (2305)
י״ז 110־114 (2306)
צ׳רניגוב: ט״ז 256 (2307)
צ׳רקאסי: י״ז 130 (2308)
קאמינקה: ט״ז 72 (2308א)
קאמנץ־פודולסק:
א׳ 93 (2309)
י״ג 197־199 (2310)
קאניב:
י״ד 175־176 (2311)
י״ח 235־243 (2312)
קובנה (פלך): י״ג 3־9 (2313)
קובנה (קאונא): י״ד 241־246 (תקנות)
(2314)
קולטיניה: י״ג 39־40 (2315)
קולי: י״ג 169־171 (2316)
קונסטאנטינאר: ט׳ 150־151 (2317)
קוריץ: י״א 123־125 (2318)
קורלאנד:
י״א 118־122 (2319)
י״ג 3־9 (2320)
קורסון (פלך קיוב):
י״ז מול עמ׳ 79 [ת] (2321)
י״ח 196־198 (2322)
קיוב:
ד׳ 70־73 (2323)

ד׳ 15־28 (2324)
י״ג 150־162 (2325)
מול עמ׳ 160 (ת. חכמי קיוב) (2326)
מול עמ׳ 161 (ת. חכמי קיוב) (2327)
ט״ז 102־108 (2328)
כ׳ 195־228 (2329)
קישינוב:
א׳ 11־17 (2330)
18־30 (2331)
מול עמ׳ 20 [ת] (2332)
ב׳ 3־4 (2333)
130־135 (2334)
136 (2335)
י׳ 150־154 (2336)
155־156 (2337)
י״ז 137־150 (2338)
כ׳ 176־194 (2339)
קלינקוביץ: ט״ז 245־252 (2340)
קראסנה: א׳ 93 (2341)
קרוקי (מחוז רצ׳יצה): י״ד 173־175 (2342)
קרינקי: י״ט 290־291 (2343)
קרסלבקה: י״ז 247־251 (2344)
ראשקוב: ט״ז 72 (2344א)
רוז׳ין: י״ז 115־119 (2345)
רוסטמספטרוסקה (ראחמספטרוסקה):
י״ז 73־78 (2346)
רומני: י״ט 136־146 (2347)
רוסטוב על נהר דון: ט׳ 140־145 (2348)
רוקיטנה (מחוז בלאיה־צרקוב, פלך קיוב)
י״ז 120 (2349)
ריאזאן: ט״ז 257 (2350)
ריבניצה: ט״ז 70־80 (2351)
ריגה:
א׳ 73־84 (2352)
כ׳ 237־242 (2353)
ריווקה (מחוז גורודניה): י״ז 124 (2354)
רציצה: ט״ז 85־96 (2355)
שארגורוד: (סטאמבול זוטא):
א׳ 93 (2356)
כ׳ 261־268 (2357)
שרבשין: ט״ז 131־135 (2358)
שפולה:
ז׳ 170־176 (2359)
י״ג 199 (2360)
שפיקוב: א׳ 93 (2361)
שצ׳אדרין:
א׳ 84־90 (2362)
ט׳ 127־136 (2363)
מול עמ׳ 128 [ת] (2364)

ת ע ו ד ו ת

אישור משה האגודות הלוחמות היהודיות לנאצבק בפרעות למ. י. אלבינגר (אודיסה 1918): י״ז 123 (2365)

אישור מפקד המחוזי לעניני הצבא בגורידניה (20.8.1921):
י״ז 128 (2366)

אישור הרב הצבאי י. ברמן בחזית הדרום־מערבית לדוד בן שלמה כהן, (רוסית, 27.8.1917): (2367)

אישור מפקד הגרניזון בעיר צ׳רקאסי, לדוד כהן (רוסית 28.8.1917): (2368)

אישור ברית הלוחמים היהודים הכלי־רוסית, סניף חיל המצב הצ׳רקאסי לדוד כהן (רוסית 27.11.1917):
ט״ו מול עמ׳ 64 (2369)

אישור הועד היהודי הלאומי לבחירות לאספה המכוננת, לדוד כהן, (רוסית, צ׳רקאסי 30.11.1917):
ט״ו מול עמ׳ 65 (2370)

גבית עדות מפי נפגעי פרעות קישינוב 1903: (נרשמו ע״י ח. נ. ביאליק):
א׳ 20־30 (2371)
י׳ 150־154 (2372)

דו״ח סיר רוברט מוריר (שגריר אנגליה בפטרבורג) על גירוש מוסקבה 18.3.1891:
י״ח 61 (2373)

כנ״ל 29.4.1891: י״ח 62 (2374)

ז׳׳חים מהקונסול הראשי של אוסטריה־הונגריה בוארשה בארון ברנר (על הפרעות בוארשה 1881):
י׳ 118־123 (2374א)

הדיונים בישיבת מועצת המיניסטרים (הרוסית) 4.8.1915:
י״ג 46־58 (2375)

החלטות הכנס הראשון של החיילים היהודים בכוחנה החמישי — אוקטובר 1917: ט״ו 92־93 (2376)

החלטות הכנס השני — דצמבר 1917:
ט״ו 94־95 (2377)

הצעת הועד׳ה לביה״ם הגבוה למדעי היהדות (פטרוגרד 1916—1917):
ו׳ 145־151 (2378)

החברות היהודיות ברוסיה (תעודות):
ז׳ 123־135 (2379)
י״ד 236־246 (2380)

חוזר הועד האזורי ההונגרי בצ'רנינגוב (31.1.1923): י"ז 130-131 (2381)

חוזר 3 הועד הפועל הלאומי של יהודי אוקראינה, קיוב כ' בשבט תרע"ט (עברית ואידיש) י"ז מול עמ' 62 (2382)

טיפס פרוטוקול של ישיבת בית המשפט (ביידיש בברית־המועצות): י"ח מול עמ' 144 (2383)

טופס של תיק פלילי (בבתי־המשפט ביידיש בברית־המועצות): י"ח מול עמ' 145 (2384)

יפוי־כח הועד הגלילי ההסתדרות הציונית במוסקבה, למנחם ריבלין כתור אינספטרוקטור 15.11.1921: כ' מול עמ' 234 (2385)

כרוז בני הישיבות (הופץ בזמן ועידת מינסק 1902): ט' 106 (2386)

כרוז הועד המרכזי של ציוני רוסיה עם פרוץ מהפכת פברואר (1917): ט"ו מול עמ' 16 (2387)

כרוז הועדה הא"י שע"י „צעירי ציון" (1917): ט"ו 153-155 (2388)

כרוז ההסתדרות המאוחדת של „החבר" „צעירי ציון" במוסקבה, (מארס 1917): (עברית ואידיש): ט"ו מול עמ' 16 (2389)

כרוז החרדים לארגון הכחירות לכנוס היהודי הכל־רוסי (קיץ 1917): ט"ו מול עמ' 17 (2390)

כרוז אל הנוער (של האגודה חרות ישראל, חארקוב, 1883): ט' 90-91 (2391)

כרוז ס. פטליורה (המפקד הראשי של צבאות הרפובליקה האוקראינית העממית) אוקראינית ועברית (18.3.1921): י"ז 132-135 (2392)

„כתב האפור בנייסוויז (שמעון כן וולף) אל השיים המתקיים עכשיו בדבר הצורך בריפורמה של היהודים" (1800): י"ט 64-73 (2393)

מכתב המלצה של לורד בלפור לד"ר א. גולדשטיין (אנגלית): י"ד 99 (2394)

מכתב יד"ר המועצה האזורית למאבק בסאנדיטיזם, קיוב (20.9.1921): [הרואה את ההחלטה לחיסול ההנגות העצמיות בפלך קרמנצ'וג בכלתי נכתה]: י"ז 129-130 (2395)

מכתב הלווי של מזכירות המועצה הצבאית המהפכנית, משה החזית הדרומית־מערבית [להזכיר מיופי־הכוח של ההנגות העצמיות של צ'רקאסי, סמלה, זלאטופול וגורודישצ'ה] קיוב, 20.9.1921: י"ז 130 (2396)

מכתבה של קבוצת חברים לשעבר במפלגת הפועלים הקומוניסטית היהודית פועלי־ציון [1930]: י"ח 120-123 (2397)

מנדט הלשכה הזמנית של המרכז לציוני רוסיה, מוסקבה, למנחם ריבלין בתור אינסטרוקטור. י"ד בתמוז תרפ"ב (13.7.1922): כ' מול עמ' 234 (2398)

פרוטוקול ישיבת הועד [העזרה] בברדיצ'ב (2.6.1882) ט' 73-77 (2399)

פרוטוקול מהישיבה הכללית של המועצה המהפכנית של הפרטיזנים באזורי חרסון, טבריה ויקטרינופלב (29.7.1919) [בחתימת הוי"ר באטקו מאבנו]: י"ז 43 (2400)

פרוטוקול על המפקד לאנשי השורה של ההגנה העצמית בזלאטאפול ע"י מ"מ מפקח חיל הרגלים של אוקראינה וקרים (25.8.1924): י"ז 129 (2401)

פרוטוקולים מועידת נציגי הקהילות היהודיות ברוסיה (פטרבורג 1882): י' 61-82 (2402)

רשיון לזכות ישיבה לדובנוב בפטרוגראד (20.1.1916) ח' מול עמ' 104 (2403)

רשימת מ'עמדים ציונים לכינום היהודי הכל־רוסי בנגים השלישי בחזית המערבית (אידיש, 1917): מול עמ' 81 (2404)

תזכיר מיופה הכוח של גדוד ההגנה העצמית בגורודניה (פלך צ'רנינגוב) ש. נ. ליובקין (5.8.1921): י"ז עמ' 127-128 (2405)

תזכיר מיופה הכוח של גדודי ההגנה העצמית בערים גורודניה וסנובסק (פלך צ'רנינגוב) ש. ליובקין (יתי 1921): י"ז עמ' 124-127 (2406)

תזכיר מיופי הכוח של גדוד ההגנה העצמית בסמאלה (1921): י"ז 128-129 (2407)

תזכיר יעקב הירש (מוהילוב, 1783): י"ט 78-80 (2408)

תזכיר פרץ סמולנסקין לאליאנס הישראלית:
ד' 40־46 (2409)
ה' 18־28 (2410)
תזכיר על בעיית היהודים כרוסיה כאת שר הפלך הוילנאי פאלן:
ז' 95־122 (2411)
תזכיר יעקב אליהו פראנק לפנאטור דרז'אבין, (קרסלבקה, 6.9.1800):
י"ט 81־82 (2412)
תזכיר על הפרעות בשנות 1881־1882
קטע מתוכו): ט' 61־79 (2413)
תזכיר מיכאיל קאחובסקי (שר פלך מוהילוב): י"ט 74־78 (2414)
תזכיר הרבנות בוארשה [1910]:
י"ט 122־135 (1415)
תקנות חב' גמילות חסדים ביאליסטוק
י"ד 236־238 (2416)
תקנות חברת ביקור חולים הורודנא [גרודנה]: ז' 131־135 (2417)
תקנות צדקה לעניים זוועניהאראדקא (זבניגורודקה): י"ד 238־239 (2418)
תקנות חב' תלמוד תורה לאדיזון (1813):
י"ד 239־240 (2419)
תקנות חב' תלמוד תורה מינסק (1833):
י"ד 240־241 (2420)
תקנות חברת גמילות חסדים וביקור חולים, סלאנים [סלונים]:
ז' 123־131 (2421)
תקנות מגידי תהלים קאונא (קובנה, 1790): י"ד 241־246 (2422)

ש ו נ ו ת

גינצבורג, דוד:
מימרותיו: ו' 113 (2423)
תולדות המשוררת אלכנסא
ו' 166־178 (2424)
וייפלבסקי, צבי:
האצילות בישראל: ו' 115־120 (2425)
לכנדה, י. ל.
פרקים מעידנא דריתחא:
י' 151־169 (2426)
סוקולוב, נחום:
הדוב הלבן ג' 22־26 (2427)
קויפמן, יחזקאל:
ערי הלויים: ו' 121־127 (2428)
„אלתירא", אנורה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה:
דו"ח על הכנויותיה ופעולותיה מזמן היווסדה בי' בתמוז תש"י עד א' בתשרי תש "יג א'159־163 (2429)
דו"ח על הכנויותיה ופעולותיה בשנת תשי"ג, ב' 161 (2430)
דו"ח על הכנויותיה ופעולותיה בשנות תשי"ד—תשט"ו ג' 161־168 (2431)
דו"ח על הפעולות בשנת תשט"ו ד' 161 (2432)
דו"ח לשנות תשי"ז—תשי"ח,
ו' 73־74 (2433)
דו"ח לשנות תשי"ט—תש"ך,
ז' 200־203 (2434)

ב. מפתח שמות המחברים

א' (ארצקין, יוסף חיים זלמן), 1008
א' (אמנון, חלד), 720
אברמוביץ, זאב, 706
אברמוביץ, שלום יעקב (מנדלי מו"ס), 1—2
אבן־שושן, אברהם, 545
אהרוני, א. 1313, 2002, 1383, 2429—2434
אהרוני, יעקב, 1793, 1794
אונגרפלד, משה, 4, 14, 15, 25, 68, 90, 104, 107, 255א, 258א, 1981, 1988
אוסישקין, מנחם, 3, 4, 5, 6
אורון (אורחוב), שמואל, 572א, 309, 1276, 1585, 1611, 1086
אורי, עזריאל, 2152, 1624
אורלן, חיים, 587, 1078, 1316
אחד העם, 7, 8, 9, 10, 11, 12
אטינגר, דוד, 2078
אטינגר, שמואל, 1849, 1833
איגנאטייב, אלכסיי, 1662
איגרת, זאב 1663, 2003א, 2081
אידלברג, שלמה, 659
אייזנשטאדט, משה אליעזר 1664
אייזנשטאדט, שמואל, 1730, 1796, 534
אלבינגר, מ. י. 1625
אלטבאואר, משה, 512, 1864, 528, 528א
אלטשולר, מרדכי, 1850
אליאסברג, יעקב, 912
אלישיב, מרדכי, 1615, 1484, 1608
אלקושי, ג., 1876, 1876א
אמיתי, ג., (א. גד), 2179, 1438

אנ־סקי, ש., 13, 14, 15, 17
אנתוביל, שרגא, 203, 2064
אסף, שמחה, 1666
ארז, יהודה, 1626
אריאל, יוסף, 1734, 1735

ב.

באבאליקאשווילי, גיסן, 2086
בהרב, זלמן, 2340
בובה, מנדל, 669, 485, 1668, 729, 1205, 2344
בודנהיימר, מ. י., 2058א
בויאר, א., 1521
בוקשטין, יעקב, 580, 1669, 1670, 1671
בורוכוב, ליובה, 252
ביאליק, ח. נ., 1981, 1988
בילו, יעקב, 1737, 2098
ביקלס, יעקב, 1522
בית־דוד (דוידזון), מנחם מנדל, 1203, 2015א
בלום, ב. ז., 1739
בלונדר (בלאנדער), א., 1661
בן־אור, (אורינובסקי), אהרן, 124
בן־ברוך, שלום, 176, 1459
בן־ישי, א. ו., 1864א, 635, 2084א, 434
בן־מתתיהו (שפירא), שמואל, 1242
בן־עמי, מיכה, 295
בן־פורת, י., 1798
בן־צבי, יצחק, 2099
בנארי, נחום, 516א
בר־דיין, חיים, 1464, 1456, 1092
בר־חיים, עמנואל, 2347
בר רב האי, דוד, 1294
בר־שירה, י., 1556
בר־תקוה, ברוך, 437, 1598, 1188,
ברגר, מרדכי, 2004
ברוצקוס, יוליוס, 1740, 2229
ברזילי (ברגר), יוסף, 1572, 1087, 533, 784, 1549, 856, 1430
ברייטן, שלמה, 1865, 1865א, 1211
בריסקי, איסר, 1677
ברמן, יעקב, 1741, 1852, 1852א
ברמן, ישראל, 1984, 147
ברסלע, משה, 1011

ג.

גוטין, ישראל, 311
גוטמן, יהושע, 417
גולדבורט, יעקב, 2107, 1198, 1501, 1742
גולודץ, אליעזר, 2363
גולדשטיין, אלכסנדר, 1678, 1994
גולדשטיין, ישראל, 372
גולדשטיין, משה, 286
גוראלי, יעקב, 1577
גורביץ, י. ה. 2141
גורדין, אבא, 1573, 1576
גורדין, זלמן, 1853
גורן, נתן, 2074, 2135, 1067
גילוץ, מנחם, 1744
גינצבורג, דוד (הבארון), 2423, 2424, 19, 20
גינצבורג, סופיה, 422
גלבר, נ. מ., 1745, 613, 1747, 664, 515, 1975, 2022, 763, 766, 1323
גליקסברג, ש"י הלוי, הרב, 2240, 2237
גנוזוביץ, (גנוז), יצחק, 2204
גנקין, ברוך, 2362, 1844
גפשטיין, שלמה, 1877
גרוסמן, ולאדימיר, 156
גרוסמן, מאיר, 843א
גרינבוים, אברהם, 1799
גרינבוים, יצחק, 1684, 1685, 1750, 838, 504, 1594, 371
גריס, נח, 1318
גרינשפן, שרה, 864
גרנשטיין, יחיאל, 1579
גרפונקל, ל., 2061
גרשנזון, מיכאל, 2004א
גשורי, מ' ש., 260

ד.

דבורז'צקי, מ., 1580
דובנוב, שמעון, 24, 23, 25, 28—47, 49—52, 54—57, 59—65, 21—22, 26—27, 48, 53, 58, 2014, 2005
דובקין, לוי, 1137
דייקן, פ., 1287
דינור, ב"צ., 1800, 1473, 1686, 2005א, 1854, 1042, 2055, 66—80
דיסקין, י. ז., הרב, 2163, 2199, 2200, 2316, 2301, 1687, 1688
דרויאן, אברהם, 1032
דרורי, אברהם, 2232

ה.

הברמן, א. מ., 988
הוברמן, נחמן, 1447
הורביץ, אמנון, 1751, 1752, 496
הורביץ, בן־ציון, 1627

הילולא, משה, 81
הילמן, יו"ט, 416, 1327, 505
הלפרין־פרוג'ינין, מרים, 1689, 1690
הלפרין, חיים, 1753, 2312
הר־שפר, צבי, 2205
הרכבי, א. א., 82
הרכבי, צבי, 2191, 1099, 608, 604
הרכבי־כץ, שרה, 840

ו.

וויכרט, מיכאל, 1803
וייסאדלר, חיים, (המלבה"ד), 2137
וילנסקי, יל"ן, 83, 1691
וינשטוק, תקוה, 1373
וינשטין, ברוך, 1499
וייסלבסקי, צבי, 2425
וישניצר, מארק, 1692
וישניצר, רחל, 2216, 659
וולחונסקי, דב, 666, 1595, 1992
וסט, בנימין, 1537, 1755, 1999, 2003
ורדי, דוד, 842, 204
ורמל, שמואל, 2056
וורמן, ק., 1461
ורסס, שמואל, 1258

ז.

זאבי, יוסף, 146
זדרנובסקי, אברהם, 1651
זיו, בן־ציון, 1805
זכאי, דוד, 1756, 439
זלאטקין, מ., 1757
זליקסון, אלעזר, 1758

ח.

חטין, פסח, 2062
חיוג, מ., 84, 85
חינין, נחום, 1171
חן־זהבי, שושנה, 724
חנוביץ, גרשון, 1878
חפץ, מינה, 1525
חרובי, חיים, 2234

ט.

טברסקי, יוחנן, 185, 186, 1569, 319, 841, 1526, 419, 513, 1054, 1539, 86
טורטל, חסיה, 1720
טרטקובר, א., 658
טריוש, ישראל, 2073, 2251
טרנופולר, ל', 1391

י.

יואל, י., 1463
יודפת, אריה, 1854א
יורם (וינשטיין), שלמה, 2260
ילן־שטקלים, מרים, 640א
יגאית־בן־צבי, רחל, 379, 246, 2213
ירושלמי, ש. ד., 1834, 420, 1721

כ.

כהן, אדולף, 89
כהן, דוד (עו"ד), 1845, 1696, 1466
כהן, דוד, הרב, 1697
כסלו, אלכסנדר, 750
כסניה, 917, 850, 335
כץ, ב"צ, 1930, 1698, 1983, 1880, 1881, 500, 1593, 1589, 463, 582, 1005, 190, 1432, 1993, 1172, 1836, 90

ל.

לב־כוכב, יוסף, 2106
לבבי (באביצקי), יעקב, 1722
לוטקר, אריה, 2252
לויטאץ, י. א., 1723, 1724, 1725
לוין, עמנואל, 1976
לוינסון, ליפמן, 2063
לוינסקי, יו"ט, 1272
לוינסקי, ישראל, 2136
ליבנדה, י. ל., 2426
ליבנה (לרמן), זאב, 1699
ליבנה (ליברמן), צבי, 229
ליבס, מ. 1628
ליברמן, חיים (המלבה"ד), 2006
ליובקין, שלמה, 1629
ליזרוביץ, י. א. 1761
ליטאי, אהרן, 2072, 1866, 1700
ליכטמן, א. ד., 2040
לילינבלום, מ. ל., 91, 92
ליפשיץ, חיים, 2088, 556, 554
לשצינסקי, יעקב, 1846, 1847, 2082

מ.

מאהלר, רפאל, 1122, 962, 1829
מאור, יצחק, 733, 1586, 1837, 1196, 1839, 508, 1502, 957, 1614, 480, 2057, 2007, 151, 2005א
מאפו, אברהם, 93, 94, 95
מהלמן, ישראל, 548
מוזור, לובה, 2036
מוגוסזון־אטינגר, רוזה, 202

מייזיל, נחמן, 2325
מיכאלי, אורי, 303
מישקינסקי, משה, 1340, 1841
מנור, אלכסנדר, 1575, 965

נ.

נובומייסקי, משה, 2272
נורוק, מרדכי, 2060, 507, 1763
ניסנבוים, יצחק, 99

ס.

סופר, פ. א., 348
סוקולוב, נחום, 2427
סיני, ח. צ., 2275
סלאסטש (סלושץ), דוד, שלמה, הרב, 1121
סלוצקי, דב־בער, 1630
סלוצקי, יהודה, 971, 972, 1813, 1613, 1592, 511, 1973, 1973א, 1570, 1588, 746, 1882, 1602, 1604, 1607, 1600, 442, 443, 138, 1618, 1587, 1590, 1842, 1329, 1616, 374, 1883, 1601, 1620, 530, 1591, 1855, 1995, 1997, 1578, 2606א, 2414, 1612, 1568, 546, 141, 1369
סמולנסקין, פרץ, 1727, 1728
סערוני, י., 2288
ספקטור, בלה, 1045

ע.

עזר, אלכסנדר, 1058
עזרוני, י., 1768
עמרם י(פוגורלסקי), צבי, 2291

פ.

פארמאן, יעקב, 1985
פבזנר, ישעיהו, 373, 1335, 1769, 118, 268
פוגרבינסקי, יוחנן, 8—12, 1183, 1273א
פייגנברג־אמרי, רחל, 2207, 2030
פיינברג, דוד, 1706, 100
פינס, דן, 843, 1632
פינקוס, ב., 1842א
פלדמן, אליהו, 2104, 1990, 2059
פלניצקי, אליעזר, 2131
פלר, זאב, 178
פרוזר, משה, 102, 103
פרנק, מ. צ., 1815

צ.

צדרבוים, (ארז), אלכסנדר, 104, 105
צור, יעקב, 1192
צייטלין, ש. ז., 2119, 2122
צ'רניאק, יוסף, 2165

ק.

קאופמן, אברהם, 201, 1708
קאמינסקי, שרה, 2033
קויפמן, יחזקאל, 2428
קופילוביץ, דוד, 1709
קופילוביץ, ח. ש., 1710
קורובקוב, (קאראבקאוו), הלל, 106
קירזון, ירוחם, 2123
קלוזנר, יהודה אריה, 2149, 1239
קלוזנר, יוסף, 297, 1462, 413א
קלויזנר, ישראל, 772, 1132, 1145א, 510, 1972, 139, 428, 1507
קליוטש, משה, 1711
קלמנטינובסקי, צבי, 286א
קנב, יצחק, 833
קנטור, י. ל., 107
קפלן, מרדכי, 1712
קרוא, ברוך, 2287, 538, 200, 210, 1325, 951, 549, 1236, 403, 1603, 1584, 418, 1605, 506, 542, 1971, 1474, 299, 1617, 694, 1597, 1621, 1583, 1127, 345, 978, 396, 122, 731, 1571, 1478, 1610, 812, 1609, 2181, 2357, 2111, 1543, 1458
קרוא, בתיה, 1371
קריב, אברהם, 716
קרלין, אריה, 2352
קרני, יהודה, 1713
קרסל, ג', 1019, 2058

ר.

רבין, דב, 2129
רבינביץ, זאב, 514, 517, 886, 882
רבניצקי, י. ח., 180
רודי, צבי, 1493, 1606, 769
רוזנבלום, י. מ., 1714, 1714א
רזגטל, א. ד., 2000
רוזנטל, ניסן, (א. בן־דוב), 1715
רוזנטל־שניידרמן, אסתר, 1716
רמבה, א., 844א
רפאלי (צנציפר), א., 1774
רפטור, ב., 1633

ש.
שגיב (גומלסקי), שמואל, 1527
שה־לבן, יוסף, 1596, 1599
שוחט, אהובה, 2249
שוחט, עזריאל, 1817, 547
שוחטמן, ברוך, 1886, 1887, 1843, 152א
שולמן, ב., 1818
שולמן, קלמן, 109
שווארץ, שלמה, 130
שור, דוד, 892
שור, יהושע, 1540
שזר, זלמן, 655, 1819, 1820, 221, 288
שחם־שוחטמן, מאיר, 1370
שייקובסקי, ז., 1996
שלום עליכם, 110
[שליטא, נחום], 1977
שניאורסון, פישל, 1831, 1832, 1832א
שפירא, יוסף, 2284
שפירא, יצחק, א., 2103
שפירא, ישראל, 1107
שפירא, משה, 946
שפירא, שמואל, 1989, 1242
שרת, משה, 1777

ליום העצמאות הכ"ז של מדינת ישראל ושחרור חיפה

שלוחה ברכת עיריית חיפה וחברי מועצתה

יוסף אלמוגי, ראש העיריה

אל תירא, כי אתך אני. ממזרח אביא זרעך, וממערב אקבצך
אומר לצפון תני ולתימן אל תכלאי (ישעיהו מ"ג, ה—ו)

ליום העצמאות הכ"ז

שלוחה ברכת

עיריית תל-אביב—יפו וחברי מועצתה

* **לנשיא המדינה,**
* **לממשלה,**
* **לכנסת,**
* **לצבא ההגנה לישראל,**
* **לתושבי עירנו,**
* **לעובדי העיריה ולמשפחותיהם,**
* **לרשויות המקומיות בארץ,**
* **לכלל אזרחי ישראל ולעם בתפוצות.**

שלמה להט, ראש העיריה

ליום העצמאות הכ"ז של מדינת ישראל

ברכת גאולה בקרוב בימינו

לאחינו יהודי ברית־המועצות

ההסתדרות הכללית של העובדים בא"י
הוועד הפועל

ברכת עליה וגאולה רוחנית לאחינו יהודי ברית־המועצות
ליום העצמאות הכ"ז של מדינת ישראל

ההסתדרות הכללית
של העובדים בא"י
חברת העובדים בע"מ

מרכז
הסתדרות המורים
בישראל

מברך את יהדות ברית־המועצות
ומעלה אותה על ראש שמחתנו
במלאות עשרים ושבע שנה
ל ע צ מ א ו ת י ש ר א ל

אחוד הקבוצות
והקבוצים

על כל שלוחותיו

מברך את יהדות ברית־המועצות
ל ש נ ת ה־27
לעצמאות מדינת ישראל

הועד המרכזי
של הסתדרות
הפקידים העברים

מברך את יהדות בריה"מ
את מדינת ישראל
ואת העם היושב בציון
במלאות 27 שנה לעצמאות המדינה

תנועת מושבי העובדים
בישראל

מ ב ר כ ת
את יהדות רוסיה
לשנה ה־27 של המדינה

בית הספר
לפעילי ההסתדרות
ע"ש זלמן ארן

רח' נחרדעה 5, טל. 240211
תל־אביב

מ ב ר ך
את יהדות בריה"מ
לשנת העשרים ושבע
לעצמאות מדינת ישראל

הסתדרות
הפועלים החקלאים

המדור לחקלאות במושבה
ומשקי־עזר

ברכה ליהדות ברית־המועצות
למלאות 27 שנה
לעצמאות המדינה

ברכת אחים חמה ליהודי רוסיה
ואיחולים לעליה מהירה והמונית
לישראל
לשנת הכ"ז לעצמאות מדינת ישראל

המרכז החקלאי
הסתדרות הפועלים החקלאים

לשכת המס
המרכזית

רח' ארלוזורוב 93, תל־אביב

מברכת את יהדות ברית־המועצות
לשנת העשרים ושבע
לעצמאות מדינת ישראל

„ה ס נ ה"

חברה ישראלית לביטוח בע"מ

מברכת את יהדות בריה"מ

לשנת ה־27 של עצמאות

מדינת ישראל

ב ר כ ת

מ ר כ ז ת נ ו ב ה

ליהדות ברית־המועצות

לשנת ה־27 לעצמאות מדינת ישראל

ת נ ו ב ה

סניף מחוז תל אביב

רח' החשמונאים, תל־אביב

מברכת את יהדות בריה"מ
את ציבור היוצרנים והצרכנים במדינה
ואת כל אזרחי ישראל
למלאות 27 שנה לעצמאות ישראל

„דלק"

חברת הדלק
הישראלית בע"מ

מברכת את יהדות בריה"מ
לשנת העשרים ושבע
לעצמאות מדינת ישראל

ברית

הקואופרציה הצרכנית

מברכת את יהדות בריה"מ

ואת כל אזרחי ישראל

לשנת ה־27 של מדינת ישראל

„ס פ ן"

מפעל תעשיה, משקי עמק הירדן

המשרד: רח' לינקולן 17, ת"א

מברך את יהדות בריה"מ
בברכת העליה ובעתיד מזהיר
לשנת ה־27 לקיום מדינת ישראל

„ח ר י ש", חב' קואופרטיבית
חפלאית בע"מ
רח' לבונטין 30, תל־אביב

מ ב ר ך
את יהדות ברית־המועצות
ואת העם היושב בציון
לשנת העשרים ושבע
לעצמאות מדינת ישראל

„ח ר ו ת" בע"מ

דרך יפו 7, תל־אביב

◆

החברה היחידה המאחדת את
האחריות וכל ענפי ההנדסה
המיכנית בבנין

הסתדרות העובדים הלאומית בארץ-ישראל

הועד הפועל:
בית העובד הלאומי
תל-אביב, רח' שפרינצק 23
טל. 3-2-258351, ת.ד. 618
(נוסדה בשנת 1934)

* קרנות ביטוח
* קרן פנסיה
* חוסר עבודה
* קופת חולים לעובדים לאומיים
* מרכז להתישבות
* ליגה למען הסתדרות העובדים הלאומית בחוץ-לארץ
* ליגה למען קופ"ח לאומית
* נוער עובד ולומד לאומי
* „סלע", חברת שיכון בע"מ
* ברי-און, חברה לבתי הארחה וחבראה בע"מ
* בתי-ספר מקצועיים
* בטאון „חזית העובד"
* „לפיד", בטאון הנוער
* קופות לאשראי וחסכון
* קופות „אמל" לעזרה הדדית

המועצה לשיווק פרי הדר

תל-אביב, דרך חיפה 69
ת.ד. 2590, טלפון 440411

◆

המועצה מרכזת בידה את:

* הפיקוח על הנטיעות
* הפיקוח על הקטיף והאריזה
* שיווק היבולים בחו"ל ובארץ
* ההובלה הימית
* מתן הלואות לפרדסנים
* מחקר חקלאי והדרכה

ואת ההספקה של:

* חמרים להדברת מזיקים
* ציוד לפרדסים ולבתי אריזה
* חמרי אריזה.

חב' צינקוגרפיה השרון בע"מ

רח' הקישון 18—24, תל-אביב

מברכת את יהדות בדית-המועצות
ואת מדינת ישראל למלאות
27 שנה לעצמאות המדינה

התאחדות האכרים בישראל

מברכת את יהדות בריה"מ
למלאות 27 שנה
לעצמאות מדינת ישראל

תגמולים של העובדים בעירת תל-אביב—יפו

מברכים את יהדות בריה"מ
ואת מדינת ישראל
למלאות 27 שנה לעצמאותה

ועד העובדים הארצי של „המשביר המרכזי"

מברך את יהדות ברית-המועצות
לשנת העשרים ושבע
לעצמאות מדינת ישראל

„צים"
חברת
השיט
הישראלית
בע"מ

מברך
את מדינת ישראל
ואת בית ישראל
ליום העצמאות הכ"ז

אל על.
טוס בחברה טובה

מרכז הקבלנים
והבונים בישראל
תל־אביב, ת.ד. 37502

מברך בברכת העליה והבניה
את יהדות ברית־המועצות
ואת מדינת ישראל
לשנת העצמאות ה־27

אחים גולדשטיין
חברה לשיכון ופיתוח בע"מ

מברכים
בברכת העליה והבניה
את יהדות ברית־המועצות
ואת מדינת ישראל
לשנת עצמאותה ה־27

חברה לבנין אמן־רובין
רח' סוקולוב, ספז' העיריה, הרצליה

מקבלת ומבצעת עבודות בנין
לכל סוגיהן

תנועת העבודה הציונית

רח' מנדלי 9, ת.ד. 1607, תל־אביב

מ ב ר כ ת

את יהדות בריה"מ

למלאות עשרים ושבע שנה

לעצמאות מדינת ישראל

מפלגת העבודה

הישראלית

מ ב ר כ ת

את יחדות ברית המועצות

למלאות 27 שנה לעצמאות

מדינת ישראל

ומצפה לעליה המונית

בקרוב בימינו

מ א י ר —

חברה להשקעות בע"מ

(האחים מאיר)

רח' אחד העם 9, טל. 52111, ת"א.

מברכת את יהדות ברית המועצות

ואת מדינת ישראל

למלאות 27 שנה לעצמאותה

קרן הגימלאות המרכזית

מ ב ר כ ת

את יהדות ברית המועצות

לקיבוץ גלויות במדינת ישראל

ברכת כח

כח לתעשיה

כח לחקלאות

כח לשרותים

כח לתחבורה

כח למגורים

אנרגית החשמל —

הכח המניע את חיינו

חברת החשמל לישראל בע"מ

בית ברנר

בית מועצת פועלי תל־אביב—יפו ביתם של כל עובדי העיר והאזור המאורגנים בהסתדרות

*

בית ברנר הינו המרכז הארגוני, התרבותי והחברתי של ציבור העובדים בעיר.

*

הבית נותן מכוחו ומיוזמתו להגנת העובד, בסדנה, במפעל, במשרדים ובשירותים.

*

150 אלף חברים,
235 אלף נפש מונה אוכלוסית ההסתדרות בעיר, והם 56% מכלל אוכלוסיית העיר.

*

31 אגודות וארגונים מקצועיים,
3550 מקומות עבודה מאורגנים.

*

בתי ההסתדרות ומועדונים של חנוער העובד, המרכזים הקהילתיים ומעונות־יום של ארגון אמהות עובדות, אולמות ומגרשים לספורט ואיצטדיון „הפועל", ע"ש בלומפילד.

*

כרמל מזרחי

מיקבי ראשון־לציון וזכרון־יעקב

מברך

את מדינת ישראל

ואת :ל בית ישראל

ליום העצמאות הכ"ז

של המדינה.

לשנת ה־כ"ז

של המדינה

ברכת

בנק הפועלים

הסתדרות

ויצו־ישראל

בה פועלות 100.000 אמהות ונשים

שולחת ברכתה החמה

לאחינו ולאחיותינו יהודי בריה"מ

ליום העצמאות הכ"ז של מדינת

ישראל ולקראת השנה החדשה

הבעל"ט.

ברכת אחים נאמנה

מקרב לב ונפש

לאחינו כל בית ישראל
בברית המועצות בכל אתר ואתר
למלאות כ"ז שנה לעצמאות המדינה

אנו מעלים אתכם על ראש שמחתנו ויהי רצון שנזכה לראותכם בהמוניכם שותפים נאמנים לבנין עתיד עמנו וארצנו. אנו מצפים לעליתכם בקרוב בימינו ולחוג את חגינו בבירתנו י ר ו ש ל י ם ה ש ל מ ה.

הקונגרס היהודי העולמי, ההנהלה הישראלית
הועדה המאוחדת לעולי אחוד המשפחות
התאחדות עולי ברית־המועצות במדינת ישראל
התאחדות יוצאי ברית־המועצות, סניף תל־אביב
האגוד העולמי של יהודי בסרביה
אגוד יוצאי ווהלין בישראל
אגוד יוצאי לטביה ואסטוניה בישראל
הפדרציה העולמית של יהודי פולין
ארגון עולמי של יוצאי ביאליסטוק בישראל
ארגון יוצאי בוברויסק בישראל
ארגון יוצאי ברדיצ'ב בישראל
ארגון יוצאי בריסק דליטא בישראל
אגוד יוצאי וילנה והסביבה לעזרה ולהצלה
ארגון יוצאי מינסק ובנותיה
ארגון יוצאי סלונים בישראל
ארגון יוצאי פינסק וקארלין בישראל

ליום העצמאות ה־כ״ז למדינת ישראל
ברכות ה„חברותא״ בושינגטון

לנשיא המדינה
לממשלת ישראל
לכנסת
לצבא הגנה לישראל
לסופרי ישראל ולעם היושב בציון.

הנשיא ד״ר אלעזר מאוויק
המנהל הרב ח. י. וולדמן
חגזבר ד״ר שמואל בראון
מזכיר כבוד מר י. י. שר
נשיא כבוד מר א. מושינסקי

ליום העצמאות ה־כ״ז למדינת ישראל
שלוחים ברכותי ואיחולי הלבביים

לנשיא המדינה
לממשלת ישראל
לצה״ל — מגן המדינה ושומר גבולותיה
לסופרי ישראל ולכל בית ישראל —

להתעצמות כלכלית ותרבותית ולעליה המונית,
לקיבוץ גלויות מהמזרח ומהמערב ולמיזוגן

יצחק פינקל, ניוייורק

למדינת ישראל

למלאת עשרים ושבע שנים לעצמאותה

יהי רצון שהשנה יתגשם השלום המקווה במדינתנו, מתוך נצחון והתעצמות בחומר וברוח, ונזכה לעלית המוני בית ישראל מגולת רוסיה ומשאר התפוצות ולקליטתם התרבותית והכלכלית, בתוך מדינת ישראל שתשכון לבטח ותהיה אור לגויים ומרכז רוחני לכל עמנו, מתוך בירתה ירושלים השלמה.

★

הנהלת ההסתדרות הציונית העולמית

הנהלת הסוכנות היהודית

מרכז השלטון המקומי בישראל

ארגון המועצות האזוריות
(של ההתישבות העובדת)
מועצה אזורית עמק הירדן
מועצה אזורית עמק חפר
מועצה אזורית הירקון
עירית בת־ים
עירית גבעתיים
עירית טבריה
עירית כפר־סבא

עירית פתח־תקוה
עירית צפת
עירית קרית אתא
עירית ראשון־לציון
עירית רחובות
עירית רמת־גן
מועצה מקומית קרית־אונו
מועצת פועלי חיפה
מועצת פועלי פתח־תקוה
מועצת פועלי ראשון־לציון

ציוד חשמלי הוא ענינו!

* שנאים למתח גבוה
* תחנות טרנספורמציה
* מוני חשמל
* לוחות חבור ולוחות פקוד
* מכונות לרתוך קשת והתנגדות
* מיישרים תעשיתיים
* קבלים (קונדנסטורים)
* מפסיקים ומתנעים ונתיכים
* ציוד אלקטרוני תעשיתי
* מכשירים לאזעקת אש

אנלקו ELCO

חברה אלקטרו-חברתית ישראלית בע"מ רמת-גן

דרך ז'בוטינסקי 23, ת.ד. 230 רמת-גן
טל. 727131 (9 קוים)

„מסד"
חברה הדדית
להלואות וחסכונות בע"מ
(נוסדה ע"ידי הסתדרות
המורים העברים בארץ־ישראל)
תל־אביב — ירושלים — חיפה
המוסד הכספי של הסתדרות
המורים העברים בישראל
המרכז: ת"א, שד"ר 79 טל' 622841
ס' י"ם, בן יהודה 13/15, טל' 24867
סניף חיפה: הנביאים 20, טל' 66780
סניף באר־שבע: הרצל 97, טל' 5810

המו"ל

אגודה שיתופית
של מוציאים לאור
בישראל
רח' קרליבך 29, תל־אביב.

מברך את מדינת ישראל, סופרי ישראל, קהל הקוראים ואת כל אזרחי ישראל למלאות עשרים ושבע שנה ל ע צ מ א ו ת ה מ ד י נ ה

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י

הסתדרות פועלי הבנין

קרן הבטוח והפנסיה של פועלי הבנין ועבודות ציבוריות

אגודה שיתופית בע"מ

ההנהלה המרכזית:

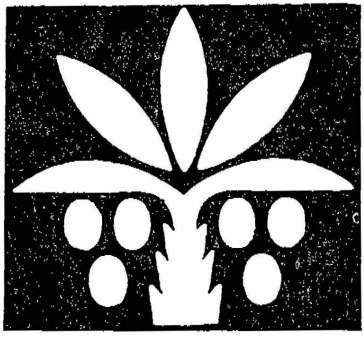
תל-אביב, רח' ארלוזורוב 93 * ת.ד. 303 * טלפון 269292

הקיבוץ הארצי
השומר הצעיר

•

הועד-הפועל
רחוב ליאונרדו דה וינצ'י 15
תל-אביב
ת.ד. 40009 טל. 255133-51

לעצמאי
ולשכיר

תמר

קופת תגמולים מרכזית ליד
בנק דיסקונט
לישראל בע"מ

אורט ישראל
רשת מוסדות
לחינוך מקצועי תיכוני
ועל-תיכוני
תל-אביב, שדרות דוד המלך 39

*

מברך את מדינת ישראל
ליום העצמאות העשרים ושבע
כהלחי!

תן להם לקבל את פניך

גילוח
רך ומלטף עם קצף
"פלא", או משחת הגילוח
"לבנדור", ניחוח עדין והרגשת
רעננות עם מי הפנים "וולווטה"-
זוהי קבלת הפנים המהנה שיעניקו
לך מדי בוקר מוצרי
הגילוח המובחרים של

שמן

בית-יוראל

„ספורטוטו"

מועצה להסדר

ע ו ז ר

ל פ י ת ו ח ה ס פ ו ר ט

וקידומו בארץ

ולהקמת מיתקני ספורט

*

עשה לך מנהג קבוע —

מלא טוטו בכל שבוע

אגודת

השומרים

חברה לקבלת עבודת שמירה בע"מ

המשרד הראשי:

בנין „הדר־דפנה"

שדרות המלך שאול, תל־אביב

טלפון 257677

סניפים:

ת"א, רח' לילינבלום 29, טל. 55349;

ירושלים, רח' שמאי 12, טל. 234812;

חיפה, רחוב יפו 19, טל. 526827;

באר־שבע, ההסתדרות 11, טל. 2829;

אשקלון, רחוב הרצל 49, טל. 2349.

*

האגודה מבצעת שמירת רכוש

ונפש בישראל, מדן ועד אילת,

במפעלים ציבוריים ופרטיים

ב א ח ר י ו ת ו י ע י ל ו ת

קואופרטיב

„ד ן"

מ ב ר ך

את עולי רוסיה

וכל בית ישראל

לחג העצמאות ה־27

למדינה.

הסתדרות הפועלים

החקלאים

המרכז החקלאי

*

תל־אביב

שדרות שאול המלך 8

טלפון 252171

בנק הפועלים בע"מ

שם שכדאי לזכור אותו
באשר אתה חושב על השקעה טובה ומכניסה

"ספן"
מפעל תעשיה,
משקי עמק הירדן

*

המשרד:
רח' לינקולן 17, תל-אביב
טלפון 266151

ההסתדרות הכללית
של העובדים בארץ-ישראל
הסתדרות הפקידים
עובדי המינהל והשירותים
הועד המרכזי

*

תל-אביב
רחוב ארלוזורוב 93

אחוד הקבוצות
והקבוצים

*

תל-אביב

רח' דובנוב 10 טלפון 250231

קרן הגמלאות המרכזית

מברכת

את יחידות בריית-המועצות

לקיבוץ גלויות

במדינת ישראל

שכון עובדים בע"מ

חברת השכון הותיקה והגדולה בארץ

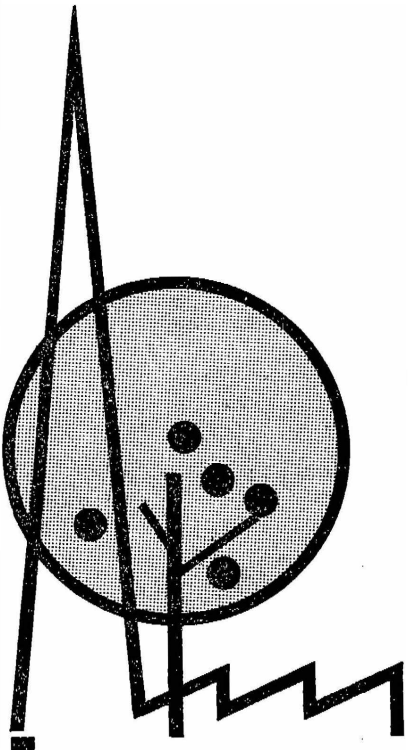
*

המשרד הראשי:
ת"א, רח' לאונרדו דה וינצ'י 21
טלפון 228145, ת. ד. 392

סניפים:
באר-שבע — חיפה — ירושלים
תל-אביב והמושבות

מ ב ט ח י ם
מוסד לביטוח סוציאלי
של העובדים בע"מ
תל-אביב, רח' אבן גבירול 30

מברכת את מדינת ישראל
ואת יהדות התפוצות
במלאת 27 שנות עצמאות
לישראל

יבין-חקל
מפעלי חקלאות
ותעשיה חקלאית

צ י ו ן
חברה לביטוח בע"מ

ה מ ש ר ד ה ר א ש י:
תל-אביב, רחוב אלנבי 120
ת. ד. 1425 — טלפון 614711
כ ל ע ס ק י ב י ט ו ח

Rabbi DAVID BOAZOV

by B. Bar Tikva (pp. 244—247)

YAACOV BILU

by M. Berger (pp. 248—251)

Dr. ZWI (GRIGORY) BRUK

by A. Golomb (pp. 252—254)

Rabbi YAACOV BERMAN

by A. Shmueli (pp. 255—258)

ITZHAK VILENCHUK

by I. Pevzner (pp. 259—260)

— ★ —

ARCHIVE OF LATVIAN & ESTONIAN JEWRY

by M. Neistat (pp. 261—262)

INDEX OF HEAWAR VOL. I.—XX.

(pp. 263—308)

BIBLIOGRAPHY

(pp. 222—229)

Se-Levan : Y. Shapiro, teacher and educator.
Yekaterinoslav Memorial Book.
Collected Works by H. D. Rozenshtein.

Y. Bar-Midot : M. Gelerter. The Hebrew Secondary School (Gymnasia) in Rovna.

— ★ —

MISCELLANY.

A GALICIAN VERSION OF HERSHELE OSTROPOLER

A. I. Brawer (pp. 230—231)

Dr. Brawer, the compiler, points to the differences in delination of the folk clown *Hershele Ostropeler* when comparing the Galician and Ukrainian versions.

— ★ —

A LETTER TO THE RUSSIAN PARLIAMENT (THE DUMA)

A. Ben Ezra (pp. 232—235)

Herewith is the translation of a Yiddish letter sent to the Russian Duma from a small Jewish townlet during the time of the Beilis Trial in 1912.

OBITUARIES

BENJAMIN ELIAV

by A. Eliav (pp. 236—239)

SHRAGA ANTOVIL

by I. Ritov (pp. 240—243)

KHARKOV

Harshefer (pp. 198—206)

The beginning of Jewish settlement in Kharkov. The part played by Jews in the economic life of the town. The controversy between the Jewish army veterans and the 'free' Jews. Rabbi Arlosorov and his adversaries.

— ★ —

THE TOWNLET OF TEPLIK

S. Efrati (pp. 207—210)

Here is a history and description of the townlet Teplik in Podolia (the Ukraine) in the years before the First World War. The pogroms in 1919, and its subsequent total destruction in 1942.

— ★ —

THE TEL-CHAI SCHOOL IN PINSK

A. Israeli & J. Barzilay (pp. 211—220)

The elementary school Tel-Chai was founded by Zionist circles in Pinsk. The school was unique for its kind, as all instruction was given in the two languages: Yiddish and Hebrew. In spite of clashes with the Polish Authorities and financial difficulties, the school managed to survive until 1939, and fulfilled a most important function in the cultural life of the city. Many of the teachers and pupils managed to reach Israel.

— ★ —

IVANOVKA

Rachel Lev-Kochav (p. 221)

Reminiscences on the tiny townlet Ivanovka (with its population of 60 families) before the First World War.

— ★ —

REMINISCENCES

Professor David Shor (pp. 136—144)

Professor David Shor reminisces on his childhood in the Crimea, and tells how his father dedicated himself to the musical education of his sons. His subsequent studies at the Petrograd Conservatorium for a period of seven years followed from the age of ten. The son of Professor Shor, Professor Yehoshua Shor, relates how his father made every effort to ease the lot of Prisoners of Zion, their release and departure for Israel due to the father's intervention with the Soviet Authorities in Moscow.

— ★ —

THE ZIONIST LABOUR MOVEMENT IN THE CAUCASUS

U. Shalon (pp. 145—160)

The three Jewish communities in the Caucasus. a. The Georgian Jews, b. The mountain Jews. c. Ashkenasi Jews. The communities in Baku and Tiflis. The great awakening to Zionism in 1917. The Caucasian Zionist Council in the year of civil strife. General Zionists, Young Zionists, a National Zionist Council. The Caucasian Zionist Press. Contacts with the world-wide Zionist Movement. The Constantinople Delegation. The liquidation of Zionist activity on Soviet arrival in the Caucasus. Persecution and arrests, with subsequent departure for Israel.

— ★ —

CAUCASIAN JEWS AND ZIONISM

D. Margalit (pp. 161—165)

A description of Zionist activity on the part of Caucasian Jews during 1917-18.

— ★ —

PROTOCOLS OF THE DEMOCRATIC JEWISH COMMUNITY OF BERDITCHEV IN THE YEAR 1919

M. Altshuler (pp. 166—197)

Nine Protocols translated from the Yiddish and Russian languages describe the mood prevailing among Jews in the Ukraine during the pogroms and civil war in the year 1919. The Protocols are accompanied with an introduction and copious annotations by Dr. Altshuler which explain and throw light on what is said by them.

— ★ —

decided to upgrade the Agricultural High School to an Institute, and a suitable Staff of teachers was found. It was renamed the Institute of Agricultural Science, but remained administered in the Yiddish Language. Graduates obtained a Degree in Agronomy. The Students came in the main from 'Comsomol" circles in the cities and Jewish Settlements. The teacher for Viticulture was the Russian Jewish writer Alexander Kipen, (1870—1938). The students helped to 'collectivise' the region, and in 1932 the Institute was transferred to Odessa in order to enlarge it. However, the official attitude towards it changed, so that in 1936 all the equipment was liquidated, and the Institute closed down. Students re-enrolled with the Ukrainian Institute of Agriculture in Odessa.

— ★ —

HOW I WORKED ON A HEBREW-RUSSIAN MEDICAL DITIONARY

Dr. Y. Gutin (pp. 115—117)

The writer is a faitful adherent to the Hebrew language, and was a doctor of medicine in the Soviet Union. He relates how he tried to compile a Russian-Hebrew medical dictionary, beginning this in the year 1947. His first copy was mislaid during the last days of Stalin, and the second lost in the post when he sent it to Israel.

— ★ —

THE LAST LEAVES ON THE BOUGH

A struggle to aknowledge the Hebrew Language in Kharkov (Ukraine)
Y. Sa'aroni (pp. 118—135)

The author describes the attempts of a group of young writers in Kharkov during the years 1920/4 to gain permission to use Hebrew as the literary medium in writing, and in the Hebrew Theatre. They did their best to issue pamphlets, hold lectures, discussions and celebrations in Hebrew. They relied on the Soviet Law to uphold their claim, but came in contact with the hatred of the 'Yevseksia' which did its utmost to bring about their failure.

The dispute reached Moscow, where they were successful in obtaining a permit to issue a volume of poems entitled 'Tsilselei Shama' in 1923.

— ★ —

AN EXPERIMENT AT LATINISATION OF YIDDISH IN SOVIET RUSSIA.

Z. Harkavi (pp. 83—86)

In 1929, The Institute of Jewish Science in Kiev (Ukraine), decided to publish Jewish scientific books in Yiddish using Latin Characters. In point of fact only one book was published, that by M. Beregovski, *Jidisher Musik Folklor* 1934. No others followed.

— ★ —

OUR DEARLY BELOVED PROVINCE.

B. Z. Blum. (pp. 87—105).

The writer was a member of the Poale Zion Party which continued to exist legally in the Soviet Union until 1928. He describes visits paid to a number of Party Branches still in existence in White Russia (Bielorussia) and the Ukraine, during the ninenteen-twenties in cities and townlets. He found every Branch suffering from a great economic crisis, and only small groups of faithful adherents continuing the Party's existence. However, part of these members participated in Conferences convened by non-Party Jewish Workers, and fought to have specific Jewish problems brought to the fore, such as productivisation, emigration, and others. In the Ukraine, the days of Pogroms, and banditry were still fresh in the minds of the members.

— ★ —

THE JEWISH AGRICULTURAL COLLEGE IN NOVO-POLTAVKA AND ODESSA.

Ch. Chefetz (pp. 106—114)

The Jewish Agricultural High School in Novo-Poltavka was founded by JCA (Jewish Colonisation Agency) in 1902. In 1930, the writer, then Headmaster of the Shalom Aleichem Jewish School in Odessa, was appointed to take over General Studies at the Agricultural High School. In the same year the Soviet Government

the people and intellectuals in Poland against the Jews. The anti-Semites argued that there was foundation for a belief in Ritual Murder. It did not necessarily apply to all Jews, but only to a mystic sect amongst them. The more conservative elements were repulsed by such an idea and followed the tradition set up by Polish Kings in former times and scorned such an accusation. The writer, *Maria Walewska* protested against the explotation of the Trial as a means of demoralising the Masses. The Jewish Press of Warsaw described the Trial and its effect on the people as a new word with which to revile the Jews, namely — Beilis.

— ★ —

JEWISH HISTORIOGRAPHY IN SOVIET RUSSIA

A. Grinbaum (pp. 69—82)

Independent Jewish historiographic research virtually came to an end in the nineteen-twenties, although a number of books continued to be published after that date. As for instance, the last three volumes of *Evreiskaia Starina* and four volumes of a popular edition *Evreiskaia Letopis.* Several volumes by the SOCIETY FOR PROMOTION OF ENLIGHTENMENT AMONG RUSSIAN JEWS and the *History of the Jewish People in Russia* by J. GESSEN appeared in 1925—1927. In addition there appeared BOROVOI's *Jewish Agricultural Settlement in Russia,* about the same time research work in the field of Jewish history was commenced under Soviet Government Supervision. This later Research was carried out in State Institutes and Academies, in Minsk (White Russia) and Kiev, (Ukraine). Minsk Research produced four volumes of 'Zeitschrift' under the editorship of Israel Sossis. Kiev concentrated more on Yiddish Philology. Books by historians like I. Sossis, A. Margulis, and T. Heilikman were experiments in which a Marxist twist was given to the history of the Jews in Russia. Books of greater importance which appeared at that time were those on the Jewish Worker's Movement.

Among them were: M. Rafes. *The History of the Bund Movement,* (1923), N. Buchbinder. *The History of the Jewish Worker Movement in Russia,* S. Agurski, *The History of Jevsektia.* The Jewish Institutes were liquidated at the end of the nineteen-thirties, which marked the end of Jewish Soviet Historiography.

— ★ —

THE FIRST JEWISH UNIVERSITY STUDENT IN RUSSIA

Z. Rudi (pp. 35—42)

Leon Mandelstamm (1819—1889) was born into an educated family in Kurland. He was the first Jew to be admitted as a student in Moscow University (1840—1842). He headed the Management Committee of Jewish Government Schools, and wrote a number of textbooks for the use in these schools. In this article we include a translation from the first chapter of his autobiography, originally in Russian.

— ★ —

A CONTROVERSY ROUND EMIGRATION FROM RUSSIA IN THE BEGINNING OF THE 1880's

Ch. Turtle (pp. 43—65)

A great emigration began out of Russia in 1881 due to the Riots against Jews in that country. However, the groups that considered themselves the leaders, such as the well-to-do (Notables), felt it necessary to stop the general exodus from Russia, because particularly in Peterburg it was thought that a solution to the Jewish problem should be found within Russia. A committee of Notables formed in Peterburg, which went as far as to announce that Jews emigrating out of Russia, were 'traitors to the land of their birth'. Nevertheless educated Jews and learning youth came to the conclusion that only emigration out of Russia would put an end to Jewish suffering. The controversy as to whether Jews should leave for America or Israel was carried on in the Jewish Press of Russia and outside it. Those in favor of emigrating to America included S. Dubnow, whereas M.L. Lillienblum was amongst those who wanted to channel the flow to Israel. Rabbi Dr. M. Lillienthal, the Rabbi of the Reform Community in Cincinnati lent his voice in behalf of Israel.

— ★ —

REACTION TO THE BEILIS BLOOD LIBEL TRIAL IN WARSAW

A. Zeira (pp. 66—68)

Knowledge of the verdict in the Beilis Trial came to Warsaw, and sparked off a wave of anti-semitism and boycott on the part of

granted to educated people and the Youth flocked to the Colors on graduation from High School or University. However, many Jews did not feel they should join up, and did everything to evade the call-up, even going to the lengths of maiming themselves, because of the active appearance of virulent anti-semitism which grew even as the Revolutionary movement advanced in strength. In spite of all that, abount 50,000 Jews served for years in the Russian Army during the years of peace, and when the First World War broke out in 1914 there were over 400,000 Jews in the Armed Forces. When the Revolution came in 1917, all inequalities against the Jews were abolished, and thousands of Jewish youths were accepted in Officers' Training Colleges. In the winter of 1918 the old Russian Army was disbanded and replaced by the Red Army.

— ★ —

"PREJUDICE AGAINST JEWS HELD BY OUR OWN JEWISH RUSSIAN REVOLUTIONARIES"

M. Mishkinsky (pp. 20—34)

Herewith is the Hebrew translation of a correspondence sent to the Russian Revolutionary journal 'Period' in 1876. The writer was an active revolutionary, who 'went to the people' in the Ukraine. From his own personal experience he accuses the 'Narodniki' of Judophobia. In their propaganda by speech and pen they see all Jews as exploiters and parasites, and call for their extermination together with the landowners without taking into account the differences in social standing of the Jewish masses where poverty and despair abounded.

In particular he rages at the apparent non-confidence and estrangement on the part of the propagandists towards their Jewish colleagues, and enlarges on the reasons for such a phenomenon. The introduction to the text deals with the identity of the author and the causes that prevented the publication of the correspondence. It appears that it is necessary to differentiate between 2 opposing streams within the Revolutionary Movement with reference to Jews at that time; one obscessed with, and the other against Judophobia.

— ★ —

SUMMARIES

IN MEMORIAM: S. Z. SHAZAR R.I.P.

D. Zakai (pp. ג'—ח)

Shneur Zalman Shazar (Rubashov) was born in 1889, in Mir, Lithuania. Early in his youth he joined the Poalei Zion Party in Russia. After that he considered himself a faithful follower of his Party teacher, Ber Borochov, and went on to become an excellent speaker and Party propagandist. Shazar was one of the first pupils to enter the *Academy of Jewish Studies* in Peterburg when it first opened its doors. He specialised in research on Shabatai Zvi, the Messianic pretender. Shazar was in Berlin when the First World War broke out in 1914, there he was instrumental in interesting a number of the best youth to Zionism. He came to Israel for the first time in 1920 on a Poalei Zion mission, and in 1925 when the Histadrut daily newspaper *DAVAR* began to appear, he was appointed to the Editorial Board. He became the first Minister of Education when the State of Israel was established in 1948, and the Third President of the State in 1963. He retired from the Presidency in 1973. In the course of his many activities during his distinguished career, he found time to lend a hand with this publication, He'awar, and published articles in it on occasion too.

— ★ —

THE RUSSIAN MILITARY SERVICE ACT (1874) AND THE JEWS

Y. Slutsky (pp. 3—19)

The Law concerning general conscription in Russia was not altogether prejudicial against Jews, although it did not permit them to reach the ranks of Sergeants or Commisioned Officers. Jews were greatly affected by the Law. A number of privileges were